

ઔરંગઝેબનો ઉદય

આ તે મહાન મોગલ!

લખનાર

મોહનલાલ મગનલાલ દેસાઈ,

બી. એ., એલએલ. બી.

“ Truth in closest words will fail,
While Truth embodied in a tale,
May enter in at lowly doors.”

મુંબઈ:

“ ગુજરાતી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

સંવત્ ૧૯૧૫.

સને ૧૯૦૯.

૪૮૨૦૨૨
દિવાળી
(૨૦૧૨)

૮૬૦૮

(સર્વ હક પ્રસિદ્ધ કર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

અનુક્રમણિકા.

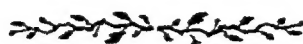
પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ છં. ઉત્પત્તિ...	...	૧
૨ છં. ધરખટલો.	...	૧૧
૩ છં. આમંત્રણ.	...	૧૭
૪ છં. વધુ માન.	...	૨૧
૫ મું. પ્રિયાની સુલાકાત.	...	૨૪
૬ છં. ફરી સુલાકાત...	...	૨૬
૭ મું. બાદશાહી ફરમાન.	...	૩૨
૮ મું. બેગમની ધમકી.	...	૩૫
૯ મું. સદુદ્દીખાન.	...	૩૭
૧૦ મું. હોલામાંથી સુલામાં.	...	૪૩
૧૧ મું. દુઃખી કુટુંબ.	...	૪૫
૧૨ મું. સુલામાંથી પેણામાં.	...	૪૮
૧૩ મું. પ્રેમી જોડું.	...	૫૧
૧૪ મું. માતાનાં લાકડાં...	...	૫૪
૧૫ મું. ચિતાનો દુરાચલ.	...	૫૬
૧૬ મું. દારાનો લોભ.	...	૬૩
૧૭ મું. જેને રામ રાજે તેને કોણ મારે...	...	૬૭
૧૮ મું. પ્રેમમાં વેહેમ!	...	૭૧
૧૯ મું. સાધુ પુરુષોના સંગમાં...	...	૭૪
૨૦ મું. ફસાણો.	...	૭૭
૨૧ મું. મુંગો અને આંધળો.	...	૮૦
૨૨ મું. બારીક તપાસ...	...	૮૪
૨૩ મું. યુસફ	...	૮૮
૨૪ મું. 'અલ્યા, તું જીવતાં છોકરીઓપર નજર કેમ નાંખે છે?'	...	૯૧
૨૫ મું. નબદ્ધુદ્દીખાનનાં કાવત્રાં.	...	૯૬
૨૬ મું. હુચ્ચો ઉન્નમ...	...	૯૮
૨૭ મું. ધાતકી શિક્ષા...	...	૧૦૫
૨૮ મું. તેજમાં અધકાર!	...	૧૦૬
મું. યાસમીન.	...	૧૧૧
મું. ફુલ કે કાંટો!...	...	૧૧૪
મું. જે ફસાણો તે ખરો.	...	૧૧૬
૧. ઇન્સાફની દરબાર.	...	૧૨૨
ગાવળકોડામાં આમંત્રણ-મીરજીતલાની ચહડતી.	...	૧૨૮
મ. ગાવળકોડાનું ભવિષ્ય.	...	૧૩૫

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૩૫ મું.	હુમલાની પાપવાસના.	૧૪૦
૩૬ મું.	માલેકનાં સાહસો.	૧૪૨
૩૭ મું.	હુટાયલી લયલા.	૧૪૬
૩૮ મું.	ગોવળકોડનો નાશ !	૧૫૪
૩૯ મું.	દખાણથી આગ્રા.	૧૫૬
૪૦ મું.	જયપુર.	૧૬૨
૪૧ મું.	કાંઈક નવું અને કાંઈક જૂનું.	૧૬૭
૪૨ મું.	પ્રેમ કે ફરજ ?...	૧૭૧
૪૩ મું.	આકૃતપર આકૃત.	૧૭૭
૪૪ મું.	રેતામાં.	૧૮૨
૪૫ મું.	હંડારનો સરદાર ?	૧૮૬
૪૬ મું.	હાલહવાલ.	૧૯૧
૪૭ મું.	ધંધનું સિંચન	૧૯૭
૪૮ મું.	આગ લાગી !	૨૦૪
૪૯ મું.	રાજ્યક્રાંતિ.	૨૧૧
૫૦ મું.	દારા ને શૂન.	૨૧૭
૫૧ મું.	શોકાતુર હૃદય...	૨૨૬
૫૨ મું.	છેલ્લો ઘાણ.	૨૨૮
૫૩ મું.	વફાદારીનું ધનામ ! વાહ !	૨૩૧
૫૪ મું.	નવું કાવતરું.	૨૩૪
૫૫ મું.	આગ્રાની બહાર.	૨૩૮
૫૬ મું.	બાકરઅલી.	૨૪૨
૫૭ મું.	દેવેલુંદ.	૨૪૫
૫૮ મું.	નજીમી.	૨૪૮
૫૯ મું.	નાસીપાસી.	૨૫૫
૬૦ મું.	કીલાપૂર હલ્લો...	૨૬૨
૬૧ મું.	અમારી પૂંક.	૨૬૮
૬૨ મું.	લેલો ભંડાર.	૨૭૧
૬૩ મું.	પશ્ચાદ્વલોકન-જહાંગીરના પુત્રો.	૨૭૬
૬૪ મું.	પશ્ચાદ્વલોકન-શાહજહાનનું પાપકર્મ.	૨૮૦
૬૫ મું.	શાહજહાન દાવીરખાશ.	૨૮૬
૬૬ મું.	ઉપસંહાર.	૨૯૩

ઔરંગઝેબનો ઉદયકાળ.

પ્રકરણ ૧ હું.

ઉત્પત્તિ.

પૃથ્વીના તેજસ્વી મહાન મોગલ શહેનશાહનો હું વજીર પુત્ર ! જેના પગ આગળ આજે આખું હિંદુ નમે છે તે પ્રતાપી શાહજહાનના વજીર સદુલ્લાખાન શું મારા પિતા ! આહા ! આવા સત્તાવાળા પુરુષના પુત્ર થવાનું કોને નહીં ગમે ? કેટલું સુખ, ખોદા હાકેઝ, નામવર સાદીક્કા ખોદા નીગેહખાન હો. વજીરે કેટલા બધા માયાળુ શબ્દો હું મારી આરે તરફ સાંભળું છું ! જ્યારે હું દરબારમાં જઈ છું ત્યારે રસ્તામાં લોકો કેવાં ભેગાં થઈને મને સલામો કરવા તૈયાર ઉભાં રહે છે ! ધનાઢય પુરુષો, અમીરો, ઉમરાવજાઓ, અને દેશપરદેશના એલચીઓ મોગલ શહેનશાહના માનનીય પ્રધાનપુત્રને શું નમન કરવામાં જરા પણ અચકાય છે ? ના ના, ત્યારે હવે મારે વિશેષ શાની જરૂર છે ? શું હું કોઈ પ્રકારના માન અકરામ, દ્રવ્ય કે બીજા કશા વગર અટકી બેઠો છું ? નહીં જ. મારા પિતા સદુલ્લાખાનની જ્યાં સર્વ સત્તા હોય ત્યાં મને શું લય ?

મારા પિતા પૂર્વના દેશોમાં એક ઉત્તમ રાજદ્વારી ગણાતા હતા, અને એમનો એવો કોઈ દુશ્મન નહીં હશે, કે જે એમ કહેવાની હીંમત કરી શકશે કે સદુલ્લાખાનમાં તીવ્ર બુદ્ધિ, મનોબળ, દૃઢ નિશ્ચય, અને રાજનિપુણતા નહોતાં. મારા પિતાને પોતાની શક્તિપર અનિશય વિશ્વાસ હતો, અને બાદશાહી મહેરબાની હમ્મેશાં જળવાઈ રહેશે એવી પોતાની ખાત્રી હોવાને લીધે, તે મોટા મોટા ઉમરાવો અને બહેનો કે જેમને શાહજહાન પણ માન આપવાને સુકતો નહોતો, તેમનાપર સહેજ દૃષ્ટિ પણ નાંખવાનું યોગ્ય ગણતા નહોતા. રે ! તેટલું જ નહીં, પણ જેઓ મારા પિતા તરફ દ્રેષ અને અણુગમો બતાવતા હતા, તેમને મેળવી લઈ પોતાના કરવાનું પણ તે તુચ્છકારી કાઢતા હતા.

મારા પિતાના લાગવગથી, શહેનશાહ શાહજહાનના ખાસ અંગરક્ષકોના ઉપરીનો ઝોદ્દો મને આપવામાં આવ્યો હતો અને જો કે આ વખતે મારું વય લાગ્યે વીસ વર્ષનું હતું, તે છતાં નામદાર શહેનશાહની મહેરબાનીથી, મારા નજીકના લવિષ્યમાં મને ઉમરાવપદ મળવાની મોટી આશા હતી. મનુષ્યજાતિની એક પ્રકૃતિ એવી છે કે જો એક જણ પોતાની ધારેલી વસ્તુ અતિશય મહેનત અને ધીરજ છતાં મેળવી નહીં શકે, અને ખીજે કોઈ લાગ્યશાળી પુરુષ તે મેળવે, તો નિશ્ચય અદેખાઈને અસિ હિપત્ર થયા વગર રહેતો નથી. મારા સંબંધમાં પણ તેવું જ થવાનું સરજેલું હતું. મારું નાનું વય જોતાં, જે માનઅકરામો મને મળવા લાગ્યાં, તે જોઈને મોગલ દરબારના અમીર ઉમરાવો મારા પિતા તથા મારી તરફ દેખણિથી જોવા લાગ્યા. મારા પિતા તો પ્રથમથી જ આની ખીક રાખતા હતા, અને તેથી તેઓ મને વારંવાર ચેતાવતા હતા કે મારે દરબારના નાના કે મોટા કોઈ પણ મનુષ્ય સાથે લાગણી ઉશ્કરે એવી કોઈ વર્તણુંક ચલાવવી નહીં, પણ કિલકું દરેક જણ સાથે સમ્યક્તાથી વર્તવું અને મારા પિતાની આ આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવા મેં પુરતો પ્રયત્ન પણ કરવા માંડ્યો. પરંતુ જ્યાં એક માણસ ખીજ સાથે કોઈ પણ પ્રકારે કલહ કરવા નિશ્ચય જ કરે છે, ત્યાં ગમે તેવી સમ્યક્તા રમતે માનઅકરામ વ્યર્થ જાય છે, અને કલેશ થયા વગર રહેતો નથી. મારા સંબંધમાં પણ તેમ જ બનવાનું હતું. મારી જોમેર મારા શત્રુઓ ભેગા થવા માંડ્યા, અને મારી તથા મારા પિતાની નિંદા કરવાનો આરંભ કર્યો.

મને દરબારમાં જે માન મળ્યું, તે દિવસથી શત્રુઓનો ક્રિયિત ભય હોવા છતાં પણ હું પોતે સુખી જ છું, એમ માનવા લાગ્યો. હું સુખ સાગરમાં તરવા લાગ્યો. યમુનાના તટપર આવેલા મારા પિતાના ભવ્ય મહેલમાં હું આનંદમાં દિવસ ગુજારવા લાગ્યો, પણ મારા આનંદમાં વિક્ષેપ પડવાનો કાળ નજીકમાં આવી પહોંચ્યો.

એક સાંજે, કાંઈક મોડો જમ્યા બાદ નિશ્ચિત મનથી મારા દીવાનખાનામાં બેઠો બેઠો હું હુકો પીતો હતો, અને પાસે જ વાગતાં વાગંત્રના મધુર રાગના તાનમાં મોહ પામતો પામતો, સહેજ એ કાં ખાતો હતો. લાગ્યેજ પાએક કલાક વીત્યો હશે અને હું તરતજ ઝબકી ઉઠ્યો. શાહજહાનની નાની પુત્રી રૈશનઆરા બેગમનો પતિ ધુરંદાઝખાન જે ભાગમાં રહેતો હતો, તેનું ખારણું કાંઈક વધારે જોસથી બંધ થયું, અને તે અવાજને લીધે હું જાગૃત થયો. પાપી ધુરંદાઝખાનથી હું હમેશાં બીહતો હતો, કારણ કે જે માન હું મેળવવાને લાગ્યશાળી થયો હતો, તે માન પોતાના ભત્રિજા યુસફને અપાવવા તે ધણો આતુર હતો,

હુઓ પણ ખરે, અને એટલામાં પાસેના એક બંધ ચોરડામાંથી કાંઈ ગુપ્ત્યુપ વાત થતી મને સંભળાઈ. મને સમજ પડી નહીં કે મારે આગળ જવું, પાછળ હઠવું, કે ત્યાંજ ઉભા રહેવું. રખેને બારણું ઓર્થિતું ઉઘડે, અને અંદરના મનુષ્યો મને દેખે, તો નિશ્ચય તેઓ મને એક જામુસ તરીકે જ માની લેશે, અને તે ધડીએ મારી શું સ્થિતી થાય તેનો મારા વાંચનારાઓને સહજ ખ્યાલ આવશે. છેવટે, મેં ત્યાં આગળ જ ઉભા રહેવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ મારી જાણાસાને તૃપ્ત કરવા ધધારે વખત થોભવું પડ્યું નહીં. ફેટલીક ધુસધુસ વાતો થઈ, અને અંદરના ફેટલાક મનુષ્યો બીજે રસ્તે વિદાય થતા હું જોઈ શક્યો. માત્ર બે જણ, અંદર રહ્યા, અને તેઓ હવે કાંઈક વધારે ખુલાસાથી વાત કરવા લાગ્યા, અને હું બારણાંની પાછળ જ ઉભેલો. હોવાથી, તેમની વાત શબ્દેશબ્દ સાંભળી શક્યો.

• “અરે પણ તું એમાં અજાણ્ય શાનો થાય છે? બાપની પાસે બધી સત્તા હોય, ત્યારે પોતાનાં છોકરાં શું કાંઈ ધંટી ચાટવાનાં હતાં? અને જ્યારે એના બાપે શહેનશાહની કદી પણ નહીં ભુલાઈ જાય એવી નોકરી કરી છે, ત્યારે તેના છોકરાને પાદશાહ માન આપે એમાં શું નવાઈ? અંદરના મનુષ્યોમાંનો એક બીજા પ્રતિ જોાદ્યો.

થોડાકે વખત પસાર થઈ ગયો, અને સર્વે થિતાતુર મનથી નામદાર શાહજહાનની આવવાની વાટ જોતા હતા, તેટલામાં નેકી પોકારવામાં આવી. શાહનશાહે આવીને જોવી પોતાની બેકક લીધી, એટલે પેલા કમનસીબ ભોગને-આગળ લાવવામાં આવ્યો. તેના પર અતિશય ક્રોધની નજરે જોયું, અને જાણે કોઈ પ્રકારનો ખુલાસો માંગતા હોય તેવાં ચિહ્ન કર્યાં. બીચારા મુખ્તીઆરખાને પોતાના બચાવમાં જણાવ્યું કે, બ્યારે શાહજહાને માંગણી કરી, ત્યારે માત્ર માનને ખાતર જ તેણે હા કહી હતી; તેનો હેતુ કોઈ બીજો નહોતો. પરંતુ જ્યાં બાદશાહ તેનું માનવા માંગતો જ નહોતો, એટલે તેના જર્વાખને તુચ્છકારી કહ્યો, અને તેને જણાવ્યું કે, આજથી તેને ઓઢાપરથી રૂખસદ આપવામાં આવશે, અને તેથી પણ વધુ શિક્ષા તરીકે ભર દરબારમાં તેની તલવાર લઈ લેવામાં આવશે !

મુખ્તીઆરખાન આ ચુકાદો સાંભળી કાંઈપણ બીધા વગર, તે નામદારની સામુ જોઈ ગાલ્યો; “ખુદાવિદ, મારો ઓઢો ઘણી ખુશીથી છોડવા હું તૈયાર છું; કારણ કે જ્યાં મોટા અમલદારનાં કાર્ય પર તમે અવિશ્વાસની નજરે જુઓ છો, તો-મારે આવી નોકરી હરામ ખરાબર છે ! પણ આ મારી તલવાર, માત્ર મારી હંદગીની સાથે જ છોડીશ ! હું એક આરથ બચ્ચો છું, અને તેના હથિયારો તેની હંદગી ખરાબર છે. માટે આપ નામંવરને ફરી એકવાર જણાવવાની રજા આપશો કે, તમે બ્યારે મારી તલવાર માંગો છો, ત્યારે તમે મને મોતની શિક્ષા ફરમાવો છો !”

આવો નિધંડકે જવાબ સાંભળી, અમે સર્વે શાહજહાન શું ફરમાવે છે, તે સાંભળવાને આતુરતાથી, તેની તરફ જોવા લાગ્યા. તરત જ એક ગુસ્સા ભર્યા અવાજથી તે બોલી ઉઠ્યો; “ચોકીદારો, તમારી ફરજ અદા કરો !”

બહાદુર મુખ્તીઆરખાને તરત જ પોતાની તલવાર ખેંચી, અને એના પર તૂટી પડેલા ચોકીદારો સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. મુખ્તીઆર પોતાના હાથનું જોર અને તલવારનું પાણી બતાવી આપ્યું, અને જો કે ચોકીદારો ઘણા હતા, તે છતાં પણ એક આરથ બચ્ચો યુદ્ધમાં શું કરી શકે છે, તે એણે બતાવી આપ્યું. પણ અંતે કમનસીબ મુખ્તીઆર એકલો હોવાથી ફાવી શક્યો નહીં. એક જખરદસ્ત હાથ મારી, તે શાહજહાનની સામે પૃથ્વી પર પડ્યો. તેનાં શરીરમાંથી લોહી પુષ્કળ વહેતું હતું; તેને અસંખ્ય જખમો લાગ્યા હતા; એક ક્ષણમાં તેનો પવિત્ર આત્મા શાહન-શાહન શાહતા શાહનશાહ પાસે ઈન્સાફ માંગવા આવ્યો ગયો.

દરબારમાં આ વખતનો દેખાવ ખરેખાત અશ્રુપાત કરાવે, એવો થઈ પડ્યો હતો. મુખ્તીઆરના પડવાની સાથે જ દરેક જણની આંખો સજળ

થઈ, અને તે કમનસીબ પુરુષના આચાર અંત માટે દીવંગીરી બતાવવા લાગ્યા. તરત જ નામદાર આદર્શાહે તેના મૃતશરીરને દરબારમાંથી લઈ જવા પ્રમાણ્યું. તેને ઉંચકીને દરવાજા આગળ લાવ્યા; એટલે જે દેખાવ સાં નજરે પડ્યો, તે ખરેખર એક પાપાણુહંદ્યના પુરુષનું મન પણ પીગળાવે એવો હતો; અને જો તે દેખાવ વખતે મુખ્તીઆર પોતાનો જન ગુમાવ્યો નહીં હોત તો વખતે શાહજહાન પણ પોતાની ફર શિક્ષામાં ઘટાડો કરતે, એમ સર્વે કોઈને લાગ્યું. મુખ્તીઆરખાનની સ્ત્રી અને તેના જે પુત્રો દરવાજા બહાર પોતાના વહાલાના છૂટકારાના સમાચાર સાંભળવાને ખડે પગે-ઉભાં હતાં. પરંતુ કમનસીબ! તેઓ, તે બીચારાના છૂટકારાના સમાચારને બદલે તેના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા; અને તે વખતે તેમની જે અવસ્થા થઈ, તે કોઈ પણ સહજ સમજી શકે એમ છે. તેઓએ અતિશય વિલાપ કરવા માંડ્યો, અને તેમનું રુદન એટલું તો વધી પડ્યું કે, તે નહીં સંભળાય તેટલા હેતુથી, શાહજહાને વાછત્ર વગડાવવાનો તરત હુકમ કર્યો. પણ તેથી શું તેમનું દુઃખ એટલે તેમ હતું? શું તેમનો મુખ્તીઆર પાછો મળે એમ હતું? નહીં જ. પરંતુ પોતાનું અંતઃકરણ રૂંપે નહીં, અને પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે નહીં, તેટલા માટે જ તેણે આ યુક્તિ શોધી. પણ વધુ ખોટી, થયા વગર એક પાલખી બોલાવવામાં આવી, અને તેમાં કોઈના ભોગ થઈ પડેલા મુખ્તીઆરને લઈ જવામાં આવ્યો. તેની પાછળ તેની સ્ત્રી, પુત્રો અને કેટલાક મિત્રો બાતી-ફાટ રુદન કરતા આદ્યા ગયા.

ઉપરો દેખાવ જોવાની મને ઉત્કંઠા થયેલી હોવાથી હું પણ બીજાઓ ભેગો દરવાજા આગળ આવી જોતો હતો, અને આ કમનસીબ હુડુંબની આક્રમમાં હું દીવસોણ-લયો લાગ લેતો હતો. પણ સર્વે વિદાય થયાં, એટલે હું પાછો શાહજહાન સમક્ષ આવ્યો. આજનું શોકાતુર બન્યું દરબારી કામ ખલાસ થયા પછી, દરબાર પણ વિસર્જન થઈ ગયો! માત્ર મારા પિતા અને શાહજહાન એકા હતા. મને પાસે આવતો જોઈને, મારા પિતાએ મને કહ્યું: “સારીક! તારે માટે વધુ માન તૈયાર જ છે. નામદાર શાહનશાહ આજથી તને મુખ્તીઆરખાનની જગ્યા આપનાર છે. આ પ્રમાણે જણાવવાનો મને હુકમ થયો છે અને તે વિશે પાદશાહની મોહોર સાથેનો મુકમ પણ તને એક કલાકમાં મળશે.”

આ શબ્દો સાંભળી મને જે આનંદ થાય, તેના કરતાં આશ્ચર્ય વધારે લાગ્યું; કારણ કે હું સારી પેટુમ સમજતો હતો કે, મને જેટલું વધારે આપવામાં આવશે, તેટલું જ વધારે મારી પાસે માંગવામાં પણ આવશે. મારી જોખમદારી વિશેષ થશે એમાં કોઈ શંકા હતી જ નહીં. પરંતુ કોઈકે

વધુ ખચર મેળવવાની ઇચ્છાએ મેં પૂછ્યું; “ત્યારે શું યુસફને મારી હમણાંની જગ્યા આપવામાં આવશે?”

મારા પિતાએ ધિક્કારથી કહ્યું; “શું યુસફને? ના, ના, તારે બેવડો ઓછો ભોગવવાનો છે.”

“પિતાશુ! શું તમે એમ ધારો છો કે, આ બંને કાર્યો એકી વખતે ચલાવવાને હું લાયક—”?

“છૂટ-ગઢો! નાદાન! એ તું શું બોલે છે?” તે ધીમેસથી બોલ્યા. “તું લાયક નહિ હોય તો લાયક થવું પડશે. આ ગોંડવણુપર તો તારા પિતાની હિંદગીનો આધાર છે.”

આ જવાબ સાંભળી, મારે કાંઈ વિશેષ બોલવાનું હતું નહોતું. મુંગા મુંગા મેં ચાલવા માંડ્યું. વળી મારા પિતા મારી પાસે આવી કાંકુ ઝાલી મને ધીમેથી કહેવા લાગ્યા; “આજે સાંજે તું મને મળતો નહીં. મારે બીજું ખાનગી કામ છે.”

શુક્રેબોદા! હાસ! આ સાંભળીને મને કેટલી બધી નિરાંત વળી! જેવું મારા પિતાને આજ સાંજે ખાનગી કામ હતું, તેમ મને પણ ખાનગી કામ હતું. મને તો લાવતું હતું તે વૈદે કહ્યું. મેં મારા પિતાને કહ્યું; “કાંઈ શીકર નહીં, પિતાશુ! આજે તમને બીલકુલ જ નહીં મળું. પછી કાંઈ?”

પ્રકરણ ૫ મું.

પ્રિયાની મુલાકાત.

આ પ્રમાણે છાની છાની વાતો કરી અમે છૂટા પડ્યા ને હું ઘેર આવ્યો. આશરે એક કલાક થયો હશે, એટલામાં મને કહેવામાં આવ્યું હતું તેમ, લશ્કરના વડા અમલદાર તરીકેની મારી નિમણૂકનો સ્કો મને પહોંચાડવામાં આવ્યો. જેમ મને એ વિશે જણાવવામાં આવ્યું હતું, તેમ તે વિશેની ખચર લશ્કરમાં પણ ફેલાઈ ગઈ હતી! અર્ને થોડા જ સમયમાં મારા હાથ નીચેના અમલદારો મારી તરફના હુકમો મેળવવાને મારી પાસે આવી પહોંચ્યા. મેં ઘટતા હુકમો અહાર પાડ્યા અને સાંજના પચાસ અંગરક્ષકો સાથે રાખીને હું શહેરમાં ઇસ્વા નીકળ્યો. જે જે બસોમાં લશ્કરી ટુકડીઓ રહેતી હતી, ત્યાં જઈ મેં જાતે તપાસ કરી, અને રાત્રે શહેરી પોલીસ માટે પણ યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો. આપા શહેરના દરવાજા રાત્રે બંધ રાખવામાં આવતા હતા; પરંતુ જેમને શહેરની અહાર જવું આવતું હોય તેને પાસ આપવામાં આવતા હતા; અને તે જ પ્રમાણે જેટલી સંખ્યામાં આગળ આપવામાં આવતા હતા તેટલાને માટે

મેં હુકમ કર્યો. કાંઈક વિશેષ પણ કર્યું. ઔરંગઝેબ ને મુરાદખાન શહેરની બહાર પોતાના મહેલોમાં રહેતા હતા. તેમને માટે પણ મેં હુકમ કાઢ્યા કે, જો તેઓ મધરાત પછી વીસ કરતાં વધારે માણસોના રસાલા સાથે આવવા માંગે તો તેમને અટકાવવા અને બ્યાંસૂધી મારો લેખીત હુકમ તેઓ મેળવે નહીં, લાંસૂધી તેમને દાખલ થવા દેવા નહીં. આ પ્રમાણે મારા દરબજાની રુએ જે કરવું જોઈતું હતું, તે કરીને હું મારે મકાને, છેક દીરાખતી પછી, પાછો આવ્યો. કાંઈક નાસ્તોપાણી કરી, મારો હુકો ગગડાવતો, પેલી છુટ્ટીની વાટ જોતો હું બેઠો.

છેક અંધારું થયું, એટલે તરત જ સુલેમાન, ઝંઈનાને મારી પાસે લાવ્યો અને મને સાથે આવવા કહ્યું. મને વિચાર આવ્યો કે, ઝંઈનવુંજૂનું તો ન બને—પણ માત્ર તે એક જ પણ—આ ડોશી મને ફસાવતી તો નહીં હોય! પણ આ વિચાર તરત જ મારા હૃદયમાંથી દૂર થયો, અને મારા શત્રુના જીવનમાં કાંઈ પણ જોખમે જવા ઠરાવ કર્યો. પેલી ડોશી આગળ ને હું પાછળ—એમ કેટલીક મીનીટ મુંગા મુંગા ચાલ્યા બાદ, અમે એક ભોંયરામાં દાખલ થયાં. ત્યાંથી થોડેક સૂધી સીધા ચાલતાં એક ખૂણામાં નાનો સરખો દાદર દેખાયો. અમે તે દાદર ઉતરી વળા, એક બીજા ભોંયરામાં આવ્યાં. મારા મનમાં આ ડોશી વિશે કાંઈક શંકા ઉત્પન્ન થઈ અને લાગ્યું કે, શું એ મને ફસાવવા માંગે છે? તે દદા મારા મનમાંનો ભય પામી ગઈ; તેથી તે તરત જ બોલી, ‘સાદીક સાહેબ! હું ધારું છું કે, એક માણસ પોતાની પ્રિયાને મળવા જતો હોય, તો વચ્ચે નડતી મુશ્કેલીઓને તે ખીલકુલ ગણકારશે નહીં; ખરું કે ની?’

મેં કહ્યું; “હા, તે તો ઠીક. પણ મને તું કહે કે, પેલી દરણ જેવી આંખોવાળી હુરી, કે જેને મેં આરસામાં જોઈ હતી, તેજ મને મળશે કે નહીં?”

ઝંઈના—તું મુંગો મુંગો મારી પાછળ ચાલ.

“અરે ઓ લુચ્ચી! ખોદાના નામથી હું તને કહું છું કે, જો તું કાંઈ દગો રમશે તો—”

ઝંઈના—ઠીક મારા મહેરબાન, જો તમને ખીક લાગતી હોય તો પાછા થેર જઈને હુકો ગગડાવો. તમે આ પ્રમાણે જ લશ્કરના વડા છો કે? તમારે ચાલવું હોય તો ચાલો અને નહીં તો આ રહો તમારે પાછા દરવાનો રસ્તો.

“ઠીક, ઠીક, હો ચાલ હવે આગળ;” આમ કહીને અમે આગળ વધવા માંડ્યું. થોડેક આંધે ગયાં, એટલે એક ખૂણામાં નાનું લોખંડનું બંધ બારણું અમારી નજરે પડ્યું. આ છુટ્ટીએ પોતાની પાસેની

કુંચીથી તે ઉધારી મને અંદર લઈ ગઈ. પછી મારી સામું જોઈને ધીમેથી બોલી; “જે તને તારી હંદગીની કીમત હોય તો તદ્દન મુંગો રહેજે.” આમ કહી થોડેક છેટે જતાં એક પથરની સીડી દેખાઈ, જેપર થઈને અમે એક મોટા વિશાળ ઝોરડામાં આવ્યાં. મને લાગ્યું કે, હું જનાનખાનામાં દાખલ થઈ ચૂક્યો છું. પછી મને ત્યાં જ ઉભો રાખી ઝંઘના જેડેના ઝોરડામાં ગઈ. તે પાછી આવી મને જેડેના ઝોરડામાં આવવા ઇશારત કરવા લાગી. ત્યાં જતાં એક શણુગારેલા દીવાનખાનામાં આવ્યો. અહીંયા એક સ્ત્રી ધુરખો નાંખીને નજીકના ચપરંગપર બેઠી હતી. મને આ ઝોરડામાં મૂકીને પેલી ઝંઘના તો તરત ચાલી ગઈ, એટલે હું અને તે ધુરખાવાળી સ્ત્રી એકલાં જ રહ્યાં. એક ક્ષણભર હું થોભ્યો, અને મારી પ્રિયાને મળવાની આતુરતામાં હું પેલી સ્ત્રી નજીક ગયો, અને એક પરીચ્છેર નાજનીનની પાસે આવવાથી હું ધણી ખુશી થયો છું, એમ તેને જણાવતાં, હું જોદાના શુક ગુજરવા લાગ્યો.

પણ તે બોલી ઉઠી કે, “ઓ સાદીક ! હું હમેશાં આ ધુરખો મોંપર રાખી મૂકું છું, તો કહે તે મને ક્યાં અને કેવી રીતે જોઈ?”

“હા, તેમ હશે. પણ આ આંખોનો ઝળકાટ મારા હૃદયપર એકવાર પ્રકાશ પામ્યો છે; અને—”

“શું ? ક્યારે ?”

“આપ શા માટે આવો પ્રશ્નો પૂછો છો ?”

“કારણ કે તમે ખચીત જૂલ કરો છો !” આટલું કહેતાંની સાથે જ તેણે પોતાના મોંપરનો ધુરખો ખેંચી કાઢ્યો, અને તરત જ મેં મારી ભૂલ જોઈ. આ મારી હૃદય રમણી નહોતી, પરંતુ પેલી જાનરમાન યેગમ સાહેબ હતી. મારી જૂલ જોઈને ખડખડાટ હસી ઘડી. પણ સાથે સાથે તે બોલી કે; “સાદીક, ગલરા નહીં. આપણે મિત્ર છીએ. મારી મદદથી જ હું તારી વહાલીને જોઈ શકશે.”

યેગમ સાહેબના સ્વભાવથી હું જાણીતો હતો. કાંઈ પણ દીવસ એ પરગણુ કામ કરે એ બંને જ નહીં, અને મારી આ મુલાકાતમાં પણ એનો કાંઈ ઉડા ભેદ હોવો જોઈએ એમ મેં ધાર્યું. મારો કાંઈ ઇલાજ નહોતો, તેથી એ જે કહે તે હાથહા કરવું, એમ મનમાં ઇરાવ્યું ! અને તે હમણા કરવા વિચાર્યું. મેં તેની મદદ માટે ઉપકાર માન્યો, અને રાજ્યલક્ષ્મીની જે કાંઈ આડે આવે, તે શિવાય દરેક વસ્તુમાં તેને મદદ આપવા, મેં જણાવ્યું. આહા ! મારા ઉપર પ્રમાણે બોલતી વખતે એની આંખ જરા ચમકી, પણ તે ચમકારો માત્ર વીજળીના પ્રકાશ જેવો જ લાગ્યો. તે તરત હસી, અને મને કહેવા લાગી, “સાદીક, તારું કહેવું ખરું છે. જે રાજની મરજી

તેજ મારી મરણ! શાહજહાન તને જે હુકમ કરે તે તારે માન્ય કરવોજ નેમજી. વળી તું એમ નહીં ધારતો કે, હું જે કંઈ કરું છું તેમાં મારો કંઈ હેતુ હોય છે. પણ તું જે કંઈ કરે તેમાં હમેશાં સાવધ રહેજે.”

“નામવરે ખાતુ! આપના કહેવા મુજબ હું હમેશાં સાવધ રહ્યો છું અને રહીશ. બનતાં સૂધી કોઈ પ્રકારની ખટપટમાં હું પડતો નથી. તે છતાં ગમે એવો સાવધ પુરુષ પણ કોઈવાર લાલચમાં લપટાઈ જાય છે, અને તેને લીધે—”

“બસ, બસ! એક સુંદરીની માત્ર આંખો નેતાં જ તું તારી ફરજ ભૂલી જાય એમ હોય, તો મહેરબાની કરી અત્રથી પાછો જ. કારણ કે અમે એમ માનતા હતાં કે, જેવી તારી માથુક તારે માટે ઉત્સુક છે, તેવો જ તું પણ ઉત્સુક છે, અને તું તારા પ્રેમમાં ટકી શકશે.”

“હું, શું કહું? તે પણ મારી માફક—”

એમમ સાહેબ વચ્ચે બોલી ઉઠી; “સખર! મેં નેમજીએ તે કરતાં તને વધારે કહ્યું છે. પેલી ઝંઘનાની સાથે તું પાછો જ. તારી રાજ્યલક્ષ્મીમાં આડે આવવાનો ખોદા મને વખત નહીં આપે.”

“શાહઝાદી-આપ ઉધું સમજે છો! જેની છાત્રી મારા હૃદયમાં કાતરાઈ રહી છે, તે મેળવવા હજારો હંદગી આપવા હું તૈયાર છું.”

“કીક ત્યારે!” તેણે ચાતુ રાખ્યું. “તારા હંગમડા વગરના લયને લીધે આપણે ઘણા વખત નકામો ખોઈ નાંખ્યો છે. પણ હવે ચાલ, ઉકે, અને મારી પાછળ આવ;” આ પ્રમાણે તે બોલી આગળ ચાલી અને નેડેતું એક બારણું ઉઘાડી, ત્યાં આગળ પોતે ઉભી રહી. મેં નજીક આવતાં જ અંદરના પલંગપર એક સર્વાંગ સુંદરી કે જેને માત્ર પોતાની આંખોથી જ મને ભરડી નાંખી હતી, તેને મુતેલી નેમજી. તેના ખોળામાં એક મોટી ધરાની બીલાડી રમતી હતી અને પોતાની શેઠાણી સામું નેચા કરતી હતી.

જેવાં અમે ઓરડામાં દાખલ થયાં, કે એમમ સાહેબ, શુલાખની (મારી પ્રેમની મૂર્તિ-પેલા બુરકંદાઝખાનની લત્રીજી) પાસે જઈ, કંઈ ધીમેથી બોલવા લાગી—

તેઓ એટલાં ધીમેસથી બોલતાં હતાં કે, હું તેમાંનું કશું સાંભળી શક્યો નહોં. પણ જેવી તેમની વાત પૂરી થઈ રહી કે તરત એમમ સાહેબ મારી પાસે આવી કહેવા લાગી કે; “મારી પાછળ આવ;” આમ કહી મને શુલાખની પાસે તેડી ગઈ, અને તેને કહેવા લાગી કે; “શુલાખ! જેને માટે આપણે મગરુર થવું નેમજીએ, એવા આ સાદીકને હું તારી પાસે લાવી છું!” આટલું બોલી તે ત્યાંથી તરત ચાલી ગઈ. પણ એમમ

સાહેબે કાનમાં જે વાત કરી હતી, તેથી ગુલામના મનમાં ઘણો ગુંચ-વાડો થયા કરતો મને જણાયો. તેને પોતાની સ્વસ્થતા જાળવી નહીં શકવાને લીધે તે પોતાનો મુરખો પણ ખરાબર રાખી શકી નહીં.

મેં તરતજ તેને કહ્યું; “ગુલે ગુલામ! આવાં સુખની મેં સ્વપ્ન પણ આશા રાખી નહોતી. જોકે આજે તારો સુંદર સ્હેરો જોવાને હું ભાગ્યશાળી થયો નથી, તે છતાં હું તારી પાસે આટલો નજીક આવી ઉભો રહી શકીશ, એવું મારા નશીબમાં છે નહીં, એમ હું માનતો હતો. પણ ઈશ્વરનો ઉપકાર! આજે મારી ધારણા ખોટી પડી છે. પ્રીયે! તું કેમ ક્યુજે છે? શું હું અત્ર આવ્યો, તે તને ગમતું નથી? જો તેમ હોય તો મને કહી દે, અને માફ કર. ગુલામ, દીલે આરામ ગુલામ! તું એકવાર પણ ખેલ, અને તારા મનનો ખુલાસો કર.”

કેટલીક મીનીટ તે ચૂપ રહી. પછી ધીમે સાદે બોલી; “હું નહોતી જાણતી કે મારા દીવાનખાનાની સામે કેણુ રહે છે. ભૂલમાં હું જાળી આગળ ઉભી રહી, અને તેથી તમારે જે મુશીબતમાં ઉતરવું પડ્યું હતું, તે માટે તમારી માફી માગવાનો વખત આવ્યો છે, તેથી હું ખુશી થઈ છું. મારી અવિચારી વર્તણૂકને લીધે તમે બાદશાહની ખફગીમાં આવી પડ્યા હતા, તેથી હું ઘણી દલગીર છું. મારી ભૂલને માટે માફ કરો.”

“આહ ગુલામ! કદાચ આ ભૂમિના સર્વે રાજ્યકર્તાઓએ મને જોલાવ્યો હોત, તોએ આ તારી આંખો મારાપર જે જાદુ કરી શકતે, તેથી વધારે ગંભીર ફરજને ક્ષણમાં ભૂલી જતે.”

“પણ, શું તમે રાજાની મહેરબાની પાછી મેળવી શક્યા છો?”

“હા, પ્રીયે! રાજાએ મને ધાર્યા કરતાં પણ વધુ માન આપ્યું છે?”

“અમ્લાહરહીમ!” મારા સુખમાં સુખી ગુલામ બોલી.

“શું? મારા સુખમાં તું ભાગ લે છે?”

ગુલામ—શા માટે નહો? જ્યારે મારી મૂર્ખાઈને લીધે—

“વલ્લભે! મૂર્ખાઈ નહીં કહે. તેજ કારણને લીધે તો હું આજે પરમ સુખ મેળવી શક્યો છું.”

“સાદીક! શું તમે જાણતા નથી કે, અત્રે આવવામાં કેટલું જોખમ સમાયલું છે?”

“અરે તારું સૌંદર્ય જોવાને ગમે તે દુશ્મન હો, ગમે તે ભય હો, છતાં પણ”—

“ચૂપ ચૂપ! વધારે બોલો નહીં, કેઈ સાંભળશે, મહેરબાની કરી હવે ચાલ્યા જાઓ.”

“ના, ના. ફરીથી તારાં દર્શન કરવાની કંઈ પણ આશા મેળવ્યા વિના હું અત્રંથી જનાર નથી. બોલ, પ્રીયા, કાલે રાત્રે હું તને મળીશ કે નહીં?”

“હું આશાં આપી શકતી નથી. આશા આપવાનું પેલી જીવન-ગાર યોગમ સાહેબના હાથમાં છે.”

“કાંઈ પ્રીકર નહીં. ત્યારે યોગમ સાહેબ મારી મિત્ર થઈ છે. કાલે હું જરૂર આવીશ. ખોદા તારા નાજીક બદનનું રક્ષણ કરે!”

આટલું બોલી હું ઉઠીને બારણા આગળ ગયો કે, તરત યોગમ સાહેબ આવી પહોંચી અને મને પોતાનાં દીવાનખાનામાં લઈ ગઈ, જ્યાં આ મુલાકાત કરાવી આપવાને માટે મેં તેનો ધણો આભાર માન્યો અને ફરીથી શુભાચન મળવાની રમ માંગી. યોગમ સાહેબે પોતાનું માથું ધુણાવતાં કહ્યું: “વચન તો આપતી નથી, પણ તું મુંગો અને સાવધ રહેજે. જો ઝંઘના તને કાલે બોલાવવા આવે, તો તું આવજે!” આટલું કહી તેણે એ તાળીઓ પાડી, કે તરત પેલી છુટ્ટી ત્યાં આવી. તેની સાથે આગળની માફક લોયરાઓમાં થઈને હું બાગમાં આવ્યો; અને ત્યાંથી ફરી એકવાર મારા ઘરમાં આનંદ જીવે દાખલ થયો.

પ્રકરણ ૬ હું.

ફરી મુલાકાત.

A thing of beauty is joy for ever;

.....Nothingness.

Keats' Endymion.

ખીજી સવારે મારું રોજનું કાર્ય કરીને વખતસર નામદાર શહેન શાહને કુરનેશ હું બખ્શવા દરબારમાં ગયો, અને તે નામદારને રોજની માફક સલામ કરીને, ગઈ કાલે મને જે મોટું માન અને ઓદો બખ્શવામાં આવ્યો હતો, તે માટે તેમનો ધણો ઉપકાર માન્યો. તે નામદારે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહીં. મારા પિતા તરફ નજર કરતાં, તેમનો ચહેરો આજે કાંઈ વિચિત્ર માલમ પડતો હતો. જાણે કબરમાંથી ભૂતનું દર્શન કેમ થતું નહીં હોય, એમ મને લાગ્યું. શાહજહાન અથવા તો મારા પિતા તરફથી કાંઈ આજે જાણુવા જેવું મળે એમ મને લાગ્યું નહીં; તેથી હું બાબુએ ખસીને મારી જગ્યાએ જ ઉભો રહ્યો—

ધણો વખત નહીં થયો હશે, એટલામાં દરબાર ખલાસ થયો, તે મારા પિતા મારી પાસે આવી, રાત્રે શહેર બહાર જવાનો પાસ માંગવા લાગ્યા. મેં તે ખુશીથી આપ્યો, કારણ કે હું સહજ અનુમાન કરી શક્યો

કે, ઔરંગ રાત્રે પણ તે બહાર રહેશે, એટલે મને મારા કાર્યમાં અડચણ નડશે નહીં. પાંસ આખા પછી તરત જ હું ઘેર આવ્યો અને સાંજ સૂઈતો વખત આમતેમ લટાર મારવામાં પસાર કર્યો.

ક્યારે ઝાઝના આવે, મને તેડવા આવશે કે નહીં, યેગમ સાહેબના મનમાં શું હશે, વગેરે વિચારોથી ઘેરાયેલો હું બાગમાં જઈને બેઠો. એક પતંગિયું જેટલી આતુરતાથી દીવાની વાટ જોતું હશે, તેટલી જ આતુરતાથી હું ગુલાબને મળવા માંગતો હતો. મારા સુબાએ થોડા જ વખતમાં ઝાઝના પાણી લેવાને બહાને પેલા પુવારા પાસે આવી, મને ઇશારત કરી. હું તરત જ તેની પાછળ ગયો, અને ફરી એકવાર ખુર-ફદાઝના જનાનખાનામાં હું આવી પહોંચ્યો.

મને આવકાર આપવાને યેગમ સાહેબ તૈયાર જ હતી અને મને જોતાંની સાથે જ સ્મિતહાસ્ય કર્યું. હું પણ બેડો હોશીયાર હતો, એટલે, તેને જોતાં હું એકદમ ધુંટણીએ પડ્યો, ને મારાપર જે મહેરબાની બતાવી હતી, તે માટે તેનો દીલોળનથી ઉપકાર માનવા લાગ્યો. તે હસી, મને ઉઠાડ્યો, અને ગુલાબનાં ચોરડાંમાં મને તેડી ગઈ. પણ ગુલાબને ત્યાં બેઠેલી નહીં જોવાથી, હું કાંઈક વિસ્મય પામ્યો. પણ યેગમે તરત જ મને કહ્યું કે, તમારે ખોટી થવું પડશે નહીં, હમણાં ગુલાબ આવશે.

એક ક્ષણમાં જોડેતું બારણું ઉઘડ્યું, અને મારી બહારી ગુલાબ, મારા આવ્યાની કાંઈ ખબર તેને નહીં હોવાને લીધે, કાંઈક હસ્તી હસ્તી, પોતાનાં માનીતાં પુલ ગુલાબનો દડો ઉછાળતી ઉછાળતી દાખલ થઈ. પોતાનો ખુરખો મોંપર નહોતો, પણ ખભાપર લટક્યા કરતો હતો. પણ જોવો તેણે મને જોયો કે, ખુરખો મોંપર નાંખ્યો, અને ગંભીર પગલે આવી પોતાના સ્વરંગપર બેઠી અને જાણે કાંઈ બન્યું જ નહીં હોય તેમ યેગમ સાહેબ સાથે ધીમે ધીમે વાતો કરવા લાગી. આહ! એક ક્ષણભર હું વધારે જોઈ શક્યો હોત, તેના ખુરખાએ તેનું મોં ઢાક્યું નહીં હોત, તો હું કેટલો ભાગ્યશાળી થાત. પણ કમનસીબ હું! એકદમ તેની નજરે પડ્યો, અને તેની નિદોષ રમત જોઈ શક્યો નહીં. તેનું ચંદ્ર જેવું મોં નિરખી શક્યો નહીં. પણ હું આ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, એટલામાં યેગમ સાહેબ પોતાની વાતો પૂરી કરી, ચાલતી થઈ, ને પછી તરત અમે મીઠી મીઠી વાતો કરવા લાગ્યાં. જેમ જેમ હું વાતમાં મશગુલ થતો ગયો, તેમ તેમ હું આસપાસનું ભાન ભૂલતો ગયો. એક ફરી માણસની માફક હું ઘેલો થઈ ગયો—હા, હું પ્રેમઘેલો થયો! મેં ગુલાબને વિનંતિ કરી; ધુંટણીએ પડ્યો, કે એકવાર—માત્ર એકજવાર તારો ખુરખો ઉઘો કરી તારો મહેરો જોવા દે. મારી વિનંતિ સફળ થઈ. તેણે તરત જ

પોતાનો યુરખો આરતેથી ઉઘો કર્યો, અને મેં શું જોયું? શું આ દુનિયાની એક સ્ત્રી કે સ્વર્ગની અપ્સરા? શું લોકો જેને કાળી આંખોવાળી હુરી કહે છે, જે મૃત્યુ પછી નેક કામ કરનારાઓને જ મળે છે, તે હુરી જ કે કોઈ બીજી? સુખનો સ્વાદ લેવાની મારી લાલચ વંધી. માત્ર એક જ પળ. મેં તેને બાથમાં લઈ સુખન કરવા ઇચ્છ્યું. પણ મારી અકલ તરત જ ટુકાણે આવી. તેણે મારી આવી સ્થિતિ જોઈ, કાંઈક નારાજ થઈ હોય, એમ છણકાંથી ખતાવ્યું. હું ચૂપ રહ્યો.

એમ બીજી વારે વળગ્યાં. ગુલાબે કહ્યું કે રૌશનઆરા બેગમ યુરકંદાઝને ઘણું ધીકારતી હતી. યુરકંદાઝે રાજકીય ખટપટમાં દારાનો પક્ષ લીધો હતો, ત્યારે તેની સ્ત્રી તે શાહઝાદી રૌશનઆરાએ, ઔરંગઝેબનો પક્ષ લીધો હતો અને તેથી ધણી ધણીયાણી વચ્ચે હમણાં બીયાબાર ચાલતું હતું. મેં ગુલાબની વાતમાં માત્ર હંકારો જ પૂર્યા કીધો. કોરણ કે મને લાગ્યું કે, તે રાજકીય બાબતોમાં મારો મનોભાવ શું છે, તે બણવાની તે આહેશ રાખતી હતી. પણ જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યાં બીજી ખટપટ શાંમાટે જોઈએ? આ વિચારથી મેં તરત જ વાત ફેરવી નાંખી! એમ પ્રેમભાગમાં ઉતરી પડ્યાં.

મેં જોયું કે ગુલાબ પોતાની હાલની અવસ્થામાં તદ્દન નિરાધાર હતી. અને બેગમોના હાથમાં રમકડાં જેવી હતી. કાઢને પણ આ નિર્દોષ બાળાને માટે પ્રેમ નહોતો. દરેક જણ પોતાના સ્વાર્થને માટે તેને પોતાનું હથિયાર બનાવવા માંગતા હતા. રૌશનઆરા મારી આ મુલાકાતોથી અબજાણી હતી, પણ બેગમ સાહેબ વધારે લુચ્ચી હોવાથી મને રાજ્યલક્ષિત સાચવીને, પણ હોશીયારી અને સાવચેતીની ચેતવણી આપી, પોતાના પક્ષમાં મને લેવા ધરાદો રાખતી હતી—“તે એમ તેમ હોં;” મેં ગુલાબને કહ્યું “મારે તો એનો જ ઉપકાર, માનવાનો છે કેની? એ નહીં હોત તો આપણી મુલાકાત આટલી સહેલી કેમ થઈ પડત?”

“હું પણ એટલું જ માગું છું કે, તે સ્વાર્થ વગર આપણને મદદ કરનારી થઈ પડે. પણ જે આનંદ અને સુખ હું મેળવવા માગું છું તે—” આટલું બોલતાં જ તે ચૂપ થઈ ગઈ, ડચકીઆં આવવા લાગ્યાં, અને આંખમાંથી અશ્રુનાં ટીપાં પડવા લાગ્યાં.

“વહાલી ગુલાબ! આપણી જીંદગીમાં હું આ એક સુખી પળ ગણું છું. તો તું વચન આપવામાં શામાટે બીહે છે?”

“શાનું વચન?” તરત જ પોતાનું મોંડું લુછતાં, હસીને તે બોલી. હું મુંગો રહ્યો અને માત્ર તેના જ સામું જોઈ રહ્યો. હું શું કહેવા માંગતો હતો, તે એ સમજી ગઈ, અને મને કહેવા લાગી; “હું તો એમ

કહેવા માંગતી હતી કે યોગમના હેતુઓ શું છે, તે આપણે જાણતાં નથી. પરંતુ સ્વાર્થ વગર તે કોઈ દિવસ કામ કરતી નથી. તેથી મુઝાકાત કરાવવામાં તે જે હોંસ લયો લાગ લે છે, તેથી તેના સ્વાર્થની બીક આપણા આનંદમાં લાગ પાડે છે.”

“ગુલાબ, તું શીકર કરતી નહીં. મને જો એકવાર તારું વચન મળે તો પછી, એના જેવી એક તો શું, પણ હજાર શાહમદીઓ આપણા પ્રેમમાં નડનર નાંખી શકશે નહીં. તારા પ્રેમમાં હું એવો અધિભો-ભીત બન્યો છું, કે તારા શિવાય હું ચારે પાસ માત્ર અંધારું જ જોઉં છું.”

મારા શબ્દો સાંભળી તે સરમાઈ ગઈ. વધારે કંઈ પણ બોલી શકી નહીં. બીજી રાતે તે મને મળશે કે નહીં, તેના ઉત્તરમાં પોતાનું મારું ધ્રુણવ્યું, એટલામાં યોગમ સાહેબ, ઝોરડા આગળ આવી મને ચાલ્યા જવા ધસારત કરી. આહ! એટલામાં કેટલો વખત વીતી ગયો? મને તો એમ જ લાગ્યું કે, હજી હું તો હમણાં જ આવ્યો છું, અને તેટલામાં મારે વિખૂટા પડવાની ફરજ પડી. મારી વિહ્વળતા જોઈ, યોગમે મને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું; “કે કાલે રાત્રે ઝૂંઘના બોલાવવા આવશે, તેની સાથે તું ગુલાબને મળવા જાશે આવજો.” ઉત્તરમાં માત્ર ઉપકારના શબ્દો જ હું બોલી શક્યો. થોડાક વખતમાં ઝૂંઘના મને મારા મુકામપર મૂકીને ચાલતી થઈ.

આ પ્રમાણે લાગણાગટ સાત રાત સૂધી હું મારી ગુલાબને મળવા ગયો, અને તેની મુઝાકાતથી મને જે મુખ ઉપજતું, તે તો માત્ર અતુ-ભવી જ સમજી શકે.

પ્રકરણ ૭ મું.

બાદશાહી ફરમાન.

મારી સાત દિવસની મુલાકાત દરમ્યાન ખાસ અવનવો બનાવ કાંઈ બન્યો નહોતો. પણ એક વસ્તુ સામાન્યતઃ સર્વેના મુખપર માલમ પડતી હતી. દરિયામાં તોફાન થવાનું હોય ત્યાર પહેલાં જેમ વાદળોં ઘેરાય છે અને આકાશમાં કાળો ઘેરો ભુરો રંગ માલમ પડે છે, તેમ જ બધાંઓ જાણે શું બનવાનું છે તે જાણતાં હોય, પણ કહેતા માંગતા નહીં હોય, તેવું રૂપ ધારણ કરી ફરતાં હતાં. તોફાન થશે, એમ બધાંને લાગતું હતું. પણ કંઈ દિશામાંથી આવશે ને ક્યારે આવશે, એ કોઈ કહેતું નહોતું. અધુ-રામાં પૂરું, મારા પિતા મને કેટલીક ખાનગી વાતો કરવા આતુર હતા. તેઓ પણ તે નહીં કહેતાં, હમેશાં મુલતવી રાખ્યા કરતા હતા.

આ પ્રમાણે સાત દિવસ પૂરા થયા ત્યાંસુધી મારે શાહજહાન અથવા તો મારા પિતા સાથે કાંઈ વાત થઈ નહીં. પરંતુ બીજે દિવસે દરગાહ

ખલાસ થયો કે, તરત જ તે નામદારે મને પોતાના ખાનગી દીવાન-ખાનામાં આવવા ઇશ્વારત કરી અને જોવા તે ગયો કે તેની પાછળ હું પણ એનાં દીવાનખાનામાં દાખલ થયો. ત્યાં જઈને કુરનેશ બગીચી હમેશની માફક મેં મારી રાજ્યલક્ષિ ખતાવી.

તે નામદારે મને તરત કહ્યું, “તે તો ઠીક. પણ તારી વફાદારીની કસોટી કરવાનો પ્રસંગ નજીક આવે છે, માટે તું તૈયાર રહેજે! અમને ખજર મળી છે કે, અમારા ચારે પુત્રો ગુપ્ત રીતે ખટપટો કરતા રહ્યા છે, અને તેમાંનો દરેક જણ અમારું તાજ છીનવી લેવાનો વિચાર રાખે છે;” આ સાંભળી હું ચમક્યો.

શાહજહાને ચાલુ જ રાખ્યું; “હા. એ વાત તદ્દન સાચી છે અને તારે હવે એકાએક સપાટો મારી, તેમની સર્વે મહેનત ઘૂળધાણી કરવાની છે. સાદીક! તું હમેશાં કહે છે કે, તું કોઈ પણ અમુક પક્ષનો નથી. બલે, હમે તે માનીશું; પણ તારે તે સાબીત કરી આપવું પડશે. તારે માત્ર હમારો જ દુકમ માનવો અને નીમકહલાલીથી વર્તવું.”

જે દીવાનખાનામાં અમે એ જણા હતા, તે કાંઈ ઘણું મોટું ન હોતું. વળી તેની ભીંતો ઘણી જાડી હતી, તથા તેને માત્ર એક જ દરવાજો હતો, જે અમે અંદર આવ્યા ત્યારે બંધ કરતા આવ્યા હતા. તેથી અમારી વાત કોઈ સાંભળે એવી ખીલકુલ દહેશત નહોતી. તે છતાં આ વહેમી શાહજહાન પોતાની ખુરસીપરથી ઉઠી મારી પાસે આવી કાનમાં કહેવા લાગ્યો; “દરેક શાહઝાદાને પકડી કેદ જ કરજે!” આટલું કહી તેણે મારો હાથ પકડી સજગડ દાખ્યો અને ઊપલા રાખેલા સાંભળી મને કેવી લાગણી થાય છે, તે જોવા મારી સામું ટગર ટગર જોવા લાગ્યો. અલખત એનાં વચનો સાંભળી મને અચ્ચો લાગ્યો, કાંઈક ગભરાયો પણ ખરો; પરંતુ તરત સમયસૂચકતા વાપરી મેં જવાબ દીધો; “આપ નામદારની જે મરજી થઈ, તે મારે પાળવી જ નેમીએ.”

તેણે ઉત્તર વાળ્યો, “ઠીક છે ત્યારે. અમે ખુશી છઈએ કે એક ખીકણુ છોકરા સાથે હમે કામ પાડતા નથી. પણ સાદીક! તું ધ્યાનમાં રાખજે કે અધા શાહઝાદાઓ એકી વખતે જ કેદ થવા નેમીએ. તેમની તરફ ખરાબ વર્તણુક ચલાવતો નહીં, પણ તેમને ખરાબર ચોડીમાં રાખીને ગ્વાલીઅરના* કોટલામાં લઈ જજે.”

* મોગલ શાહનશાહોના વખતમાં ગ્વાલિયરનો કિલ્લો અગત્યનું મથક હતું. બાદશાહી કુટુંબના માણસોને કેદ કરી રાખવાનું આ સ્થાન હતું. મોગલ બાદશાહોના વખતમાં જે જે મુસાફરો હિંદમાં આવી ગયા હતા, તેઓ દરેક જણ આ બાંધીતા કિલ્લા વિશે ઇસારો કર્યા વિના રહ્યા નથી.

“શું? ગ્વાલીઅરના?” હું મારી અગ્નિખી છૂપી રાખી શક્યો નહીં.

“હું, તને શું બીક લાગે છે કે?” શાહજહાને પૂછ્યું.

“બીલકુલ જ નહીં, મારા ખુદાવિદ.”

શાહજહાન-અમે તારી મતલબ સમજી ગયા છીએ. તું એમ ધારતો હશે કે, અમે તેમને મારી નાંખવા ઇચ્છીએ છીએ. પણ ના, તેમ નથી. આ પગલું ભરવાનું કારણ માત્ર અમારી અને તેમની છંદગી સલામત રાખવા માટે જ છે. આખું લશ્કર તારા તાબામાં છે, તારી મરજીમાં આવે તેમ તેનો ઉપયોગ કર, પણ મારી આજ્ઞા પાળવામાં જરા પણ ચૂકતો નહીં.”

હું બોલવા જતો હતો, એટલામાં તે નામવર ગ્વાલી ઉઠ્યો. “અમારી તરફનું શાહજહાનને પકડવાનું ફરમાન મોહર સાથે તને થોડાક વખતમાં પહોંચાડવામાં આવશે, અને તે મળે કે કોઈ પણ ઢીલ વગર તારે તારા કામની શરૂઆત કરવી.” આટલું બોલીને મને આજ્ઞા જવાની ઇસારત કરી. ફરી એકવાર તે નામદારને નમન કરી હું બહાર નીકળ્યો, અને જે કામ મને સોંપવામાં આવ્યું હતું, તેનો જ વિચાર કરતો કરતો હું મારે ઘેર આવી પહોંચ્યો.

મને આવ્યા ને ઘણો વખત તો થયો નહોતો, તેટલામાં એક નોકર સીલ કરેલું એક બંધ પાકીટ મને આપી ગયો, અને તે જોતાં જ હું સમજી ગયો કે, મારા પિતા મને આજે રાત્રે અમુક જગ્યાએ જ મળવા માંગે છે. મારા પિતાને મળવા જવા વીશે હું વિચાર કરવા માંડું, તેટલામાં તો શાહજહાનનો ચોખદાર મને આવીને કહેવા લાગ્યો કે, નામદાર બાદશાહ તમને બોલાવે છે. હું તરત જ તેની સાથે મહેલમાં ગયો અને

આ કિલ્લો લગભગ અનિત છે. કિલ્લામાં પેસતાં એક પછી એમ ઘણા દરવાજા આવે છે. ચોથા દરવાજા પાસે પથરેનું કોતરેલું હાથીનું પુતળું જોવામાં આવે છે. આ કિલ્લામાં એક હાકેમ હમેશાં રહે છે, જે અંદર રહેતા કેદીઓની તપાસ રાખે છે.

એવું કહેવાય છે કે, મોગલ બાદશાહના હિંદુસ્તાનમાં આવાં ત્રણ કેદખાતાં હતાં. પ્રથમ રણથંભોરનો કિલ્લો જે અસલ યુદ્ધની રાત્રીને તાજે હતો, પણ તે બાદશાહ અકબરને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો હતો. બીજો કિલ્લો બંગાળમાં રોહા ગઢનો, સેાન નદીના મુખ આગળ આવેલો છે; અને ત્રીજો ગ્વાલિયરનો.

જે કમનસીબ શાહજહાનને આમાંના કોઈ પણ કિલ્લામાં કેદ કરવાનું ફરમાવવામાં આવે છે, તેમને આશરે બે મહીના અહીં રાખવામાં આવતા, ત્યારબાદ તેમને બહાર કાઢી, પુસ્ત નામનો રસ પીવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. પુસ્તની અસરથી તેઓ ઝાઝું જીવવા પ્રામતા નહોતા તથા થોડા જ વખતમાં તેઓનો કાળ આવી પહોંચતો.

શાહને અસ્વસ્થ, લયલીત અને ગભરાયેલો જોયો. મને જોતાં જ તે બોલ્યો; “સાદીક ! મેં શું બધા શાહનદાઓને પકડવાનો તને હુકમ કર્યો છે?”

“હા નામદાર. હું એમ જ સમજ્યો છું!”

“હીક. અમારા ફરમાનમાં ચારેના નામ આવશે. પણ..... જો એકાદ જણ નાશી જાય તો અમે ખુશી થઈશું. તું સમજ્યો કેની?”

“મારે આપ નામવર તરફથી માત્ર નામ જ જાણવાનું છે. અને જે શાહનદા તરફ આપ ઉદારદીલ બતાવવા માંગે છે, તે નિશ્ચય મારા હાથથી છૂટો થશે.”

“વારુ ત્યારે. જો બને તો મુરાદને પકડતો નહીં. બલે તે મોજ-શોખમાં ડૂબ્યા કરે. પણ જો તને એમ લાગે કે, તે પણ કાવતરામાં સામેલ છે, તો તેને પણ પકડવાનો અમે તને હુકમ કરીએ છીએ.”

“આપનો તાબેદાર ગુલામ, શાહનદા મુરાદબખ્શનાં કાઠપણ કાવતરાં વિષે જાણતો નથી; અને આપ નામવરના હુકમ પ્રમાણે ચાલવા હું બંધાયેલો છું.”

શાહનદાન-ત્યારે જોદાના નામથી હું તને કહું છું કે, તારે એને છૂટો જ રહેવા દેવો. જો એ પાછળથી પોતાની ફરજે બૂલી જશે, તો એની સાથે કેમ વર્તવું, તે અમે જાણીએ છીએ.

આટલું બોલી તે નામદારે મને ચાલ્યા જવાની ઈશારત કરી, અને હું મારી ગંભીર નેખમદારીમાંથી ચોથે ભાગે છૂટ્યો, એમ હરખાતો મારે ઘેર આવ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું.

જેગમની ધમકી.

To Some she is the goddess great;
To some the milch cow of the field.
Their care is but to calculate;
What butter she will yield.

Schiller.

આજે મને સ્ટેજ પણ પુરસદ મળી ન હોતી. દરબારમાં જવા આવવામાં જ મારો દિવસ પૂરો થઈ ગયો. આજ મારો પિતાને મારે મળવા જવાનું હતું. તેથી જો પેલી યુદ્ધી ઝંઘના આવે તો મારાથી આજે અંતઃપુરમાં અવાશે નહીં, એવો સંદેશો કહાવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. જેવું અંધારું થયું કે નિયમ પ્રમાણે તે મારી ખુશાલી વચ્ચે આવી પહોંચી, અને તરત હું તેને એક બાજુએ લઈ જઈને ધીમેથી કહેવા લાગ્યો,

“મારાથી જે અણુધાર્યાં કામો વચ્ચે આવી પડ્યાં છે, તેને લીધે ગુલામને મળવા આવી શકશે નહીં, અને તેથી હું ઘણો દીલગીર છું.”

મારા આ શબ્દો સાંભળી તે બોલી; “નામવર સાદીક! તે ગમે તેમ હો, પણ જો તમે તેને કદીખી મળવાની આશા રાખતા હો તો આજે રાત્રે ચાલો. બેગમે ફરમાવ્યું છે કે એક મીનીટ પણ આવી જાયો.”

હું ગુંચવાયો. એ મને શું કહેવા માંગતી હશે? શું એણે બાદશાહના વિચારો જાણ્યા છે? નક્કી-બેશક. શાહજહાન પોતે આ વાત કહે જ નહીં. તેમ હોય જ નહીં. બેગમ મને કોઈ બીજું કહેવા માંગતી હશે. ત્યારે જરાક જાણ આવવામાં શું હરકત છે? આ પ્રમાણે વિચાર કરી ઝડપના સાથ જનાનખ નામાં ગયો. અને ત્યાં જતાં જ મેં જોયું કે, બેગમ સાહેબા આતુરતાથી મારી વાટ જોતી હતી. તેણે મને જણાવ્યું કે, હું બીજકુલ ખોટી કરીશ નહીં. જો કે તમે હવે આવી શકશો નહીં એમ જાણીને ગુલામ અતિશય શોકાતુર થશે.

જવાબમાં મેં બેગમને-ગુલામને શાંત રાખવા વિનંતિ કરી અને કહ્યું કે, અગલના કામ શિવાય હું કદાપિ તેને ભૂલીશ નહીં.

“ખચ્ચીત! હું પણ દીલગીર છું; કારણ કે તમે ફરીથી ભેગાં થશો, એવી મને આશા છે જ નહીં;” બેગમે જવાબ આપ્યો.

“શું? ભેગાં થઈશું નહીં? કાણ અટકાવનાર છે?”

“સાદીક, ધીમે ખૂડ, શાંત થા. તું જૂદો પડશે કે પાછો આવશે એ બધું તારા પોતાના જ હાથમાં છે.”

હું તદ્દન મુંઝો થઈ ગયો અને આશ્ચર્યથી આ દ્રઢમનવાળી, સ્વાર્થી સ્ત્રીના સામું જોવા લાગ્યો.

“હા, બધું તારા પોતાપર જ આધાર રાખે છે. સાદીક! તારે ફાવે તો તારી વહાલીનું હૃદય ચીરી નાખજે અને તને ફાવે તો તેને સ્વર્ગનું સુખ આપજો!”

“શાહઝાદી! તમે જરા વધુ ખુલાસાથી બોલો; મારે શું કરવું?”

“મને તારો મિત્ર બનાવ.”

“હું આપનાપર શી રીતે ઉપકાર કરી શકું?”

“દારાને બચાવ!” તે વાંધેણ પોતાના શિકાર તરીકે મને ઝડપવા લાગી. તેના મ્હેરોનો ભાવાર્થ ખુલ્લો હતો. જો તેનું કહ્યું માન્ય નહિ રાખું તો ગુલામ મારી નથી! હા!

ધડકતા દીલથી મેં પૂછ્યું; “કેવી રીતે?”

“શું તું એમ ધારે છે કે, હું એક બાળક છઉં? નાદાન! રે નાદાન!”

“વજીરે બાદશાહને જે સલાહ આપી છે, તે શું હું બાણતી નથી ? ખોદા, તે કાફરને જહાનમમાં નાંખો! વળી શું શાહજહાને તે કાફરની સલાહ. પ્રમાણે ચાલવા ઠરાવ નથી કર્યો ?

“સાદીકા! તું એમ નહીં ધારતો કે, હું તદ્દન અંધારામાં છઉં. પણ જો તને મારો ખબ હોય, દારાની કાંઈ કીંમત ગણતો હોય, અને તેથી પણ વિશેષ અને તારા મનમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગુલાબના પ્રેમની તું કાંઈ પણ દરકાર રાખતો હોય, તો દારાને માથે આવી પડતી આફતમાંથી તેને તું બચાવી લે. તેનો એક વાળ પણ તારે વાંકા કરવો નહીં. બાકીના મારા ત્રણે લાઘવોનું ગમે તે કર-લલે મારી નાંખ, પણ ખબરદાર, દારાને એક આંગળી અરકાડી તો તારું”—

છેલ્લા શબ્દો તેના મ્હોડાંમાંથી નિકળી શક્યા નહિ. હોઠમાંથી બ પસાર થઈ ગયા. હું તો સડકજ થઈ ગયો. મારે મારી વફાદારી તજવી, કે મારી પ્રિયાને તજવી ! હાય ! મારી ગુલાબ જાય તો મારો આત્મા જાય ને આત્મા વગર આ ખોળીયું શા કામનું ?

મારા વિચારની દોરી તૂટી. યેગમે ચાલુ રાખ્યું. “હું કાંઈ તને સમસોગન ખવડાવતી નથી. તારો વખત કેટલો અમૂલ્ય છે, તે હું બાણું છું. કાલે રાત્રે તું પાછો આવજે. એ વિશે આપણે વધારે વાત કરીશું.” તરત ઝંઘનાને ખોલાવવામાં આવી અને તેની સંગે હું મારા મકાનમાં આવ્યો. એક ક્ષણ પણ ગુમાવ્યા વગર મારા પિતાને મળવા દોડ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

સદુદ્દાખાન.

Yet this inconstancy is such
As you too shall adore;
I could not love thee, Dear, so much,
Loved I not Honours more.

Col. Lovelace.

આગરા શહેરના રસ્તાઓ સાંકડા અને ગલીકુંચીઓવાળા છે. અંધારી રાત્રે આ રસ્તાઓ અને ગલીકુંચીઓમાંથી પસાર થઇને એક નાના ઝૂરા આગળ હું આવી પહોંચ્યો. ત્યાં લાલ શાલમાં લપેટાએલી એક આકૃતિને મેં ઉભેલી જોઈ. તેનું મોઢું તો માલમ નહીં પડ્યું, પણ હું સમજી ગયો કે, એ મારા પિતા છે.

“સાદીકા! તું મોડો આવ્યો; કાંઈ શીકર નહીં. હવે તું જલદી ચાલ. આપણને દાઈ દેખતું નથી અને રાત પણ અંધારી છે.” આ પ્રમાણે બોલીને અમે તરત જ એક એકાંત, લાંબા રસ્તાપર થઇને, એક જૂના

ભાંગ્યાતૂટેયાં ધરમાં દાખેલ થયા. માત્ર એકજ રસ્તો દીવો ત્યાં બળતો હતો. મારા પિતાએ બારણાં મજબૂત બંધ કર્યાં, અને મને પોતાની સામે બેસવા કહ્યું.

તે મારા તરફ જોઈને કહેવા લાગ્યા; “બેટા સાદીક! ફક્ત મારા આગ્રહથી જ શાહજહાને તને નવાબ્યો છે. તું એમ નહીં ધારતો કે, શાહજહાને અથવા હું તને માનઅકરામ આપી પુલતી શર્યાપર બેસાડી રાખવા માંગીએ છીએ; અમારા હેતુઓ તો બીજા જ છે. તે નામવર તથા હું, તારી ભક્તિ અચળ છે એમ જાણીએ છીએ અને તેથી જ તને મોટા દરજ્જાપર એકદમ લાગ્યા છીએ. પણ હવે વખત કટાકટીનો આવી પહોંચ્યો છે અને દરેક શાહજહાને મનોભાવ શું છે, તે કાંઈથી અગમ્ય રહ્યું નથી. દરેક જણ શાહની ગાદીએ બેસવા માંગે છે અને અમને તો એવી બીક લાગે છે કે, પોતાના પિતાની હયાતીમાં જ તેઓ માંહોમાંહિ લડી લોહી રેડાવશે; આ ખુનામરડી થાય નહીં, કાંઈ પણ પક્ષ વધારે જોરાવર અને નહીં અને દરેક જણ નામવર શાહનશાહને નમતો પગે પડતો આવે, તેટલા મોટે જ આ ચારે જણાએને પકડવા અવશ્યનું છે. સમજ્યો?”

“પિતાજી, હું તે જાણું છું અને જે માણસે શાહજહાને આવી સલાહ આપી છે, તેને પરિણામમાં ભારે જવાબ આપવો પડશે!”

“મેં સલાહ આપી છે! મેં! જે હું રાજ્યની, શાહેનશાહની હિંદગીની અને છેવટે મારી હિંદગીની કાંઈ કિંમત ગણતો હોઉં, તો તારા જેવા છોકરાઓના અભિપ્રાયને એક કોડીની કિંમતનો ગણું છું. સલાહ આપવાનું કામ તારું નથી; તને જે ફરમાવવામાં આવે તે પ્રમાણે બસ તારે કર્યું જવું! અને હું તને જે રસ્તો બતાવું, તેનાથી ઉલટો ચાલ્યો તો યાદ રાખજે, છોકરા, મોત” —

“હું શાહના ફરમાનને તાબે થવા તૈયાર છું” હું વચ્ચે બોલ્યો.

“અને તું શું તારા પિતાને બચાવવાને તારી ફરજ સમજતો નહીં હશે, કેમ?”

“પણ તે મારા હાથમાં કેવી રીતે છે?”

“ઔરંગઝેબને બચાવ! બાકી સર્વેને કેદ કરે.”

“હું! ઔરંગઝેબ? પિતાજી, વહાલા પિતાજી! તમે ભૂલતા હશે. દારા કે ઔરંગઝેબ!” મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

દાંત કચકચાવીને તે બોલ્યા, “શું દારા! ઠીક, બચ્યા ઠીક! હું નથી ભૂલતો, તું ભૂલતો હશે. શું તું એમ ધારે છે કે, મોત અને જીવનની વચ્ચે હું ભૂલ કરું? લે હું ફરીથી કહું છું કે ઔરંગઝેબ, દારા નહીં-દારા નહીં. પણ મને બીક લાગે છે કે, તું આ કમબખ્ત દારાનો મિત્ર હોવો જોઈએ. યા ખોદા!

એક વાર આ હુસ્સાના હાથમાં સત્તા આવે કે તરત જ આપણા બંનેનો તે ખુરદો કરી નાંખશે! બેટા! હું કહું છું તે ધ્યાનમાં રાખ. ઔરંગઝેબને અચાવ, એટલે તારા પિતાની જીંદગી, તું, માલમીલકત, સર્વે સલામત છે.”

“વહાલા પેદર! તમે શું કહો છો, તે હું ખીલકુલ સમજી શકતો નથી. તમારું બોલવું તદ્દન ભેદ ભર્યું છે, માટે મહેરબાની કરી જે હોય તે ખુલ્લા દીલથી કહો.”

મારા પિતાએ કહ્યું; “લે ત્યારે હું તને બધો હેવાલ જણાવું છું. ધ્યાન દઇને બેસ ને હું કહું તે સાંભળ.”

“શાહજહાને મને ઘણી મોટી લાંચ આપી અને લાલચો આપી હતી; અને તેને લીધે આ મારા પાપી હાથે (પોતાનો હાથ બતાવી) તૈમૂરના છેલ્લા વંશજોનો નાશ કર્યો ને મોગલ શાહનશાહતનું તાજ આ તારા પાદશાહ શાહજહાનના માથાપર મેં મૂક્યું છે! લાઇઓની ને ભત્રીજાઓની કતલ કરી, વગર હકનો જે હક શાહજહાન લઈ બેઠો, તેથી આખી પ્રજા તેના તરફ ધિક્કારથી જોવા લાગી, અને ચારે બાજુ તેની નિંદા થવા લાગી અને ખૂન કરવાના શુન્હા માટે તેનાપર ખુલ્લું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું. તેણે શુન્હાનો ધનકાર કર્યો, અને પોતાની નિર્દોષતા બતાવી આપવાને પ્રજાનો સન્મુખ કસમ ખાધા કે, જે કોઈ એમ સાબીત કરી આપશે કે, અમુક માણસે તેના લાઈ ભત્રીજાનાં ખૂન કર્યાં છે, તો તેને મોટામાં મોટી શિક્ષા ફરમાવવામાં આવશે. તેના આ કસમ છતાં હું તેને ખાનગી મળ્યો, અને મારા પરાક્રમ બદલ માન અકરામ માંગ્યાં! શાહજહાને મને કહ્યું, ‘સદુદ્ધા! હું તને સલાહ આપું છું કે, તું અહીંથી નાસી જા! તું માંગે છે તે તને મળશે; પણ યાદ રાખજે કે, જે કોઈ તને પકડી લાવશે તો મને કસમ પાળ્યા વગર ચાલવાનું નથી. તે વખતે તને ફૂરારીતે મારી નંખાવવા મને હુકમ કરવો પડશે!’ યા કરીમ! હું તે વખતે આડ્યો ગયો હોત તો સારું થાત! તેની સલાહ માની હોત તો કેટલું સારું થાત. પણ પૈસાના લોભે મને જવા દીધો નહીં. હું રહ્યો અને મને ખજાનચીનો ચોદ્દો આપવામાં આવ્યો અને ત્યારપછી ધીમે ધીમે હું વજીરનો ચોદ્દો મેળવી શક્યો છું. શાહનશાહ મારી સલાહ વારંવાર માને છે, તેનો અમલ કરે છે અને મારાં વખાણુ કરે છે. પરંતુ મને નજરોનજર જોવાથી કંટાળે છે.

“હવે શાહજહાનને પુત્રો થતા ગયા. તેઓ મોટા થયા અને તેમની શાદી પણ કરવામાં આવી, અને મારી સલાહની વિરુદ્ધ તે દરેક જણને પાદશાહે મોટું લશ્કર રાખવા દીધું. તેઓએ લગભગ ખજાનો ખલાસ કર્યો, અને આજે શું પરિણામ આવ્યું તે તું જુએ છે. દરેક જણ તખ્ત અને

તાજનો યોગી થયો છે. ધણી જ મુસ્કેલીથી હું શાહજહાનની આંખ યોલી શક્યો છું, અને જ્યારે તે ઉઘડી ત્યારે શાહજહાનનો દરેક હીલચાલ તરફ તે વહેમની નજરે જોવા લાગ્યો છે અને જ્યારે મેં એમને કહ્યું કે, મુખ્તીઆરખાંએ, મુરાદખાનને જે હજાર આદમીનું લશ્કર આપ્યું છે ત્યારે તે ચમક્યો! તે બડક્યો! કમનસીબ મુખ્તીઆરનો જીવ લેવાનું મેં સૂચવ્યું અને તે પ્રમાણે જ થયું. મારી મતલબ મુખ્તીઆરની જગ્યા તને અપાવવાની હતી. હવે બધી રમત આપણા હાથમાં છે. લશ્કર આપણા હાથમાં, રાજ આપણા હાથમાં અને ખીજા સર્વેને યમશરણ કરવા માટે પુરત* ગ્વાલીઅરના કિલ્લામાં જોઈએ તેટલો તૈયાર છે.”

“અલ્લાહરહીમ! શું શાહ, પોતાના શાહજહાનને કેદ કરવા માંગે છે?”

“ના બેટા! શાહ નહીં, પણ હું.”

મેં આતશય બચથી તેના તરફ જોયું, પણ તે જરાએ ડગ્યો નહીં. મેં પૂછ્યું. “ત્યારે શા માટે ઔરંગઝેબને છોડી મૂકવાનું તમે મને કહો છો?”

“કારણ કે હું તેના હાથમાં છું. તે મારું ઘેર કર્મ સાખીત કરે એમ છે.”

હું ચમક્યો, “એમ છે, ખંચાયો, બડક્યો, ટગર ટગર જોવા લાગ્યો. ત્યારે શા માટે સૌથી પહેલાં એને જ નહીં ઉચકીએ?”

“અરે! તે કળાથી એટલો તો આગળ વધ્યો છે કે, કદાચ એને કેદખાનું સેવવું પડે તોએ તે મારો ગુન્હો ઉધાડો પાડી, મને શિક્ષા ફેરાવી શકે. માટે મારો વિચાર એનો પક્ષ લેવાનો છે; કારણ કે કદાચ જો મારી ખટપટથી એ મૃત્યુ પામ, તોએ એના મિત્રો એવા જખરા છે કે, તેઓ જરૂર મારો પ્રાણ લીધા વગર રહે નહીં. એથી ઉલટું, જો હું એનો પક્ષ લઉં ને મદદ કરું તો જ્યારે એ ગાદીએ આવે ત્યારે આપણને બદલો આપે. વળી કોને માલમ કે વખત આવે, જે હાથ તૈમૂરના વંશજોને મારવાને અટક્યો નથી, તે હાથ આ કમખાનને મારવાને ચૂકે! અને કદાચ તેમ થયું તો શું તખ્ત આપણું થઈ શકે નહીં?”

મારા પિતા આટલું યોલી બલિષ્ઠની આશાપર મલકાવા લાગ્યા.

* પુસ્ત નામના જે રસ વિશે ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તેને વિશે એમ કહેવાય છે કે, તે ખસખસને વાદી તેમાંથી બનાવવામાં આવતો હતો. જે મનુષ્ય આ રસ પીતો, તેના શરીરમાં એક પ્રકારનું ધીમું ઝેર દાખલ થતું, પોતે બિભાન થતો અને આસપાસ શું બનતું તે જાણી શકતો નહોતો.

આદશાહી કુટુંબના કમનસીબ કેદીઓના ગુપ્ત રીતે આ દુનિયામાંથી છૂટકો કરવાનો બીજો વધારે સહેલો રસ્તો બીજો કોઈ પણ નહોતો. બહારનાં કર્તા પણું જોરજુલમનાં ચિહ્ન વગર કેદી મૃત્યુ પામતો હતો!

એકદમ ખુશાલીમાં મારો હાથ પકડી નેરથી દાખ્યો. તેની મૃગજળ જેવી આશાઓ, ખટપટો, નીચ કૃત્યો વગેરે નેધને તો હું દિગ્મૂઢ જ થઈ ગયો. “જવાબમાં મેં માત્ર એટલું જ કહ્યું કે, તેની હાલની સ્થિતિમાં હું મદદ કરી શકું, પણ લવિષ્યને માટે હું કાંઈ એવું હથિયાર થઈ રહીશ નહીં.”

“ભલે, જેવી તારી મરજી. હમણાં હું જે માણું છું તે એટલું જ કે ઔરંગઝેબપર સહેજ પણ આંગળી ઉગામતો નહીં અને જો તે તેમ કર્યું તો તારા પિતાનું આવી બન્યું છે એમ જ જાણજે.”

થોડોક વખત અમે મુંગા રહ્યા. શાહજહાને મને જે વાત કહી હતી તે મારે એને કહેવી કે નહીં, તે વિશે હું મુંઝાવા લાગ્યો. કારણ કે એકી વખતે બંનેનું માનવું બની શકે નહીં. તોડ લાવવાની મારામાં શક્તિ નહોતી, તેથી છેવટે મારા પિતાને શાહજહાન, મુરાદને છોડવા માંગે છે, તે મેં કહી સંભળાવ્યું,

તે ઉત્તર વાળવા તૈયાર જ હતા. “અરે! એ તો મૂર્ખ છે. એ એમ ધારે છે કે, મુરાદ મોજશોખમાં ગુલતાન થઈ ગયો છે, અને રાજકીય બાબતોમાં તદ્દન મોળો છે. પણ ત્રા, ના, સાદીક! તું તેમ ધારતો નહીં. ભોળવાતો નહીં. એ પણ બીજની સાથે પકડાવો જ નેધએ.”

“વારુ, પણ તમે શાહજહાનને આ રસ્તે ઉતાર્યો છે, તો હવે મને જણાવો કે મારે રાજાનો હુકમ કેવી રીતે પાર પાડવો?”

“ગભરા નહીં. તેનો પણ મેં સર્વે બંદોબસ્ત કરી મૂક્યો છે. મારી મતલબ કાંઈ એમ નથી કે, તારે દરેકજણનાં મહેલપર હુમલો લઈ જઈને, શાહજહાનને શરણે બોલાવવા. તેમ કરવા જતાં તો તેમનું લશ્કર આપણી સામે થશે; અને કદાચ આપણે હારી પણ જઈએ. ના, શાહજહાનનો વિચાર તો બીજો જ છે. બધા શાહજહાનને શિકારમાં પોતાની સાથે લેડી જવાને તે નામદાર વિચાર રાખે છે.”

“શું, તે નામદાર પોતે?”

“હા, તે પોતે શિકારના મેદાનમાં આવશે, એટલે એનાં લશ્કરને પણ આવવાની દૂરજ પડશે અને જ્યારે ત્યાં આગળ આ શાહજહાન શિકાર કરતા હશે, ત્યારે તારે દાવ ખેલવાનો છે. તારે તારા લશ્કરના વિભાગ કરી નાંખવા, અને શાહજહાનની આસપાસ ગોઠવી દેવા—માત્ર અંગરક્ષકો બાદશાહની સલામતી માટે બસ છે.”

મેં કહ્યું; “યુક્તિ તો સારી છે, પણ છૂપાં કાવતરાંઓ દરબારમાં ચાલે છે, એવું તેઓ માનતા હશે, તો તેઓ શું શિકારમાં આવશે?”

“તે તો નસીબની વાત. કદાચ એમ બને કે શુભ દારૂડીઓ થઈને પોતાના મહેલમાં પડી રહે. અને જો તેમ બન્યું, તો જ્યારે બધું

લશ્કર શિકારમાં જાય, અને એ એકલો મહેલમાં પડ્યો હોય, તો પછી એના એકલાનાં તે શા ભાર?”

“પણ પિતાજી ! તમારે જાણવું જોઈએ કે, ઔરંગઝેબને છોડી દેવામાં હું શાહનશાહનો હુકમનો અનાદર કરું છું—રાજદ્રોહ કરું છું !”

“અને બચ્ચા સાદીક ! મારે તને પણ જણાવવું જોઈએ કે, તેને પકડવાથી તારા બાપને તું મારી નખાવવાની તૈયારી કરે છે. પણ જો તું ઔરંગઝેબને છોડી દેશે, તો હું કાંઈપણ રીતે શાહજહાનનો ગુસ્સો શાંત પાડીશ. હું તેને એમ સમજાવીશ કે, મુરાદને પકડવાની આતુરતાથી લશ્કરમાં ગરબડ થઈ ગઈ, અને તેનો લાભ લઈ ઔરંગઝેબ નાશી ગયો ! પણ જો તું આ પ્રમાણે નહીં કરે, તો પછી મારો કાણ બચાવ કરવાનું હતું ? હાય, ઓ ખોદા ! જે હંદગી મારો ખેટો બચાવી શકે એમ છે, તેને જ લીધે શું મારું મૃત્યુ થાય ?”

હું જવાબ આપી શક્યો નહીં. એક બાળુ શાહનો હુકમ, બીજી બાળુ ઐગમની ધમકી, ને ત્રીજી બાળુ મારા પિતાની હંદગી ! એ સર્વેના ચિત્રો વારાફરતી મારું મગજ ઘેરવા લાગ્યાં. રાજ્યભક્તિ—પ્રેમભક્તિ—પિતૃભક્તિ ! આમાંથી કાણુ શ્રેષ્ઠ ! મને કાંઈ સમજ પડી નહીં. મેં માત્ર એક લાગ્યા નિઃશ્વાસ નાંખ્યાં.

મારા પિતાએ કહ્યું; “સાદીક ! શાહનશાહની ખફગી કરતાં પણ કાંઈક વધારે અગત્યનું કારણ તારાં મનમાં હોવું જોઈએ. મેં તારાથી કાંઈ ગુમ રાખ્યું નથી, ત્યારે તું શામાટે તારા મનનો ખુલાસો કરતો નથી ? બોલ, તે શું દારૂને મદદ આપવા વચન આપ્યું છે, કે મુરાદ શિવાય બીજા કોઈને તું બચાવવા માંગે છે ?”

“મુરાદ શિવાય બીજા કોઈને મારું વચન આપ્યું નથી; અને હું મારો રાજ્યને જ એકલો પ્રફોદાર રહેવા માંગતો હતો. પણ બીજા સંબંધો—”

“અને તે બીજા સંબંધો હું સાંભળવા માંગું છું !”

“અને તે મારા પિતાનો સંબંધ !”

“ઠીક, તે એક સંબંધ થયો. બીજા કયો સંબંધ ? સાદીક તું મારાથી કંઈ પણ છૂપાવી શકશે નહીં. જોકે અત્યારે તારા હૃદયનો ભાવ હું જાણી શકતો નથી; પણ મોટો વહેલો હું તે નક્કી જાણીશ. માટે અત્યારે તું મુંઝો રહે છે, તે નકામું થઈ પડશે.”

“પિતાજી ! મારા વહાલા પિતાજી ! મને વિચાર કરવાને આજની રાત આપો. કાલે હું તમને નક્કી જવાબ દઈશ.”

“ભલે તેમ થાઓ પણ સાદીક ! યાદ રાખજે કે, આજે મેં તને જે જે કહ્યું છે તે વ્યર્થ જાય નહીં. તું પૂરો વિચાર કરીને કાલે રાત્રે મધરાત પછી એ વાગે આ જગ્યાએ પાછો આવજે.”

અકરણ ૧૦ મું.

હોલામાંથી ચુલામાં.

આ એકાંત જગ્યાએથી, તે ખાનગી મુલાકાત પૂરી કરી, હું મારા ઘર તરફ આવવા પાછો ફર્યો. સુડી વચ્ચે સોપારી જેવી મારી અવસ્થા હતી. મારા મગજને એક ક્ષણનો પણ આરામ મળ્યો નહોતો. તેથી જેમ અને તેમ જલદી ઘેર જઈ, અધી રીકરોને એકવાર જહાનમમાં નાંખી, આરામ લેવાનો વિચાર કરતો કરતો હું ઝડપથી ચાલતો હતો. એક ગલી વટાવી, ખીજને રસ્તો વટાવ્યો, ત્રીજી સાંકડી ગલીમાં પેઢો. આમ કરતાં કરતાં એક ટુંકા રસ્તા-પર હું આવી ચઢ્યો. તેની બંને બાજુએ રાંજ્યના સ્તંભરૂપી મોટા આલમચો, ઉમરાવો વગેરેનાં ભવ્ય મકાનો હતાં. આવા એક જાણીતા રસ્તાપર થઈને, તેના નાકાપર થઈ હું વળાણ લેતો હતો, કે તરત જ એક હથિયારબંધ ટુકડી મારાપર ફૂદી પડી. હું ક્રોધને જોઈ શકું કે બચાવને માટે મારું ખંજર ખેંચું, સાર પહેલાં તો તેઓએ મારા હાથ બાંધી દીધા, અને મને કેદ કર્યો. પછી મારી આંખે પાટા બાંધ્યા, ને પછી મારે હાથે એક દોરડું બાંધી, જાણે મને ધસડી જતા નહીં હોય, તેમ મને ધસડી જવા લાગ્યા. માત્ર ચાલ ઉપરથી જ હું કહી શકું છું કે; મારે એક દાદરપર ચડવું પડ્યું હતું, અને થોડુંક ચાલીને વળી પાછું દાદરપરથી નીચે ઉતરવું પડ્યું. પછી એક બીનાશવાળા ઓરડામાં થઈને મને મોટા દીવાનખાનામાં તેઓ લાવ્યા. હોય, એમ મને લાગ્યું.

સાં આંખ્યા કે તરત જ તેઓએ મારી આંખના પાટા છોડી નાંખ્યા. હું એક વિશાળ દીવાનખાનામાં હતો, એમ મેં તુરત જ જોઈ લીધું. મારી સામે જમીનપર ગોળકુંડાળું વળીને આશરે વીસ જણાઓ બેઠા હતા. પણ તેઓએ અખતર પહેરેલું હોવાથી ને મંહોપર ભુરમાવાળા ટોપ હોવાથી, તેઓ કાણ છે તે હું જાણી શક્યો નહીં. તેમની સામે ઉઘાડી તલવાર પડી હતી, અને તેઓ ધીમેસથી માંહોમાંહે વાતો કરતા હતા. અલખત હું તેમાંનો એક શબ્દ પણ સાંભળી શક્યો નહીં.

છેવટે, તેઓમાંનો એક, જે બધાનો સરદાર હોય એમ લાગ્યું, તેણે બધાને યૂપ રહેવા હુકમ કર્યો, અને મારા તરફ ફરીને કહ્યું; “સાદીક! અમે જાણીએ છીએ કે તું એક બહાદુર પુરુષ છે, અને કદાચ નહીં જાણતા હોત, તોપણ જે રીતે તું અમારી સમક્ષ ઉભો છે, તે જ તારી બહાદુરી બતાવી આપવા બસ છે. અમે તને ઇજા કરવા માંગતા નથી, પણ અમે કહીએ છીએ તે તું સાંભળ. શાહજહાન સાથે તારે જે કંઈ ખાનગી મસ-લતો થઈ છે, તે અમે પૂછવા માંગતા નથી, તેમ તે જાણવાની અમને ઈચ્છા

પણ નથી. અમે કોણ છીએ તે તું સાંભળ, અમે નામદાર સુલતાન શુજનના માણસો છીએ, અને રાજકીય ખટપટોમાં અમે તેનો પક્ષ લેનારા છીએ. અમે સાંભળ્યું છે કે, ચારે શાહજહાની હુદગી બેખર્ચમાં આવી પડે એવું કોઈ કાવતરું રચાય છે. લશ્કરના વડા તરીકે બાદશાહના સર્વે હુકમો તારે બજાવવાના છે, તે પણ અમે જાણિયે છીએ. તેટલા જ માટે તને અમારી રખેરૂં તેડી મંગાવ્યા છે. અમે આકરામાં આકરા કસમ ખાધા છે, કે જે તું સુલતાન શુજનને જરા પણ અડકશે, તો આ તલવારો તારા શરીરના કટકે કટકા કરી નાંખશે. તું ગમે તેવા ચોરખાનામાં ભરાઈ બેસશે, અથવા તું ગમે તેટલી સત્તા ધરાવતો હશે, તો પણ અમે અમારું કામ કરવામાં પછાત પડીશું નહિ. તે કોનો પક્ષ લીધો છે, તે અમે જાણતા નથી: વખતે તે શુજનો જ પક્ષ લીધો હોય. તેમ હોય તો અમારે આ બધું ટાળવું કરવાની કશી જરૂર નથી, પણ જે તેમ નહીં હોય, તો અત્યારે તને જે કહેવામાં આવે છે તે ધ્યાનમાં રાખજે. અમે કોઈ તને લાંચ કે લાલચ આપવા માંગતા નથી; પણ જે તને તારી હુદગીની કોમત હોય તો સુલતાન શુજનને અડકતો નહીં.

“કદાચ ભવિષ્યમાં રાજ્યમાં લડાઈ થાય, અને રણક્ષેત્રમાં તું શુજ સાથે લડે, તો ભલે લડ, તને કાવે તો તેને હરાવજે—મારી નાંખજે—પણ યાદ રાખજે કે તેના મોતનું વેર લેનારો જ!”

મેં તો આ બધું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા જ કર્યું. હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. મારે જવાબ આપવાનો હતો જ નહીં. શુજને હું પકડું તો મને શું બદલો મળશે, તે મને સારી રીતે માલમ પડ્યું. કાં તો મારે મારી ફરજ બજાવવી, અથવા તો મારી હુદગીનાં ભયમાંથી મુક્ત થવાને શુજને છોડી દેવા.

તરત જ પુનઃ મારી આંખે પાંટા બાંધવામાં આવ્યા, અને જે રીતે હું આવ્યો હતો, તે જ રીતે મને ફેટલાક માણસો પાછા લઈ ગયા; અને જ્યાં આગળ તેઓએ મને પકડ્યો હતો, ત્યાં આગળ જ મને લાવી, પાંટા છોડી નાંખ્યા, અને મને વિદાય કીધી!

હું ઘેર આવ્યો. પણ જે આરામ હું મેળવવા માંગતો હતો, તે ખીલકુલ મળી શક્યો નહીં. પલંગપર સૂનો પણ એક એકું કે એક મીનીટની ઊંઘ સુદ્ધાં મને આવી નહીં. જે ભય અને સંકટોથી હું અત્યારે ચારે મેર ઘેરાઈ ગયો હતો, તેને લીધે શું ઊંઘ આવી શકે ખરી? ખોદા! ખોદા કહેા! યા ખોદા! મારી સ્થિતિ કેવી થઈ પડી હતી? બાદશાહ મુરાદને બચાવવા માગે છે, મારી ગુલાબને મેળવવા દારાને છોડવો; પિતાને બચાવવા ઔરંગઝેબને છોડવો; અને મારો જીવ બચાવવાને શુજને છોડવો. ત્યારે હવે પકડવો કોને? મારી કર્મકથા, વાંચનાર, તું કોઈ રસ્તો શોધી આપશે કે, મારી વફાદારી જળવાઈ રહે. શાહજહાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન નહીં થાય, તેમ આ

બધાઓ છૂટે પણ ખરા? અત્યારે હું કાંટાના ઝાડપર બેઠો હતો. બેસું તોપણ વાગે, ઉભો થાઉં તોપણ વાગે, અને કાંઈ બાબત કરું તોયે વાગે. કરીમ રહીમ! મને આવા ધર્મસંકટમાંથી કાણ બચાવી શકે? મારે કોની સલાહ લેવી? અલબત્ત, મારા પિતાને પૂછું તો તે તો કહેશે કે, ગુલાબને છોડી દે, જનની પ્રીતર રાખ નહીં, શાહજહાનને હું ગમે તેમ સમજાવી દઈશ, અને બસ ઐરંગઝેબને જ તું બચાવ. ગુલાબ તો પિંજરામાંની કેદી છે, તેને શું પૂછું? કાંઈ મિત્ર પણ નથી કે તેને પૂછી, રહાત પામું! પૂછું કોને? આ ગુંચવાડમાં હું કાંઈ નક્કી કરી શક્યો નહીં. પરંતુ મેં શુભના આદમીઓની ધમકી ગણકારી નહીં, અને દારા ઐરંગઝેબ માટે હજી બેગમની તથા મારા પિતાની બીજી મુલાકાત સુધી વાત મુલતવી રાખી.

અકરણ ૧૧ મું.

દુઃખી કુટુંબ.

નિયમિત રીતે બીજે દિવસે દરબાર ખલાસ થયો. ને હું દરવાજા આગળથી પસાર થતો હતો, એટલામાં મેં આશ્ચર્યથી જોયું કે, પેલા કાકા-ભત્રીજાઓ-બુરકંદાઝખાન અને સુસર-મને સલામ આલેકુમ કરી હસતા હસતા બીજી બાજુએ ગયા. જેઓ કાંઈ દિવસ મને બોલાવે નહીં અને જો કદાચ ચાર આંખ ભેગી થઈ તો હમેશા ડોળા ધુરકાવીને જેઓ મારી તરફ જોતા, તેઓ વળી હસીને મને સલામ કરે, એનો અર્થ શું? નક્કી, એમાં કાંઈ ભેદ હોવો જોઈએ. મને માલમ તો હતું કે બુરકંદાઝ દારાનો હીમાયતી હતો. તેમ જ બેગમ સાહેબે પણ મને દારાને બચાવવા આગ્રહ કર્યો હતો ને બુરકંદાઝ અને બેગમ સાહેબને રીક રીક ગાંઠ હતી. તેથી મેં અનુમાન કર્યું કે બેગમ સાહેબે આ લુચ્ચાને એમ ઠસાવ્યું હશે કે, સાદીક આપણા પક્ષમાં આવ્યો છે અને તેથી જ તેઓ મને પોતાના પક્ષમાં જોઈ ખુશી થયા હશે.

પણ બ્યારે તેમને ખબર પડશે કે, મેં દારાનો પક્ષ લીધો નથી ત્યારે તેઓનો ગુસ્સો કેઈ ખાડીમાં જશે, તે હું સમજ્યો નહિ. હું સારી પેઠમ, બાબતો હતો કે, બેગમ સાહેબને મિત્ર બનાવવાથી હું ગુલાબનો હાથ મેળવી શકું. પણ તેને શત્રુ બનાવવાથી, મને જે દુઃખ પડે તે ઓછું! જો હું શાહજહાનનું કહેલું માન્ય નહીં કરું, તો લવિષ્યની મારી આશાઓપર પાણી ફરી વળે છે? તે શાહનો શાહ છે. તેનો જય થયો તે ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં જહાનગમમાં મોકલી દે! ત્યારે શું ગુલાબને છોડી દેવી, તજવી, ભૂલી જવી? અને એક નિમકહરામ આશકની માફક આખી છઠ્ઠી

પુરી કરવી? સંતોષ માત્ર એટલાજ લેવાનો હતો કે, મારા પત્તાની મેં જીંદગી ખચાવી છે !

આવા વિચારમાં ને વિચારમાં જ હું ઘોડેસ્વાર થઈ એકલો મારા ઘર તરફ પાછો ફરતો હતો, એટલામાં રસ્તામાં આવતી એક મોટી હવેલીમાંથી, પુષ્કળ સામાન, ઘરવાખરો વગેરેને મળુરો બહાર લઈ જતા જોવામાં આવ્યા. તેના એટલાપર બે છોકરાઓ દયામણું મોહું કરીને ઉભા હતા. મારી નજર ઓચિતી તેમના પર પડી ! તેઓ મુખ્તીઆરખાનના બે છોકરાઓ છે; એમ મેં તેમને ઓળખી કાઢ્યા. હું થોભ્યો અને સહેજ પૂછપરછ કરતાં મને માલમ પડ્યું કે, મુખ્તીઆરખાનની વિધવા પૈસાની મારામારીને લીધે પોતાનો સામનસુમન વેચી નાંખતી હતી. તે દુઃખી અવસ્થામાં હતી, મુખ્તીઆરખાન મિત્રો તેની સ્ત્રી અને છોકરાઓને ભૂલી ગયા હતા. જ્યારે કમનસીબ મુખ્તીઆરખાનું કુટુંબ દુઃખ વેઠતું હતું, ત્યારે હું તેની જગ્યા ભોગવતો હતો. કેવો નશીબનો ચમત્કાર !

પેલા છોકરાઓને જોઈને હું ઘોડાંપરથી ઉતરી પડ્યો અને એક મળુરને પાસે બોલાવી મારા ઘોડાને સાચવવાનો હુકમ કરી, પેલા છોકરાઓ નજીક ગયા. તેઓ મને જોતાં જ ચમક્યા ગભરાયા. તે છતાં એક ગૃહસ્થના છોકરાને છાજે તેવી સહૃદયતાથી તેઓએ મને આવકાર આપ્યો.

મેં કહ્યું; “ખોદા તમને સલામત રાખે ! બહાદૂર છોકરાઓ ! તમારી મા ક્યાં છે ? હું તેની સાથે વાત કરવા માંગું છું.”

તેઓ એક ખીજનની સામું જોવા લાગ્યા, અને મને જવાબ દેવાને બદલે હુસકાં ભરી ભરી રડવા લાગ્યા.

“તમે આમ આવો. સંકટ સમયે ધીરંજ રાખતાં શીખો. તમારા રડવાનું કારણ હું સારી પઠેમ સમજું છું.”

તેમાંનો મોટો બોલ્યો; “અરે સાહેબ ! અમે બાવાને કેમ ભૂલી જઈએ ? તે કેવા સારા હતા. અમને દરરોજ સારી સલાહ આપતા હતા.”

“હાય ! હજી હું પક્ષીઓને મારતાં તો શીખ્યો નથી, તેવામાં તે ગયા ! બાવાએ મને તીર અપાવ્યાં છે તે અલતાં તો હવે શીખીશ, સાર પહેલાં તો એ ચાલી ગયા ! મારા બાવાએ અપાવેલાં આ બાજ પક્ષીઓ પણ મારો લાઈ વેચી નાંખે છે. હવે હું શિકાર કેમ કરીશ ?” આ પ્રમાણે બોલતો નાનો છોકરો રડવા મંડી પડ્યો.

“ભાઈ ! તારાં આસું લુછી નાંખ. હું તને ઘણાં બાજ પક્ષી અપાવીશ, અને હું તને શિકાર કરતાં પણ શીખવીશ, રડ નહીં.” મેં આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

“હું સાહેબ ! તમે મને અપાવશો ? બોલો, નક્કી અપાવશો ?” હરખાઈ જતો તે છોકરો બોલી ઉઠ્યો.

“હા, હું તને જરૂર અપાવીશ. તારી માને હવે જળને કહે કે, ઘાટ દોસ્તદાર આવ્યો છે, તે તમને મળવા માંગે છે.”

આટલું સાંભળતાં, તે છોકરો દોડતો દોડતો પોતાની માને તેડી કાઢવા ગયો. તરત તે દુઃખી અળખા બહાર આવી. મને જ્ઞેતાં તે કાંઈક ચોંકી અને હું એને ત્યાં શા માટે આવ્યો હોઈશ, તે માટે અળખાય થવા લાગી. પણ મેં તરત જ ખુલાસો કર્યો.

“મહેરબાન બાતુ! આપના બહાદૂર ખાવિંદની જગ્યા લેનારને તમે અત્ર જ્ઞેધને અળખાય થાઓ છો, તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પણ હું આપના એક મિત્ર તરીકે અત્ર આવ્યો છું, માટે ગલરાશો નહીં.”

“પણ પહેલાં મને એટલું જ કહોની કે, મારા ખાવિંદને મોંથે તહોમત તમે મૂક્યું હતું કે બીજા કાંઈએ? તેના નાશનું કાણુ કારણભૂત થઈ પડ્યું હતું?”

“ના, ના, હું કેટલો નિર્દોષ છું, તે માત્ર અક્ષાહતાલા જ જાણે છે. તે નિર્દોષ બીચારાનાં મૃત્યુમાં મારો બીલકુલ હાથ હતો નહીં. તેના નાશને માટે તમારા જેટલો જ હું દોલગીર થયો છું, અને ઘણી જ નાખુશીથી મેં હાલની જગ્યા સ્વીકારી છે. નસીબ સંજોગે આ રસ્તેથી જતાં, તમારા છોકરાઓને મ્હેં જ્ઞેયા, અને આ બધો સામાન બહાર જતો જ્ઞેધને હું વિસ્મય થયો અને તમને મળવા હું અત્ર આવ્યો.”

“યા ખોદા! સામાન બહાર મોકલવાનું કારણ તમે સહેલથી સમજી શકો એમ છે. અમારી પાસે પૈસા નથી. અમારાં કાંઈ મિત્ર નથી. અમારે બધું વેચવાની જરૂર પડી છે. ખોદા અમારો મંદદગાર છે.”

“નહીં, નહીં, તમે એમ નહીં કરો. તમારો સામાન પાછો ઘરમાં મૂકાવી દો. તમારા છોકરાઓને રમવા દો. જ્યાંસુધી હું શક્તિવાન છું, ત્યાંસુધી તમે કશા વગર અટકી પડશો નહીં,” મેં તેને ધીરજ આપતાં કહ્યું.

“શુકેઈલાહી! મારા ખાવિંદના મોત પછી જ્ઞે મને ધીરજના શબ્દો મળ્યા હોય, તો આ પહેલા જ છે. પણ અય નેકમર્દ! હું આ મકાનમાં વધુ રહી શકું એમ નથી. જ્ઞે રહું તો નિંદાપાત્ર થઈશ!”

આ બીચારીના કહેવામાં કાંઈપણ ખોટું નહોતું. જ્ઞે કે મેં તેને ઘણી ઘણી સમજાવી, તોયે તે એકની બે થઈ નહીં. વળી મેં તેને કહ્યું કે, કાંઈ જાણે નહીં તેમ દરમાસે તેને ખરચને માટે હું આપ્યા કરીશ. પ્રથમ તો એણે ધસીને ના પાડી, પણ છેવટે તકરારમાં હું કાવ્યો. તેથી મેં એને સામનસુમનની બાળતમાં વધારે આગ્રહ કર્યો નહીં. પરંતુ જે સામાન જતો મેં અટકાવ્યો હતો, તેમાંથી પેલા નાના છોકરા યાસ-મીનને એનું બાજ પટ્ટી તથા મોટા ચારમહમદને તેના હાથીદાંતનો

ખડીયા, પાછાં અપાવ્યાં. તે લઈને તેઓ એટલા બધા તો દુરખાદ ગયા કે, તેઓ હું ત્યાં ઉભો ત્યાંસૂધી મારો ઉપકાર માનવા લાગ્યા.

પેલો અગરાક ચારમહમદ તરત કાગળ પેનસીલ લઈ, કાંઈ કવિતા લખવા મંડી પડ્યો. એક જો લીટી ગમે તેમ લખીને પોતાની માને કહેવા લાગ્યો કે, “આ કવિતા હું સાદીક સાહેબને માટે લખું છું.”

“તું લખે ત્યારે મને મોકલી આપજે, હું તને ઈનામ આપીશ!” મેં તેનો વાંસો થાપડતાં કહ્યું.

“અને હું પણ શિકારમાં જો પહેલું પક્ષી પકડાશે, તે તમને ભેટ મોકલાવીશ!” પોતાના મોટા ભાઈની અદેખાઈ કરતો તે બોલ્યો.

માતાનું દુઃખ, છોકરાઓનો પ્રેમ, તેમની દુરવસ્થા, તેમનું કાલું કાલું બોલવું સાંભળી અને ધાણું લાગી આવ્યું. મેં તેમને બનતી મદદ કરવા વચન આપ્યું, બની તેટલી ધીરજ આપી અને ફરી તેમને મળવાનું કહી હું પાછો ફર્યો.

અકરણ ૧૨ મું.

ચુલામાંથી પેણામાં.

હું જેમ ધારતો હતો તેમ, સાંજે પેલી બુઢી ડોસી મને તેડવાને આવી. તેના મોંપર આજે કાંઈ વિચિત્ર જાતનું હાસ્ય મને માલમ પડ્યું. તે મારા સામું જોઈ રહી. મને કાંઈક પ્રહસ પડ્યો. દંડો થશે એવી બીક લાગી. પણ હું બીકને તો ધીક્કારનારો હોવાથી, આલ પડો કે ધરતી ફાટો, હું તે ડોસીની સાથે ગયો, પણ તેની દરેક હીલચાલપર મેં ચોકસી રાખવા માંડી, અને કશું મારી નજરની બહાર જવા દીધું નહીં. રાજબી માફક તે એક દાદર નીચેના ઓરડામાં મને લઈ ગઈ. મને ત્યાં જ ઉભો રાખી, તરત પાછા આવવાનું કહી તે ચાલી ગઈ. તરત જ એક યુરખાવાળી સ્ત્રી મારી પાસે આવીને ઉભી. તેના દેખાવથી મેં અનુમાન કર્યું કે આ બેગમ સાહેબ પણ નથી, અને નથી મારી પ્યારી ગુલે ગુલાબ! અને તેથી આવી અણધારી મુલાકાત લેનાર કોણ છે, અને શા માટે આવી છે, તે બાણુવા હું તૈયાર થઈને ઉભો.

તે સ્ત્રી બોલી,--“કેમ સાદીક, તું મને જોઈને અગમચળ થાય છે? આટલા દીવસ તો તું ખુશ ખુશાલ ઉપલે માણે જઈને બેગમ અને ગુલાબ સાથે મીઠી મીઠી વાતો કર્યા કરતો હતો. ને આજે વિચાર વમળમાં કેમ પડ્યો, મને જોતાં વેત જ? પણ એ તારી સ્થિતિ હમેશાં ટકી રહે તેટલા માટે જ મેં તને આજે મળવાનો ફરાવ કર્યો હતો. અને હું કહું તેમ જો તું લવિષ્યમાં વર્તશે, તો ગુલાબ તારી જ છે. હું

કહું છું તેથી તું ગલરાતો નહીં. યોગમ અને ગુલામની સાથે તું જેવી રીતે વર્તે છે, તેવી જ રીતે વર્તજે. શું તું મારામાં અને મારી બેનમાં ફેર સમજે છે?”

રૌશનઆરા મારા મેં આગળ હતી, એમાં તો કાંઈ જાતનો હવે શક નહોતો. તેનાં ઉપલાં વાક્યો સાંભળી હું એટલો તો અજ્ઞય થયો કે, હું મારી અજ્ઞયખી છુપાવી શક્યો નહીં. મારી અજ્ઞયખીથી તે કાંઈક ગુસ્સે થઈ એમ મને લાગ્યું. પણ મારો ઉપાય નહોતો. મારી આસપાસના સંબંધો જોતાં હમણાં તો એ શું કહેવા માંગે છે, તે નમ્ર-પણે જાણવા મેં વિચાર કર્યો, તેથી મેં તરત જ મારો ચહેરો બદલી નાંખ્યો. જાણે એને જોવાનો આજે મને પ્રસંગ મળ્યો, તેથી હું ધણો ખુશી થયો. હોઈ, એવો દેખાવ ધારણ કરવાની મને ફરજ પડી, અને મારાથી જે પણ એની સેવા થઈ શકે તે કરવા હું તૈયાર છું, એમ મેં જણાવ્યું.

“સાદીક! મેં મોટું જોખમ ઉપાડ્યું છે. મારી બેન કરતાં વિશેષ જોખમ મારે માથે છે. પણ એક લાઇના લલાને ખાતર કાંઈપણ જોખમ ખેડવાને હું ખીલતી નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે, શાહજહાંઓને પકડવાનો ફકમ થયો છે. વિશેષમાં તું મારા ખાવિંદની લગ્નિજને મળ્યો છે; પણ હવે યાદ રાખ, સાદીક! કે જેને તું તારી ગુલામ કહે છે તે આ જગ્યાએ ઘણો થોડો વખત રહેવાની છે. યોગમની તેનાપરની સત્તા માત્ર નામની જ છે. પણ જો તને એક સાચા મિત્રનો ખપ હોય, તારું લવિષ્યનું સુખ વિચારતો હોય, તો મારી સલાહપર ધ્યાન આપજે.”

હું મુંગો જ મરી રહ્યો.

તે ફરી બોલી; “તારે હવેથી ગુલામને મળવું હોય, તો ઔરંગ-ઝેબને છોડી દેજે!”

“આપ નામવર ખાનુને જણાવવાની રજા આપશો કે યોગમ સાહેબા-એ, જો મારે ગુલામનો ખપ હોય તો, મારે દારાનો પક્ષ લેવા એવું મને કહ્યું હતું; અને તેપરથી મેં એમ અનુમાન કર્યું હતું કે, આપ પણ શાહજહાં દારાનાં જ હીમાયતી હશે!” મેં ઉત્તર આપ્યો.

“તને છેતરવામાં આવે છે, છેતરવામાં” રૌશનઆરા મને સમજાવવા લાગી. અમે બંને બેનોએ ઔરંગઝેબનો જ પક્ષ લીધો છે, પણ એ જરા ઉંધું સમજી છે, ને એમ માને છે કે દારાનો પક્ષ અમે લીધો છે, પણ હમણાં અમે એની ભૂલ સુધારવાની કાંઈ જરૂર જોતાં નથી. તું ઉપર જશે એટલે એ જ તને કહેશે કે, ગુલામ તને જેનો પક્ષ લેવા કહે, તેનો જ પક્ષ તું લે. અને તું જોજે કે ગુલામ તને ઔરંગઝેબને માટે જ કહેશે.”

“પણ ધારો કે કદાચ હું દારાનો મિત્ર હોઉં તો ?” મેં સવાલ કર્યો.

“હું તેમ માનતી નથી, કારણ કે તારો આપ પણ ઔરંગઝેબની તરફેણમાં છે.”

“તે ગમે તેમ હોય, પણ તેથી કાંઈ એમ કરતું નથી કે—”

“સાદીક તું ભૂલે છે. એ એમ જ કરે છે. તારા આપની હાજરી ઔરંગઝેબના હાથમાં છે; અને તું કદાપિ પણ બાણી નેમને તારા આપને મરવા દેશે નહીં. માટે હું કહું છું તે ખરું જ છે. મારે તને જોલાવીને આ માથાકુટ કરવાની કશીએ જરૂર ન હોતી; પણ મને લાગ્યું કે, જો તું બહાર જાય તો એમ પાસે જાય, અને વખતે તું તેના મોં આગળ ઉધુંચતું કરી આવે તો તું અને ગુલામ બંને ફસાઈ જાઓ; માટે જ હું તને ચેતાવવા આવી છઉં. ગુલામ બધું જાણે છે, તે બહારથી એમનું કશું માને છે, જો કે અંતરથી તે સારી રીતે સમજે છે કે, એમનું કશું વળવાનું નથી. એમથી બીજોતો નહીં. જ્યારે એને માલમ પડશે કે, આપણે એને છેતરી છે, ત્યારે એની સર્વે સત્તા નષ્ટ થઈ ગઈ હશે, એટલે એ આપણને કશું કરી શકવાની નથી.”

“શાહજહાં ! જેનો પક્ષ તમે તથા ગુલામે લીધો છે, તેનો જ પક્ષ મેં પણ લીધો છે, એમ કશુંક કરવામાં કાંઈ હરકત નથી. તમોએ ઔરંગઝેબનો પક્ષ લીધો છે, એ તો હવે સર્વે જાણે છે, અને તેથી મારા સાંભળ્યા મુજબ આપના ખાવિદ યુરકંદાઝખાન આપની સાથે રીસાયા છે.”

“હા, તે સત્ય છે. પણ દરબારની ખટખટ જ્યારે મને માલમ પડી, ત્યારે ઔરંગઝેબનો પક્ષ લેવાનું મને વધારે સારું લાગ્યું, અને તે છતાં મારા ખાવિદનો ગુસ્સો નહીં વધારવાને, જાણે હું દારાના પક્ષમાં છું, તેમ જ ત્રણ વખત વર્તી છું ! આથી યુરકંદાઝખાન અને મારી બહેન છેતરાયાં છે. પણ યાદ રાખજો કે, આ વિશે તું એને કાંઈ પણ કહેતો નહીં. તેમ જ આજની આપણી મુલાકાત વિશે એમને સહેજ પણ ચેતવા દેતો નહીં. જેમ બને તેમ કળાથી કામ કહાડી લેજો અને તું જોશે કે, દૈશનઆરા કરતાં તને વધારે સારી સલાહ આપનાર બીજું કોઈ મળ્યું નથી. હવે તારે જવું હોય તો જા.”

આટલું જોલી દૈશનઆરાએ છુટ્ટી ઝાંઝાને જોલાવી અને મને એમમ સાહેબ પાસે લઈ જવાનો હુકમ કરી. તરત જ અમે ઉદર ગયાં. એમમ સાહેબ ત્યાં જ બેઠી હતી. તે જોલી;

“સાદીક ! આજે તું મોડો આવ્યો. હરકત નહીં, પણ હું ધારું છું કે તું પછો વિચાર કરીને આવ્યો હશે. મારી સામા તથા તારી વહાલી ગુલામની મરજી સામા થવામાં તું મૂર્ખાઈ કરે છે !”

“નેક્યાતુ ! ગુલાબ મારા પ્રારબ્ધની પૂતળી છે ! જે તેની મરણ તે મારી મરણ !”

“કીક, કીક બોલ્યો. ત્યારે મને વચન આપ, રે ના તું કસમ ખાધને કહે કે, તને જે ગુલાબ કહે તે જ પ્રમાણે તું ચાલશે. જો તેમ તું વર્તશે તો તારી અને ગુલાબની પ્રીતિની ગાંઠ હું મજબૂત કરી આપીશ અને દરેક વખત તમને બંનેને પૂરતી મદદ કરતી રહીશ !” બેગમ સાહેબ મને લાલચ આપતાં બોલી.

“હું વચન આપું છું—કસમ ખાધને કહું છું કે, ગુલાબ જેમ કહેશે તેમ હું કરીશ !” મેં જવાબ વાળ્યો.

“બસ, બસ, ત્યારે હવે ચાલ મારી પાછળ.”

મને તે તરત ગુલાબ પાસે તેડી ગઈ. તેણે ગુલાબને કહ્યું; “તું જેને મળવાને તૈયારી રહી છે તે આ રહ્યો. તું જે પણ કહે તે કરવાને એ કમુક્ષ થયો છે; માટે તારે જેણી કહેવાનું હોય તે કહેજે. લે હવે હું જાઉં છું.”

આટલું બોલીને બેગમસાહેબા ચાલી ગઈ ને ગુલાબે એક લાંબો નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

પ્રેમી જોડું.

“Oh, be gone !

By heaven, I love thee better than myself,
For I came hither arm'd against myself.”

Romeo and Juliet.

ફરી એકવાર હમેશની મારી નંશીબદેવી કહે, મારી માથુક કહે, કે સ્વર્ગની અપ્સરા કહે, જે કહે તે, મારી વહાલી ગુલાબનાં શોકાતુર મોં આગળ હું ઉભો રહ્યો. હાય ! આજે હું પ્રેમની વાત કાઢું કે પાપી-ઓની જંગળમાં જ પડી રહું. મારે માથે ઉઘાડી તલવાર લટકતી હતી. મારે ખાજી ડાવાનળ સળગવાની તૈયારી હતી, તે છતાં હું મારી પ્રિય-તમાને કેમ ભૂલું ? શું તે મને કોઈ વખત ભૂલે છે કે હું મને ભૂલું ? તે છતાં આજે મારા જાનનો પણ જાન ઢેકાણે માલમ પડ્યો નહીં. ગુલાબે નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. હું મુંઝો રહ્યો. મારી જીભ હાલી શકી જ નહીં. તે મને જોઈ રહી, હું તેને જોઈ રહ્યો. ટગર ટગર મેં જોતાં બેઠાં ને ઉભાં રહ્યાં. છેવટે તેનાથી તહીં ખમાયું. ત્યારે આંખસાંથી બે આંસુ દળક દળક પડ્યાં. તે બોલી; “ઓ મારા અધાહ ! આ બંધ બારણે શું લુચ્ચાઈ !

શું દગો!! આ શા રાજ્યના કાવાદવા!!! પ્રાણ! પક્ષભ! તમે રૌશ-
નઆરા સાથે વાત કરી?”

મેં હા કહી અને સાથે સાથે પૂછ્યું પણ ખરું કે, “તે પણ ઔર-
ંગઝેબનો જ પક્ષ લીધો છે?”

કરમાતું વદન ખીલ્યું. તે હસી. “પ્રાણેશ! હું કોઈનો પણ પક્ષ લેતી
નથી. પણ મારા નસીબ સંભળે મારે થોડાક વખત ઐગમ સાહેબાની
તાબેદારી વેકવી પડે છે, અને હમેશને માટે રૌશનઆરાના તાબામાં રહેવું
પડશે, તેથી ફરજની મારી ઐગમને છેતરવી પડે છે. ઔરંગઝેબનો પક્ષ
લેવાની મને ફરજ પડી છે, અને જો તમને દારા સાથે કોઈ પણ રીતનો
સંબંધ નહીં હોય, તો તમે ઔરંગઝેબનો પક્ષ લેજો. પણ જો તમારું
કોઈ બગડતું હોય તો, મારી દરકાર નહીં કરતાં, ફાવે તેનો પક્ષ ધરજો.”

“મારા પ્રાણ! પ્રીયે ગુલામ! મારું નસીબ અત્યારે પાધરું છે.
સુભાગ્યે તું મને જોનો પક્ષ લેવા સૂચવે છે, તેનો જ પક્ષ કર્મસંભળે
હું લેવાનો છું, અને કદાચ તેમ નહીં હોત તો શું તું એમ ધારે છે કે,
હું પ્રેમમાં બેવફા નીવડતે?”

“સાદીક! હું એમ નથી ધારતી. મને જો આ પ્રમાણે જોલવાને
માટે શીખવીને તૈયાર કરવામાં નહીં આવી હોત, અને મારે ફરજ પડી
નહીં હોત, તો હું કદીખી તમને બાદશાહનું ફરમાન તોડવા કહેત નહીં.”

તેનો સફેદ દુધ જેવો હાથ ઉચકી, ખરા પ્રેમના જ્વેલમાં મેં તેપર
ચુંબન કર્યું. કાંઈક આવેશમાં હું આવી ગયો ને જોલ્યો; “અરે શું
હું એવો મુંઝા છું કે, તું મને સલાહ આપે ને હું ભૂલ કરું? તું એકવાર
મારી થા! (હાંય! ઓ નસીબ! એ દીવસ ક્યાંથી?) અને આપણા
સુખની આડે આવે એવું કોણ છે? પણ ગુન! તું શોકાતુર કેમ દેખાય છે?”

“શું તમે નક્કી એવું જુઓ છો? હા, ખરેખર એમ જ છે. જ્યારે
ઐગમની અને મારા કાકાની આંખો ખૂલશે, ત્યારે મને જે પીતરો તે
જોઈશું. પછી આપણે ભાગ્યે જ મળી શકીશું. મારા કાકા મારા ફૂલ માટે
માફ કરે એવા નથી. માત્ર યુસફની મદદથી જ હું કાંઈ બચી શકું. યુસફ
તમારું પણ ભલું આહવારો છે.”

“જાહા! હું તો એને મારો શત્રુ માનતો હતો.”

“તમે એને ક્યાંથી જાળવ્યો! એ બીચારો મારી માફક વંખાનો
માયો જ પડે તે વડયો જાય છે. પણ એકવાર એને રણક્ષેત્રમાં ઉતરવા
દો, અને ત્યાં જ એનું શૌર્ય તમે જોઈ શકશો.”

“અરે! તું મને કેટલો અજાણ્ય કરે છે? વારુ, તે આપણી મુલા-
કાત વિશે કાંઈ જાણે છે?”

“તેને વહેમ ગયો છે ખરો, પણ તે મને હમેશાં સાવચેત રહેવા કહે છે. હવે હું તમને માત્ર એટલી જ વિનંતિ કરું છું કે, તમે મારી પાસે આવવાનું અંધ કરો તો સારું. જ્યાં સૂધી મારા કાકા એમ ધારે છે કે તમે દાણનાં પક્ષમાં છો, ત્યાં સૂધી તો કાંઈ વિપત્તિ નથી; પણ જ્યારે તેને ખબર પડશે કે આપણે તેની સાથે દગો રમીએ છીએ, ત્યારે હાય ! તમે જ વિચાર કરોની કે મારા શા હાલ થાય ! વખતે હમણાં જ તે આવી ચડે અને તમને પકડે તો મારી અને તમારી, એ શી વલે કરે તેનો કાંઈ ખ્યાલ કરો. એગમની સાથે છૂપી મસલત કરી તે ઓગ્રિતો અહીં આવી ચડે, તો તમને હવતા જવાદે, એની મને બહુ ‘હીક’ રહે છે.”

તેનું કહેવું તદ્દન વાજળી હતું, તેથી મેં સાવચેતી રાખવાનું વચન આપ્યું. વળી મને કાંઈક વિચાર આવતાં મેં પૂછ્યું; “તું કોઈ દિવસ ઘરની બહાર જાય છે ?”

“ખુદા ખુદા કહો ! હું ક્યાં જઉં ? માત્ર એક જ સ્ત્રીને હું ઝોળખતી હતી, ને તેને ત્યાં હું જતી હતી. પરંતુ હવે તે બિચારી કાંતો આગ્રા છોડી ગઈ છે, કે કાંતો દુઃખમાં સળગ્યા કરતી હશે.”

“તેનું નામ ?”

“કમનશીય મુખ્તીઆરખાનની વિધવા.”

“અરે ! હું તેને તો સારી રીતે ઝોળખું છું. તે આગ્રામાં જ છે અને તે તને ત્રણી ખુશીથી મળશે.”

“મિત્ર ! તમે તેને આટલી બધી ક્યાંથી ઝોળખો ?”

મેં સંક્ષિપ્તમાં જે કાંઈ બન્યું હતું તે એને ઇતિબૂત કહી સંભળાવ્યું.

“ઉદાર સાદીક ! શું તમે તે દુઃખી અળખાને મદદ કરવાનું વચન આપ્યું છે ? ખોદા તમારી પનાહ કરો અને તમારી દરેક મુશ્કેલી બર આણો !”

“હા ! ખોદા મારી એક જ મુશ્કેલી બર લાવો ! જે વસ્તુ મેળવવાને બધા ભોગ આપવા તૈયાર છું, તે જ માત્ર મને તો કેટલું સારું ?”

ગુલાબે નીચું જોયું. તે શરમને લીધે મારા સામું જોઈ શકી નહીં. માત્ર તેણે પોતાનો હાથ લંબાવીને મારા હાથમાં આપ્યો. આ પ્રેમની મૂર્તિ, આ મુંઢરોનો હાથ મેં જોરથી દાખ્યો. પ્રેમાતુર હૃદયે તેના સ્વેત કપોળપર મધુરું ચુંબન—માત્ર એક જ મધુરું ચુંબન—હું કરી શક્યો.

“હવે તો માત્ર કાલની રાત જ આપણે કદાચ ભેગાં મળી શકીએ. મને દર પળે ભય રહે છે કે શાહેનશાહ કોઈની વખતે આગ્રાથી ઉપડી જવા મને ફરમાવે;” મેં વાત પૂરી કરતાં કહ્યું.

“હા, બહાસા ! હવે કાલે વિશેષ વાત કરીશું. અત્યારે તો વખત ઘણો વહી ગયો છે, માટે તમે જાઓ; નહીં તો એગમને કાંઈ વહેમ પડશે.

શું દગો!! આ શા રાજ્યના કાવાદાવા!!! પ્રાણુ! વલ્લભ! તમે રૌશ-
નઆરા સાથે વાત કરી?"

મેં હા કહી અને સાથે સાથે પૂછ્યું પણ ખરું કે, "તેં પણ ઔર-
ંગઝેબનો જ પક્ષ લીધો છે?"

કરમાતું વદન ખીલ્યું, તે હસી. "પ્રાણેશ! હું કોઈનો પણ પક્ષ લેતી
નથી. પણ મારા નસીબ સંભળે મારે થોડાક વખત ઐગમ સાહેબાની
તાબેદારી વેઠવી પડે છે, અને હમેશને માટે રૌશનઆરાના તાબામાં રહેવું
પડશે, તેથી ફરજની મારી ઐગમને છેતરવી પડે છે. ઔરંગઝેબનો પક્ષ
લેવાની મને ફરજ પડી છે, અને જો તમને દારા સાથે કોઈ પણ રીતનો
સંબંધ નહીં હોય, તો તમે ઔરંગઝેબનો પક્ષ લેજો. પણ જો તમારું
કાંઈ બગડતું હોય તો, મારી દરકાર નહીં કરતાં, દ્રાવે તેનો પક્ષ ધરજો."

"મારા પ્રાણુ! પ્રીયે ગુલામ! મારું નસીબ અત્યારે પાધરું છે.
સુબાગ્યે તું મને જોતો પક્ષ લેવા સૂચવે છે, તેનો જ પક્ષ કર્મસંભળે
હું લેવાનો છું, અને કદાચ તેમ નહીં હોત તો શું તું એમ ધારે છે કે,
હું પ્રેમમાં એવકા નીવડતો?"

"સાદીક! હું એમ નથી ધારતી. મને જો આ પ્રમાણે યોલવાને
માટે શીખવીને તૈયાર કરવામાં નહીં આવી હોત, અને મારે ફરજ પડી
નહીં હોત, તો હું કદીખી તમને બાદશાહનું ફરમાન તોડવા કહેત નહીં."

તેનો સફેદ દૂધ જેવો હાથ ઉઘડી, ખરા પ્રેમના જોસમાં મેં તેપર
ચુંપન કરીધું. કાંઈક આવેશમાં હું આવી ગયો ને યોલ્યો; "અરે શું
હું એવો મુંઝ છું કે, તું મને સલાહ આપે ને હું ભૂલ કરું? તું એકવાર
મારી થા! (હાં! આ નસીબ! એ દીવસ ક્યાંથી?) અને આપણા
સુખની આડે આવે એવું કાણુ છે? પણ ગુઝ! તું શોકાતુર કેમ દેખાય છે?"

"શું તમે નક્કી એવું જુઓ છો? હા, ખરેખર એમ જ છે. બપોરે
ઐગમની અને મારા કાકાની આંખો ખૂલશે, ત્યારે મને જે વીતશે તે
ઓછું. પછી આપણે બાગ્યે જ મળી શકીશું. મારા કાકા મારાં કૃલ માટે
માફ કરે એવા નથી. માત્ર સુસરની મદદથી જ હું કાંઈ બચી શકું. સુસર
તમારું પણ બહું ચાહનારો છે."

"જોહા! હું તારા અને મારા શત્રુ માનતો હતો."

"તમે એને ક્યાંથી જાણ્યો! એ બીચારા મારી માફક વંખાનો
માર્ગો જે પડે તે વેઠ્યો બાંધે છે. પણ એકવાર એને રહુક્ષેત્રમાં ઉતરવા
દો, અને ત્યાં જ એનું શૌર્ય તમે જોઈ શકશો."

"અરે! તું મને કેટલો અબખાં કરે છે? વારુ, તે આપણી મુલા-
કાત વિશે કાંઈ જાણે છે?"

“તેને વહેમ ગયો છે ખરો, પણ તે મને હમેશાં સાવચેત રહેવા કહે છે. હવે હું તમને માત્ર એટલી જ વિનંતિ કરું છું કે, તમે મારી પાસે આવવાનું અંધ કરો તો સારું. જ્યાં સુધી મારા કાકા એમ ધારે છે કે તમે દાણનાં પક્ષમાં છો, ત્યાં સુધી તો કાંઈ વિપત્તિ નથી; પણ જ્યારે તેને ખબર પડશે કે આપણે તેની સાથે દગો રમીએ છીએ, ત્યારે હાય ! તમે જ વિચાર કરો તો મારા શા હાલ થાય ! વખતે હમણું જ તે આવી ચડે અને તમને પકડે તો મારી અને તમારી, એ શી વલે કરે તેનો કાંઈ ખ્યાલ કરો. યેગમની સાથે છૂપી મસલત કરી તે ઓચિંતો અહીં આવી ચડે, તો તમને જીવતા જવાદે, એની મને બહુ ખટીક રહે છે.”

તેનું કહેવું તદ્દન વાજબી હતું, તેથી મેં સાવચેતી રાખવાનું વચન આપ્યું. વળી મને કાંઈક વિચાર આવતાં મેં પૂછ્યું; “તું કોઈ દિવસ ઘરની બહાર જાય છે?”

“ખુદા ખુદા કહેા ! હું ક્યાં જાઉં? માત્ર એક જ સ્ત્રીને હું ઓળખતી હતી, ને તેને ત્યાં હું જતી હતી. પરંતુ હવે તે બિચારી કાંતો આગ્રા છોડી ગઈ છે, કે કાંતો દુઃખમાં સળજા કરતી હશે.”

“તેનું નામ?”

“કમનશીય મુખ્તીઆરખાનની વિધવા.”

“અરે ! હું તેને તો સારી રીતે ઓળખું છું. તે આગ્રામાં જ છે અને તે તને ઘણી ખુશીથી મળશે.”

“પ્રિય ! તમે તેને આટલી બધી ક્યાંથી ઓળખો?”

મેં સંક્ષિપ્તમાં જે કાંઈ બન્યું હતું તે એને ઈતિહાસ કહી સંભળાવ્યું.

“હિદાર સાદીક ! શું તમે તે દુઃખી અબળાને મદદ કરવાનું વચન આપ્યું છે? ઓદા તમારી પનાહ કરો અને તમારી દરેક મુશ્કેલીઓ!”

“હા ! ઓદા મારી એક જ મુશ્કેલી બાવો ! જે વસ્તુ મેળવવાને બધા ભોગ આપવા તૈયાર છું, તે જ માત્ર મને તો કેટલું સારું?”

ગુલાબે નીચું જોયું. તે શરમને લીધે મારા સામું જોઈ શકી નહીં. માત્ર તેણે પોતાનો હાથ લંબાવીને મારા હાથમાં આપ્યો. આ પ્રેમની મૂર્તિ, આ સુંદરીનો હાથ મેં જોઈ શક્યો. પ્રેમાતુર હૃદયે તેના સ્વેત કપોળપર મધુરું ચુંબન—માત્ર એક જ મધુરું ચુંબન—હું કરી શક્યો.

“હવે તો માત્ર કાલની રાત જ આપણે કદાચ ભોગ મળી શકીએ. મને દર પળે ભય રહે છે કે શાહેનશાહ કોઈની વખતે આગ્રાથી ઉપડી જવા મને ફરમાવે;” મેં વાત પૂરી કરતાં કહ્યું.

“હા, બહાદુર ! હવે કાલે વિશેષ વાત કરીશું. અત્યારે તો વખત ઘણો વહી ગયો છે, માટે તમે જાઓ; નહીં તો યેગમને કાંઈ વહેમ પડશે.

આપ મહોતી. તેથી હવે તો જ્યારે સુલેમાન એની મેળે આવે, ત્યાંસુધી એસી રહેવાની મને ફરજ પડી.

બહાણું વાયું, સવાર થઈ ને સૂર્યનાં પણ દર્શન થયાં. આઠ વાગ્યા, પણ હરામખોર સુલેમાન આવ્યો જ નહીં. મેં માન્યું કે એ પણ આજે મરી ગયો હશે ! અરે ! એ નહીં આવ્યો તો ભલે, પણ બીજું કોઈ ચાકર નહર પણ કેમ આવ્યું નહીં ? શું તેમને એમ નહીં થયું હશે કે, શેઠ આજે હજી ઉઠ્યા નથી કેમ ?

છેવટે, વાટ જોઈ જોઈને હું નિરાશ થઈને પડી રહ્યો, ત્યારે ધીમેસધી ખારણું ઉઘાડીને, બહુ ડાહ્યો સુલેમાન અંદર આવ્યો; અને મને જોતાંની સાથે જ તે ચમક્યો, પાછો હક્યો ને મારા સામું અગ્નયગીથી જોઈ રહ્યો.

એને જોતાં જ મારા ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં, અને એ કાંઈ જાણે, ત્યાર પહેલાં તો મેં જ મારા ગુસ્સાનો ઉલારો એનાપર ખાલી કરી દીધો ! એક ઘરડાં ધ્રુવડની માફક તે સાંભળી રહ્યો, અને જ્યારે હું જોણતો બંધ પડ્યો, ત્યારે તે પોતાના જે હાથ જોડી, ઉંચા કરી, ધીમેથી ખોલવા લાગ્યો; “બીસમીલાહ બંદગી ખોદા ! અલાહ, અલાહ, પરવરદેગાર પનાહે શુમા !”

એક લુચ્ચા સાંપની માફક તે બળડવા લાગ્યો.

“અરે ઓ, ગદા ! એ તું શું બળડવા કરે છે ! અત્યાર સુધી તું ક્યાં મુવો હતો ?” મેં દમમાં જ પૂછ્યું.

“અથ જનાએમન ! અંગર તમને ખાખમાં પણ ફરીથી જીવાંની મારામાં તોકાત હોત તો, ત્રણ કલાક વહેલો જ હું અહીં આવ્યો હોત !”

“હા ! શું ફરીથી જીવાંની ! એ તું શું બકે છે ?”

“અનુવિદા ! કાલે રાત્રે મને એમ અચર મળી કે, તમને ઘોંટકા ન રીને મારી નાંખવામાં આવ્યા છે !”

“શું એમ ! અત્યંત તને કોણે કહ્યું ? કે તું મોડો આવ્યો તેનું બહાનું કાઢી જૂઠું જોણે છે ? જોણ, સાંચું શું છે ?”

“ના, મારા મહેરબાન ! હું જૂઠું જોણતો નથી અને ઢોંગ પણ કરતો નથી. જેનાપર મને વિશ્વાસ છે તેણે જ મને કહ્યું કે, તમે તો હવે મરી ગયા છો, એટલે તમે જીવતા છો, એવું માનવાને મને કાંઈ કારણ નહોતું. તે સાંભળી હું ઘણો દલગીર થયો. તમે મરી ગયા છો એમ મેં માન્યું, તેથી જ મેં અહીં વહેલા આવવાની કાંઈ જરૂર જોઈ નહીં. પણ હમણાં અહીં આવીને તમને જોયા, ત્યારે જ મને અચર પડી કે મેં ફોગટમાં જ દીલગીરી બતાવી !”

“આવી ગપ તને કોણે મારી ?”

“કાલે મધરાતે હું મારા એક દોસ્તને ત્યાંથી પાછો ફરતો હતો, તે વખતે રસ્તામાં મને ઝંપના મળી, તેણે કહ્યું.”

“હું! જનનાખાનામાંથી એટલી મોડી રાત્રે એ ક્યાંથી નીકળી આવી?”

“કમનસીબ તે ખીચારીતું!” સુલેમાને વિગત સમજાવવા માંડી.

“તેને ખૂબ મારવામાં આવી અને પછી તેને હાંકી કાઢી છે. રૈશન-આરાએ તેને હાંચ આપી, તેથી તે તમને રૈશન પાસે તેડી ગઈ હતી. આ વાતની યોગમતે ખગર પડતાં જ યુદ્ધીનો ઘડોલાડવો વાળી નાંખ્યો અને તરત જ એ યોગમતે હુકમ આપ્યો કે, જેવા તમે એકલા બહાર આવવા નીકળો, એટલે તમને મારી જ નાંખવા! આ પ્રમાણે હુકમ અપાતો સાંભળીને, ઝંઘના બહાર આવી હતી. ઝંઘનાએ મને આપરથી કહ્યું કે;—“તારા શેઠ બચે એ તદ્દન મુશ્કેલ છે. અરે! કદાચ તેને આ વાતની પહેલાંથી ખગર પડે તોયે બચી શકે એમ નથી. કારણ એ ભોંયરામાં ઘડને જ આવશે, આવવાનો ખીજો રસ્તો છે જ નહીં અને ત્યાં આવતાં જ તે ભોંયભેગા થઈ જશે. ગુલાબ અને તારા શેઠ બહુ ધૂટથી અને અસાવધપણે વાત કર્યા કરતા હતા; કારણ કે તે રાંડ યોગમડી મારી પાછળ જ વાઘણની માફક મંડી રહી હતી, એટલે પેલાઓ નિરાંતે વાત કરે એમાં શું નવાઈ? હું મારી રાજની જગાએ તારા શેઠને પાછા મૂકવા જવાની વાટ જોતી બેઠી હતી, એટલે પેલા મુઝા બાપુ, હાથમાં મોટો સોટો લઈ આવીને મારા હાથપર, મોંમાં, પીઠપર, જેમ કાબુ તેમ સડોસડ મારવા મંડી પડ્યો. પેલી ડોકણ સામું ઉભી રહીને જોયા કરે અને કહે કે, “ઓ લુચ્ચી! તું જ પેલા મુઝા સાદીકને રાંડ રૈશન પાસે તેડી ગઈ હતી, કેમ કે લે આ હવે ખનામ!” એમ કહી ખૂબ માર બપડાવી મને બહાર હાંકી કાઢવાનો બાપુને હુકમ કર્યો, અને તે જ વખતે તે મુઝાને પણ કહ્યું કે, જન તારા ભાઈને એકદમ તલવાર લઈને આવવાનું કહી આવ. આજે એ અહીંથી છવતો જઈ શકે જ નહીં. મોટે માર્છ સુલેમાન! હવે તો તું એમ જ માની લે કે તારા શેઠ મુઝા મરી ગયા હશે, નહીં તો પાંચ દશ મીનીટમાં મરી જશે.”

“ગરીબ ખીચારી ઝંઘનાને મ્હોડેથી આંવા દુઃખ લઈ સમાચાર સાંભળી, હું ઘણો દલગીર થયો. તેને મારે ઘેર તેની મોટી દવા મારી બેઠીએ તેને પાટા બાપ્યા, દવા ચોપડી ને પથારી પાથરી આપી. હું પણ થાક્યો પાક્યો પતંગપર પડ્યો. મને ખીલકૂલ ઉંઘ આવી નહીં અને મેં આમ ઓચિંતા મરી ગયા, તેનો જ હું વિચાર કરવા લાગ્યો. સવારે હું મોટો ઉઠ્યો ને હમણાં ફરતો ફરતો અહીં આવી ચડ્યો. તેમો અહીં બેઠો એવું ધારવાનું મને કશું કારણ નહોતું, તે છતાં પણ તમને ઓચિંતા અહીં જોયા, એટલે મારી ખુશીનો કાંઈ પાર રહ્યો નહીં. તમે દોષ અન્યાય રીતે આ લયકર મોતમાંથી બચી ગયા, તે મોટે જ હું ખોદાને યાદ કરી શુક ગુન્ગરતો હતો.”

સુલેમાનની આ લાંબાણુ કર્મકથા મેં ધ્યાનથી સાંભળી. ખોદા-એ જ કાલે મને બચાવ્યો, એમ હવે મને લાગ્યું! પણ મારા કરતાં એ સુલેમાન વધારે ખુશી થયો હોય, એમ એના મોંપરથી જણાતું હતું. હું રાતની કાઠ વાત ભૂલી ગયો નહોતો. મેં મારી તલવારની શોધ કરવાને તેને જવા કહ્યું. તે તરત જઈને રડતે મ્હોડે પાછો આવીને કહેવા લાગ્યો કે તે બાગમાં નથી. જો કે મારી તલવાર ક્યાં ગઈ છે, તે વિશે મને ઘણો વિચાર થવા લાગ્યો, તે છતાં મારે બીજું ઘણું કામ આટોપવાનું હોવાથી, મેં તરત તેને કાઠ હટ્ટીમને તેડી લાવવા મોકલ્યો. પણ જતાં પહેલાં મેં તેની પાસે લખવાની વસ્તુઓ મંગાવી, જે તેણે મારી પાસે મૂકી. તેના ગયા પછી થોડાક શબ્દોમાં અકસ્માતથી મારો પગ ભાંગ્યો હતો, અને તેથી મળી શકાશે નહીં, તેમ જ નામદાર શાહનશાહ પાસે પણ આજે આવી શકાશે નહીં, એવી મતલબનો એક કાગળ લખી મારા પિતાને પાઠવ્યો.

કાગળ પાઠવ્યા પછી આશરે અડધો કલાક થયો હશે કે તરત સુલેમાન; હકીમ ખામુશાને તેડી લાવ્યો. હકીમે મારો પગ, ઘૂંટણ વગેરે તપાસ્યા અને પછી કહ્યું કે મને ઘણું જ સખત વાંગ્યું છે, અને આપતા ઉપાયો-કર્યા વગર સારું થઈ શકશે નહીં. ઓછાંમાં ઓછાં છ અઠવાડીયાં મારે પથારીવશ રહેવું પડશે, એવું જ્યારે તેણે મને કહ્યું, ત્યારે મારી શી અવસ્થા થઈ હશે તે તો ખોદાને માલુમ! જેનાપર સર્વેની દૃષ્ટિ ફરી છે, એક બાણુ શાહનશાહતની સલામતી; બીજી બાણુ પિતાની હાલત, ત્રીજી બાણુ ગુલાબનું રક્ષણ-આ સર્વે મારાપર આધાર રાખતાં હતાં, અને અણીને ટાંકણે દોઢ મહીનો હું પડી રહું તો આખા રાજ્યમાં કેટલી ઉથલપાથલ થઈ જાય, તે તો મારા વાંચનારાઓ-સારી રીતે સમજે છે.

હું આવા લાંબા વિચારમાં જ પડ્યો હતો, એટલે ખામુશાએ મને કહ્યું: “જનાબ, કાંઈક ધતને ગભરાતે હો. મંચ શાહનશાહનકું ખત લીખતાહું કે સાદીક બહુત આગર હય, ઉસલીયે દરબારમે આનેકી ઉસમે તાકાત નહી હય.”

હકીમજી મારો મનોભાવ સમજ્યો નહોતો. મેં એને પ્રત્યુત્તર આપ્યો જ નહીં. હું પલંગપર પડી રહ્યો ને ઘોરવા લાગ્યો. પણ તરત જ મારા ઓરડાનું બારણું જોરથી ઉઘડ્યું, ને હું એકદમ જાગી ઉઠ્યો. મારો પિતાં અંદર આવ્યો. તેનું મ્હોડું અત્યારે વિકરાળ, ક્રોધાયમાન હતું; શોકથી લોરપૂર હતું-મારા પલંગ પાસે આવતાં જ, તે બોલવા લાગ્યા; “સાદીક! નિમક-હરામ છોકરા! તું તારી ફરજ કેમ ભૂલે છે? ઉઠ, ઉભો થા, અને કામે લાગ. એ શું ઢોંગ મચાવ્યો છે?”

મેં મહા મહેનતે ઉઠવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ મારાથી ઉઠાયું નહીં. મેં તેનો હાથ જોરથી પકડ્યો, અને ગાંડાની માફક ગુલાબ ગુલાબ કરવા મંડી પડ્યો. હું મારું લાન ભૂલતો હતો. તેણે મારો હાથ તરછોડી નાંખ્યો. વળી હકીમ દવાનો એક લાગ પાડ્યો. હું પલંગપર પાછો પડ્યો અને પછી શું થયું તે હું જાણતો નથી. જ્યારે હું જાગ્યો ત્યારે મારી પાસે કોઈજ નહોતું. કદાચ હકીમના કહેવાથી મારા પિતાએ માન્યું હશે કે મારાથી હમણાં કશું થઈ શકે એમ નથી, અને તેથી જ તે ન ધૂટકે મને કોઈ કલા વગર ચાલ્યા ગયા હશે.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પિતાનો દુરાગ્રહ.

અકસ્માત પછી ત્રણ દિવસ હું તદ્દન પથારી વશ પડી રહ્યો. પણ પછી હકીમની દવાથી મને ફાયદો થવા માંડ્યો. મારો તાવ સદંતર ઉતરી ગયો અને હું ઠંડે મગજે વાત કરવા શક્તિવાન થયો. તે છતાં પણ મારામાં એટલું જોર નહોતું આવ્યું કે, મારી મેજે હું હરફર કરી શકું.

મારી માંદગીમાં સુલેમાન ખરેખરી કાળજી રાખતો હતો. તે મને કટલો ચાહતો હતો, તે જાણવાનો પ્રસંગ મને હમણાં જ મળ્યો. હું માયું ત્યાર પહેલાં તે જોઈતી વસ્તુ આણી આપતો; હમેશાં મારા કાચની આગળનો આગળ ઘેસી રહેતો, અને હકીમના કલા મુજબ તે મને દવા પાયા કરતો હતો. તે મારી તબીયતની એટલી તો કાળજી રાખતો હતો કે, જે દિવસે મને અકસ્માત થયો તે દિવસે મારાપર આવેલો એક પત્ર પોતાની પાસે જ રાખી મૂક્યો. રખેને તે પત્ર વાંચી મારું મગજ વધારે ઉશ્કેરાઈ જાય અને હું આરામ મેળવી શકું નહીં, તેવી બ્હીકથી તે પત્ર પોતે સાચવી રાખ્યો, અને હવે જ્યારે હું પહેલા કરતાં કાંઈક સુધર્યો, ત્યારે તેણે મને પેલો કાળજી હાથમાં આપ્યો.

કાળજી કોનો હશે એમ વિસ્મય થતાં, મેં તે શોધ્યો, અને તરત માલમ પડ્યું કે મુખતીઆરખાનના છોકરા ચારમહમદે, જે કવિતા મને ગોઠલી આપવા વચન આપ્યું હતું, તે કવિતા આ પત્રમાં હતી. મારામાં વાંચવાની શક્તિ નહોતી, તેથી મેં તે કાળજી મારા તકીયા નીચે દાખવા વિચાર કર્યો, પરંતુ ઝાઝીતી મારી નજર તે પત્રની ખીણ બાજુએ કાંઈક લખ્યું હતું તેપર પડી. માત્ર એ ત્રણ લીટી જ, મેં કાળજી ઉઘો કર્યો. અને વાંચ્યું કે,

પ્રખર તાપમાં તપતું,
તુજ આરાધનું વિલાસું અહીં આણી;
ખીલવા ગુલાબ જે,
અમે મુક્યું છે સીધી શીતળ પાણી.

હૈં! એનો અર્થ શું! શું કમળ એટલે ગુલાબ? શું ગુલાબ થાર મહમદને ત્યાં આવી છે? હા તેમ જ હોતું જોઈએ.

આમ વિચાર કરતાં, પૂરતી તપાસ કરવાને મુલેમાનને માફલ્યો. પણ સાથે સાથે તેને મેં ચેતવણી આપી કે તારે ઘરમાં નહીં જવું, પણ ઝંઝનાને જ મોકલવી; અને તે ગરોળર તપાસ કરી આવશે.

આ પ્રમાણે સમજાવીને મુલેમાનને જેવી મેં રજા આપી કે, મારા પિતા ઓરંગમાં આવ્યા.

“સાદીક! તું ખરે ખાત માંદો પડ્યો છે. પણ ખોદાએ તને વાજ-ખી જ શિક્ષા કરી છે. જ્યારે અમે બધા તારાપર વિશ્વાસ રાખીને કામ કર્યા જતા હતા, ત્યારે તે તારી જાતની ખીલકુલ દરકાર રાખી નહીં, અને દુસ્મનના જનાનખાનામાં જ્યાં કરવાની હીમત કરી. મેં તને કેટલો ચેતાવ્યો હતો-વાર્યો હતો, તે છતાં પણ અંતે તું બેવકૂફ બન્યો;” આવતાની સાથે જ મારા પિતાએ પહેરામંડૂલી પહેરાવવા માંડી!

“યા ખોદા! સારે શું બધું જાહેર ઘઈ ચૂક્યું છે? શું એકો તે જાણે છે?” મેં અચંખાથી પૂછ્યું.

“અલબત્ત; ઐગમની મદદથી, છુરકંદાઝખાને નામદાર શાહનશાહને પ્રીયાદ કીધી છે, કે સાદીક ખૂન કરવાના હેતુથી જનાનખાનામાં આવ્યો હતો, અને તેની સાખીતીમાં તેઓ તારી તસવાર બતાવે છે.”

“ઓ ડાકણ! તું કેટલું જૂઠું બોલે છે! શું આ તે જ ઐગમ, જે મારી પાસેથી વચન માંગતી હતી. અને પોતે જ મને અંદર બોલાવતી હતી; અને આજે આટલું હડહડતું જૂઠું બોલી!” મારાથી આ સાંભળી રહેવાયું નહીં.

છેવટે જે કંઈ બન્યું હતું તે અવલથી તે આખર સૂધીનું મારા પિતાને મેં કહી સંભળાવ્યું અને હવે મારે કેવી રીતે વર્તવું, તે માટે મેં સલાહ માંગી.

“તું બધું માનું છું. પણ તું આંધળો છે, જોતો નથી કે ઐગમે તારી આરેમર કેવી જાળ પાથરી છે! એ જાણે છે કે તારાથી જનાનખાનાની કશી વાત બહાર કહી શકશે નહીં, ઉલટું તે બાદશાહને સમજાવી શકશે કે તારો વિચાર હુકમનું ઉલ્લંઘન કરવાનો હતો. જ્યાં લગણું તું એકે એક વાત બાદશાહને કહે નહિ, ત્યાં લગી તારું કહેવું માનશે કાણ? તું

જાણે છે કે, ત્યારે રાંડ, બેગમડી દરેજના શાહજોહાનને કહ્યા કરે છે કે, સ્ત્રીઓનો તે મુક્કાળો સાચવ્યો નથી, માટે તને ભારેમાં ભારે શિક્ષા થવી જોઈએ ! વળી પેલો ધુરંદરાજ પણ રોજ-શાહના કાન લંબેર્યાં કરે છે. શાહજોહાન શું કરે ? એને હમણાં તારી નોકરીની જરૂર છે, નહીં તો ઘડીનાં છટ્ટા ભાગમાં તારું માથું ઉરાડી નાંખે, એવો એ શક્તિવાન છે ! જો મેં શાહજોહાનને ઘણું સમજાવ્યો નહીં હોત તો આજે તું સ્વડતો થઈ ગયો હોત. તે હમેશાં ખૂંસ પાડ્યા કરે છે કે, તું આવો બેવકૂફ કેમ બની ગયો ?” મારા પિતાએ મને આડેહાથે જ લેવા માંડ્યો !

મને કાંઈક હસવું આવ્યું. મેં પૂછ્યું : “આદર્શાદની દાસની યોજના પાર પાડે, એવો કયો મનુષ્ય મારા સિવાય મળી આવે એમ છે ? અદર્શાદના નામથી હું તમને કહું છું, કે જો ખીજે કોઈ મારી જગ્યા લેવા તૈયાર થાય, તો હું મારો ઓછો છોડી દેવા તૈયાર છું.”

આ પ્રમાણે કહીને શુન્નનાં માણસો વચ્ચે મારો કેવો ફેરતો થયો હતો, તે મારા પિતાને જણાવ્યો. તેમ જ માથાપર ઉઘાડી તલવાર ને નીચે કાંટાના ઝાડપર હું કેવી રીતે ફસાયો છું, તેનો કાંઈક ખ્યાલ મેં તેમને આપ્યો. ત્યારે શાહજોહાને મારે બચાવવા ને વળી આદર્શાદનો હુકમ કેમ પાળવો, તેની મુશ્કેલીઓ મેં વર્ણવી બતાવી. જો એકે મારા વડાલા આપની છંદગી બચાવવાની નહીં હોત, તો મેં ક્યારનીએ આ જગ્યા છોડી દીધી હોત, તે પણ મેં સમજાવ્યું.

તેણે માથું ધ્રુણાવી કહ્યું : “હા, સાદીક હા ! હું જાણું છું કે, તારી છંદગી ઘણી જોખમમાં છે. પણ મારી સલાહ તો એ છે કે, દરરોજ પક્ષ લેવાનું તને કાંઈ પણ ખાસ કારણ મળ્યું નથી; શુન્નનાં માણસોની એવી ખાતરી બહીક રાખવાની નથી; મુરાદને તો આદર્શાહજ છોડી દેવા માંગે છે; માટે તારે તો ખરું પૂછે તો ઔરંગઝેબનો જ પક્ષ લેવાનો છે !”

“પિતાજી ! આપની સલાહ તો ખાસી સોનાંમહોર જેવી ! હું નાદાન બચ્યું છું ! પણ પિતાજી ! ત્યારે મારે મારી છંદગીની કાંઈ પ્રીકર કરવી જ નહીં, એમ જ કે !”

ક્ષણ પછી મેં જ જવાબ વાળ્યો : “ભલે, મારી છંદગીની કાંઈ કીમત નહીં હોય, પરંતુ શાહજોહાએ કોઈ પણ રીતે આપણી યોજનાથી માટી-તગાર થયા છે, માટે તેઓ બહુ જ ચોક્કસીથી રહે છે !”

“હા, તેમ હું પણ ધારું છું. પરંતુ નક્કીપણે તેઓ કાંઈ જાણતા નથી. પણ વારુ, હવે હું તને ખીજું કાંઈ પૂછવા માંગુ છું, તેનો તું મને જવાબ આપ. આ ધુરંદરાજખાનની લત્રીજી વિશે તારો શું વિચાર છે ?

શું તેની સાથે સંબંધ રાખી, તારી અને મોરી આખરુ ધૂળધાણી કરવા માંગે છે, કે જગજાહેર દુસ્મન પાસે તેની લત્રીલ્લાં હાથનું તું માગુ કરવા માંગે છે?” મને ચોખ્ખો જ સવાલ પૂછ્યો.

“મારી જે ઇચ્છાઓ છે તે તદ્દન પવિત્ર છે! માટે પિતાજી, મને કહેવામાં કાંઈ શરમ નથી કે, હું ગુલામને ખાસ પ્રેમથી ચાહું છું, અને—”

તે વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યા; “મને તારું ટાયલું સાંભળવાનો વખત નથી. તારી આંખમાં તો તે રૂપસુંદરી હશે; એ મોહિના રાણીને તું તારી ધણીયાણી કરવા માંગતો હશે. પણ મેં તારે વાસ્તે બીજી ગોઠવણ કરી છે, તે તું સાંભળ. ગુલામનો તું હાથ મેળવી શકે, એ કદી બનનાર જ નથી!”

“બાબા શાદી કરુંગા તો ગુલામ કી સાથ જ કરુંગા, દુસરી સખ હરામ હય!”

“અરે આ નાદાન છોકરા! એ તું શું બકે છે? ગીલીટ કરેલા દડાની લાલચમાં ખરે સોનાનો દડો તું ગુમાવી દે છે!”

“હા, તેમ જ છે. બાદશાહની મહેરબાનીને હું ગીલીટ કરેલો દડો સમજું છું, અને તેની લાલચમાં હું નિર્દોષતા અને સદ્ગુણનો લંડાર ગુમાવી બેસીશ!”

“બેસ, બેસ. તું તદ્દન બાયલો બની ગયો છે બાયલો! બસ મને તું વચન આપ કે, હવે પછી કોઈ દિવસ તું ગુલામને મળવા જશે નહીં.”

“શું? હું તેને ફરીથી નહીં મળું? અલ્લાહના નામથી હું તમને કહું છું કે, તેમ કદી બનશે નહીં. જ્યાં તે જાય ત્યાં હું જઈશ! તે ગુલામ છે, હું ભમરો થઈશ; તે દીવા છે, હું પતંગીઆ બનીશ!”

મારો બાપ હવે ગુસ્સે થઈ ગયો. ક્રોધમાં તે બોલ્યો; “આ હડીલા! મૂખાં, કૃતમ્ છોકરા! તું ક્યાં બોલે છે, તે તને ખબર છે! સાંભળ, હું તને ઔરંગઝેબના સલાહકાર નજ્દવ્વલીખાનની છોકરી નુરમહાલ બેગમ સાથે પરણાવવા માંગુ છું! અને મારી લવિષ્યની સઘળી આશાઓ તું તેની સાથે પરણે, તેનાપર જ અવલંબી રહી છે.”

“પિતાજી! જો તમે આવું વચન કોઈને આપ્યું હોય તો તમે પાછું ખેંચી લો. આખી દુનિયાનું રાજ મને મળે, તો પણ હું ગુલામને છોડનાર નથી: મેં આપને પહેલાંથી જ કહ્યું કે, છે ફક્ત તમારી હાલની યોજનામાં જ હું મંદદ કરીશ; પણ તમારી મોટી આશાઓ અને ખરા કે ખોટા લોભમાં હું ઉત્તેજન આપી શકીશ નહીં.”

મારાં છેવટનાં વચનો સાંભળી, તે અતિશય ક્રોધાયમાન થઈ ગયા. તે એકદમ ઉભા થઈ ગયા, ને ઝોરડામાં આમથી તેમ આંટા મારવા લાગ્યા. તેઓ ખીલકુલ બોલ્યા નહીં અને પછી ધમ દેતું કે બારણું ઉઘાડી, કાંઈ પણ કહ્યા વગર ચાલ્યા ગયા.

મકરણ ૧૬ મું.

દારાનો લોભ.

ક્યારેને મોટા શેઠ જય એવા વિચારમાં ખૂણામાં ઉભેલો મારો વફાદાર સુલેમાન, હવે હસતે મહોડે મારી પાસે આવી કહેવા લાગ્યો; “જનાબ! તમે જે બાનુ વિશે તજવીજ કરો છો, તે ખરેખરાત પેલી વિધવાને ત્યાં જ રહે છે, અને સારી પેઠું છે!”

“શુકેએલાહી! હવે પાછો હું તેને જોઈશ અને મળી શકીશ. ઝંઘનાને તું પગાર આપ્યા કરજે, અને કહેજે કે તદ્દન મુંગી રહે!” મેં સુલેમાનને ધ્રમ્મચ્યુ.

સુલેમાને નમન કરી મારા કહેવાનો સ્વીકાર કર્યો, અને સલામ બજાવી ચાલ્યો ગયો.

દરબારમાં જવાનું છોડી દીધાને મને આજે ત્રણ અઠવાડિયાં પૂરાં થયાં છે. હવે મારે બાદશાહની પાસે જવું જ જોઈએ. અણીને વખતે શાહનાં અગત્યતાં કામને રખડાવી મારીને, માન મારી ઈશ્કબાજને લીધે જ, તેની બધી યુક્તિઓ ધૂળધાણી કરી નાંખી, તેથી તેના મેં આગળ જતાં કુદરતી રીતે જ મારો પગ ભારે થયો, અને તે મને કાણુ જાણુ કેવો ઇપકો આપશે, તેની મને શંકા થવા માંડી.

મેં મારા પિતાને ખબર આપી કે, હું આજે દીવાનેઆમમાં હાજર થઈશ, અને તેઓએ નામદાર શાહનશાહને જણાવવું કે, તેઓ જ્યારે પણ મને બાદશાહી શિકારપર મોકલવા માંગશે, ભારે હું જવા તૈયાર છું. પણ મારા પત્રનો ખીલકુલ જવાબ મળ્યો નહીં, અને તેથી મેં એકલા જ જવાનો ઠરાવ કર્યો.

નિયમિત વખતે હું દીવાનેઆમમાં જવા નીકળ્યો, અને ત્યાં જતાંની સાથે શું આશ્ચર્ય! શાહજહાન ગેપ! દરબારનું પ્રમુખસ્થાન શાહજહા દારાએ લીધું હતું. ખબર કાઢતાં માલમ પડ્યું કે, શાહજહાન ઓચિંતો માંદો પડ્યો છે, અને તેથી એ આજે દરબારમાં પ્રધારી શક્યો નથી. વળી શાહજહાન કાલે રાતનાં જીવંતવાસી થઈ ગયા છે, એવી અફવા માંહે-માંહે ચાલવા લાગી. તેનું પરિણામ થોડાક કલાકમાં એમ આવ્યું કે, આગની માફક આ વાત આપ્રામાં ફેલાઈ ગઈ. લોકો તે સત્ય માનવા પણ લાગ્યા.

દારાએ અને ખીજા હકીમોએ છાતી ટોકીને કહ્યું કે, શાહજહાન જીવે છે, પરંતુ મીને છે કાણુ? દારાને તેમ જ ખીજા દરબારીઓને લય લાગ્યો કે, જો આ વાતનું ખોટાં ખતાવી નહીં આપીશું, તો બેશક પ્રથમ આગ્રા શહેરમાં ને પછી આખી શાહનશાહતમાં બળવો ને કાપાકાપી થયા વગર રહેશે નહીં, અને ખીજા શાહજહાનનો જાણે ગાદી તેમને જ મળવાની છે એમ જાણી, પોતાપોતાનાં લશ્કરો લઈને આવી પહોંચશે, અને તે વેળા તેમને વિદાય કરવા લારી થઈ પડશે.

દરબાર આગળ, મહેલ આગળ, અંતઃપુર આગળ, ખરું શું છે અને ખોટું શું છે તે જાણવાની આતુરતાવાળા અસંખ્ય લોકોનું ટોળું થોડા જ સમયમાં ભેગું થઈ ગયું. સીપાઇઓના ગમે તેટલા કાલાવાલા છતાં, દારાનાં ગમે તેવાં લાપણુ છતાં, લોકો પાછળ હઠતાં નથી. તે લોકોની તકરાર મજબૂત હતી-કાંતો કબૂલ કરો કે અમારા નામદાર શાહનશાહ શાહજહાન મરી ગયા છે, અને જો તેઓ જીવતા હોય તો તેમને બહાર લાવો; અમે તેમને જોઈએ, ને ખાત્રી કરીએ કે તેઓ હજી જીવે છે, મરી નથી ગયા! લાચાર, આજે પાટવી કુંવરનું કાંઈ ચાલી શક્યું નહીં. હિંદને ધ્રુમ્મતનાર શાહજહાનને પાલખીમાં ઉંચકી લાવવાની ફરજ પડી.

છેવટે એક પાલખીમાં સુવાંડીને શાહજહાનને અંતઃપુરની બહાર લાવી, મોટા ચોગાનની ઉપર આવેલી અગાસીમાં, લોકોનો સમૂહ તેનાં દર્શન કરી શકે તેવી રીતે, એક ઉંચા આસનપર સુવાડ્યો. તદ્દન શીકા ચહેરો; શોક અને લયમાં ડુબેલો દેખાવ અને પોતાના કમબખ્ત નશીબનો દોષ કહાડતો, આજે શાહજહાન દેખાય છે. તેનું માથું એક નીચું નમી ગયું છે; શરીરપર એક લાલ શાલ વીંટાળી છે; તેનું શરીર થરથર ધ્રુજે છે. અગાસીમાં તેને લાવવામાં આવ્યો. તે જાણે બસ હોય નહીં તેમ ફરી એકવાર લોકોએ તેને દરબારમાં લાવવાનો હોહાકાર કરી મૂક્યો. આજે પ્રજા જીદી થઈ બેઠી હતી. રખેને બળવો થાય, તેની ક્ષણિક ખડીકને વશ થઈ જવાથી, દારા લોકોનું કહેવું સાંભળતો હતો. શાહજહાનને દરબારમાં લાવ્યા. આશરે પાંચેક મીનીટ થોભ્યા પછી, તે નામવરને મહેલમાં ફરી લઈ જવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. લોકોએ પોતાની ખાત્રી કરી કે શાહજહાન જીવે છે.

બાદશાહને મહેલમાં લઈ ગયા પછી, દારા જાણે પોતાનો કકો ખરો થયો હોય, તેમ લપકામાં ફરીથી દરબારમાં દખલ થયો, અને પોતાના પિતાના આસનપર જઈ બેઠો. સર્વે કોઈ ઉભા થયા, અને તેને નમન કર્યું. આજના સર્વે કાર્યક્રમનો તે હુકમ કર્યો જતો હતો; આજે એનો દિવસ સીકંદર હતો.

મારે શું કરવું, દારા સમક્ષ જવું કે નહીં, તેની સાથે કયા પ્રકારે મારે વર્તવું, તેના ગુંચરાડામાં હું તો પડ્યો હતો. એક ખૂણામાં ઉભો રહીને આજની ચર્ચા જોયા કરતો હતો. હું મારા પિતાને મળવા આવતો હતો, કારણ કે જો તે મને મળે તો મારે કેમ વર્તવું, તે હું જાણી શકું. પણ ફેગટ, તેનાં દર્શન આજે દુર્લભ થઈ પડ્યાં.

ઓર્ચિતા એક આદમીએ મારા હાથમાં એક કાગળની કાપડી સરવી દઈને, તરત અદૃશ્ય થઈ ગયો. તે કાણ હતો, તે જાણવાનો મને પ્રસંગ જ મળ્યો નહીં. કાપડી મારા હાથમાં હતી. મેં ઉઘાડીને વાંચી. તેમાં શું લખ્યું હતું? “દરબારમાંથી એકદમ ચાલ્યો જા. હું તારા ઘરમાં મળીશ.” માત્ર આટલા જ શબ્દો, પણ અક્ષર ઉપરથી તે મારા પિતાની છે, એમ હું તરત સમજી ગયો, અને તેનો હુકમ માનવાને હું તરત દરબારમાંથી નીકળી પડ્યો, કે પેલા કમખખત દારાનું મોં જોવું પડે નહીં.”

જેવો દારા દરબારમાંથી ઉઠ્યો, અને દરબાર વિસર્જન થયો કે, મારા પિતા મને મળવા તરત આવી પહોંચ્યા.

“સાદીક,” આવતાંની સાથે જ તેઓ મને કહેવા લાગ્યા. “તારે દરબારમાં હાજર રહેવું, એ મને દીક નહીં લાગવાથી, મેં તને ચીટ્ટી લખી હતી. હવે જો તું ડાહ્યો હોય તો હજી તું માંદો છે એવો ઢોંગ કરી, ઘરમાં જ પડી રહે. જ્યારે શાહજહાન સાંજે થાય, તારે તું દરબારમાં આવજે. તું સાંજે થયો છે એવું મેં તે નામદારને કહ્યું હતું, અને તેઓએ પાદ-શાહી શિકારને માટે કાલનો દિવસ નક્કી કર્યો હતો. પણ હવે તે પોતે જ માંદો પડ્યો છે, ઝટલે વળી પાછું આપણું કામ ઢીલમાં પડ્યું છે. તારી મૂખાંધને લીધે, તું જો, કે અમારે લગલગ મહીનો થયાં ખોટી થયું પડ્યું છે. હવે જો એકાદ માસમાં આપણું કામ નહીં થાય; તો પછી ઓમારું બેસશે અને ત્યારે શિકાર કરવો ફાવશે નહીં. વળી મને તો ખ્હીક લાગે છે કે, પેલો ગધેડો દીવારામ હડાંમ, શરીરની દવા સાથે મગજની દવા એવી આપી દેશે કે, આપણી યુક્તિ ધૂળધાણી થઈ જશે. માટે આપણું કામ જેમ જલદીથી થાય તેમ સારું!”

હું તો આ સાંભળી ખુશી જ થયો. કારણ કે સેતાનને સપડાવે તેવા તે લુચ્ચા શાહજહાંઓને પકડવાનું કામ કાંઈ સહેલું નહોતું. આથી મેં પૂછ્યું: “ત્યારે તમારી ખ્હીક હવે તો મટી જશે.”

“શું ખોલ્યો? મારી ખ્હીક મટી જશે? અરે! જ્યાં સૂધી દારા જીવતો છે ત્યાં સૂધી હું મુવેલો જ છું, એમ જ સમજજો.”

“ત્યારે તમે કરવા શું માંગો છો?”

“દારાનું ખૂન! મારા પિતા માત્ર બે જ શબ્દ બોલ્યા, એટલામાં બારણું ઉઘડી ગયું, અને દારાનો જ ચોખ્ખો દાર, અમારા ગભરાટ વચ્ચે આવી ઉભો રહ્યો અને શાહનશાહ દારા મને બોલાવે છે એમ કહ્યું. મારા પિતાની પેલા ચોખ્ખો દાર તરફ એક નજર નાંખતાં, ખાત્રી જ થઈ કે, તેણે અમારી વાત સાંભળી છે. તે એક બચ્ચાની માફક ધુળવા લાગ્યો. હું પોતે પણ ક્યાં છું, તેનું મને ભાન રહ્યું નહીં. છેવટે પેલા ચોખ્ખો દાર કહ્યું કે, “જનાબ! દારા તમારી વાટ જોઈને બેસી રહ્યા છે,” ત્યારે જ હું જાગૃત થયો, અને મારા પિતાને લય ભરી અવસ્થામાં ત્યાં એકલા મૂકી, હું દારા પાસે જવા નીકળ્યો.

જે દીવાનખાનામાં મેં નામદાર શાહજહાનની પ્રથમ મુલાકાત લીધી હતી, તે જ ઓરડામાં મને તેડી જવામાં આવ્યો. અહિંયા દારા અને હું માત્ર બે જણ જ હતા. પેલા ચોખ્ખો દારને મારી આગળથી મ નહોતો જવા દીધો, અને તેથી મને ધીરજ હતી કે, અમારી ખાનગી વાતની દારાને ખબર પડી નથી. તેના મોં આગળ એક તાબેદાર ગુલામની માફક નીચું માથું કરીને હુકમ સાંભળવા હું ઉભો રહ્યો.

“સાદીક!” દારાએ કહ્યું; “તું શા માટે મારો દુસ્મન થાય છે?”

“હું કોઈનો દુસ્મન નથી. હું રાજ્યનો નિમકહલાલ નોકર છું. જો આજે તમે શાહનશાહ પદ પર વિરાજો, અને હું તમારી નોકરીમાં દાખલ થાઉં, તો પછી જ્યાં સુધી મારા શરીરમાં લોહીનું છેલ્લું ટીપું રહે, ત્યાં વી હું તમારો તાબેદાર છું!”

“હા, તે હું જાણું છું. પણ તેની સાથે એ પણ હું જાણું છું કે, મને શાહનશાહનો મુગટ ધારણ કરતાં અટકાવવાને પહેલો પ્રયત્ન કરનાર પણ તું જ થશે.”

“હા, નામવર તે ખરું છે.” મેં ક્યુલ જ કર્યું. “મને કેટલાંક કારણો એવાં મળ્યાં છે કે, જેથી મને ઓરંગઝેબનો પક્ષ લેવો પડે છે. પણ જો તે કારણો નહીં હોય, તો આ ગુલામ તમારી તાબેદારી ઉકાવવાને પણ તૈયાર છે.”

“અને તે કારણો શું છે?”

નેકનામદાર! તે નહીં જણાવવા માટે તમે મને માફ કરો. થોડસ બાબતો એવી છે કે, જે તમને જણાવવાની મને રજા નથી!”

કાંઈક વિચાર કરીને તે બોલ્યો; “સાદીક! જો તારા જેવા એકસો આદમી મારે પક્ષે હોય તો તખ્ત મેળવવું, એ મને બચ્ચાની રમત જેવું થઈ પડે. હું તને કોઈ પણ વખતે મારી નોકરીમાં લેવા તૈયાર છું.

તારાં કારણો શું છે, તેની હું અટકળ કરી શકું છું; પણ મને આશા છે કે, તારી મુશ્કેલીઓનો થોડા વખતમાં અંત આવી જશે!”

મેં મારા બે હાથ જોડી, તેના બોધવાનો સ્વીકાર કર્યો.

“હીક, સાંત્રીક, હું તને મારો મિત્ર ગણું છું; નતે ઘટતું માન આપતો રહીશ; હવે જરૂં હોય તો જા.”

હું તે દરબાર સ્થલમાંથી નીકળી પડ્યો, અને મારા પિતા જે કાગને ડાળે વાટ જોયા કરતા હતા, તેની પાસે તરત ગયો, અને જે કાંઈ બન્યું હતું તે મેં એને કહ્યું. સર્વ વસ્તાંત સાંભળીને તે દસ્યા અને કહ્યું; “કાળા નાગથી સંભાળતો રહેજે, એ તને ડંસશે. અરે ખોદા! મને ફક્ત એકજ લાગ—”

“ખોદા! શું તમે એટલામાં બૂધી જાઓ છો કે, આપણી વાત-ચિંતો ખીજા પામી જાય છે!”

“ખરું કહે છે. આ જીલડીને પાછી ખેંચવી જોઈએ. વારુ, કાલે તું મારે ત્યાં રાત્રે આવજે.”

આટલું કહી વળી નવા ખુદા ને નવી યુક્તિઓ શોધવાના વિચારમાં તેઓ વિદાય થયા, અને અમે ફરી એકવાર જૂદા પડ્યા. ખોદા માહુમ! શીર કબ મીસેગા!

પ્રકરણ ૧૭ મું.

જેને રામ રાખે તેને કોણ મારે.

મારા પિતાની ખીક અંતે ખરી પડી. પેલો હુઓ હકીમ દીવારામ શાહજહાનના દાન ભંભેરવામાં ફાવ્યો. તે મારા પિતાની બાજુ ઉક્કટાવી નાંખવામાં પ્રતેહ પામ્યો. છોકરાઓને ખુદી રીતે કેદ પકડવા, તેના કરતાં વધારે સારો રસ્તો અને આબરુવાળો રસ્તો એ હતો કે, દરેક શાહજહાને હિંદુસ્થાનના દરના પ્રાંતોની હાકમગીરી આપી, દરેકને સ્વાના કરી દેવા. તેમ કરવાથી તેઓ પોતાની મતલબમાં ફાવશે નહીં, અને દરબારમાં રહીને કાવતરાં કરતા અટકશે. શાહજહાનને આ યુક્તિ પસંદ પડી અને તે પ્રમાણે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હવે દીવારામની દ્વાથી શાહજહાનનાં દીક્રને પણ આરામ થવા લાગ્યો, અને એક અકવાડિયા પછી દરબારમાં આવવાને તે શક્તિવાન થયો. જે દિવસે તે આવનાર હતો, ત્યાર પહેલાં દરેક શાહજહાને તે દિવસે દરબારમાં ખાસ હાજર રહેવાનું ફરમાન કાઢવામાં આવ્યું હતું. અને તેથી જે દિવસે શાહજહાન આવ્યો, તે દિવસે શાહજહાનનો પણ હાજર રહ્યા.

આજે દીવાને આમમાં શાહજહાન આવ્યો છે. તેના ચારે શાહ-જહા પણ હાજર છે, અને તેમને દરેકને હાકેમગીરી આપવાની ક્રિયા થનાર છે. સુલતાન શુભને બંગાળનો સુબો બનાવવામાં આવ્યો; ઔરંગઝેબને દખણમાં મોકલવામાં આવ્યો; મુરાદને ગુજરાતનો હાકેમ બનાવ્યો અને દારાને કાબુલ તથા સુલતાનની સુબાગીરી આપી.

દરેક જણાએ શાહજહાનને નમીતે ફરમાન કબૂલ કર્યું. દારા શિવાય સર્વેએ રગ્મ માંગી, પોતપોતાના પ્રતિમાં જવા તૈયારી કરવા માંડી: માત્ર દારા જ જવાને નારાજ હતો. પિતા મરે તો ગાદી તરત પોતાને મળે, એવા હેતુથી તે આગ્રાથી દૂર જવાને તત્પર નહોતો.

ફરમાન કાઢવામાં આવ્યાં કે તરત ચાકી ગયલો શાહજહાન પોતાના મહેલમાં પાછો ફર્યો. તેને મળવાને હું આતુર હતો, પરંતુ આજે મને એક પણ તક મળી નહીં. શાહજહાનના ગયા પછી, હું મારા પિતાને શોધવા લાગ્યો, પણ તેઓ તો આજે દીવાનેઆમમાં આવ્યા જ નહોતા. મને કાંઈક અન્યથા લાગી, અને મેં મારા પિતાને ઘેર જઈ મળવા ઠરાવ કર્યો.

પણ તરત જ દારાનો એક આદમી આવી, મને કહેવા લાગ્યો કે, શાહજહા દારા સાહેબ તમને જોલાવે છે, માટે આવી જાઓ. પોતાના પિતાની માફક દારા પણ એક દરબાર ભરતો હતો, અને ત્યાં એના મળતીઆઓ વગેરે જતા હતા. મને ત્યાં હાજર થવા આમંત્રણ થયું, તેથી મેં ઘેર જઈ પોશાક બદલીને જવા વિચાર કર્યો.

મારા ધરના વર્ડાપર હું આવી પહોંચ્યો કે મારી પાછળ કાંઈ ચોંધાટ થતો હોય, એવો મને અવાજ આવ્યો: જાણે કોઈ પથરો ફેંકતું હોય એમ મને લાગ્યું. મેં પાછા ફરીને જોયું તો કોઈએ મારી સામેના આરસા તરફ તીર ફેંક્યું હતું, અને કાચ સાથે અથડાવાથી નીચે સૂધી તડ પડી હતી. મને અન્યથા લાગી ને અશ્રુ મન સાથે થયો કે, શા માટે તીર આપનાપર ફેંકવામાં આવ્યું હશે? શું કોઈ મારો નાશ કરવા માંગતું તો નહીં હોય! આમ વિચાર કરતાં પેલું તીર જે કાચની તડમાં ભરાઈ ગયું હતું, તે લઈને તપાસવાનો મેં વિચાર કર્યો. તે લઈને હું ફેંકી દેવા જતો હતો, એટલામાં તીરના પીછા સાથે એક કાગળની કાપલી વળગાડેલી મારા જીવામાં આવી. મેં અન્યથાથી લીધી, તો તેમાં કાંઈક લખેલું મલમ પડ્યું. મેં વાંચી. મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહીં. તે નીચે પ્રમાણે હતી.

“સાવધ રહે! દારાની દરબારમાં તને પાન સોપારી આપવામાં આવે તે ખાતો નહીં. તારી સાથે છાનામાનાં બીજું સોપારી લઈ જાજે. આપેલું સોપારી કળાથી સંતાડી દઈ, માત્ર તારું પોતાનું જ આજે. પછી

તરત જ ત્યાંથી નીકળી પડી, ઘોડેસ્વાર થઈ, ઔરંગઝેબને 'આવી મળજે. દખ્ખામાં જવાની તૈયારીઓ થઈ રહી છે. શાહજહાનનું કાંઈ ચાલતું નથી. દારા અને ખેગમ સાહેબ જે કહે છે તેજ થાય છે. જીવ બચાવવો હોય તો નાસજો. પણ આજે, દારાની દરખાશમાં જવાને ચૂકતો ના!

રૈશનઆરા.”

યા ખોદા! આ શું! શું દારા મંગલાચરણમાં જ મારો જન લેવા માંગે છે. હા! ઠીક છે! મારા પિતાએ બરોબર કહ્યું હતું કે કાળા નાગથી સાવધ રહેજો. રૈશનઆરા! તારો ઉપકાર કેમ ભૂલું? તે મને આજે જીવતદાન આપ્યું છે.

આમ વિચારમાં તક્ષીન થયો હતો, પણ એટલામાં દારાને ત્યાં જવાનો વખત થઈ જાય, તે બીકથી ઉતાવળમાં મેં મારો પોશાક બદલ્યો, અને થોડુંક સોપારી પણ મેં સંતાડી રાખ્યું. સુલેમાનને જાલાવી, મારો ઘોડો તૈયાર રાખવાને તથા મારો કેટલોક સામાન મુખ્તીઆરખાનની વિધવાને ત્યાં લઈ જવાને મેં એને ફરમાવ્યું, અને હું ત્યાં આવી પહોંચ્યું ત્યાં સૂધી મારી વાટ જોતાં ત્યાં જ ઉભા રહેવા મેં એને હુકમ આપ્યો!

આ પ્રમાણે હુકમ આપીને હું દારાની દરખાશમાં ગયો, અને જેવો હું બેઠો કે તરત દારાએ પોતાનાં માણસોને હુકમ કર્યો કે, સાદીકને આવકાર આપવા માટે પાનસોપારી લાવો! મેં નીચા વળી જે માન મને આપવામાં આવ્યું, તે માટે ઉપકાર માની સોપારીનો સ્વીકાર કર્યો. જેવું હું મોડું ઉંચું કરીને ખાવા ગયો કે, તે સાથે મેં તરત સોપારી બદલી નાંખ્યું, અને મારું પોતાનું મેં ખાધું.

પાનસોપારીની ક્રિયા ખલાસ થયા પછી, અમને બધાંને જવાની આજ્ઞા મળી. જેવો હું છૂટ્યો કે તરત મેં મારા ધરને, શોભાને, રાજ્યની વશાદારીને, છેલ્લી સલામ કરી! ઉતાવળે ઉતાવળે મારા પિતાની પાસે જવા બાજુ દોડ કરી! આખે રસ્તે મેં હરામખોર દારાને તેની જુરી દાનતને માટે શ્રાપ આપ્યા કર્યો. મારા બાપના ધરના આંગણા આગળ આવીને મેં પૂછ્યું કે, મારા પિતા અંદર છે કે નહીં. પહેરેગીરોમાંના એકે જવાબ આપ્યો કે, તેઓ આજે ચોરડાની બહાર નીકળ્યા જ નથી!

મને ડર લાગ્યો. તરત જ હું અંદર પેઠો અને જ્યાં જોઉં ત્યાં બધે ઉચલપાચલ થયલું દેખાયું! મારા પિતાનો પલંગ પણ ખાલી! શોધતો શોધતો અંદરના ભાગમાં ગયો. ત્યાં પણ માત્ર તેની શાલ અને મલમલની સપાટ શિવાય બીજું કાંઈ માલમ પડ્યું નહીં. પણ તરત જ મારી નજર લોહીના ટીપાંપર પડી. હું તરતજ ઝૂમ પાડી ઉઠ્યો; “કરીમ અલ્લાહ! મારા બાપનું ખૂન થયું છે!”

મારાથી વિશેષ જોવાયું નહીં. મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. થોડીક મીનીટ એમને એમ જ કિમો રહ્યો. પંજી લોહીના ટપકાંની નિશાની પ્રમાણે આગળ વધીને હું પાછલા આગમાં આવ્યો. પણ ત્યાં કંઈ પણ નિશાની માલમ પડી શકી નહીં. મને કશો પતો મળી શક્યો નહીં.

મેં તરત જ ખૂમ પાડી. ઘરમાં હોહો થઈ રહી. સીપાઈઓ, માણસો, આકરો, ભેગા થઈ ગયા. પણ કોઈ ભેદ લાગી શક્યું નહીં. શું મારા પિતાનું ખૂન કરી તેના શરીરને ઉચકી ગયા હશે? તેને ક્યાં લઈ ગયા હશે? મને આવા આવા વિચારો આવવા લાગ્યા. મારી ખાતી થઈ કે, આ કામ દુષ્ટ દારા શિવાય ખીજ કોઈનું હોઈ શકે નહીં. જો તેનું પોતાનું નહીં હોય, તો તેના કમખખત મળતીઆ ધુરકંદાજનું હોવું જ જોઈએ.

હવે અહીં ઉભા રહેવામાં ખીલકૂલ સલામતી નથી, એમ સમજી, દારાને ગાળો દેતો, હું એકદમ થોડેસ્વાર થઈ, મારું ઘર, મારા પિતાનું ઘર અને ખુદ આગ્રા શહેર છોડી જવાનો મેં ઠરાવ કર્યો. હવે તો ઔરંગઝેબની જ કુમકે રહેવું, અને ખોદા મદદ આપે તો દારાપર વૈર લેવાનો વિચાર કરી, હું ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

હું સીધા ઔરંગઝેબના ભુકામપર આવી ચઢ્યો, અને મને તેની મુલાકાત લેવાનું કાંઈ મુશ્કેલ પડ્યું નહીં. મેં તેને સર્વે હકીકત નિવેદન કરી, અને તેનો પક્ષ લઈ તેની તાબેદારી ઉઠાવવાની મારી મરજી બતાવી. તેણે મારો સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ જે હસતાં મ્હોડાની ને હોંસ લઈ આવકારની મેં આશા રાખી હતી તે બ્યર્થ ગઈ. જેટલું મેં પૂછ્યું તેનો માત્ર ટુંકા-ભૂમાં મને એણે જવાબ આપ્યો. મારા પિતાનો પત્તો મેળવવા વિશે મેં એને પૂછ્યું; પણ તેનોએ મને નિરાશા લઈ જવાબ મળ્યો. અંતે કાંઈ વધારે વાત નહીં કરવાની હોવાથી હું એને નમન કરી, ખીજ બાજુએથી જો સમાચાર મળી શકે તો તે મેળવવા દોડ્યો.

ફરી એકવાર મારે શહેરમાં આવવું પડ્યું, અને ત્યાં અકસ્માત મને ખબર પડી કે, દારાને જ્યારે ખબર પડી કે, સોપારીની મારાપર કાંઈ અસર થઈ નથી, અને હજી હું તો વાઘ જેવો બેઠો છું, ત્યારે એના ગુસ્સાનો કાંઈ પાર રહ્યો નહીં. જે આદમીને પાન સોપારીની ગોઠવણ સોંપવામાં આવી હતી, તેનાપર દારા અતિશય ગુસ્સે થઈ ગયો; કારણ કે તે એમ માનવા લાગ્યો કે, તે માણસની ભૂલથી જ ઝેરવાળું સોપારી મને આપવાનું રહી ગયું અને તેની ભૂલની શિક્ષા તરીકે તે ખીચારા કમનસીબ માણસના બંને હાથ, ખલા આંગળથી કાપી નાંખવાનો એણે હુકમ કર્યો હતો. દારાના આ ઘાતકી ફરમાનનો અમલ થયો.

કે નહીં, તે વિશે મેં કશી પૂછપરછ કરીએ નહીં, તેમ મેં કશું સાંભળ્યું-
એ નહીં; પણ નક્કી તે કમનસીબ માણસ ત્યાર પછી કદી દરબારમાં
જોવામાં આવ્યો હતો નહીં.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

પ્રેમમાં વેહેમ !

Dafue. But who is far from love ?

Pirsi. He who fears and flies.

Dafue. What use to flee from one who has wings ?

Pirsi. The wings of love, while he yet grows,...are short.

"Anumata."

શહેરમાં થોડાક વખત આમતેમ વગર વિચારે ફર્યા પછી, હું સુખી-
પારખાનની વિધવાને ઘેર ગયો; કારણ કે મેં મારો સામાન પણ તેને
ત્યાં મોકલાવી દીધો હતો, તેમ જ સુલેમાનને પણ ત્યાં જ થોભવા મેં
કહ્યું હતું. માટે તેણે મારી ગેરહાજરીમાં શું શું વ્યવસ્થા કરી છે, તે
જોવાની ઇચ્છાથી હું તેના ઘર તરફ વળ્યો. ત્યાં જઈને હું સુલેમાનને
મળ્યો, અને મને દરેક ગોઠવણ સંતોષકારક માલમ પડી. અંતઃપુરમાં
સ્ત્રીઓ કેમ છે, તેના ઉત્તરમાં પણ મને ખુશીના જ સમાચાર મળ્યા.
ગુલાબ પણ અહીં જ આવી હતી; અને તે પણ સારી હાલતમાં હતી.

સુલેમાન સાથે વાત કરીને, હું તરત અંદરના ભાગમાં ગયો, જ્યાં
પેલી વિધવા, તેના બે પુત્રો, અને ગુલાબ બેઠાં બેઠાં ગપ્પાં મારતાં
હતાં! જોવા હું ગયો કે તેવાં તેઓ એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં, અને મને
જોત્રિતો તેમની વચ્ચે જોઈને તેઓ ખુશી થયાં, પણ તે સાથે તેઓએ
મારું ગાંડું કેમ ચાલે છે, તે વિશે કાંઈક અગ્નયખીથી મને પૂછ્યું. મારા
સંબંધી જે કાંઈ જાણવા જેવું બન્યું હતું, તે મેં હુંકોણમાં કહી સંભળાવ્યું.
હર્ષ અને શોકમાં ડોલા ખાતી ગુલાબે બધું ધ્યાનથી સાંભળ્યું.

જે મુશ્કેલીઓમાંથી હું પસાર થઈ ગયો, તેનું બ્યાન સાંભળતાં,
ગુલાબના ચહેરા પર રતાસ આવી. તે કશું જોલી શકી નહીં. હું બચ્યો,
તેની ખુશાલીમાં એકે શબ્દ તેનાથી ઉચ્ચારી શક્યો નહીં. તેનું કારણ
સ્નેહમાં સમજાય એવું છે. વિધવાના દેખતાં અમે કેવી રીતે વાત કરી
શકીએ ? હજી ગુલાબ શરમાળ હતી ! તેને ત્રિગ્ગ પુરુષના દેખતાં મારી સાથે
વાત કરવાની ટેવ પડી નહોતી. આજે તેની જીભ ઉપડી શકતી નહોતી. પણ
હરકત નહીં. તેની જીભનું કામ તેની આંખ કરતી હતી. તે મારા સામું
જોઈ રહી. તેનો પ્રેમ અવિચળ જ હતો, એવી મારી ખાત્રી થઈ. હર્ષમાં

મારું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. “હા, પ્યારી ગુલાબ! દીલોબન ગુલાબ! તું મને ચાહે છે, તારી ચાલ, તારું મૌન્ય, તારી આંખ મારા સાક્ષી છે.”

આવા વિચારમાં જ હું કેટલીક મીનીટ સંધાઈ રહ્યો. છેવટે મેં જવાની રજા માંગી. ખીજે દિવસે ફરી આવવાનું વચન આપી, હું ત્યાંથી વિદાય થયો. સાહજદાની છાવણીમાં મેં રાત પૂરી કરી, ખીજે દિવસે કામ કરવાનું પણ મને સૂઝ્યું નહીં, અને ક્યારેને વખત માય કે હું જઈને ગુલાબને મળું, એ જ વિચારે મારા મનમાં ધર કર્યું હતું.

વખત થયો, અને હું મરીયમને મકાને ગયો. તેણે અને તેના જે પુત્રોએ મને સારો આવકાર આપ્યો. પણ ગુલાબને ત્યાં નહીં જોવાથી હું આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તે ક્યાં છે તે વિશે સવાલ પૂછ્યો. તેને કાંઈક ખડાનું કાઢ્યું. જો કે તે તદ્દન ખોટું હતું એમ મને લાગ્યું, પણ નાચારે તે કબુલ રાખ્યા વગર છૂટકો નહોતો. છેવટે તે આવી, પણ મોડી આવી.

“પણ શું! આ ગુલાબ! અરે ક્યાં છે કાલની પ્રકાશતી તેજની મૂર્તિ અને ક્યાં આ તેના બદલામાં રડતી સુરત! આજે તેનો ચહેરા તદ્દન બદલાઈ ગયો હતો, તે શીફી પડી ગઈ હતી, તેમે મને કુંડો આવકાર આપ્યો. મને ચટપટી થવા લાગી, તેની શીફરનું કારણ જાણવા મથ્યો, પણ ડ્રોગટ. આજે તે બેદરકારીથી મારા તરફ જોતી હતી અને બરાબર જવાબ દેતી નહોતી.

જે પુતળાની માફક અમો ઉભાં રહ્યાં હતાં, તે દરમ્યાનમાં મરીયમ અને તેના બંને છોકરાઓ અમને એકલા મૂકીને ચાલ્યા ગયા! છતાં ગુલાબ સુંગી રહી! અતિ લથડતી જીભે મેં ગુલાબને આ બધાનું કારણ પૂછ્યું; તે જણાવવા વિનંતા કરી અને તેના જવાબમાં મને એટલું જ જણાવ્યું કે, સુખીઆરખાનની વિધવા વગેરે જેઠનાં જ આરડામાં બેઠાં છે, અને હમણાં જમવાની થાળીઓ પીરસાય છે, માટે ત્યાં જવાનું છે!

તેના આ ઉત્તરની દરકાર ક્યાં વગર મેં ફરીથી ઘાટો પાડી પૂછ્યું; “ગુલાબ! આજે શું થયું છે? હું તને હાથ જોડી પૂંછું છું, તું મને કહે. મેં એવું શું કર્યું કે, જેથી હું તારા ચુસ્સાને પાત્ર થયો છું?”

તેને જવાબ આપ્યો; “પ્રિય સાદીક! હું ચુસ્સે થઈ નથી. પણ હવે તારે મારી પાસે આવવાનું મોડી વાળ્યું. તારે જવું હોય ત્યાં તું જા. મધ્યરતને હમેશાં સુખી રાખે. દરબારના બનાવો સાંભળી હું દંભગીર થઈ છું.”

ખસ, આ હૃદયભેદક ચાર શબ્દો બોલી, ગુલાબ કે જેને માટે જ હું મારો પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર થયો હતો તે ગુલાબ, બેદરકારીથી બારણાં તરફ ચાલી ગઈ. જતાં જતાં એક નજર મારા તરફ ફેંકી. પણ

હાય ! આજે તે નજર પ્રેમની નથી. તે એક ધિક્કારાયલા આદમી તરફ દયાની નજર હતી ! આ ખોદા ! આજે હું દયાને પાત્ર થઈ પડ્યો છું.

ગુલામની આ વર્તણૂકથી મને વેલછા લાગી. હું ગાંડો કેમ નહીં થઈ ગયો, તે - મને અજાયબ લાગે છે. શું ગુલામ મને ચહાતી નથી ? આનું કારણ શું ? લાવ હું મરીયમને પૂછું. આમ વિચારીને તરત પાસેનો ઝોરડીમાં તે બેઠી હતી, ત્યાં હું ઉતાવળે પગલે ગયો, અને આજે ગુલામ આ પ્રમાણે કેમ વર્તે છે, તેનું કારણ જાણવા માંગ્યું.

“નેક્યાતુ ! આજે શું થયું છે ? ગુલામ કેમ બોલતી નથી ? શું મારી નિંદા કરવામાં આવી છે અથવા તો જે સ્ત્રી થોડા કલાક અગાઉ મને ચહાતી હતી, તે મને તજ દે છે ?” મેં પૂછ્યું.

“તે તો કાણ જાણે. હું નથી ધારતી કે, તમે એને નહીં ખમતાં હોવ. પણ જુઓની હવે વખત બદલાઈ ગયો છે. ગુલામ તપાસ કરી છે, અને તમે પણ ના પાડી નહીં શકશો કે તમે કાંઈ હવે નામદાર શાહનશાહના અમીર નથી, પણ સાદા સાદીક છો !”

“હૈં, ત્યારે શું એમ જ છે ! બસ હું સમજી ગયો. તે ગુલામમાં ખરો પ્રેમ નહોતો. તે સાદા સાદીકને નહોતી ચહાતી, પણ નામદાર શાહનશાહના એક ઉમરાવને ચહાતી હતી; તે પ્રેમને નહીં, પણ પૈસાને ચહાનારી છે. હાય ! શું તે માત્ર પૈસાને ખાતર પોતાના હાથપર મને ચુંપન કરવા દેતી હતી ?”

આ પ્રમાણે મને હાય અપ્સોસ કરતો જોઈને, મરીયમ મને કહેવા લાગી કે, “હાલના સંજોગો જોતાં મારે હવે મુલાકાત લેવાનું બંધ કરવું જોઈએ.” “અમીર,” “ઝગદુત અલ ઉમર” વગેરેના મારા ખીતાબો જતા રહ્યા છે, માટે હવે મારી સાદાઈનાપર જ વિચાર રાખવો.” તેના આ વચનો સાંભળી મારાથી બોલ્યા વગર નહીં રહેવાયું; “ગુલામ મને ધીકારે છે, મારાપર દયા લાવે છે અને મારું, મોં જોવા માંગતી નથી !”

મરીયમ મને કારણોની હારમાળા આપવા લાગી. “ગુલામ તને શા માટે જોવા નથી માંગતી, અને શા માટે તારે આવવું નહીં, વગેરે લંબાણ ટાયલું તેણે ચલાવવા માંડ્યું. પણ મને તેનું બોલવું બીલકુલ ગમ્યું નહીં. હું વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો; “બસ બસ. જો તેનો પ્રેમ સાચો હોત, તો મારી ગમે તેવી સ્થિતિ હોવા છતાં પણ ગુલામ મને ચાહ્યા કરતે. પણ હાય ! આજે હું બે વસ્તુ ગુમાવું છું. છેલ્લા રામ રામ કરું છું—પ્રેમને અને ગુલામને ! બંનેને આજથી ભૂલવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. ખોદા મને ચારી આપશે. આજથી મેં ઔરંગઝેબનો પક્ષ લીધો છે. તેને માટે હું મારો પ્રાણ અર્પીશ. જે સ્ત્રીનો પ્રેમ આજે આવે, કાલે જાય તેને

છેલ્લી સલામ કરું છું ! પણ ભલે તે સુખી રહે અને નેકયાતુ, તમે પણ સુખી રહો. જતાં જતાં મારી તમને એટલી સલાહ છે કે, દારાની જાળમાં ફસાતાં નહીં.”

“હાય ! મારે ક્યાં નારી જવું ?” તે મને પ્રછવા લાગી; “મારા પુત્રો લડાઈમાં જવાને યોગ્ય થયા છે. એક જણ ઔરંગઝેબની હીમાયત કરે છે, તે બીજો સુન્નતના શુભની કરે છે; મારે હવે કેમ કરવું ?”

મારું મગજ એવું તો ભમી ગયું હતું, કે જવાબ આપવાની મારામાં શુદ્ધિ રહી નહોતી. તે પોતાનું બોલવું પૂરું કરે ત્યાર પહેલાં મારે કપાળે હાથ ચૂકતો એકદમ ત્યાંથી હું નીકળી પડ્યો. હું રસ્તામાં આવ્યો અને એક નજર મેં પાછળ ફેરવી. ગુલાબ બારીએ ઉભી હતી. તેના મોંપર એક જાતનું સ્મિત હાસ્ય રમતું હતું, અને મને જોતાંની સાથે તરત બારી-માંથી ચાલી ગઈ.

રસ્તે ચાલતાં હું વિચારવા લાગ્યો. ચાલો ખોદાએ આ પણ હીક કર્યું. પ્રેમમાંને પ્રેમમાં મુંઝાયા કરવું, તેના કરતાં તેના છેડા આવી ગયો, એ વધારે સારું થયું છે ! હવે હું મારા પૂરા જ્ઞેરથી મારા માલિકની તરફથી લડીશ. આજના બનાવે મને ગારો કીધો હોત, પણ મને દીલાસો આપવાને એક જ વસ્તુ હતી. ગુલાબ મને ચલાતી નથી તો મારે શામાટે તેને ચાહવી. માત્ર મને અજબપી એટલી જ ઉત્પત્ત થઈ કે, જે ગુલાબે પોતાના હૃદયમાં પ્રેમનું પોપણ આટલા બધા મહીના કર્યું, તેનો માત્ર થોડાક કલાકના અરસામાં કેવી રીતે નાશ કરી શકી.

આમ વિચારમાં ને વિચારમાં હું મારા તંત્રમાં આવી-પહોંચ્યો. હું મારે પોશાક બદલતો હતો, તેવામાં ઔરંગઝેબનો ચોખદાર શાહબંદની પાસે મને લેડી જવાને આવ્યો. શામાટે તે મને આંચિતો બોલાવે છે, તે હું કાંઈ સમજી શક્યો નહીં. તે છતાં હું ઉઠ્યો અને શાહબંદના બાદશાહી તંત્રમાં ચોખદાર સાથે ગયો.

—:o:—

પ્રકરણ ૧૯ મું.

સાધુ પુરુષોના સંગમાં.

To know how a bad man will act when in power, reserve all the doctrines he preaches when obscure.

S. Montague.

હું જે વખતની વાત કહું છું, તે વખતે ઔરંગઝેબ દખણમાં જવાની તૈયારીઓ કરતો હતો. પણ ક્યારે જાય, તે નક્કી નહોતું.

કદાચ એ ખરેખાત જવા માંગતો નહીં હોય, પણ પોતાના પિતાને ખોટું નહીં લાગે, તેટલા માટે બધી તૈયારીઓ કર્યા કરતો હશે! પણ કુચ-કરવાનું નક્કી થાય કે વળી કાંઈ અણુધારી મુશ્કેલીઓ આવી પડે, અને જવાનું અટકી પડે, તેવી તક જોતો હતો!

આ પ્રમાણે ઢીલમાં ને ઢીલમાં, ઔરંગઝેબનો રસાલો આગ્રા શહેરની બહાર તંશુઓમાં મુકામ નાખી પગો રહ્યો હતો. શાહજહાં પાસે આ વખતે આશરે બસે આદમીઓ હતા. તંશુઓ અવ્યવસ્થિત રીતે આમતેમ ઠોકવામાં આવ્યા હતા. વચ્ચે માત્ર તેનો પોતાનો તંશુ જ શોભાયમાન માલમ પડતો હતો. જે કે તેમાં એક શાહજહાંને લાયક વસ્તુઓ માલમ પડે, તેના કરતાં પવિત્ર સાધુ પુરુષોને લાયક વિશેષ માલમ પડતું હતું. દરરોજ રાત્રે આ તંશુની આસપાસ ચોકી પહેરે મૂકવામાં આવતો હતો, અને તેના દરવાજા આગળ માત્ર એ કુતરા જ બેસી રહેતા હતા. ઔરંગઝેબને પોતાનાં માણસો કરતાં, આ કુતરાપર વધારે વિશ્વાસ હતો અને તે તેને વારંવાર લાડ પણ લડાવતો હતો. કુતરાઓની પ્રજા રાત્રે શાહજહાંના તંશુ આગળ બેસી રહેવાની હતી અને જે વખતે કોઈ પરાણો અંધારી રાત્રે આવી પહોંચે, તો તેને ધટતો આવકાર આપવાનું તેમનું કામ હતું!

સાંજના દીવાળત્તી થઈ કે ત્યાં આગળ હમેશાં શાંતિ પથરાતી હતી. ભાગ્યે જ કોઈ સામાન્ય પુરુષની ત્યાં અવર જવર થતી હતી. સૌ પોતપોતાના તંશુમાં જ રહેતા. માત્ર એક જ તંશુમાં ભજનકીર્તન થયા કરતાં હતાં; અને તે તંશુ તે શાહજહાં ઔરંગઝેબનો જ તંશુ હતો કે જ્યાં ઈશ્વર-ભજન રોજ રાત્રે કરવામાં આવતું હતું. તંશુની આસપાસ સખત ચોકી પહેરે મૂકીને બધા સાંધાઓ, ફકીરો, મૌવલાઓ અને બીજા પવિત્ર સાધુઓ ઔરંગઝેબના તંશુમાં ભેગા થતા હતા. જે કોઈ સાધારણ આદમી ત્યાં આગળ ડોકમાં માળા કે સાંધનો પોશાક પહેર્યો વગર ગયો, તો તેના ભોગ જ પ્રી વળ્યા સમજવું! ઔરંગઝેબના ક્રોધનો પાર જ રહેતો નહોતો અને તેવા જહાનમવાસી આદમીપર સદ્ગુણર લ્યાનત નાખવામાં આવતી હતી. એક ફકીર શાહજહાંને અથવા તો તેના કોઈ બીજા પુત્રને નેહ મળી શકે, એ તદ્દન અશક્ય હતું; પરંતુ ઔરંગઝેબને મળવું, તેની સાથે બેસવું, અને ખોદાની બંદગી કરવી એ તો સહેલી વાત હતી. અને આ કારણને લીધે પવિત્ર ગણાતા ફકીરો અને સાંધ મૌવલાઓ હમેશ તેની પાસે આવી, ખોદાની બંદગી કરતા હતા. બંદગી કર્યા પછી તેઓ હમેશ તેના વિશાળ તંશુમાં જ સુઈ રહેતા, અને પ્રભાત થતાં સૌ પોતપોતાને સ્થાનકે વિદાય થતા હતા.

આવા વિચારોના તરંગમાં જ્યારે ચોમેર અંધારું થયું, અધાં ઘેરવા લાગ્યાં, ત્યારે હું મારા તંબુમાંથી ધીમેથી નીકળી પડ્યો. આજે આકાશમાં વાંદળાં હતાં અને વરસાદ પડે એવાં ચિહ્ન લાગતાં હતાં, તે છતાં વરસાદ પડે ત્યારપહેલાં અમારી મુલાકાત થઈ જાય, એવું હું ઇચ્છતો હતો. હીરાબાગ સૂધી પહોંચતામાં મને સખત પવનના ઝપાટા લાગવા માંડ્યા અને માત્ર વીજળીના વારંવાર ચમકારાથી જ મને રસ્તો સૂઝવા માંડ્યો. આવી અવસ્થામાં ગુલામ કેમ આવી શકશે ? ખોદા મારી ગુલામને બચાવો ! આવા શબ્દો અચાનક અત્યારે મારાથી બોલાઈ જતા હતા. છેવટે હું હીરાબાગ આગળ આવી પહોંચ્યો. પણ આ ઘેર અંધારી રોત્રે ત્યાં તે કોણ હોય ? વળી એટલામાં વીજળીનો ચમકારો થયો અને રહેજ આઘે એક નાનો તંબુ અને તેની પાસે કોઈ ઉભી રહેલી આકૃતિ મારી દૃષ્ટે પડી ! હા. તે ગુલામ જ હોવી જોઈએ. ઝાડઝંખરાંઓને બાળુએ કરતો હું તે તંબુ પાસે આવી પહોંચ્યો અને એક આદમી ઝાડના થડને અઢેલીને ઉભો રહેલો લાગ્યો. ગુલામ ઝાહી તો ખરી ! આવા તોફાનમાં એકલી નહીં આવતાં તે કોઈ માણસને સાથે લઈને આવી છે.

આમ વિચાર કરતાં કરતાં હું જોયો તે તંબુની અંદર દાખલ થવા જઈ છું કે, હથિયારબંધ માણસોની એક ટુકડી ઓચિત્તી મારી પાછળથી આવી લાગી અને એટલી ઝડપથી તેઓએ મારા હાથ બાંધી-લીધા કે મને મારી તલવાર ખેંચવાનો પણ વખત મળ્યો નહીં. હું છક થઈ ગયો. દગો થયો છે એમ મને લાગ્યું, પણ મારાથી બોલી શકાયું નહીં, તેઓની સામા મારાથી થપાયું નહીં. તેઓએ મને સંપૂર્ણ રીતે કેદ કરીધો.

જ્યારે હું બોલવાને શક્તિવાન થયો ત્યારે મને શા માટે કેદ કરવામાં આવે છે, કોણ કેદ કરે છે, અને ક્યાં લઈ જાય છે, તે વિશેના મેં તેમને સવાલ પૂછ્યા.

એક જણે ઉત્તર આપ્યો-પણ કોણે આપ્યો તે હું સમજી શક્યો નહીં; “તમે બાદશાહના કેદી છો, અને જે જગ્યાએ જવાથી કોઈ જીવી શકતું નથી, ત્યાં તમને લઈ જવામાં આવે છે.”

“કરીમઅલ્લાહ! તમે ખચ્ચીત ભૂલો છો. કોઈ બીજાને બદલે ભૂલમાં મને”-

“બામોશ ! ભૂલ તમારી છે કે અમારી, તે તરત માલમ પડશે ! તમને પકડવાનો અમને હુકમ થયો છે !”

કરી મેં પૂછ્યું; “મને એકવાર જવાબ દો કે મારા કંદા શનુ ખુરકંદાએ મને પ્રકડાવ્યો છે કે કોઈ બીજાએ ?”

તેઓમતિ એક જણ બોલ્યો; “તેનું તારે શું કામ છે ! બસ તું અમારો કેદી છે, અને તારે મરી જવાનું છે, એટલું તને કહ્યું એ બસ

નથી? તદ્દન મુંગો થા અને આ પાલખીમાં બેસી જા! પણ જો નાસવાની તો જરા પણ કેશેશ કરી તો, તે જ ક્ષણે અમે તને મારી નાંખીશું! મારે દોસ્ત, ચાલ, ડાહ્યો દમરો ન થતાં, પાલખીમાં બેસી જા. અમે તને જહાનમનો રસ્તો બતાવીશું! ત્યાં તું તારે નિરાંતે ચાલ્યો જજે અને ગમે તેમ બોલજે. ત્યાં તને કોણ અટકાવવાનું હતું?"

આ લાગણી વગરનું લાપણું સાંભળી, તે બદમાસના બધા ગોડીઆચો ખડખડ હસી પડ્યા. હું પાલખીમાં બેઠો અને તે ઉંચકીને સૌ ચાલવા લાગ્યા. મારી ચારે બાજુ કેટલાક ઘોડેસ્વારો ચાલતા હતા. તેઓ થાકી જતા એટલે મારી પાલખીને બાજુએ મૂકાવી, હુકમો ગગડાવવાને આસપાસ બેસી જતા. મારામાં નાસી જવાની હીમત નહોતી. જો હું જરા પણ હાલું ને તેઓને વહેમ આવે તો મારું ડોકું ઉરાડી મેલતાં તેમને ક્યાં વાર હતી!

પાલખીમાં બેઠાં બેઠાં મને વિચાર કરવાને પુષ્કળ વખત મળ્યો. શું ગુલામો દગો તો નહીં દીધો હોય? શું ગુલામના કાકાએ જોર-જુલમથી એની પાસે આવો કાગળ તો લખાવ્યો નહીં હોય! અથવા ગુલામના ચાકરે આ વાત શેડી દીધી કેમ નહીં હોય! રસ્તામાં ચાકરને પકડીને જાસુસોએ પણ અમારી મુલાકાતની ખબર કેમ મેળવી ન હોય! આમ ઉલટા સુલટા વિચારમાં નિવિચારમાં હું હતો, તેટલામાં પાલખીને જમીન પર મૂકવામાં આવી. એક લોખંડી દરવાજાને ઉઘડતાં મેં સાંભળ્યો, અને મને તરત અંદર લઈ જવામાં આવ્યો.

હું શહેરમાં હતો કે શહેરની બહાર હતો; મહેલમાં હતો કે કેદખાનામાં હતો, તે મને કશું માલમ પડ્યું નહીં. પાલખીમાંથી મને કાઢતાં પહેલાં મારી આંખે પાટા બાંધવામાં આવ્યા. એક લાંબી પથ્થરની સીડી-પરથી મને એક ઘરમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાંના એક અંધારા ચોરડામાં લઈ જઈ મારી આંખેથી પાટા છોડી નાંખવામાં આવ્યા. હવે મને માલમ પડ્યું કે હું કેદખાનામાં છું, અને જહાનમની મુસાફરીએ જેમ બને તેમ જલદીથી મારે ઉપડી જવું પડશે. હું મારા દુઃખમાં ડૂબી ગયો હતો, તેવામાં મારી ઇંદગીમાં બની ગયલા બનાવો એકપછી એક મારી નજર આગળ તરવરવા લાગ્યા. મને ક્યારે મારી નાંખશે, તે હું જાણતો નહોતો. પણ દરપજો તલવારને ધુરકતી જોવાને હું તૈયાર થઈ રહ્યો હતો!

તરત જ ચોરડાનું બારણું ઉઘડ્યું અને દરોગો હાથમાં દીવો લઈને આવ્યો. દીવાના તેજથી, મારા ચોરડાના-નારે જહાનમમાં જવાના પ્રથમ દ્વારના, એક ખૂણામાં બેઠેલો, મારી મુસાફરીમાં સાથે આવનાર સંગાત મને નજરે પડ્યો; પેલો દરોગો મારી પાસે આવી અડધો શેટલો અને એક પ્યાલા જેટલું પાણી, મારા પગ આગળ મૂકી ચાલતો

થયો. પણ જતા પહેલાં મારા ધરડા ગોડીઆને તેણે ખૂમ પાડીને કહ્યું કે, “અય બાબા! કલ તૈયાર રહેના; જરી ગામદાદમેં તુમકું રહાત મીલના, અયસી હમેરે ખુદાવિદકી તુમપેં મહેરબાની હય! કયું સુતા?”

પણ પેલો ખીચારો કશું બોલી શક્યો નહીં. દરેંગો ચાલતો થયો. છૂટકારાની આશાએ તેનાપર કાંઈ અસર કરી નહીં. તેના સુખના દહાડા વહી ગયા હતા. તે ચીસો પાડવા લાગ્યો, ખૂમ પાડવા લાગ્યો, પણ કશું બોલી શક્યો નહીં. હું મારા પોતાના દુઃખમાં હતો, છતાં મને તેની દયા આવી ને હું તેની પાસે ગયો.

—:૦:—

મકરણ ૨૧ મું.

મુંગો અને આંધળો.

દીલાસા આપવાના વિચારથી હું તે કમનશીબ માણસની પાસે ગયો, અને તેને ધ્યાનથી જોવા લાગ્યો. મેં તેની તરફ એક કે, બે મીનીટ જોયું! એટલામાં મારા ગભરાટ અને લયની વચ્ચે મેં જોયું કે, મારો સાથી તો મારા પિતા છે! તદ્દન મુંગો અને આંધળો! શું આ તે સદુ-ક્ષાખાન કે જેણે તખ્ત મેળવવાનો પણ એક વખત લોભ હતો? હા, તે જ મારા પિતા! તે જ લોભી પુરુષ! આજે મૃત્યુને માટે સમજા કરે છે! મેં ઘાટો પાડીને પૂછ્યું; “કાણું, પિતા!” એમ કહ્યું. પણ કમનશીબ! તેણે ઉંચું જોયું, પોતાના મોં તરફ આંગળી કરી, અને બતાવ્યું કે તેની જીભ કાપી નાંખવામાં આવી છે, પોતાની આંખ તરફ આંગળી કરીને બતાવ્યું કે, તેની આંખો ફેડી નાંખવામાં આવી છે. મારો અવાજ સાંભળી તે વધારે ચીસો પાડવા લાગ્યો, અને તે પરસેવાથી ભીંજવા લાગ્યો.

હાય, આ તે કેવો દેખાવ! અમે બાપ દીકરા એક ખીજની પાસે છતાં પણ વાત કરી શકીએ નહીં, હું પાસે છતાં પણ તે મને જોઈ શકે નહિ, અને હું તેને કાંઈ મદદ કરી શકું નહીં! હાય!

“આ કામ કેણે કર્યું? શું ખૂની દારાએ કર્યું?” મેં ઘાટો પાડી પૂછ્યું. જવાબમાં તેણે ડોકું હલાવ્યું.

“ત્યારે અલાહના કસમ ખાધને કહ્યું છું કે, હું જો અહીંથી છૂટીશ તો, આનું વેર દારાપર નક્કી લખશ!” આ સાંભળી મારા પિતા મને કાંઈ કહેવા માંગતા હતા, પણ મારું દુર્ભાગ્ય કે તે બોલી શક્યા નહીં. તેણે મને આંગળીથી ઈશારત કરી કે લખવાની વસ્તુઓ લાવ. પણ રાત થોડી ને વેશ ધણા, વખત બહુ જ, ઓછો રહ્યો હતો, અને કાગળ કલમ મેળવવાં મુશ્કેલ હતાં. છેક સવાર થવા આવી. ઓરડામાં કાંઈક અજવાળું પડ્યું, ત્યારે મહા મહેનતે ધુળમાં આંગળીવતી એ લખી ક્યા કે, “હું તારો બાપ નથી.”

“શું તમે મારા બાપ નથી ? ત્યારે તમે કાણ છો ? તમે શા માટે જૂઠું બોલ્યા ?” મારી અજાણીનો કાંઈ પાર રહ્યો નહીં, અને મેં ઘણી જ આતુરતાથી પૂછ્યું.

પરંતુ તે કશું બોલી શક્યા નહીં. તેણે પોતાનું માથું ધુણાવ્યું. અંતે તેણે બારણા તરફ આંગળી કર્યા કીધી અને પોતાનું બદન કાઢી મને પહેરવા ઇશારત કરી. તેઓ નિશાની કરી મને સમજાવવા માંગતા હતા કે, મારે બદલે તું નાસી જા !

તેની ઇશારત સમજતાં જ મેં પૂછ્યું કે, તમારું શું થશે ! જવાબમાં તેણે ઉંચું જોયું, કપાળે હાથ મૂક્યો, અને પોતાના બે હાથ જોડી લાંબા થઈ જમીનપર સુઈ ગયા. મને સ્પષ્ટ માલમ પડ્યું કે, અપંગ હાલ-તમાં તેઓ વધુ જીવવા રાજી નહોતા ! મોત માંગતા હતા ! અને હું મરું તેના કરતાં તેઓ પોતે મરવાને રાજી હતા.

જે કે આ મારા પિતા નહોતા, પણ પિતાથી વિશેષ તેનું હૃદય, મારા જીવન માટે તકબતું જોઈ, મને એક એવો આધાર થયો કે, તેનું વર્ણન શબ્દમાં સમજાવી શકતો નથી. તેણે મને સમજાવ્યું કે, નાસ ! નાસ ! હાથ ! પિતાના પ્રેમમાટે શું કહું ! પણ તે મારા પિતા નથી, છતાં હું કાંઈ એવો નીચ નહોતો કે જાયલો બનીને નાસી જાઉં, અને તેને મરવા દઉં ! મેં તેને ચોખ્ખી ના પાડી, અને કહ્યું કે આ પ્રમાણે હું કદી નાસી જઈશ નહીં. હું તારી સાથે મરીશ !

તેણે મોટો નિઃશ્વાસ મૂક્યો ! તેણે વધારે ખૂમ પાડવા માંડી ! મારા પગ પકડ્યા. પોતાનો ડગલો ખેંચી કાઢ્યો, મને આપવા માંડ્યો, છેવટે તે લાંબા થઈ ગયા, અને મને સમજાવવા લાગ્યા કે, જો ના કહે તો પહેલાં મને મારી નાંખ ! તેણે પોતાથી બની શકે એવી દરેક ઇશારતથી મને નાસી જવા આગ્રહ કર્યો. છેવટે મેં હાનો પોકાર કર્યો, ત્યારે જ તેઓ ખૂમો પાડતા અટક્યા ! મેં ઘણી જ લાચારીથી હા પાડી, કારણ કાંઈના જીવના જોખમે હું દગો કરવા માંગતો નહોતો.

હું પોતે કાણ છું, તે જાણવાને હું ઘણો આતુર હતો. અને તે જાણવાને હું મારું સર્વસ્વ આપી દેને, પરંતુ જમીનપર લખવાની મહેનત આપવા જોડેલો વખત નહોતો ! માટે હું તેને ગમે તેટલાં સવાલ પૂછું, તે બધા વ્યર્થ હતા ! પણ સાસ લગણુ આસ હોય છે, તેમ મને પણ થયું. મેં તેને પૂછવા માંડ્યું. પણ જવાબમાં તેઓએ મને પોતાના ડગલાના ગજવામાંથી એક લીલમની વીંટી કાઢી, મારી આંગળીએ પહેરાવી, તેને જોરથી દાબી રાખી. જાણે આ વીંટી કાંઈ દીવસ આંગળીએથી કહા-

ડતો નહીં, તેનાથી તારો જન્મ વગેરે માલમ પડશે, એમ કહેતા હોય એમ મને લાગ્યું. તેથી મેં તેને પ્રીતી પૂછ્યું; “આ વીંટી મારો ભેદ ખોલશે?” જવાબમાં તેઓએ ડાકું ધુણાવ્યું.

હું બીજા સવાલ પૂછું તેટલામાં દરવાજા ઉઘડવાનો અવાજ સંભળાયો. અમે તરત જગ્યા બદલી ને હું મારા પિતાનું બદન કાઢ પહેરી, આંખો બંધ કરી, તેની જગ્યાએ બેસી ગયા. એટલે પેલો દરેગો અંદર આવ્યો, અને મારો હાથ પકડી કહેવા લાગ્યો; “ચાલ ઉઠ, અને જ પાછો દુનિયામાં! તું આંધળો મુંગો થું કરી શકવાનો હતો?”

તેણે મારો હાથ ઝાલી મને ઉઠાડ્યો. હું ઢોંગ કરવા લાગ્યો. ખૂમ પાડવા લાગ્યો, કે જેથી મારો ઢોંગ પકડાઈ જાય નહીં. મને તરત જ બહાર કાઢ્યો અને મારા પિતા-પાલનહાર-મારા પર અધ્યાય હેતુ રાખનાર-મને સર્વ પ્રકારના લાડ લડાવનાર, મારે માટે શાહનશાહત મેલવવાનો લોભ રાખનાર, મારા પ્યારા, વહાલા એક વારના પેદર સદુદ્દાખ્યાનને અંદર રાખી હું બહાર નિકળ્યો. દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યો. હજી દિવસ પૂરો ઉઘડ્યો નહોતો, વળી કાલે રાત્રે તોફાન થયું હતું, તેથી આજે હજી આકાશમાં વાદળો હતાં. એથી મને નાસવાનો ઠીક લાગ મળ્યો. છેવટે મને કેદખાનાના એક દરવાજા આગળ લાવી તે દરેગો ખોલવા લાગ્યો; “જા, અને ઈશારત કરી તારા દાદાને બતાવ કે, શાહનશાહ દારા શુઆબોને આવી શિક્ષા કરે છે!”

હવે મને એકલો છોડી દેવામાં આવ્યો. જાણે હું આંધળો હોઉં એવો મેં ઢોંગ જારી રાખ્યો. વખતે પેલો દરેગો બારણામાં ઉભો ઉભો. હું કેવી રીતે એકલો જાઉં છું, તે જાણવાને ઉભો રહે, તેથી એક આંધળાની પેઠે હું ધીમે ધીમે અઠડાતો અઠડાતો વખતે પડતો ને ઉઠતો, આગળ ચાલવા લાગ્યો.

આશરે પાંચેક કલાક આ પ્રમાણે મેં ચાલ્યા કીધું અને જ્યારે મારી ખાત્રી થઈ કે, હવે કેદખાનાથી હું ઘણું દૂર આવ્યો છું, ત્યારે મારો જંગલી પોશાક મેં કાઢી નાંખ્યો. આંખો ખોલી અને મારા છૂટકારા માટે તે કરીમેકારસાજની બંદગી કરતો, મારા તંબુ તરફ જવા લાગ્યો.

ત્યાં આવી પહોંચતાં, કાલનાં તોફાનની બધી અસરો મને જણાવા લાગી. કેટલાક તંબુઓ પડી ગયા હતા, કેટલાકના ઘોડાઓ ત્રાસી ગયા હતા, કેટલાં વાસણકુસણ આમથી તેમ જમીન પર પડેલાં, તો વળી કેટલાં તેને ભેગાં કરતું મને માલમ પડ્યું. મારો પોતાનો તંબુ પણ ઉડીને, કાદવના ખાખોટીયામાં તરબોળ થતો, ઢગલો થઈને પડ્યો હતો. અને મારો સુન્નેમાન નિરાંત જીવે, લાંબા પગ નાંખી એક બાજુએ હુકો ગગડાવતો હતો.

મને જોતાં જ તે ઉભો થયો અને બોલી ઉઠ્યો; “અણાહ રહીમ! મેં તો એમ જાણ્યું કે, કાલના તોફાનમાં તમે પણ ઉડી ગયા હશે!”

“અને કદાચ તેમ થયું હોત, તો શું તારે તંબુ ફરીથી તાણવાની જરૂર નહોતી કે? મારે માટે કદાચ તું નહીં કરે, તો તારે માટે તો કરવું હતું!” મેં તેને અડાવ્યો.

“ખરું છે ખુદાવંદ! પણ અમે બધા ગભરાઈ ગયા હતા, અને તેથી કોઈએ પણ પોતાના તંબુની દરકાર કરી નથી.”

“હા, પણ હું તો મારા શિવાય બધાના તંબુઓ ઠાકેલાં જોઈ છું. હું ધારું છું કે, તું જ બચી ગભરાઈ ગયો હશે!” સુલેમાને કાંઈ જવાબ આપ્યો નહીં, પણ શરમાઇને નીચું જોયું, અને તંબુ ઠાકવાને માણસોને બોલાવી લાવ્યો.

સનાનના સમાચાર સૌથી વહેલા પહોંચી ગયા હતા, તેમ આજે ઐરંગઝેબની છાવણીમાં સમાચાર ફરી વળ્યા કે, દારાનાં માણસોએ, ઐરંગઝેબના કોઈ એક મોટા માણસને પકડ્યો છે. પણ કોને તે કાંઈ કહી શક્યું નહીં.

ઐરંગઝેબની પાસે બીજાઓની સાથે હું પણ ગયો, અને હવે બધાના ચાડા આગળ હોવાથી, ઐરંગઝેબને, તેમ જ બીજાઓને વિચાર આવ્યો કે કેદી થનાર કોણ? તે તપાસ કરવા લાગ્યો; વિચાર કરવા લાગ્યો, પણ કાંઈ પત્તો મળ્યો નહીં. મેં પણ આ વખતે મુંગા રહેવાનું વધારે સલાહકારક ગણ્યું. આજે જો ખરી હકીકત હું જાહેરમાં ચૂકું, તો મને નફી બીજીવાર ફસાવવામાં આવે, અને તે વખતે જીવવાની આશા રાખવી તદ્દન ફેગટ જશે! તેથી હું બીજાઓની માફક અજાણ રહ્યો. ઐરંગઝેબની તપાસ વ્યર્થ ગઈ.

મને મારા પિતા, સદુલ્લાખાનની શીકર પડી. તે નફામાં માર્યા જશે! નફી, જ્યારે ખરી વાત દારાને કોને જશે, ત્યારે તે સદુલ્લાખાનને કતલ કરવાનો જ હુકમ કરશે! સૌથી વિશેષ મને સમજ નહીં પડી, તે એ કે અમને શા માટે દારાએ પકડ્યા હશે. મારે પોતાને માટે તો મેં નફી અનુમાન કર્યું કે, દારાને જ્યારે ખબર પડી હશે કે, હું સોપારીનાં ઝેરમાંથી બચી ગયો છું, ત્યારે એના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો હશે નહીં, અને તેથી જ મને ફરીથી પકડવાનો તેણે હુકમ કર્યો હશે.

બાળુ મારા પિતાનું શું? જ્યારે દારાનો ચોખ્ખો પહેલો દિવસે મને બોલાવવા આવ્યો હતો, ત્યારે મને મારા પિતા સંધિ થતી વાતમાં તે બોલ્યા હતા કે, “દારાનું ખૂન થવું જ જોઈએ—” તે શબ્દો આ ચોખ્ખો સાંભળ્યા તો નહિ હોય! બેશક તેમ જ હોવું જોઈએ અને દારાને કહેલા હોવા જોઈએ. અથવા તો સદુલ્લાખાન પોતાનો શત્રુ થાય, અને

પોતે જ વખતે રાજ્ય પચાવી પડે, એવી તેને દહેશત લાગી હશે. કાંઈ પણ કારણ હો; એટલું તો નક્કી હતું કે, દારા સદુલ્લાખાનપર અતિશય બળતો હતો ! અને તેથી એનું કાટલું કાઢવા માંગતો હતો.

આપા છોડ્યું ત્યાર પહેલાં મારા પિતા વિષે મને એટલી જ ખબર મળી કે, શાહજહાન દારાનાં કરૂં કૃત્ય વિષે સાંભળી, ઘણો ગુસ્સે થયો હતો, * અને સદુલ્લાખાન જેવા પોતાના વજીરને આવી ધાતકી શિક્ષા કરાવી, તેથી ઘણો દિલગીર થયો હતો.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

બારીક તપાસ.

બીજે દિવસ દરબારના જે સમાચારો અમને મળ્યા હતા, તેમાં એક આ હતા કે શાહજહાં દારા ઘણો જ ગુસ્સે થઈ ગયો છે, કોઈ સાથે બોલતો નથી, અને જો કોઈ એની પાસે જાય છે તો તેની સાથે લડી પડે છે. લોકો આનું કાંઈ કારણ સમજી શકતાં નહોતાં, તેમ જ કોઈ એને પૂછવાની હીંમત પણ કરી શકતું નહોતું. પણ એ તો જેને વીતી હોય તે જાણે. દારાના ગુસ્સાનું કારણ હું સારી પેઠે જાણતો હતો. મને મારી નાંખવામાં તે બીજાવાર નિષ્ફળ થયો, એ જ એના ગુસ્સાનું કારણ હતું.

જો કે, આગલે દિવસે મારા કેદ થવા સંબંધી કાંઈપણ હકીકત મેં ઔરંગઝેબને કહી નહોતી, તે છતાં એને મારે વિશે શક હતો. તેથી બીજે દિવસે મને એકલાને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને જે રાત્રે તોફાન થયું, તે વખતે હું શું શું કરતો હતો, તેનો બારીક ખુલાસો તેણે મારી પાસે માંગ્યો. ઔરંગઝેબ કે જે બડો લુચ્ચો હતો અને કોઈપણ દિવસે આ બનાવ જાણ્યા વગર રહેવાનો નથી, એમ હું જાણતો હતો. તેથી હું તેના આગળ જૂઠું બોલવાની હીંમત કરી શક્યો નહીં. અને તેથી મેં બધી હકીકત તેને વિગતવાર કહી. માત્ર વીંટીના સંબંધની વાત મેં

* ઇનાયતખાનના શાહજહાન નામામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, સદુલ્લાખાન અલામી colic ની ભારે અને અસહ્ય વેદનાથી મૃત્યુ પામ્યો હતો. આ વજીર એક ઘણો જ સામર્થ્યવાન અને મહાન પુરુષ હતો, અને તે ૧૬૫૬ માં મૃત્યુ પામ્યો હતો. પરંતુ બર્નીયર જણાવે છે કે સદુલ્લાખાનનું દારાએ જ ખૂન કરાવ્યું હતું, અને તેથી બાદશાહ તેના પર ઘણો જ ગુસ્સે થઈ ગયો હતો, અને તેનાં આ અપકૃત્ય માટે તેને માફી નહીં બક્ષવાને માટે તેણે પક્કો ઠરાવ કીધો હતો. કેદ નામનો બીજો મુસાફર પણ એમ જણાવે છે કે, દારાપર સદુલ્લાખાનને ઝેર આપવાનું તહોમત આવ્યું હતું.

છૂપાવી રાખી. મારા પિતાના દુઃખના સમાચાર સાંભળી, તે મારા તરફ દીલસોહ બતાવવા લાગ્યો, અને તેના મૃત્યુને માટે પોતે પણ ઘણો દિલગીર થયો છે, એમ મને બતાવ્યું.

થોડીકજાર મનમાં ને મનમાં વિચાર કરીને તે મારા સામું એકી નજરે જોવા લાગ્યો, અને મને પૂછ્યું; “તારે કોઈ ભાઈ છે કે નહીં?”

“નામવર! તે વિશે મને ખીલકુલ ખબર નથી. મારા પિતા કોઈપણ દિવસ એમ બોલ્યા નથી કે મારે ભાઈ છે!” સદુદ્ધાખાન જ મારો બાપ છે, એમ ભાર મૂકીને જણાવતાં મેં કહ્યું.

“કીક બોલ્યા! ત્યારે તમારા બાપે તમને કાંઈ એમ કહ્યું!—અરે! પણ ખરાબર, તેની તો હલ જ કાપી નાંખવામાં આવી હતી! ચાલો એ પણ કીક—અરે ભૂલ્યો, બહુ ખોટું થયું—દારાએ ઘણું જ ખરાબ કામ કરીધું છે!” ઔરંગઝેબે ચાલુ જ રાખ્યું; “તું તારા બાપને ત્યાં મરવા માટે મૂકી આવ્યો છે!” તે મારા સામું એકીટશે જોવા લાગ્યો.

“મેં ઘણી ઘણી ના કહી, મને મરવા દેવાને વિનતિ કરીધી, પણ એને કબુલ કરીધું જ નહીં, વળી અમારા દુશ્મનો, મારા બાપને આંધળો મુંગો કરીને તેને દુનિયામાં પાછો હાંકી મૂકવા માંગતા હતા. તેઓ મને મારવામાં નિષ્ફળ ગયા, તેથી હું નથી ધારતો કે, તેઓ તેને મારી નાંખે!”

“એ તો જે થાય તે ખરું; પણ તું તારા બાપને માટે બહુ ઓછી શીકર રાખે છે.”

“જો કે હવે જીવું, એ તેને માટે તદ્દન નકામું છે, તે છતાં પણ હું ઈચ્છું છું કે, તેઓ મુક્ત પામે!”

તે મુંગો રહ્યો, પણ મુછમાં હસ્યો. મારું નક્કી અનુમાન હતું કે, સદુદ્ધાખાન મારો બાપ નથી, એ વાત તે સારી રીતે જાણતો હતો.

“તારે જવું હોય તો હવે જા. અમે તારાપર નજર રાખેલા રહીશું. પણ યાદ રાખજે કે, ઔરંગઝેબ ઘાડો મિત્ર થઈ શકે છે, તેમ જ કટ્ટો શત્રુ પણ થઈ શકે છે!” મને વિદાયગીરી આપતાં કહ્યું.

“આપ નામવરની ખપ્પીમાં હું કદી આવી પડીશ નહીં!” મેં નમન કરતાં કરતાં જવાબ આપ્યો.

“કીક, બોલે તે પાળજે! સલામ આવેકુમ!”

હું નમન કરી મારા તંત્રમાં પાછો ફર્યો, એટલે દખ્ખણમાં ઉપડી જવાને બધી રીતે તૈયાર થઈ રહેવાનો હુકમ મેં સાંભળ્યો.

આગ્રા છોડવાને મને કોઈ જાતની હરકત નહોતી, પણ મારી શુલાબને મળ્યા વગર હું જાઉં, એ વિચાર જ મને બહુ દુઃખ આપતો હતો. મારી ખાત્રી હતી કે, એનો કાકા નક્કી એને હેરાન કરશે. પણ

લાચાર, હવે ગુલામીને મારાથી મળી શકાય એમ નહોતું. તેથી એક કાગળ સુલેમાન સાથે તેના પર મેં મોકલવા વિચાર કર્યો; અને તે સાથે મેં સુલેમાનને હુકમ કર્યો કે, કાગળનો જવાબ મળે ત્યારે મારી પાછળ એને આવી પહોંચવું.

ખીજ એક વસ્તુ મારે કરવાની બાકી હતી. નજ્દઅલીખાનને મારે મળવું હતું. સદુલાખાને આ સરદાર વિશે મને આગળ વાત કરી હતી, માટે હવે એકાદવાર તેને મળાય, એવી મારી ઇચ્છા લાંબો વખત થયા હતી. આજે તે પ્રસંગ મને મળ્યો. જેવી મને ખબર મળી કે, સરદાર નજ્દઅલી ઔરંગઝેબની સાથે દખણ આવવા માટે અમારી છાવણીમાં આવી ચૂક્યો છે, એટલે હું તેને મળવા માટે તેના તંત્રમાં ગયો.

હવે પછી બનનારા બનાવોમાં મને આ સરદાર સાથે વધારે કામ લેવાનું છે, તેથી આ નામદાર વિશે હું કાંઈક અત્ર જણાવું તો તે ખોટું કહેવાશે નહીં. નજ્દઅલી પચાસ વર્ષની ઉંમરનો હતો; તે કદાવર બાંધાનો, કાળો, મજબૂત અને બધાને ઠકડાવી નાંખે તેવો કરપદાર હતો; એનામાં સૂક્ષ્મદષ્ટિ અને કળા એટલી હતી કે, ઔરંગઝેબ જો કે એનાથી કંટાળતો હતો અને અંદરથી એને ધીક્કારતો હતો, તે છતાં એની સામું થઈ શકતો નહોતો. આ બળવાન સરદારને હાથમાં રાખી, તે પોતાની મુશ્કેલી પાર પાડવા આતુર હતો. નહીં તો ક્યારનાંએ તેના કાન નાક કાપી નાંખી તેને ગરેસ્તિયાર બનાવી દીધા હોત.

મારા બાપ અને નજ્દઅલીખાનનાં મનમાં—દરેકને રાજ્યાસન મેળવવાનો લોભ હતો અને તેઓ લાગ ફાવે તો એક બીજાનું કાટલું કાઢવામાં ચૂકે તેવા નહોતા તેઓ એક બીજાનો ભરમ સારી રીતે જાણતા હોય એમ મને લાગતું હતું; અને તેથી જ પોતાના ખાનગી દુશ્મનના છોકરાને તે કેવો આવકાર આપશે, તે વિશે મને ડગડગો હતો. તે છતાં મેં તેને મળવાની ઇચ્છા કરી હતી.

આજે નજ્દઅલીખાનના ભવ્ય તંત્રમાં જ્યારે એના ગોઠીઆઓ વગેરે ભેગા થયા હતા, ત્યારે હું પણ તેને સલામ બજાવવાને ગયો. મારું નામ ચોખ્ખાદરે પોકાર્યું, એટલે તે કાંઈ અજાણ્ય થયો, કાંઈક ગુસ્સે થયો અને મને જોવાથી કાંઈ નારાજ કેમ નહીં થયો હોય, એમ મને લાગ્યું. છતાં તે મુંગો રહ્યો. તેને સલામ કરીને હું બાહુ ઉભો રહ્યો. તરત જ તેણે એક આદમીને કાનમાં કાંઈ કહ્યું.

આશરે અડધી કલાક થયો, એટલે સૌ વિખરાવા લાગ્યા, અને તરત પેલો માણસ મારી પાસે આવી, સરદાર મને બોલાવે છે એમ કહેવા લાગ્યો. તરત જ હું તેની સાથે ગયો, અને મને જોડેના એક નાના

િંબમાં લઈ જવામાં આવ્યો, જ્યાં નજદ્દઅલી પણ તરત આવી પહોંચ્યો!
 હુકો ગગડાવવા લાગ્યો અને પૂછ્યું; “અધ્યા છોકરા. તારો બાપ ક્યાં છે?”

“મારા કમનસીબે, તેમનું આવી થ ક્યું છે!”

“શું મરી ગયા?” તે ખૂમ પાડી ઉઠ્યો.

“તે હું કહી શકતો નથી. તેમની છલ કાપી નાંખવામાં આવી છે, અને તેની આંખો પણ ફેડી નાંખેલી છે.”

“આહ! સારે—” મનમાં તે કાંઈ બબડ્યો. તે આ સમાચાર માંભળી ખુશી થયો હોય એમ મને લાગ્યું. પરંતુ તરત તેણે પોતાનું કસવું દાખી દીધું.

“સારે તું હમણાં શું કરે છે?”

“શાહમદદ ઓરંગઝેબની કદમખોસી કરવાનું માન મને મળ્યું છે!”

“હું! તારે માટે કાણે લલામણ કરી? શાહમદદ માણસોને રાખ-
 મામાં બહુ ઉતાવળ કરે છે!” તેનાથી બોલ્યા વગર રહેવાયું નહીં.

“કાંઈએ પણ નહીં. હું શાહમદદને પગે પડ્યો, અને—”

“બસ, બસે! તે નિમકહલાલીથી ચાલવાને કસમ ખાધા છે?”

“હાહ.”

“એ તો ઠીક. તારો બાપ પણ અબી કસમ લીધા અબી ફેક કર
 ડીયા એવો હતો! કેમ, તું પણ એમ જ કરશે કેની?”

“અલ્લાહના નામથી કહું છું કે કદી નહીં.”

“તે તો વખત આવવે માલમ પડશે. પણ તું કહે, તને કદાપિ
 તારા બાપ સાથે એવી વાત થઈ છે કે, જેમાં મને યાદ કરવામાં આવ્યો
 હોય?” મને આતુરતાથી ને મારા મ્હોનો લાવ તપાસતાં, તેણે પૂછ્યું.

“હાહ, અપિ નામવરને હમેશાં માન આપવાનું તેઓએ મને
 દરમાવ્યું હતું. વિશેષમાં એમ પણ કહ્યું હતું કે, આપને એક ઉમરાવગદી છે—”

“હું, તે તારી સાથે પરણાવવી, કેમ?”

હું મુંગો રહ્યો.

તેણે બોલ્યું ચાલુ રાખ્યું; “હું તેમ ધારતો હતો. પણ સાદીક! હવે
 વખત બદલઈ ગયો છે. નુરમહલની તું આશા છોડી દેજે!”

જે જાતનું માન તેઓ મને આપવા જતા હતા, તેનો ઉપકાર
 માનવાને ફેડીક ખુશામતના શબ્દો મેં કહ્યા, અને મને લાગ્યું કે તે
 સાંભળી ને ખુશી થયો! સદુલ્લાખાન વિશે તે મને ચિત્રવિચિત્ર પ્રશ્નો
 પૂછવા લાગ્યો. હું તેને મારા બાપના નામથી જ બોલાવતો; અને જે
 કાંઈ જવાબ આપતો, તેમાં મેં બહુ સાવધાની રાખી હતી! તેના મનમાં
 શું હતું, તે હું સમજ્યો. ઓરંગઝેબની માફક નજદ્દઅલીખાન પણ મારી

ઓલાદ વિશે જાણતો હતો. હું પોતે તે જાણું છું કે નહીં, સદુદ્ધાખાર મને તે કહ્યું છે કે નહીં, તે જાણવાને તે ઘણો આતુર હતો. પણ મારી પાસેથી તેને કશું મળ્યું નહીં. મને ખૂબ લાગતી હતી કે, જો આ બંને હુચ્ચાના પીરને ખરી વાત કહીશ તો વખતે તેઓ મારો ઘાટ ધડી નાંખશે ! અને તેથી જ તે વિશે તદ્દન અજાણપણું બતાવવું મને બહુતર લાગ્યું. છેવટે, આશા નિરાશા વચ્ચે ડોલતા નજરે મને જવાની રજા આપી.

નજર અલીખાનને છોડી—જે તંબુ છોડી હું આગળ ગયો, તેટલામાં તો એક તંબુનાં ખારણાં આગળના ચક્રમાથી એક સુંદરીને મારા તરફ ટગર ટગર જોતી મેં જોઈ. આ કાણુ હશે, એવો હું વિચાર કરવા લાગ્યો, અને જરા પાછળ ફરીને પેલા ચક્ર તરફ નજર ફીધી કે, અંદરથી ખૂમ પડતી મેં સાંભળી કે; “નુરમહાલ ! આમ આવ.”

નામ સાંભળતાં જ હું ચમક્યો. શું નજર અલીખાનની આ છોકરી? કેવું સરસ રૂપ ! એની સાથે હું પરણ્યો પણ હોત ! તે સૌંદર્યનો સાગર છે. પણ—પણ ગુલાબને કેમ ભૂલાય ? ના, તેને તો નહીં જ ભૂલું.

તે તેજનો બંડાર ચક્રની પાછળથી ફરી પ્રકાશવા લાગ્યો. હું મારી ઇચ્છાને દાખી શક્યો નહીં. મેં તે ચક્ર તરફ ફરી ફરીને જોયું. તે તરત સમજી ગઈ અને અંદર ચાલી ગઈ.

એના ને એનાં જ વિચારમાં હું મારા તંબુમાં પાછો આવ્યો, તો મારી અન્યયખીની વચ્ચે, યુસફને મારી વાટ જોતો મેં ઉભેલો જોયો.

° પ્રકરણ ૨૩ મું.

યુસફ.

“અરે યુસફ ! તું અહીં ક્યાંથી ?” મેં તેને અન્યયખીમાં પૂછ્યું.

“કેમ તું અન્યયખ થાય છે, સાદીક ! પણ તું અન્યયખ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. જો મારો કંકિ જાણે કે હું અહીં આવ્યો છું, તો મારા ભોગ જ ફરી વળે. ગુલાબે તને જ કાગળ લખ્યો હતો, અને તેનો જ ફેરતો થયો, તેથી એ ઘણી ગભરાય છે ! મારે કાગળ લખવાના હવે તેણે સમ ખાધા છે, તેથી મને તારી પાસે મોકલ્યો છે. વળી તે પાછી કાકાના સંકળમાં આવી પડી છે, અને તે પોતાને ઘેર ધસડી ગયો છે ! ગુલાબે તારો કાગળ પોતાના ચાકરને આપ્યો હતો; જેનાપર ઓચિંતી મારા કાકાની નજર પડી, એટલે તેણે પેલા ચાકરને ધડકાવીને કાગળ લીધો, વાંચી જોયો, તે વાત તેણે દારાને કહી, અને બંને જણાએ તાગડો રચ્યો કે તને ઉડાવી દેવો ! દારાએ કસમ ખાધા કે, સાદીકનો મન

દેવામાં નહીં આવશે, પણ માત્ર કેદ પકડવામાં આવશે; છતાં એ તો તને મારી નાંખવા જ માંગતો હતો!” યુસફે બંધી વાતનો પટપટ ખુલાસો કર્યો.

“ત્યારે શું તું એવા આદમીની નોકરી કરે છે?”

“હ-અ-અ-ટ એ શું બોલ્યા મીયાં માણસ! હું તેમ કરું જ નહીં. પણ મને મારા કાકાની ઘડીક લાગે છે. બીજાની નોકરી કરવાનું સાહસ ખેડવા હું તૈયાર છું. પણ—”

“શું, ઔરંગઝેબની?”

“ના, સાદીક સાહેબ! મુલતાન શુબની અને તેની સાથે હું ખંગાળા જવાનો પણ છું.”

“અરર! હું તો ઉલટું જ ધારતો હતો. મેં તો ધાર્યું કે, આપણે દોસ્ત તરીકે સાથે ઉભા રહીને લડીશું. પણ આ તો દુસ્મન તરીકે આપણને લડવાનો વખત આવશે.”

“કદાચ તેમ બનશે ખરું, અને જો તેમ બન્યું તો નક્કી તું મને હરાવશે! કારણ કે તું મારા કરતાં વધારે બળવાળો છે. ઔરંગઝેબ કરતાં શુબની રીતભાત મને વધારે પસંદ પડે છે, અને સાદીક! તું હમેશાં યાદ રાખજે કે, ઔરંગઝેબ તો કાઢતો પણ સજો નથી—સગ્ગા બાપનો પણ નથી! સગ્ગી માનો પણ નથી! માને મારે તો માસીની તે કેવી મોંકાણુ વાળે? કાઢનાપર વહેમ આવતાં, તેને તે સીક્રા બહાદુરજી તરત ઉરાડી મેલશે. હું બાણું છું કે, શુબના પક્ષમાં ધણું દમ નથી—જિતે એવી આશા નથી. તું નક્કી માનજે, હું કહું છું તેમ જ થશે. અને આ બગલા લગત ઔરંગઝેબ જ ગાદી મેળવશે!”

“જો તું એમ માને છે, તો શા માટે અમારી તરફ આવતો નથી?” મેં પૂછ્યું.

“મને ઔરંગઝેબની રીતભાત ગમતી નથી, જો તું પણ એનામાં દાખલ થયો નહીં હોત તો હું તને એનાથી દૂર રહેવા જ ભલામણ કરતે.”

યુસફની લાલચમાં હું ફસી નહીં પડું, તેથી મેં તરત વાત ફેરવી; “કમનસીબ સદુલ્લાખાનનું શું થયું, તેનું મને કહે.”

“મેં તો સાંભળ્યું છે કે એને છોડી દેવામાં આવ્યો છે; અને બાદશાહ તે બિચારાને પોતાની પાસે રાખે છે! દારાપર તે ખુબ ગુસ્સે થયો છે.”

“હાય મારા વહાલા પેદર! હું તમને કદી મળી શકીશ નહીં.”

“મને પણ તેને માટે બહુ લાગે છે, પણ લાચાર. ચાલ હવે વખત થઈ જશે. ગુલાબે તને કહાવ્યું છે કે, જે અણુધારી આકત તારા-પર આવી પડી હતી, તે માટે તે ધણી દિલગીર થઈ છે. તે બિચારીનું કાંઈ ચાલતું નથી. શૈશનઆરા લોખંડને સળીએ રાજ કરે છે. આ સ્થિ-

તિમાં રહેવા કરતાં, તે મારી સાથે બંગાળ આવવા તૈયાર થઈ છે!" હું! ચમક્યો. તેણે ચાલુ જ રાખ્યું; "ચમકે છે કેમ? હા, નક્કી આવવાની છે. અમે જઈએ ઉત્તર, અને તું જય દખલ. મીયાં મહાદેવનો મેળાપ કેમ થાય? શુભની સાથે આવતાં તને શું થાય છે?"

"ચુસક! ગુલાબને હું અહોનિશ ચાહું છું! પણ મારું વચન અને ટેક, પ્રેમ કરતાં પણ વિશેષ છે. તું મને લલચાવ નહીં; આજે જો ગુલાબ મળતી હોય, તોપણ મારું વચન હું તોડું નહીં."

"લલે તેમ કર; હું વચ્ચે પડતો નથી; પણ ધિર આપણને ફરી મેળવે."

"ચુસક, તું ગુલાબને આટલું જરૂર કહેજે કે, લડાઈમાં હું ઔરંગઝેબનો નોકર છું, પણ પ્રેમમાં હું તારો ગુલામ છું! ચુસક જરૂર કહેજે, મારા જનના કસમ, ભૂલતો નહીં."

"તારા જેવાને લાઈ કહેવાને હું કેટલો આતુર છું. અહા! તું કેવો ટેક લયો છે! સાદીક! ખોદા હાફેઝ. હું જાઉં છું."

"ખોદાપનાહ! ચુસક, મારી ગુલાબને ભૂલતો નહીં!"

તે ગયો. હાય! અમે છૂટા પડ્યા. અમે ક્યારે મળીશું. ફરી મળવાનું અમારા નશીબમાં નહોતું. મારાથી નહીં રહેવાયું. આંખમાં આંસુ આવ્યાં. આ લાઈ બહેનને સંભારીને હું ખૂબ રડ્યો! ધિર, લાઈ બહેન આપે તો આવાં જ આપજે!

* * *

ખીજે દિવસે અમે કૂચ કરવાને માટે લેગા થતા હતા, એટલામાં મુખતીઆરખાનનો છોકરો યાસમીન ઔરંગઝેબના અંગરક્ષક તરીકે આમતેમ ફરતો મને માલમ પડ્યો. અમે ઓચિંતા લેગાં થઈ ગયા. તે આ છાવાશીમાં ક્યાંથી એમ મેં પ્રશ્ન કર્યો, અને તેના જવાબમાં તે બોલ્યો; "અરે લાઈ! આ તો થોડા વખતની નોકરી છે, દખલમાં ગયા કે પછી મને તો રજા મળશે."

"કેમ! તેનું શું કારણ?"

"જો હું કાંઈ બહાદુરી બતાઉં, તો જ મને શાહજહાં કાયમ રાખે અને જુઓની"—તે મારા કાનમાં કહેવા લાગ્યો; "ઔરંગઝેબ તો કહે છે કે મારી સાથે આવવું હોય તો તમારે ઘેરથી તલવાર લેતા આવજો, અને તમારું અંતઃકરણ ઘેર મૂકતા આવજો!"

"યાસમીન! તું ખરું કહે છે. અજબબ જીવું છે કે, ધણા જણાં ઓએ કબુલ પણ કીધું છે."

"સાદીક! હું તેવો નહીં થાઉં. હું મારી તલવારનું પાણી બતાવીશ; પણ સેતાનનો સાથી નહીં થાઉં!"

અલ્યા, તું જીવાન છોકરીઓપર નજર કેમ નાંખે છે? ૯૧

“શાબાસ ! ચાસમીન શાબાસ ! હું પણ-તેમ જ કરીશ !”

આ પ્રમાણે વાતચિત કરી અમે છૂટા પડ્યા. તરત જ ઉપડવાની નિશાની તરીકે બેઠકના બાર થવા લાગ્યા. લશ્કરે ચાલવા માંડ્યું. આખો દિવસ ચાલચાલ કરતાં છેક સાંજે આગ્રાથી દશ ગાઉ આધે એક ગામ-ડામાં આવી, અમે મુકામ કર્યો. થાકવાની કાંઈ પ્રીયાદ કરતાં નહોતાં. કારણ કે ઐરંગઝેબે દરેક સીપાઇને આગળ કરતાં બેવડો પગાર આપવા કબુલ્યું હતું.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

“અલ્યા, તું જીવાન છોકરીઓપર નજર કેમ નાંખે છે?”

નુરમહાલ પોતાના બાપ નજદઅલીખાનની સાથે દખણમાં આવતી હતી. સાંજે મુકામ કરતી વખતે પાછા તંબુઓ ઠોકાવા લાગ્યા. અને બ્રહ્માત્ મહારો અને નુરમહાલનો તંબુ જોડાજોડ ઠોકવામાં આવ્યો.

જ્યારે અમે કૂચ કરતા હતા, ત્યારે હું તેની પાલખીથી રહેજ આધે ઘોડાપર સ્વારી કરતો હતો. તે પોતાનો ચક વારંવાર ઉંચા કરી, સ્પષ્ટિસૌંદર્ય જોતી હતી. તેટલામાં તેની નજર ઓચિંતી મારાપર પડી. મેં તેના સામું જોયું-તારા મૈત્રક થયું-અને જાણે સલામ કેમ નહીં કરતો હોઉં, તેમ મેં મારું માથું નમાવ્યું. તે હસતી માલમ પડી. અરે તેથી પણ વિશેષ ! તેણે પોતાની નજર ખીલકુલ ફેરવી નહીં. મારા મનમાં આ વખતે શા શા વિચાર કુદમ કુદા કરતા હશે, તે કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી. પણ તરત જ મેં મારો ઘોડો આગળ દૂદાવ્યો, અને તેની નજરની બહાર થઈ ગયો.

રાત્રે જમ્યા પછી જરાક તંબુની બહાર હું લટાર મારવા નીકળી પડ્યો અને આ ગામડું કેવું છે, તે જાણવાની ઇચ્છાથી વધારે લાંબે ગયો. એક મોટા તળાવની પાસે આવી તેની પાળપર હું આરામ લેવાને બેઠો. આશરે પાંચેક કલાક હું ત્યાં બેઠો હોઈશ, એટલામાં એક ધરડી ડોશી, પાળને નાકે આવીને બેઠી. જ્યાં સૂધી તે તળાવ આગળ અમારા સિવાય એક પણ માણસ હતું, ત્યાં સૂધી તે તદ્દન મુંગી બેસી રહી, અને મારા તરફ નજર રાખી રહી. તેની હિલચાલપરથી મને લાગ્યું કે, તે મારી સાથે બોલવા માંગે છે તેથી, જ્યારે માત્ર અમે બે જ જણ ત્યાં આગળ રહ્યાં એટલે મેં વાત છેડી, અને તેના સામું જોઈ મેં કહ્યું; “આજે તો ખુબ વરસાદ પડે એમ લાગે છે !”

“અરે, હારે બાપુ ! આપણે ઐરંગાબાદ જઈશું તેટલામાં તો ખાસાં તરબોળ થઈ જઈશું !” તે બોલી.

“શું માણ! તમે અમારી સાથે આવો છો?” મેં અનન્યપી બતાવી પૂછ્યું.
 “અચ્ચીત, બેટા! વળી હું ક્યાં તમારા તંબુથી આવી છું કે, તમને નહીં જોળ્યું? હું તો નુરમહાલની સાથે જ આવું છું! પણ! અદ્યા, તું જીવાન છોકરીઓ પર નજર કેમ નાંખે છે! જેના પર તારી નજર પડી તે શું તારી થઈ ગઈ કે? યાદ રાખજે. પેલી છોકરી તો નુરમહાલ છે, એને કાંઈ જેવી તેવી નહીં સમજતો.” ધરડી મા તો શિખામણ આપવા મંડી પડ્યાં.

“ઓ બોલો! મેં તેના તરફ ભૂલમાં જોયું; તેથી એ કાંઈ ગુસ્સે તો થઈ નથી કેની?”

“અરે એ તો ખુબ ગુસ્સે થઈ ગઈ છે! એ તો કહેતી હતી કે, જો આ સાદીક મારી માફ નહીં માગે, તો બસ હું સરદારને કહી દઈશ!”

“ત્યારે ઓ ધરડી મા, જરા તમે એને કહેજો કે—”

“છીટછીટ હું કાંઈ તારી નોકર બોકર છું કે તું કહાવે, તે હું તેને જઈને કહું. પણ જો તારે એને મળવું હોય તો તારી મુલાકાત કરાવી આપું. તારે જાતે જઈને એની માફ માંગવી પડશે.”

“અરે! પણ ઓ માણ! એ તે કેમ બને?”

“તે શું તું એમ ધારે છે કે, તું અહીં બેસી રહેશે, તો એ આકાશમાંથી ઉતરી આવી તને મળશે? જો તું કદાચ મને કહે કે, તું નુરમહાલને મળવા માંગે છે, તો લાવ, વળી તારે માટે એક ફેરો ખાઈ ને કહી આવું, અને તે તને બોલાવશે!”

“અરે! એ મને બોલાવે! આ દીન કીયાંસે!”

“હા, તે તો ખરું. નુરમહાલ કાઢને બોલાવે, એ કાંઈ જેવું તેવું માન નથી. પણ જોની બેટા, એ તને નજરે જોળખતી નથી, તોયે એણે તારું નામ તો સાંભળ્યું છે. એકવાર તારી સાથે એની સાદી થવાની હતી, તે એ સારી રીતે જાણે છે!”

“ત્યારે તો ઓ માણ! મને જરૂર તેની પાસે તેડી જાઓ. હું તમને કદી ભૂલીશ નહીં.”

“અરે પણ ઓ દીકરા! તું તો બોલીને બેસી રહે, પણ અમારે કેવું મહાભારત કામ ઉપાડવું પડે છે, તેના તને કાંઈ ખ્યાલ છે?”

“પણ તમારા મનથી તો ગમે તેવું અધરું કામ સંહેલ છે. જીઓની, તમે મારા પર એટલો ઉપકાર કરો ને તેના બદલામાં તમે આટલું મારી તરફથી સ્વી—”

વાક્ય પૂરું થાય સાર પહેલાં તો જોડેની આડીમાંથી કાઢીનીકળતું હોય એમ લાગ્યું અને પેલી ડોંસી આજે મધરાતે તૈયાર થઈ રહેજે, આટલું બોલી તરત સટકી ગઈ.

અકરણુ ૨૫ અં.

નજરઅલ્લીખાનનાં કાવત્રાં.

જે માણસ ઝાડીમાંથી નીકળી આવ્યો, તે તરત તળાવની સામી બાજુએ જઈને કાંઈની વાટ જોતો હોય તેમ જોઈ. મને હવે અત્ર ઉભા રહેવું ઠીક લાગ્યું નહીં, તેથી મેં ચાલ્યા જવાનો વિચાર કર્યો. પણ વાદળાં ઘેરાવા લાગ્યા, અને હમણાં વરસાદ પડશે એવો મામલો થઈ રહ્યો. પણ વરસાદ પડે ત્યાર પહેલાં મુકામપર જઈ શકાશે, એવી આશામાં મેં ચાલવા માંડ્યું. થોડાંક કદમ ચાલ્યા કે તરત આપટું સુરુરુ કરતું પડવા માંડ્યું. મારી પાસે છત્રી પણ નહોતી, તેથી વરસાદમાં ભીંજતા ભીંજતા પ્રેર જવાને બદલે કાંઈ ટૂંકાણે થોડીક મીનીટ ઉભા રહેવા માટે જગ્યા શોધવા લાગ્યો. એટલામાં સહેજ આધે એક નાનું ઝુંપડું મારી નજરે પડ્યું. મેં ત્યાં જવા નિશ્ચય કર્યો. ત્યાં પહોંચતાં મેં બારણું ઉઘાડવા હાંક મારી, પણ જવાબ નહીં મળવાથી મેં તેને ધક્કો માર્યો, અને એક ધક્કા સાથે તે ઉઘડી ગયું. ત્યાં તદન અંધારું હતું, તે છતાં વરસાદની સામે રક્ષણ મેળવવા આ જગ્યા મને ઠીક પડી.

આશરે પાએક કલાક હું ત્યાં બેઠો, એટલામાં કાંઈ બીજા જે માણસો મારી માફક જ વરસાદમાંથી બચવાને અંદર આવી ચઢ્યા. આ લોકો કાણ હતા તે હું જાણતો નહોતો, અને તેથી તેમના મોં આગળ ઉઘાડા પડવાનું મને વાજબી લાગ્યું નહીં. પછી અંધારાને લાલ ઝાંઝાઈ પછી હાલ્યાચાલ્યા વગર હું બેસી રહ્યો. તેઓ એક બીજા સાથે ઘાતો કરતા અંદર દાખલ થયા અને હું તે સ્પષ્ટ રીતે સાંભળી શકતો હતો.

કુલુમબેગ બોલ્યો; “હું અજાણ્ય થાઉં છું કે, હજી પાલખી આવી પહોંચી નથી.

“સ્વસ્તમભાઈ! એમાં કાંઈ ગભરાવા જેવું નથી. આટલો બધો વરસાદ પડે છે, એટલે તેમને આવતાં વાર લાગેસ્તો. પણ તમે ગભરાવ નહીં, શિકાર આપણો જ છે! હું તો હવે એટલું જ માંગું છું કે, જેવો આપણો શિકાર નક્કી છે, તેવું જ આપણું ધનામ પણ નક્કી છે.”

સ્વસ્તમ—અરે કુલુમ! એવો વિચાર જ શા માટે લાવે છે? શું સરદાર નજરઅલ્લીખાનની સખાવત માટે કોઈને શક ગયો છે? એ કદી પોતાનું વચન ફેરવશે નહીં. અરે! પણ જુવો, સાંભળો! કેમ કાંઈ અવાજ સંભળાય છે ખરો?

કુલુમબેગ—એ તો તોફાની પવનના બળકારા તમને વાગે છે.

સ્વસ્તમ—કુલુમબેગ! આ ઝુંપડામાં કાણ રહેવું હશે?

કુલુમ-અરે કાઠએ નહીં! લોકો ગપ્પા તો મારે છે કે અહીંયા તો કાઠ જાદુગર રહેતો હતો, અને તે મરી ગયો ત્યાર પછી કાઠનાથી અહીં અવાતું નથી, એ તમને ખબર છે કે? આ ગામના કાઠ પણ આદમીને અહીં આવવાતું કહીએ કે તે ઉભી પુંછડીએ નાસશે! પણ તમે કુલુમ છો કેમ? તમે શું જોયું? કેમ કાંઈ દેખાય છે?"

રુસ્તમ-નારે ના. એ તો મને એમ લાગ્યું કે, સામેના ખૂણામાં કાંઈ ચીજ હાલે છે.

કુલુમ-શરમ! શરમ! બાહાદુર રુસ્તમ! આટલી બધી લડાઈઓમાં ભાગ લીધા પછી, અને આટલા બધા ખૂ—

રુસ્તમ-ખુદાકે નામકે બારતે ખામોશ! એસી બાત મત બોલો! અપના ગુન્હા ખુદાકુ માલુમ હય. ય્હે બાત જ ધોરમે ડાલો! અબ દેખો વહાં! કયાં કુછ ચેરાગ મઆલુમ નહીં હોતા હય.

કુલુમ-ઈધર કુછ બત્તીયાંકી ઝરૂર નહીં હય. આગે જાકે તુમ વો લોગોકુ બોલો કે સબ ચેરાગકુ ધુઝા દેવે.

રુસ્તમ-બલય, મય જતાહું. મગર તુમ ઈધર ખડા રેહકે તુમારી શીઆલ ઝમીનપે બરાબર રખદો. ઈસ સબબસે કે જો વો નાઝનીન ઈધર આવગી તો ઊસકુ સોનેકુ બહુત અમ્છા બંદોબસ્ત હોયગા.

કુલુમ-શીઆલખીજાનેકી કુછ ઝરૂર નહીં; અબ તુમ જલદીસે લૌટો.

હું તદ્દન મુંગો મુંગો તેમની વાત સાંભળ્યા કરતો હતો, અને પાલખીમાં કાણુ આવે છે તેની રાહ જોવા લાગ્યો. પેલા ભોઈ લોકો પાલખીને ઝુપડામાં લાવ્યા અને મને એમ લાગ્યું કે, તેમાંથી ધીમે અવાજ નીકળતો હતો. પાખી નજર અલીખાનની જાળમાં કેઈ અબળા પ્રસાદ હતી, તે જાણવાને હું ઘણો આતુર હતો. પણ મારાથી કાંઈ પાલખી પાસે જવાય એમ નહીં હોવાથી, જે કાંઈ સંભળાય તેપર આધાર રાખવાની મને જરૂર પડી.

કુલુમજેજે ભોઈજોને પાસેના ગામડાની ધરમશાળામાં જઈને, ખાવા પીવાની રજા આપી અને પહોંચાટતાં પાછા હાજર થવાને હુકમ આપ્યો. રુસ્તમજેજે તેમને રસ્તો બતાવવા ગયો.

કુલુમ હવે એકલો રહેવાથી, તેણે પાલખી ઉધાડી, અને પેલી સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો; કે “તું જહી ના; અમે તારી બરદાસ કરીશું! જો તું આરામ નહીં લેશે, તો તેમાં તારો વાંક!” જવાબમાં માત્ર હુસકાનો અવાજ મેં સાંભળ્યો. “ઓ ખુશસુરત નાજનીન! તું દિલગીર ન થા. લાવ તારું દોરકું છોડી નાખું. તું હમણું સહેજ આરામ લે, એટલામાં એક બે કલાક હું બહાર જઈ આવું.” આ પ્રમાણે બોલી, પેલી સ્ત્રીને હાથે

પગે બાંધેલું દોરડું સહેજ ઢીલું કર્યું, અને આસપાસ જોઈ, કાંઈ લય જેવું નથી એમ માલમ પડવાથી, તેને છોડી ચાલતો થયો.

પેલી કમનસીબ સ્ત્રી ફરી રડવા લાગી. હું તરત મારી જગ્યાએથી ઉઠી, તેની પાસે આવ્યો, અને મેં તેને બોલતાં સાંભળી, “હાય નસીબ ! હાય કમનસીબ ! દગો ! દગો ! શું મને આમ છેતરવામાં આવી. ઓ ભાઈ ! તું આજે ક્યાં છે ? હાય ગુલાબ ! તારા નસીબમાં શું શું દુઃખ પડવાનાં હજી બાકી હશે ?” છેલ્લું વાક્ય સાંભળીને હું એકદમ ક્રુદ્ધો. એક ખંડેરી ગોળી પણ મારું દીલ વધારે વિધી શકતે નહીં, તેનાથી વધારે તેના શબ્દોએ મારું દીલ વિધ્યું ! મેં તરત જ પાલખીનું બારણું જોરથી ઉઘાડ્યું અને કહ્યું ; “ગુલાબ ! ઓ ગુલાબ ! શું આ તારો સાદીક, ખરેખાત તને આ હાલતમાં જોય છે !”

એકાએક ખુશાલીની ચીસ તેનાથી પડાઈ ગઈ.

“શુક્રેલાહી ! દોરતે અઝીઝેમન ઈન્જસ્ત !”

“હા તેમ જ છે. તને બચાવવા તે પોતાનો જન આપવાને તૈયાર જ છે. પણ ઓ મારી વહાલી ગુલાબ ! તું એકદમ ઉભી થા. પેલા લુચ્ચાઓ આવી પહોંચે ત્યાર પહેલાં આપણે નાશી જવું જોઈએ !” મેં તેને ચેતાવી.

“અરે ! પણ હવે મારે કયે રસ્તે જવું ! આઝા પાછા કેમ જવાશે ?”

“તે મને ખબર નથી; પણ અહીં ઉભા રહેવામાં માલ નથી. તું ગામમાં ચાલ. ગામનો પટેલ મને જોળખે છે; તેને ત્યાં જઈ સૌ ખંદાજસ્ત કરીશું.”

મેં તેને ઉઠાડી, મારી શાલ તેની આસપાસ વીંટી દીધી, અને તેની શાલની પાંદડી ખનાવી તેને માથે પહેરાવી દીધી ! સ્ત્રીનો મરદ ખનાવી દીધો ! અમે જલદી તે ઝુંપડું છોડી ચાલવા લાગ્યાં. રસ્તામાં મેં ગુલાબને પૂછ્યું ; “ગુલાબ ! આ લુચ્ચાઓના હાથમાં તું કેમ સપડાઈ ?”

“મારાથી બોલાતું નથી; પછી કહીશ.”

ઘણી મુશ્કેલીથી ગુલાબને પટેલને ત્યાં હું લઈ આવ્યો. ત્યાં જતાં જ મેં તેનું બારણું ઠોક્યું. અંદરથી અવાજ આવ્યો કે, કોણ હૈ. મેં તરત જ સમયસૂચકતા વાપરી જવાબ આપ્યો ; “ઘોરંગઝેખની છાવણીનો એક અમલદાર તો ખુદાવિંદના નામથી તમને બારણું ઉઘાડવા હુકમ કરે છે.”

પટેલે તરત જ આવીને બારણું ઉઘાડ્યું, અને કહ્યું ; “સાહેબ, હું તો આપનો ગુલામ છું !” અમે અંદર દાખલ થયાં અને ગુલાબને એક ખાટલાપર બેસાડી.

મેં પટેલને રવાજમાં જ કહ્યું ; “પટેલ ! તમને ધનામ તો મળશે; પણ

ખાનના હાથ નીચે છું, તેથી તેને ખીલકુલ ખખર નહીં પડવી જોઈએ કે મેં તને છોડવી છે. માટે હવે તારે જેમ અને તેમ અત્રથી જલદી ચાલી જવું જોઈએ !” મેં મારા ખુલાસા કીધા.

“સાદીક ! ત્યારે તો તમે મને અહિંયા એકલી મૂકી ચાલ્યા જાઓ. પટેલને કહેતા જાઓ કે જલદી વિદાય કરી દે ! નહીં તો વળી તમારે માથે કાંઈ આવી પડશે.”

“અરે ! એમ કાંઈ અને કે ? મને તો શીકર એ જ લાગે છે કે, તું આગરા. એકલી—અટુલી કેમ જઈ શકશે અને રાંડ પેલી શૈશનને તું શું જવાબ આપશે ?”

“હાય ! હાય મને તેની કાંઈ સમજ પડતી નથી. મારાથી સાચી જ્ઞાત કેમ કહેવાશે ?”

મેં તેને સમજાવતાં કહ્યું; “જો ત્યારે હું તને કહું છું તેમ તું કહેજે, કે મેં નનકઅલ્લીના ઘણા કાલાવાલા કર્યા અને પગે પડી, તેથી તેને મારી દયા આવી, અને પાછી આવવા દીધી ! યુસફ તને તેડી જવાને તૈયાર જ હશે, અને તું તે રાંડના હાથમાંથી ઝટ છૂટશે. પણ ગુલામ ! ઓ પ્યારી ! આપણે ફરી ક્યારે મળીશું ? શું આપણને ફરીથી એક ખીજનું મ્હોડું જોવાનો વખત નહીં મળશે ? હાય ! ઓ ખોદા ! અમને ફરી મેળવજે.”

“વહાલા, તું એમ દિલગીર નહીં થા. લવિષ્યમાં શું થશે તે હું જાણતી નથી; પણ આ કટાકટીનો વખત વહી જશે અને પછી ખોદા હંમેશાં આપણને એકઠાં રહેવા દેશે !” તે મને આશ્વાસન આપવા લાગી.

એટલામાં પાલખી અને ભોઇઓને લઇને પટેલ આવી પહોંચવાથી, અમારી વાત બંધ પડી. ગુલામને લઈ જવાને દરેક સામગ્રી તૈયાર કરવામાં આવી. ગામના એક સીપાઇને રૂસ્તાના ભોમિયા તરીકે સાથે મોકલવા, મેં પટેલને કહ્યું; જે તેણે ઘણી ખુશીથી કબુલ કર્યું. એ મશાલચીઓને પણ તૈયાર કીધા. અંતે ગુલામ ફરી એકવાર આગ્રા જવાને પાલખીમાં બેઠો. મેં તેનો હાથ જોરથી પકડીને દાખ્યો, એક મીઠું ચુંબન અને છેલ્લી સલામ કરી. ભોઇઓને પાલખી ઉપાડવા કહ્યું. અને તેઓએ પોતાનો રસ્તો લીધો. ગુલામના ગયા પછી મેં પેલા પટેલને થોડુંક ધનામ આપ્યું અને તરત મારા તંત્ર તરફ જવા નીકળી પડ્યો.

રસ્તે ચાલતાં ઝુંપડામાં મેં જોને જોયો હતો, તેને પાછો આવતાં મેં જોયો. લગભગ નજીક આવતાં તે કુલુમબેગ હતો, એમ મારી ખાત્રી થઈ. અંધારું હોવાને લીધે મને તે બરાબર ઓળખી શક્યો નહીં. મારી આગળ થઇને ચાલી ગયા પછી, તે ફરીફરીને જોવા લાગ્યો કે, હું કોણ

હતો. પણ અંધારાને લીધે, મારી ખાત્રી હતી કે તે, હું કોણ હોતો તે જાણી શક્યો ન હતો ! તે પાપી, ઝુંપડામાં જઈને પોતાની આશામાં નિષ્ફળ જશે, એમ નિયતીને ઉલટો હું તો મલકાતો હતો. આમ વિચાર કરતો કરતો હું મારા તંબુમાં ચાલ્યો આવ્યો.

ગુલાબને બચાવવા જતાં મેં એક વસ્તુ ગુમાવી. મધરાતે પેલી ડોશીની મારફતે તુરમહાલને મળવા જવાનું નક્કી કર્યું હતું; પરંતુ વખત એટલો વહી ગયો હતો કે, ડોશી પણ મારી વાટ ભેદીને ચાલી ગઈ હતી. હશે, તુરમહાલ તો સાંથે આવે છે; કાંઈ પણ વખતે મળવા પ્રયત્ન કરીશું. પણ આજે ગુલાબને બચાવી એ કેવું મુલાગ્યું ! આમ વિચાર કરી હું આનંદમય થવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

હુચ્ચો હુજમ.

રાતના અણધાર્યા બનાવોમાં પૂરીપાધરી ઉધ પણ મને મળી નહીં; અને બીજી સવારે ઉપડવાનો હુકમ થઈ ચૂક્યો હતો, એટલે મારે તો વહેલાં ઉઠી, મારો ઘોડો તૈયાર કરી, સામનસુમન બાંધવાની જરૂર પડી. સૌ કાંઈ પોતપોતાના ઘોડા, હાથી, ઊંટ જે કાંઈ હોય તે તૈયાર કરી ચાલવા લાગ્યા. હું પણ હવે તૈયાર થઈ ગયો, અને સૌની સાથે મેં મારી કૂચ શરૂ કરી.

ખડક ખડક કરતા અમે હવે રસ્તાં પર પડ્યા. આગ્રા શહેરથી અમે વધારે આધે ને આધે જવા લાગ્યા. હવે મને તેમ જ બીજાઓને કાંઈક નિરાંત વળી કે, આગ્રાના કાવાતવાઓ, કાવતરાંઓ અને ખટપટોને આપણે છેલ્લી સલામ કરીએ છીએ. ખૂનનો લય કે કેદનો લય કોઈને રહ્યો નથી અને દખ્ખુર્મા જતાં હમને પૂરી વિશ્રાંતિ મળશે.

ચાલતાં ચાલતાં કેટલાક ઘોડેસ્વારો આગળ તો કેટલાક પાછળ, એમ થઈ ગયા. કેટલાક હારમાં ચાલતા, તો વળી કેટલાક આડા અવગા ચાલતા હતા. અમારા લશ્કરમાં કાંઈ એવો નિયમ નહોતો કે, મોહું સીવીને હારબંધ બસ બધાઓએ પટપટ રસ્તો કાપ્યા જવો. સૌ પોત-પોતાની મોજ પ્રમાણે ચાલતા હતા; અને તેથી મેં પણ મારા ઘોડાને એકદમ થકવી નહીં નાંખવાના વિચારથી, ધીમે ધીમે ચલાવવા માંડ્યો ! પણ છેવટે મને એમ લાગ્યું કે, સૌથી છેલ્લો હું પડી જઈશ. છતાં તેમ બીવાનું કાંઈ મારે કારણ નહોતું. મારી પાછળ, પણ ઘણું છેટેથી, બીજા ઘોડેસ્વારો પણ લહેર કરતા કરતા ચાલ્યા આવતા હતા.

આ પ્રમાણે હું મારા ઘોડાને હાંક્યો જતો હતો, એટલામાં મારી પાછળ કોઈ આવતું હોય તેમ મને લાગ્યું. એક ઘોડેસ્વાર પોતાનાં મુડદાં જેવા ટટ્ટુને ચાબૂકનો માર મારી આગળ ચલાવતો હતો; અને જ્યારે તે હડીયું જનનવર સીધું નહીં ચાલતું, ત્યારે આ નામજદો, તે ટટ્ટુના બાપ, કાકા તથા બીજાં પણ સગાં અને વહાલાંઓને યાદ કરી સરસ્વતી બણતો હતો. જ્યારે તે પોતાની સરસ્વતીનો ભંડાર પૂરો કરી રહ્યો, એટલે તે મારી લગોલગ, મારા ઘોડાની જોડાજોડ આવી પહોંચ્યો. આ ઘોડેસ્વારને પોતાના ટટ્ટુની સાથે આ પ્રમાણે વાત કરતો સાંભળી, મેં તેને એકાદ ઉલ્લુના બાદશાહ જેવો ધાર્યો ! તે દેખાવમાં પાતળો, લાંબો અને ડાચાં પણ બેસી ગયલાં જેવો હતો. મારે તેની સાથે વાત કરવા વિચાર જ નહોતો. પરંતુ જ્યારે તે છેક મારી નજીક આવી પહોંચ્યો, ત્યારે તેને જોતાં જ મને માલમ પડ્યું કે, આ નામજદો તો નજીકથી જાણનાનો હનમ છે ! સરદારની દાઢીમાં રોજ હાથ ધાલવા જનાર આવા માણસ પાસેથી નવું જૂનું સાંભળવાનું જરૂર મળશે, એવી આશાથી મને એની સાથે વાત કરવાનું મન થયું; અને તેથી જેવો એણે પોતાનો ઘોડો મારી જોડાજોડ ચલાવવા માંડ્યો, એટલે મેં વાત ઉઘડી.

“અય વસ્તરેવાલે ! તેરા નામ કયા હય, ઔરે કયા પેશા કરતા હય ?” મેં પૂછ્યું.

“ખુદાવન્દ ! ગુલામ કા ઇસ્મે મુબારિક લુચ્ચો હય. ઇસ નામસે મયેં ઇસ કંદર મગરુર હું કે, અપને સારે ખાન્દાન કા બી મયેંને યહી નામ રખ્યા હય ?”

“મગર અય દોસ્તેમન ! તૂ કયા અપના કોઇ દુસરા નામ નહીં રખ સકતા થા ?”

“આલીબહ ! મેરે વાલિદકા નામ સાલેહ લુચ્ચો થા, ઔરે વો અપને રોજગારમેં નિહાયત હી હોશિયારો તરાર થા.”

“કૌનસા રોજગાર ? સર મૂંડને કા ધંધા યા ચોરીકા કારોબાર ?”

“દોનોં સરકાર !” એમ કહી “અય સુસ્ત જનનવર ! જલ્દ ચલ !” એ પ્રમાણે પોતાના વાહનને ઉદ્દેશીને બોલ્યો અને તેને એક સડાક દેતી કે ચાબૂક લગાતી કહાડી ! વળી તે બાપની પ્રશંસા કરતો બોલ્યો કે;—“જનાબ ! ઇસ જુબાનસે અપને વાલિદકી તારીફ મયેં નહીં કર સકતા. વો હરફતકા સરદાર થા—બહોતહી બડા તજરુબાકાર થા !”

“કયા વો કોઈ તીસરા પેશાબી કરતા થા—તીસરા કમાલબી રખતા થા ?”

“જનાબ ! વો મછલયાં પકડનેકા બલ થા, સરાબ બેચનેવાલા

“સચ હય-મગર ઉસ નાજનીનકે આરેમેં તૂ કયા કહે રહાયા?”

“દેખીયે સાહબ! અપને સરદારકી ખાનગી હકોકત મયે ખોલને લગા, ધરીસેં યે સબ પા રહા હું! યસ અબ ધસિ આરેમેં મયે એક હફ્તેલી ન ખોલુંગા,”

“શાઆશ-અયસાહી કરના જેઆ હય! હાં મગર તુઝે મયે એક દૂસરી ખાત પૂછતા હું-કયા ઉસ સરદારકે એક લડકી નહીં હય?”

“હાં, હય-ઔર જબ આપલી ઉસ્કા હોના યરાયર જાણુતે હયે તો ફિર મુઝસેં દુઆરા પૂછનેકી જુરુરત કયા હય?”

“ઔર વો જધફ ઔરત કૌન હય?”

“કૌન વો જુઢિયા?”

“હાં-વો જુઢિયા! જે ખુંદી હો ગઈ હય, ઔર આજ યા કલ મર જાનેકે આસાર દિખલા રહી હય. અકસર વો ઉસ લડકીકે તંબૂકી અગલ અગલમેં નજર આયા કરતી હય.”

“ખુદાવંદ! વો મૌતકે દરવાજેપર પહોંચી હુઈ જુઢિયા, આપકે ખાદિમ જુઝ્યેકી માદર હોતી હય!”

“કયા તેરી મા! અબતક ફરકા તો તૂને કલી જિંદગી નહીં કિયા?”

“જિંકે માદરકી કુછલી જુરુરત નથી. મેરી માદર મેરી મગરૂરીકા ખાઈસ ન હોનેસેં મયેને ખામોશ રહના હી અબ સમઝા થા!”

“ખેશકા ઉસ્કી મેહરબાનીસેહી તુઝે ધસ કામકા અખિતયાર મિલા હોગા!”

“સચ હય-જનાબ! મગર કયા આપ કુછ ચાહતે હયે?”

“ખૌફ ન ખાચો! મયે તેરા કામ લે લેના નહીં ચાહતા. મગર ઉસ લડકીકી ઉંમર કયા હય?”

“યા અલ્લાહ કરીમ! મયે કયા જાનું! ઉસ્કે બાવાજાનકા જાકર પૂછીએ, વો યરાયર સંમઝા દેગા! અરે લાઈ! ધસ તરીકેસે મયે આપકે સાથ ચલ નહીં સકતા. નજફઅલીસે મયે કિતના દૂર હું, યે પહલે મુઝે જાન લેના ચાહીએ. કયું કે, વો અગર જુલાયગા, ઔર મયે યર-વકત હાજિર નહુંગા, તો જાનહી જાનેકી નૌગત આયગી!”

“ન ધઅરા! વો દેખ-દૂરપર ગાંવ દિખાઈ દે રહા હય. મયે વહાં ચલકર તુઝે એક અચ્છા ટટ્ટુ દિલવાઉંગા, મેરે સાથ ચલ!”

મેં, મારી સાથે જ ચાલવાની તેને લાલચ આપી. તે મારી માંગણીથી ખુશી થયો અને સાથે ચાલવા લાગ્યો. અમે જ્યારે ગામમાં પહોંચ્યા, ત્યારે મેં તેને એક નવું ટટ્ટુ અપાવ્યું. એણે પોતાના જુના ટટ્ટુને તે જગ્યામાં ખુરદો કરી નાંખ્યો અને અમે પાછા આગળ ચાલવા લાગ્યા.

કુચ્ચો હવે મારા હાથમાં જ હતો. મેં એનાપર જે ઉપકાર કર્યો, તેને લીધે તે મારી પાસેથી ખસી જાય એવી મને બ્હીક રહી નહીં; અને હવે નુરમહાલને લગતી જે બાબતો જાણવાની હતી, તે જાણવાની મને પૂરતી તક મળી, તે મને ખરો જવાબ આપશે એમ મને લાગતી, એની મા મને તેડવા આવી હતી, તે વાત મેં એને કહી. એણે મારી બધી વાત સાંભળી સવાલ પૂછ્યો.

“આપ ઉસે મિલને ક્યૌ નહીં ગયે?”

“મયે કામમેં રુકા હુવા થા, વક્ત ન મિલા.”

“ઓહો! આપ બહુરની તો ઔરતો કી વો તરખીયત કરતે હયે, કે, આપ કે ઔરતોસે મિલનેકી ખાહશ હો, ચે આપહી માલૂમ હો જાતા હય.”

“એશક!”

“કયા આપકા ઉરકેસાથ શાદી કરનેકા ખિયાલ હય?” આ સવાલની મેં આશા રાખી નહોતી, એટલે મેં ગંભીરતાથી ઉત્તર વાળ્યું કે;—હરગીજ “નહીં!”

“તો કયા ઉસકી પાકદામનીપર ધવખા લગાના ચાહ તે હયે!!”

“ચે બી મેરા ખિયાલ નહીં!”

“આપકી ચે તમન્ના બી નહીં ઔર વો ખાહિશ બી નહીં, તો ફિર ઉસે મિલને જાતા કિસ વજેહસે?”

“કુચ્ચે! તુઝે ચે સગ બાતે પૂછને સે કયા હાસિલ હોગા?”

“જનાબ! મયેને તૌખા કી!” એટલું બોલી, તેણે એ વાત પડતી મૂકી; અને પછી પોતાના ટકુની વાત ચલાવી.

“સાહબ! આપ દેખતે હય ચે ટકુ બી જૂનેકી તરફ ઢંગડા માલૂમ હોતા હય. ઈસ દુનિયા મેં હો ચીજે બહુત ધુરી, હોતી હયે: થોડા ઔર ઔરત! અયસી નાપાક ચીજે ઔર કાઈ નહીં!”

“મયે અદેશ કરતા હું કે, તેના ખુદશા ટકુ અચ્છા ન હોતેસે, તૂ તમામ થોડોકો નાપાક બનજાતા હય, ઔર ઔરતોકી શિકાયત કિસલિચે કરતા હય ચે તો ખુદા જાને મગર મયે તુઝસે એક એ સવાલ પૂછતા હું કે, ઉસ નુરમહાલકો બી તૂ અયસી વયસી હી સમજતા હય ચા અચ્છી! ઔર વો ખ્યાહી હય ચા ખિનખ્યાહી?” મેં તેને પૂછ્યું.

“ચે મયે નહીં જાનતા. અગર ઉરને કિસી કે સાથ શાદીકા ઇકરાર કિયા હો તો, ઉસ ઇકરારકો તોડને કયા દેર લગતી હય? વાદા તોડનેમેં વો ઉસ્તાદ હય—તો ફિર આપ ક્યોં નાશાદ હયે?”

“મયે અયસી ઉમીદ રખતા હી નહીં!”

“બહોત ખૂબ જનાય ! મયે બી આપકે ખાનગી મોઆમેલાત મેં દખલ દેનેકી તમન્ના નહીં રખતા, મગર અય હમ્મે જલ્દ જાના ચાહીએ. અગયે સરદાર પુકારેંગે ઔર જવાબ ન પાયેંગે, તો મેરી ગદ-નખર ખંખર ચલાયેંગે !”

લગભગ સાંઝ પડવા આવી ત્યારે અમે એક ખીજા ગામ આગળ આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં અમારે રાતનો મુકામ કરવાનો હતો. આખું લશ્કર આ ગામમાં ઊતરી પડ્યું હતું; અને આગળની માફક અમે પણ અમારા તંત્રીઓ ઠોકરીને ઠોકણે પડવા વિચાર કર્યો. મારી સર્વે ગોઠવણો સંતોષ-કારક રીતે પાર પડી, એટલે હું આસાએશ લેવાને ગેઠો. એટલે અમારા લશ્કરમાંનો એક સીપાઈ, જેણે પણ મારી જોડે તંત્રી ઠોકરો હતો, તે મારી પાસે આવીને ગરબા છાંટવા ગેઠો. અને વાતમાં ને વાતમાં હું એની પાસેથી ખબર મેળવી શક્યો કે, ઔરંગઝેબ અને નજરુઅલીખાન વચ્ચે સખત ધરણુ લાગ્યું છે, તે એવું કે, કાઈ દિવસે પણ છૂટવાનો સંભવ નથી—અલગત, આ ખબર જાણવાથી હું ધણો ખુશી થયો, કારણ કે જો જુલાયની વાત સરદારને માલમ પડે તો તે ઔરંગઝેબને ગમે તેમ સમજાવી, મારું કાટલું કરાવે ! માટે આ બે જણાઓ જેમ વધારે લડે તેમ સારું, એમ હું ઇચ્છતો હતો.

પેલા મીયા સાહેબ સાથે કેટલોક વખત ગરબા માર્યા પછી તે પોતાના તંત્રીમાં પાછો ફર્યો કે, તરત જ પેલી છુટ્ટી ડોશી (નામવર લુચ્ચાની મા) મારા તંત્રીમાં ઓચિતી આવી, અને મને કહેવા લાગી કે; “કમ મારા મહેરબાન ! તમે જીવો છો કે મરી ગયા છો ? મેં તો ધાર્યું કે, પેલી ઝાડીમાંથી કાઈ લાંબો માણસ નીકળી આવ્યો હતો, તેણે તમને તળાવમાં પ્રધરાવી દીધા હશે !”

“હું ! શું ખરેખાત તો એમ ધાર્યું ?” તેનો વિચિત્ર સવાલ સાંભળી મેં આશ્ચર્યથી તેને પૂછ્યું.

“શું ? મને એમ માનવાને બીલકુલ કારણ નહોતું કે તમે ભયમાં છો ?”

“ખચ્ચીત જ નહીં ! મને વળી ભય કેવો ? એ તો બહુ અગત્યના કામને લીધે હું રોકાઈ ગયો.”

“એમકે ! ઠીક-ઠીક ! ત્યારે હવે તમારું બહુ અગત્યનું કામ પૂરું થયું હોય તો તમે આવવા તૈયાર છો કે ?”

મહું હા કહી.

“ત્યારે શું તમે એમ ધારો છો કે, મારી શેઠાણીએ તમારી મરજીમાં આવે ત્યારે તમને મળવા તૈયાર રહેવું જોઈએ ! તમારે આવવું હોય ત્યારે તમે આવો, અને એ જાલાવે ત્યારે નહીં આવો, એમ જ

કેની મીયાં સાહેબ ! આ હું તમને ખાનગી સલાહ આપું છું કે, નુરમહાલ સાથે દોસ્તી કરવામાં માલ છે, દુશ્મનીમાં નહીં”

“અરે ! પણ તે મને મળવાનો લાગ આપે ત્યારે મળું કેની ?”

“તેણે તો તમને જોલાવ્યા, પણ તમે તો બહુ અગત્યના કામમાં રોકાઈ ગયા, એટલે તમે કેમ આવી શકો ? દીક મારા મહેરબાન, સાહેબજી !”

આટલું જોલી તે ચાલતી થઈ. ભવિષ્યમાં મારે શું કરવું તેના કાંઈ પણ રસ્તો તેણે મને બતાવ્યો નહીં. નુરને મળવા માટે હું મારી બનતી કોશેશ કરતો હતો, પણ નસીબ ! હજી મને લાગ મળ્યો નહીં.

અકરણુ ૨૭ મું.

ઘાતકી શિક્ષા.

રાતના આશરે અગીઆર વાગ્યા હશે, ત્યારે હું ભર ઉંઘમાંથી ઓચિંતો જાગી ઉઠ્યો. નજરઅક્ષીના તંબુમાં કોઈ ભયંકર ચીસો પાડતું હતું. આ ચીસો એટલાવવાની કોઈનામાં હીંમત નહોતી. મેં તો અનુમાન કર્યું કે, વળી આજે કોઈ સરદારનો ભોગ થઈ પડ્યું છે, અને તેને મારી નાંખતા હશે ! ઓચિંતો લુચ્ચો મારા તંબુમાં દાખલ થયો, અને મને પૂછવા લાગ્યો; “અલ્લાહના નામથી, જનાબ શું તમે આ ચીસો સાંભળતા નથી ?”

“હા, સાંભળું છું, પણ તે કોની છે અને શા માટે પાડવામાં આવે છે, તે હું સમજી શકતો નથી.”

“આ મારા મહેરબાન ! મારી મા આ ચીસો પાડે છે ! તે બીચારીનાં આંખનાં કચડી નાંખવામાં આવે છે !”

“અરે ! તેનું કારણ ?”

“જે રાત્રે સરદારની પકડી મંગાવેલી પેલી સ્ત્રી નાસી ગઈ, તે રાત્રે તળાવની પાળપર મારી મા કોઈની સાથે વાત કરતી હતી, તે કબુલાવવા માટે તેના આંખનાં કચડી નાંખે છે.”

આ સાંભળીને મારા તો હાંજળ ગગડી ગયા—મોતિયાં જ મરી ગયા ! કારણ કે મારી તો ખાત્રી હતી કે, ડોસી મારું નામ દઈ દેશે, અને મારા બાર વાગી જશે ! પણ લુચ્ચાને આ વિશે મેં કશું નાણુવા દીધું નહીં, પણ પૂછ્યું; “અરે, પણ તારી મા તે રાત્રે બહાર ગઈ હતી, અને કોઈ સાથે વાત કરતી હતી, એની ખબર સરદારને કેમ પડી ?”

“જનાબ ! પેલી સ્ત્રી નાસી ગઈ, એટલે કુલુમબેગપર સરદાર ખૂબ ગુસ્સે થયો. ત્યારે કુલુમબેગે કસમ ખાધા કે, તે નાસી કેવી રીતે ગઈ

તેની પાકી શોધ કરવી. તેને યાદ તો હતું જ કે, જે રાત્રે તે પોતે તળાવની પાળપર સ્વસ્તમયેગને મળવા ગયો હતો, ત્યારે મારી મા કાઠની સાથે વાત કરતી હતી. હવે તે કોની સાથે વાત કરતી હતી, તે કાંઈ મારી મા એકદમ કહી દે, એવી ભોળીભટાક નહીં હોવાથી, તેની પાસેથી ખરી વાત જાણવાને, તે હરામખોર કુલુમયેગે આ રસ્તો લીધો છે ! ખોદા મેરી માકું ઔર વો શખ્સ, જીસકી સાથ મેરી મા વાત કરતીથી ઉસકુ સલામત રખે !”

“અરે, પણ પેલી નુરમહાલ વચ્ચે કેમ પડતી નથી ? તે ખીયારીને બચાવવા માટે તો તેને વચ્ચે પડવું જ જોઈએ. તે ડોશી પણ બડી જખરી દેખાય છે કે, હજી તે દુઃખ ખમી શકે છે !”

“સાહેબ ! તે બડી લુચ્ચી છે બડી ! એની ચીસાપરથી હું નકી કહું છું કે, તે કાંઈ ઘોંટાળો કરવાની તૈયારીમાં જ હશે. એ કદી સાચી વાત કહી દે એવી નથી તો—ખાર મરદને પૂરી પડે તેવી કમાવ છે !”

જે ડોશી માફ નામ નહોં દે તો કેવું સારું, એવી આશામાં મેં લુચ્ચાને તપાસ કરવાને મોકલ્યો. પણ એ કાંઈ કાચો નહોતો કે, સરદારને ચુસ્તો ચઢ્યો હોય, ત્યારે તેના મોં આગળ જમને ઉમો રહે ! રાતના એ પાછો આવ્યો જ નહીં, પણ ખીજી સવારે સરદારની હજમત કર્યા બાદ મારી પાસ આવ્યો. •

“કેમ, તારી માએ કયુલ કીધું કે ?” મેં પૂછ્યું.

“હા સાહેબ, કયુલ તો કીધું, પણ જૂઠું બોલી.”

“હું, એણે કોનું નામ દીધું ?”

“વાહ ! દરેક જાણુની અખયખી વચ્ચે તેણે કહ્યું કે, તે સ્વસ્તમયેગની સાથે વાત કરતી હતી. મારી માએ હાથમાં કુરાન લઈ સોગન ખાધને કહ્યું કે, સ્વસ્તમયેગે તેને લાંચ આપીને પેલી ઘેરીને નસાડી મૂકવા કહ્યું હતું. જે કે ખીજું કાંઈ આ વાત માનવું નથી, પણ સરદાર તે માને છે. વળી કુલુમયેગે આ બનાવમાં ભૂલ નથી કીધી, પણ જાણી જોઈને પેલી સ્ત્રીને નહાસવા દીધી છે એમ તે માને છે. તેથી આ બને નામગદાઓને કેદ કીધા છે, અને હવે તેમને પેલા જરીપુરાણા કીલામાં મોકલી દેવામાં આવશે, અને ત્યાં તેમનો ઘાટ બરાબર ઘડાશે !”

“પણ હું તો ધારું છું કે, તારી માએ જે કહ્યું તે સાચું જ કહ્યું હશે. એને જુઠું બોલવાની શી મનવળ ?” મેં પૂછ્યું.

“સાહેબ ! હું પણ એમ જ માનતો. પણ હું સારી રીતે જાણું છું કે, મારી મા ગમે તેવું જૂઠું બોલવામાં પહેલે પાટલે બેસે એનાં છે !”

“ત્યારે શું સ્વસ્તમ નિર્દોષ છે ? અને એમ હોય તો પેલી ખીખીને નસાડનાર કાણ ?”

“આપ નેક નામવર!” તે હુચ્ચાએ મારી અબ્જયખી અને ગભરાટ વચ્ચે ઠંડે કલેજે જવાખ આપ્યો.

“મેં? આમ બોલવાની તું હીમત જ કેમ કરે છે? તારી પાસે આમ કહેવાને શું સાબીતી છે કે—” મેં તેને દમમાં જ પૂછ્યું.

તે હુચ્ચાએ પોતાની આંખ તથા કાન પર હાથ મૂકી બતાવ્યા; અને કહ્યું; “કાને સાંભળેલું હોય અને આંખે જોયેલું હોય તેના કરતાં વિશેષ શું સાબીતીની જરૂર છે? સાહેબ! મને છેતરવાથી શું ફાયદો છે? હું બધું બાણું છું! પણ તમે ખાત્રી રાખજો કે, હુચ્ચો કોઈ પણ દિવસ વિશ્વાસઘાત કરશે નહીં—બેઈમાન થશે નહીં!”

“તે આ બધું જોયું ને સાંભળ્યું! વાહ ભાઈ, વાહ! પણ કેવી રીતે? તું ક્યાં છૂપાઈને જોતો હતો?”

“છૂપાઈ શાનો રહું? હું તો પટેલના ઘરમાં મારી પથારીમાં પડ્યો પડ્યો બધું સાંભળતો હતો!”

“અરે! તેના ઘરમાં તું ક્યાંથી?”

“વરસાદ પડે સારે તંબુમાં તરબોળ થવાની મને કાંઈ હોંસ નથીને મીયાં! અને વળી બાહુ પટેલ મારો જુનો દોસ્ત થાય છે, એટલે તેને ઘેર જઈને નિરાંતે સુવાની મને કાંઈ હરકત નહોતી.”

“ઠીક. પણ હુચ્ચા! આ વાત તું કાંઈને કહેતો નહીં, હું તેનો તને બદલો આપીશ!”

“જેવી આપની મરજી, પણ મારી હુચ્ચી માને ભૂલી નહીં જતા, મીયાં! તમે જુઓ છો કે તમને બચાવવાને માટે તે કેટલું જૂઠું બોલે છે, અને દુઃખ ખમે છે! પોતાની હોંશિયારીથી કોટવાલ દંડાઈ ગયાં છે તે પણ તમે તેના પરાક્રમ ભૂલતા નહીં!”

“તું ખરું કહે છે. લે આ દશ મહોર તારી માને આપી આવ, અને કહેતો આવજો કે તે મને મળી જાય!”

“સાહેબ! તમે ઊતાવળ નહીં કરો. મારે તમને કહેવું જોઈએ કે, બે ચાર દિવસ તમે એને નહીં મળો તેમાં જ લાલ છે. પણ ચાલો, હવે હું જાઉં છું. મારી માને આ મોહોરો આપતો જઈશ ને કાલે આ વખતે હું તમને પાછો મળવા આવીશ!” આ પ્રમાણે મને ઠીકને ચાલે લાલિયાં બાવડી ચરકી ચાલતો થયો.

અમારી પાછી કૃત્ય શરૂ થઈ. લાગલાગટ બે દિવસ સૂધી અમે રસ્તો કાપ્યા કીધો, ત્યાં સૂધી કાંઈ બાણવા જેવું બન્યું નહીં. પણ ત્રીજે દિવસે પેલી ડોશી ઓચિંતી મારી પાસે આવી ચઢી. તેનાં આગળાં કચડી નાખવામાં આવેલાં હોવાથી, હાથે પાટા બાંધ્યા હતા, અને તે એવી તો

મુડદાલ જેવી થઈ ગઈ હતી કે, કબરમાંનું ભૂત જ નેઈ લેવું. તે મારી પાસે આવી કે, મેં તેને પૂછ્યું: “કમ માણ! તમે ક્યાંથી આવ્યા?”

“જ્યાંથી તું જ્ઞેય ત્યાંથી! જહન્નમાં જતી પાછી આવી છું! જ્ઞેય, આ તારે લીધે મારે કેટલું ખમતું પડ્યું છે તે?”

“નાના, એમ હોયજ નહીં” મેં તેને જવાબ આપ્યો.

“શું, તારે માટે નહીં? તને તળાવની પાળપર હું મળી, ત્યારે પેલાં સેતાન કુલુમે મને ઝોળખી કાઢી હતી અને મારાં આંગળાં કચડાય ત્યાર પહેલાં તારું નામ આપી દેવામાં મને શું હરકત હતી?”

“માણ! તમે ઠીક પાટીયાં ગોઠવ્યાં. તમારા છોકરાએ મારું ધનામ તમને પહોંચાડ્યું તો હશે.”

“શું લુચ્ચાએ? અરે તે તો ત્રણ દિવસ થયાં મને મળ્યો પણ નથી.”

“શું મળ્યો જ નથી? ત્યારે તમને દશ મહોર પણ આપી નહીં હોય?”

“હૈં! દસ મહોર! અલ્લાહ કરીમ! એક કાડી પણ મુવાએ મને ખતાવી નથી!”

“માણ! મેં તેને દશ મહોર આપી કહ્યું કે, જ તારી માને આપી આવ અને જતી વખતે તે મને કહેતો ગયો હતો કે, હું હમણાં જઈને આપી દઈશ.”

“સાહેબ! મારે લુચ્ચો તો બહુ જ જૂઠો છે. નયો એના બાપના ખેડો જ!”

“અરે એના બાપ કરતાં વધે એવો—ચારચંદ્ર સરસ! એને તો જરાતરા ચોરી કરતાં પણ આવડે છે.”

“શું જરાતરા? અરે ખાસ્સો આવડો મોટો ચોર! સાહેબ! એના પર પૈસાનો જરાયે વિશ્વાસ નહીં રાખતા, તમારી કાંઈ વાત હોય તો તે એને લલે કહે. એના પેટમાંથી લલો ધનેતર પણ વાત બહી શકે નહીં; પણ પૈસા સોંપતા પહેલાં દસવાર વિચાર કરી નેજે.”

“હા, તે હું સારી પેટુમ જાણું છું. પણ મારે એને મહોરાને માટે ધડકાવવો પડશે.”

“સાહેબ! તમારી બધી મહેનત ફેગટ જશે. હાથમાં કુરાન લઈને સોંગંદ ખાઈને એ કહેશે કે, મને મહોર આપી છે. પણ ચાલો, હું કાંઈ પૈસાની એટલી બધી ભૂખી નથી; હું તો તમને કહેવાને આવી છું કે, કાલે સરદાર નજફચંદી અહીંથી વીસ ગાઉ દૂર એક કિલ્લો છે,

તે જોવા જવાના છે, અને રાતની રાત ત્યાં જ પડી રહેશે, માટે જો તમારે રંભા મેળવવી હોય તો આવો લાગ ફરી ફરી તમને મળશે નહીં. તમે પેટ ભરીને એક બીજા સાથે વાત કરી શકશો. બોલો, શું વિચાર છે?”

“હીક ત્યારે, દીવા થાય પછી એક કલાકે હું આવીશ!” મેં જવાબ આપ્યો.

“વારુ ત્યારે હું તે વખતે તેડવા આવીશ!” આટલું બોલી તે બુઢી ચાલી ગઈ.

અકરણુ ૨૮ સુ.

તેજમાં અંધકાર!

Her lips were red, her looks were free,
Her locks were yellow as gold;
Her skin was as white as leprosy:
The night mare life-in Death was she,
Who thickens men's blood with cold.

Coleridge.

એક સ્ત્રી જ્યારે કોઈ પુરુષને મળવા ધણી જ આતુર થઈ જાય, ત્યારે કાં તો તે પેલા માણસને ધણું જ ચાહતી હોય, અથવા તો તેની સાથે કોઈ અગત્યની વાત કરવા માંગતી હોય. નૂરમહાલ અને તેડાંપર તેડાં મીઠાલતી હતી, તેથી મને પણ એમ જ લાગ્યું કે, તે મારા તરફ ઘેલી થઈ ગઈ છે, અથવા તો મને કોઈ ગુપ્ત વાત કહેવા માંગે છે.

મારા જે અનુમાનોમાંથી કહ્યું ખરું છે, તેનો કશો નિર્ણય ડોસીની વાતચિતપરથી હું કાઢી શક્યો નહીં. પણ તે જાણવાની મને એટલી બધી જીજ્ઞાસા થઈ કે, મેં તેને મલવા જવાનો નક્કી વિચાર કર્યો. બીજે દિવસે સાંજે હું નૂરમહાલને મળવા જવાને માટે વખતસર તૈયાર થયો. મારે ડોસીની કોઈ વાટ જોવી પડી નહીં. જેવી તે આવી કે તેની સાથે હું નૂરમહાલના તંબુમાં ગયો, અને મારે સારે નશીબે અંધારું હોવાને લીધે કોઈએ મને જોયો પણ નહીં.

મને નૂરમહાલ પાસે બેસાડીને પેલી ડોસી તો ચાલી ગઈ. અમે જે જાણ્યાં એકલાં જ રહ્યાં. નૂરમહાલે શુરખો ઓઢ્યો હતો અને એક ઉંચા ગાંધીયાપર નિરાત જીવે બેઠી હતી. ડોસી ગઈ કે તરત હું તેની નજીક ગયો, અને તેને ખુશ કરવા માટે હું તેનાં વખાણુ કરવા લાગ્યો કે આ આપ બડાં દાનેશમંદ છો. મેં એનાં જે વખાણુ કીધાં તે સાંભળી તે ધણી હરખાઈ ગઈ

અને મને તેની પાસે બેસવા કહ્યું. અમે લશ્કરની, રસ્તાની, ડોસીની વગેરે આડીઅવળી વાતો કરવા લાગ્યાં. ડોસીએ જે લુચ્ચાઈ વાપરી હતી તે ગદ કરતાં કરતાં અંતે ખૂબ હસ્યાં. છેવટે મેં એને કહ્યું; “હું મારે માટે તો જરા પણ દરકાર રાખતો નહોતો; જે ડોસીએ મરું ન.મ દીધું હોત, તો હું સરદારની ખાત્રો કરી આપત કે માંગે કશામાં હાથ નહોતો અને કુલુમ-બેગને હેંગાન કરવામાં મને કશો ફાયદો નહોતો.”

“ત્યારે તમે તગાવ આગળ શું અમથા ગયા હતા !” તે મને પૂછવા લાગી.”

“અરે નૂરમહાલ ! હું ઓચિંતો જ ત્યાં જઈ ચઢ્યો હતો અને કદાચ જે તે સ્ત્રી ત્યાં આગળ આવી હોય, અથવા ત્યાંથી નાસી ગઈ હોય-પણ તે બેરીનું નામ શું ? તે કાણ હતી તે વિશે સરદાર તમને કંઈ કહેતા હતા ?”

“ના. સરદાર બહુ ઓછું બોલે છે. તેઓ હમેશાં વહેમી છે. આ મારી લોંડી ભીમા તો એમ કહેતી હતી કે, એનો છોકરો બધું જાણે છે, પણ એની પાસેથી વાત કઢાવવી, એ તો પતથરને બોલાવવા સમાન છે.”

આ પ્રમાણે કેટલોક વખત સુધી અમે આડાઅવળાં ગર્યાં માર્યાં બાદ, મેં તેને કાલાવાલા કીધા કે, જ્યારે મને પોતાની પાસે બોલાવીને આટલું બધું માન આપ્યું છે, તો પોતાનો ખૂબસુરત ચહેરો એકવાર પણ મને બતાવવા મહેરબાની કરી. જ્યારે એને લાગ્યું કે હું ખરા અંતઃકરણથી તેના કાલાવાલા કરું છું. ત્યારે તેણે પોતાનો બુઝબો કાઢી નાખ્યો અને તે જ વખતે એક તીવ્ર કટક્ષ તેણે મારી સામું ફેંક્યું. તે હતી. નૂરમહાલ તે નૂરનો મહાલ જ હતી. જેવું નામ તેવું રૂપ ! તેને જોતાં જ મારી રોગમાં કોઈ એવી શક્તિએ પ્રવેશ કીધો કે, તેનું વર્ણન કરવું બર્થ છે !

મેં તેનો હાથ પકડી દાખ્યો; તેનાપર મેં ચુંચન કીધું. તે મારા તરફ એકનજરે હસતી હસતી જઈ રહી. તેણે પોતાનો હાથ ખેંચી લીધો નહીં. મેં ફરી દાખ્યો, ફરી ચુંચ્યો. અમે એક બીજા સામું કામ તુર નજરે જોઈ રહ્યાં. “મારા જેવો દુનયામાં કાણ સુખી હોઈ શકે !” તે કશો જવળ આપી શકી નહીં. તેણે માત્ર નિઃશ્વાસ મૂક્યો. હા ! આ ધડીએ શું જોઈએ-એકાંત અને અનુકૂળતા મળી કે થઈ ચૂક્યું. અમે બે જણાં જ હતાં, કોઈ આવે. એવી બહીક નહોતી, મને હીમત આવી. હું ઉભો થયો; હ.થને બદલે હોઠપર ચુંચન કર્યું ! આજે મને કોઈ અટકાવનાર નહોતું.

ખોદાની નજરમાં મેં ખોટો ગુન્હો કીધો. હું નૂરમહાલનો આશક બન્યો! હાથ, મને અતિશય પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો! ક્યાં મારી ગુલે ગુલાબ! તેનું ચિત્ર મારા મોં આગળ આવી ઉભું રહ્યું; હું ગભરાવા લાગ્યો. નજર નીચી ઢળી જ રહી! કશું બોલી શક્યો નહીં. આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. એક બાજુએ નૂરમહાલને અને બીજી બાજુએ ગુલાબને જોવા લાગ્યો.

આજે મને સપ્ને ડંશ દીધો. મારા પાપના ભાગીદારની રજા લઈ હું એકદમ મારા તંબુમાં આવ્યો આવ્યો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

યાસમીન.

આખી રાત મને ઊંધ આવી નહીં. મારું અંતઃકરણ મને ડંખતું હતું. જાણે ગુલાબ મને શિક્ષા કરવા કેમ આવી નહીં હોય, એમ મને લાગ્યું. છેવટે પાછલી રાતે મને કાંઈક ઊંધ આવી.

પથારીમાંથી હું ઉઠું ત્યાર પહેલાં તો બુઝ્યો મારા તંબુમાં આવીને મારા જગવાની વાટ જોતો ઉભેલો માલમ પડ્યો.

“કેમ સેતાનના સાથી! અત્યારમાં અહિયાં કર્યાંથી! આજે આટલો બધો વહેલો કેમ આવ્યો?” મેં તેને પૂછ્યું.

“સાહેબ! હું તો વખતસર આવ્યો છું. આપ મોડા ઉઠ્યા છો.”

“એમ કે! તં પેલી મહોરો તારી માને આપી કે બચ્યા?” મેં ડોળા ચડાવીને તેને પૂછ્યું.

“હું સાહેબ! આપે શું પૂછ્યું?”

“હું ફરી તને એકવાર કહું છું કે, તં તારી માને પૈસા આપ્યા નથી, અને મને ઠગ્યો છે.”

“મહેરબાન! મારી એક વાત સાંભળો. મેં તમને નહોતું કહ્યું કે, મારી માના જેવી બીજી કોઈ લગ્નાડ આ દુનિયામાં નહીં હશે? મેં તમને ચેતાવ્યા હતા, તે છતાં શું તમે હજી એનું કહેલું ખરું માનો છો?”

“હા, હું તે માનું છું. તારો પૈસા સંબંધીમાં કારભાર કેવો છે તે મને એ કહેતી હતી, અને હું જોઈ છું કે, તેણે કહ્યું તે શબ્દ શબ્દ સાચું છે! મારી ખાત્રી છે કે, તં એને મહોરો આપી નવા!”

“અંદા! પેલી મહોરો! નહીં રે સાહેબ, ત્યારે તો તમે સાચું બોલો છો. હા, મેં એને મહોર તો આપી નથી જ!”

“બોલ બચ્યા! ત્યારે તું જૂઠું કેમ બોલ્યો? તારી મા કહેતી હતી કે,

તું બહુ જૂઠું બોલે છે, અને જ્યારથી તે હાથમાં ટપટપી ઝાલી છે, ત્યારથી તેને એક કોડી પણ ફરકાવી નથી.” મેં એને ધધડાવીને પૂછ્યું.

“ધસ્તફર અદાહ ! ઝો ખોદા ! આ તે કેટલું ને કેવું જૂઠું ! હડહડતું જ જૂઠું ! અરે મારા મહેરબાન ! હું જ મારી મા પાસે આઠ મહોર માંચું છું, અને મારા બાપ મરી ગયા ત્યારથી તે અત્યાર સુધી તેણે મને પાછી આપી નથી. બોલો સાહેબ, ત્યારે તે આઠ મહોર અને વ્યાજની બે મહોર મળી આ દસ મહોર મેં રાખી, તેમાં મેં શું ખોટું કીધું ?”

“આ વિશે તો તે કંઈ પણ બોલી નથી !”

“મહેરબાને મંદ ! તમે કંઈ ગાંડા બાંડા થયા છો કે ! આ વાત તે એ કંઈ કહે ખરી ! પોતાનું પોકલ કાણ કહે ?”

આ વાત મેં બંધ જ પાડી, કારણ કે એની સાથે માયું ફોડવાથી કંઈ લાભ થાય એમ ન હોતું. તેથી હું ચુપ ચુપ બેસી રહ્યો, અને મારી દાદી બોલવા એને કહ્યું. મેં એને છાવણીમાંના કંઈ નવાણુના સમાચાર જણાવવા કહ્યું, એટલે એ તરત જ બોલી ઉઠ્યો; “અરે હારે સાહેબ ! તમને કહેવા લાયક સમાચાર આજે તો છે. અરે પેલો ખીચારા ગરીબ છોકરો ! હાય હાય ! હવે તો તે મરી જ ગયો હશે !”

“કાણ ! કયો છોકરો ?” મેં આશ્ચર્યતાથી પૂછ્યું.

“ધણો સરસ અમલદાર પેલો યાસમીન ! નાદાન પોરિયો ! આજબો છોકરો નહીં ! મુખ્તીઆરખાનનો સાહેબજદો ?”

“શું ? યાસમીન ! તે ખીચારાનું શું થયું ? બોલ જલદી, બોલ હું તેને આજખું છું;” મેં અધિરાધથી પૂછ્યું.

“ઝો મારા મહેરબાન ! તમને કંઈ ખબર છે ? નાદાન છોકરાઓમાં તે કંઈ ઝાઝી અફલ હોય ખરી ! બસ કાંઈ ફાંકડી ઘેરી દોડી કે તેનાપર મોહી પડવાના. તેઓ આગળ પાછળનો કંઈ વિચાર પણ કરશે નહીં. સાહેબ, હું પણ અનુભવી છું હો !” હુઆએ તો પોતાનું લાપણ બકબક-પેરે ભેરભેર ચલાવ્યું. મને ચુસ્તો ચઢ્યો ને મહેં કહ્યું:-

“બસ, હવે તારું ટાયલું બહુ થયું, પેલા છોકરાનું શું થયું તે કહે !”

“હીક, સારે સાંભળો ! આપણે જ્યારે કૂચ કરતા હતા, સારે યાસમીને સરદારના જનાનામાંની ફાતીમા નામની એક જુવાન છોકરીને ઓચિત્તી ભેઠ. તમે જાણો તો છોકરો, જનાનાની પાસે જવા હીમત કરવી તે મોતને ભેટવા બરાબર છે; અને આ નાદાન છોકરાને તો મોહિતારાણીનાં દર્શન થયાં કે બસ-બેડો પાર ને ચકડોલે ચઢ ઉતાર ! પેલીના હાથીની ભેડાભેડ જ ચાલવા માંડ્યું. તેથી હાથીના માલવતે, સરદારના

હુકમ પ્રમાણે ખીયારા યાસમીન તરફ બંદૂક ટ્રોડી. તે ખીયારા ટપટેતો કે જમીન પર પડી ગયો, અને પેલી રાંડો તો હાદામાં બેઠી બેઠી ખડખડ હસવા લાગી.”

“બોલ, બોલ, પછી શું થયું. તે મરી તો નહીં ગયો હોય! તે હવે ક્યાં છે?” મેં ઉતાવળ કરવા માંડી.

“છોકરાને લોહી બહુ નીકળ્યું છે, સાહેબ! પણ હઝીમ ધારે છે કે, એ રામ બોલો ભાઈરામ નહીં થઈ જાય તો નસીબ!”

“એને ગોળી કેમ મારી હતી?”

“ગળા આગળ અથવા તો ખભા પર!”

“ગોળી કાઢવામાં આવી છે કે નહીં?”

“એક શેર લોહી નીકળ્યું, સારે હઝીમે પોતાનાં આંગળાં ધોંચી ગોળી ખેંચી કાઢી!”

“હીક! તું જા, હું યાસમીનને નેઈ આતું છું! આમ કહી ભુચ્યાને રજા આપી, હું પેલા છોકરાને મળવા દેઝો. તે પોતાના તંબુમાં ખાદવા પર પડેલો હતો.”

“નાદાન છોકરા! જરા વધારે અફસસ રાખતાં શીખ! સ્ત્રીઓના રસાલામાં તારે બેળાવું નહીં!”

“મને પૂરતી શિક્ષા થઈ છે. એક બાલુએ બંદૂકની ગોળો અને ખીલ બાલુએ સ્ત્રીઓનો તુચ્છકાર!”

“હું આશા રાખું છું કે, શાહનવાઝે તારી વાત નહીં સાંભળી હોય!”

“અરે, એને ખબર પડી ચૂકી છે. માહવતના સામું મારાથી નેઈ શકાયું નહીં, તો એની સામું મારાથી કેમ જોવાશે?”

“નાના, એ કંઈ આવી આખતમાં બહુ ગુસ્સે થાય એમ નથી. અને કદાચ એ ગુસ્સે થાય, તો તારે પહેલા તકે એના તરફ વધાદારી બતાવવી, એટલે બધું ભુસાઈ જશે!” મેં એને ધિરજ આપતાં કહ્યું.

“હઝીમભાઈ મને કહે છે કે, એ દિવસ આ જગોએ થોભી જાશે; લશ્કર ઉપડી જાય તો પાછળથી જાશે. મારે શું કરવું?” તેણે મારી સલાહ પૂછી.

“હું દીલગીર છું કે, મારાથી તારી સાથે રહી શકાય એમ નથી. પણ હઝીમભાઈ કહે છે તેમ તું કર. તું મને આવી મળશે સારે શાહનવાઝે તારા પર ગુસ્સે નહીં થાય, એવી હું ગોઠવણ કરીશ. હવે હું જાઉં છું, પણ તું કાંઈ ફીકર કરતો નહીં; તારે માટે સર્વે બંદોબસ્ત કરતો જઈશ.”

આ પ્રમાણે કહીને યાસમીનને છોડી હું મારા તંબુમાં આવ્યો. નજદઅલીખાન કિસ્સો જોવા ગયો હતો, તે પાછો આવ્યો, અને અમે

અમારી સ્વારી ઉપાડી. આખો દિવસ ચાલ ચાલ કરતાં રાત્રે એક મોટા ઢુંગામડામાં અમે આવી પહોંચ્યા. જો રાત્રે વરસાદ પડવાની ખીક નહીં હોતે, તો અમે અહીં અટકતે જ નહીં; પરંતુ વરસાદ અને તોફાનને લય હોવાથી અમારે અહીં અટકવાની જરૂર પડી.

—:0:—

પ્રકરણ ૩૦ મું.

કુંડ કે કાંટો ?

વરસાદમાં રાત કાઢવા કરતાં કાઢવું ઘર મળી આવે તો ઠીક, એ ઇચ્છાથી હું તે ગામમાં અલાયદું ઘર શોધવા નીકળ્યો. મારે સારે નસીબે આશ્પત્ર શહેરનો એક કણીઓ આ ગામમાં મોદીની દુકાન રાખતો હતો, તે મને મળી ગયો; એટલે રાતના ધામા તેને ત્યાં જ રાખવાનું મેં નક્કી કર્યું. તે ખીચારાએ મને આગ્રામાં લપકા સપકામાં જોયલો, એટલે અહીં પણ મારી ઠીક મહેમાનગીરી કરવા માંડી, અને સુવાને માટે પોતાનું એક ખીજું ઘર ઉઘાડી આપ્યું. હું ખાઈ પીને સુવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં મારા અજાણ્ય વચ્ચે પેલી રાંડ દદા મારી સામું આવીને ઉભી, અને આ ખના અણીયારાં ફેરવી જોણવા લાગી કે; “ઠીક મારા સાદીક ! ખૂબ ખાજો અને નિરાંતે ઉંઘજો. જગ્યા તો સારી શોધી કાઢી છે !” આ જોણીને તે ચાલતી થઈ. હું તો અજાણ્યમાં મુંઝે જ ઉભો રહ્યો. તેનું ગયા પછી મને વિચાર આવ્યો કે, આ રાંડ હજમડી અહીં ક્યાંથી આવી રહી ! એ કમજબતને લીધે હું પાપનો ભોગી થયો હતો. પછી અને મનમાં ગાળો દેતો દેતો હું મારા ખીજાનામાં ગયો. પણ મને જાંઘ આવી નહીં.

ઓરંગઝેબ અને નજીક અલીખાન વચ્ચે જે ઘરણુ લાગ્યું હતું તે ઘટ્ટયું હતું; તેથી હવે સરદારનું ધ્યાન પાછું ગુલામમાં મુંઝે રહ્યું, એવી મને શંકા થવા માંડી, અને તેનું પરિણામ એ આવશે કે એને કાંઈ ખબર પડી તો મારા બારેબાર વાગશે. ફક્ત જોદાની મહેરબાની હોય તો જ હું બચી શકું, એમ મને લાગતું હતું.

મને ગુલામ વાદ આવી. જાણે તે મને ઠપકો કેમ આપતી નહીં હોય એમ મને લાગ્યું ! નુરમહાલનું ચિત્ર પણ મારા મોં આગળ ખડું થઈ આડું આવી ઉભું !

આ પ્રમાણે પુષ્કળ વિચારોથી મારું મગજ ઘેરઈ થયું હતું. વિચારમાં તે વિચારમાં હું ઝોકાં ખાવા લાગ્યો અને છેવટે મેં ધોરવા માંડ્યું.

આશરે અડધો કલાક થયો હશે, એટલામાં જોને હું સ્વપ્નામાં જોતો હતો, તે જ આકૃતિ સાક્ષાત્ મારા પર્લગ આગળ ઉભેલી મને માલમ

ડી. હું એકાએક જાગી ઉઠ્યો, કે તેણે મને જગાડ્યો, તે હું સમજી શક્યો નહોં. જેનાથી હું ખડીનો હનો-નાસતો હતો-જેને મળવાથી મેં મારું હૃદય ગુમાવ્યું હતું, તે-તે જ નૂરમહાલ ! મારી સામું ટગર ટગર-કસતી-ગેલ કરતી લટકા કરતી-કોમેડી માલમ પડી.

“સાદીક ! સાદીક ! મેરે દીલોગ્ગન દોસ્ત ! બહુ સારી વાત છે કે તું આટલો નિરાંતે ઉઘી શકે છે ? આહા ! તારા પ્રેમને ખાતર મેં મારું સર્વશ્વ ગુમાવ્યું છે ! અને તું મને યાદ પણ કરતો નથી ?” નૂરમહાલ મને લાડ કરતી પૂછવા લાગી.

“હા ! મને તમારું સ્વપ્ન આવે છે, પ્યારી જાન ! તમને તે કેમ લૂલાય ? પણ તમે અહીં ક્યાંથી ? શું તમને આ અંધારી રાત્રે અહીં આવતાં ખડીક નહીં લાગી ?”

“ના, વહાલા સાદીક ! ના. જ્યારે મેં તને બધું અર્પણ કીધું છે, તો તને મળવાને મટે કાંઈપી રંજ ઉઠાવવામાં મને ખડીક કેવી ? મારા કમરે ફરમાનને નહીં માનીને, ચોકાઓ વટાવીને વળી જગતી ગામમાં, અજાણ્યે રસ્તે થઈને, હું મારા આશકને મળવા આવી છું. ત્યારે સાદીક ! તું શું મને આવા સવાલો પૂછીને મારા પ્રેમનો બદલો વાળે છે કે ?”

તે બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેણે મને અટકાવ્યો. તે જ પાછું બોલવા લાગી; “મારે ખ.લી સખ્દો નથી જોઈતા. તું આશક થવાને તૈયાર નથી. તું બેવફા છે. યા અલ્લાહ ! મેં કેવા માણસના હાથમાં મારું જીવન સોંપી છે. હાય ! મેં મારું પતિવ્રતાપણું આવા નાલાયક માણસને હાથે ગુમાવ્યું ! ઉમ્મરો મરના બહેતર હે !”

તે ગંદ બઈને કહ્યું; “પ્યારી, તું ભૂલ કરે છે ! હું તને આહું હું-તને સાગીત કરી આપીશ કે આપણો પ્રેમ અખંડ છે !”

“તદ્દન જીવું. તું બીજાને આહે છે. અરે સ્વપ્નમાં પણ તું તેને જ યાદ કરે છે; અને મને તું એક રમકડું સમજે છે. સાદીક ! જોજે, સંજાળજે ! સિયાર કરજે, નહીંતર તારે પત્ત તું પડશે.”

હું તદ્દન ગુંચવઈ ગયો. શું જવાબ દેવો તે મને સૂઝતું નહીં. અહામહનને, હું ફરીયા એટલું જ બેલી શક્યો કે, “તું બૂલે છે !”

“જો હું ભૂલતી હોઉં ના મારી ખાત્રી કરી આપ કે તું મને આહે છે. દાના નામથી, પેગંબર અને ખાદિમામના નામથી, અને કુરાનના નામથી તું કહે કે, તું મને આહે છે ને ગુજાબને આહતો નથી ! ત્યાંમાં વાસો કરનારી નૂરમહાલ જ છે, અને આપણે ઓરંગાબાદ પહોંચ્યા એટલે તું ત્યાં મારી સાથે શદી કરશે-ચાલ આ પ્રમાણે તું કસમ ખાય, તો હું તારું કહેલું માનીશ !”

આવા કસમ ખાવાના કરતાં ફાંસીએ જવું મને વધારે બહેતર લાગ્યું. પણ નાચાર ! તેના સામું આજે મારાથી હીમતથી બોલી શકતું ન હોતું. મેં કસમની કાંઈ જરૂર નથી એમ તેને કહ્યું; પણ જેમ જેમ હું મુંગો રહ્યો, તેમ તેમ તે વધારે ગુસ્સે થતી ગઈ ! તે ગુસ્સો કરી મને કહેવા લાગી; “સાદીક ! તું કસમ ખાતો નથી, એટલે તું મને ચાહતો નથી ! તે મને બગાડી છે ! યાદ રાખજે, તારાપર હું લયંકર વેર વાળીશ.”

હું તેને કાંઈપણ જવાબ દઉં, ત્યાર પહેલાં તો તે ધમધમ કરતી ચાલતી થઈ. મારી ખાત્રી હતી કે, નૂરમહાલ એક સાપેણુ જેવી હતી-નારે, જેરી નાગણુ જેવી છે ! એની અને એના આપની એટલી બધી સત્તા હતી, કે તેઓ જે ધારે તે કરી શકતાં. મારા કરતાં ગુલામની મને વધારે શીકર લાગવા માંડી. તે ખીચારીને, તે નિર્દોષ પુલને કચડી નાંખશે. હાય ! માત્ર મારે ખાતર-જો મારી બેવફાઈને માટે, મારો જીવ જોખમમાં આવી પડે તો કાંઈ હરકત નહીં; પણ મારે ખાતર આ ગુલામનાપર એ વેર વાળે, એ કેવું ધાતકીપણું !

ઘેરાયલા મગજે મેં રાત પૂરી કીધી. સવારના ઉડીને પાછાં મારી કરવાની હું તૈયારીમાં હતો, એટલામાં સુલેમાન આગ્રાથી આવી પહોંચ્યો હતો. ગુલામને એક કાગળ આપી, તેનો જવાબ લઈ, મારી આવવા મેં તેને ફરમાવ્યું હતું. તે પ્રમાણે પોતાનું કામ કરીને તે આવ્યો હતો. એણે શું શું કીધું તે જાણવા હું આતુર હતો, પણ એની લાંબા કાનવાળો લુચ્ચો અમને બેને સાથે ઉભેલા જોઈ આવ્યો હતો. અમારી વાત સાંભળવા ખડે પગે દેખાયા ! તેથી મેં રૂમમાં કાનમાં ટુંક મારી કહ્યું કે, હમણાં તારે ચૂપ રહેવું અને મારી કૂચ કરવી.

જ્યારે અમારી કૂચમાં લુચ્ચો અમારાથી છૂટો પડ્યો, અને સુલેમાને મને કહ્યું કે, ગુલામને એણે આગ્રામાં બહુ શોધી, પપડી ખખર પડી કે તે તો ઓગિતી ગુમ થઈ ગઈ છે ! તેથી કાગળ આપી, વગર એને પાછું આવવું પડ્યું હતું. મેં એને કહ્યું કે, મારો પાછો આપ, લાવ તેને ફાડી નાંખું, પણ ઘણી અગવડની વચ્ચે પોતાના ગજવામાં તપાસ્યું તો કાગળ મળે નહીં. તે કાંતો પડી હશે, અથવા તો બોવાઈ ગયો હશે. મેં તેની બેદરકારી માટે ઠપકો આપ્યો. વધુ શું શિક્ષા કરવી તે મને સમજ પડી નહીં, ત્યાં-એ વાત બંધ પાડી.

રસ્તે આવતાં તે યાસમીનને પણ હું મળતો આવ્યો હતો; અમર-હવે સુધરતો જતો હતો એમ તેણે મને જણાવ્યું. “પણ સાહેબ, આજે સવારે

આપણી છાવણીમાંથી આગ્રા ભણી કોની સવારી ઉપડી ગઈ છે!" તે મને વચમાં પૂછવા લાગ્યો. "એ પાલખીઓ હતી અને તેમાં સ્ત્રીઓ જ હતી, એમ મારું અનુમાન છે. આપણી છાવણીમાંથી જ તેઓ ગયલી છે!"

"એ સ્ત્રીઓ!" મેં ગભરાટમાં પૂછ્યું.

"હું તે જાણતો નથી. આ નામદાર આવે છે તેને પૂછો. એનો ધંધો વાત સાંભળવાનો અને કરવાનો છે. એ તમને બધું કહેશે."

નવો આવનાર કોઈ નહીં પણ લુચ્ચો જ હતો, અને તે પોતાના નવા ટટ્ટુપર સવાર થઈને મારી લગોલગ આવી પહોંચ્યો.

"લુચ્ચો! આજે કઈ એ સ્ત્રીઓ આગ્રા ગઈ?"

"શુક્રેઅલ્લાહ! એક તો મારી મા અને બીજી નૂરમહાલ! કોઈનું ભલું કરવા ગઈ હોય એમ લાગે છે!" આંખ મચમચાવીને તે કહેવા લાગ્યો.

"પણ તેઓ ક્યાં ગઈ તે તું નક્કી જાણે છે?"

"સાહેબ! તેઓ જહાનમમાં ગઈ, તમારે તેનું શું કામ છે. તમે કેમ આટલા બધા અજાણ્ય થાઓ છો?"

અગર "ના, ના. આગ્રાથી આટલી જહેમત ઉઠાવીને તેઓ આપણી સાથે તું-શું આટલે લગણુ આવી, અને હવે કઈ પણ કારણ વગર તેઓ પાછી પી ગઈ, તે જ મને અજાણ્ય બરેલું લાગે છે, બીજું કંઈ નહીં."

જોલવ લુચ્ચો મને કંઈ કહેવા માંગતો હતો, પણ સુલેમાન મારી સાથે પાછો તે મુંગો રહ્યો. લુચ્ચોનો હેતુ સમજી જવાથી, મેં સુલેમાનને મારી સાથે આલવા કહ્યું, અને તેના ગયા પછી લુચ્ચો મને આ પ્રમાણે

લાગ્યો:—"સાહેબ, તમે મારી માને અથવા પેલી નૂરને બરાબર જાણતા નથી. જો તેઓ પોતાની એક ધારણામાં ફતેહ પામ્યાં, કે હું જો શોધ્યા વગર પોતાને મુકામે પાછા આવ્યા જવાનાં."

"તેઓ કઈ ધારણામાં ફતેહ પામ્યાં છે?"

મારે કોઈની ખાનગી વાત કરવી જોઈએ નહીં, પણ જે મેં મારી સંમતિ શોધી કાઢ્યું છે, અને મને ખાનગી રાખવા કોઈએ કહ્યું નથી, એટલે વાત કહેવાનો બધો અધિકાર મારા હાથમાં છે! વળી તમે સાંભળવાને લાયક માણસ છો એમ પણ હું જાણું છું, તેથી હો હું તમને કહું છું. તેઓ સ્વસ્તમયેગનું કાટલું કરવા માંગતાં હતાં અને તેમાં તેઓ ફતેહ પામ્યાં છે."

"અરે! તેઓ શા માટે સ્વસ્તમને ઉરાડી દેવા માંગતાં હતાં?" મેં અજાણ્યમાં પૂછ્યું.

"જરા સુનો તો સહી ખુદાવંત! સ્વસ્તમયેગ કંઈ ભાંડુતી માણસન

હોતો. એ તો એક ખાનદાની કુટુંબનો નણીગો હતો. પણ ધણી તંગ હાલતમાં આવી જવાથી શાહમદદ શ્રીરંગજીવની નોકરી તેને લેવી પડી હતી, અને ત્યાં તે પોતાની હેશિયારીથી ઘણો આગળ વધી ગયો હતો. તેણે શાહમદદનો એટલો બધો વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો કે, શાહમદદએ સરદાર તાખસ અમલદાર તરીકે એની નીમણુંક કરી હતી. એ દેખાવમાં તો ફાંકડો છે, વળી કળાયાજ હોવાથી, અને ગતકડાં લડાવવામાં પહેલા નંબરનો હોવાથી, તે જલદીથી નૂરમહાલને પોતાની તરફ ખેંચી શક્યો અને મારી માની સાથે ઝોંટીઝોંટી રમીને જનાનખાનામાં પણ પગ પેસારો કરીધો. ધીમે ધીમે તે એટલો તો વધી ગયો કે, સૌ કે.ઈના દેખનાં તે જનાનમાં જતો, અને મરજીમાં આવે ત્યાં ફરતો. એક દિવસે એમિતા કુલુમબેગે આ ગદ્દાને નૂરમહાલના હાથમાં રમતો જોયો.

“હૈં ! તું શું કરે છે ! કુલુમબેગ જનાનામાં ક્યાંયી ?”

“જરા ધિરજ રાખો ધિરજ ! બધું કરું છું. કુલુમબેગ પણ સંદેશ રતો એક અમલદાર હતો, અને તેને સ્વસ્તમના ઘોંટાળા વિશે પ્રહેલથી જ શક હતો. તેથી તેને એમિનો પકડીને ફસાવવાનો તેનો વિચાર હતો. એક દિવસ સરદાર પોતાના રસાલા સાથે શિકારે ગયો હતો, ત્યારે કુલુમબેગ કાંઈ બહાનું કાઢી ઘરમાં રહ્યો. સરદારના ગયા પછી તે નૂરમહાલના તંબુમાં ગયો, અને શોધનાં શોધતાં જ્યાં બંને જણ એકાં હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને બંને જણને પોતાનાં પાપકર્મમાં એક બીજા સાથે બેઠેલાં દીઠાં. નૂરમહાલે કુલુમને જોતાં જ મોટી ચીસ પાડી, સ્વસ્તમ ઉભો થઈ ગયો, તથા તે જ વખતે આ તમારો તાબેદાર રહ્યો.”

“તો ભટકે એ જનાની પાછળ વાડીમાં જઈ પહોંચ્યો અને ગોંડા ભણી કાન નીચે લાકડો આપવામાં આવી, અને બંધ પડી વામાં આવ્યો. બંધ કરવામાં આવી અને મને સમજ પડી કે શબ્દ ગયું. કુલુમબેગ છે ! હું ત્યાંની નીકળી મારે ઘેર ચાલ્યો આવ્યો અને રમત આમ રમી છે ! હું તમને કહું છું.”

“આ જોઈ ! આ વાત મેં પહેલાંથી જાણી હોત તો કેવું સારું ! મને તો આજ સુધી આ વાત કેમ કહી નહીં ?” મેં તેને સવાલ કરીયો. “કુમ સાહેબ ! તમે કહ્યું નહોતું કે તમે નૂરમદાલ સાથે પરણ્યાં માંગતા નથી, અને તેને બગાડવાએ માંગતા નથી ? તમારે એની સાથે કાંઈ સંબંધ રાખવાનો ઈરાદો નહોતો, ત્યારે મારે તમને ચેતાવવાની પણ શું જરૂર હતી ? તેટલા માટે જ હું મુંગો રહ્યો. પણ હવે શાંતિ આવી છે તે સંભળી લો. જ્યારે મારી માને કુલુમબેગે પકડી,

હારે તે હુચ્ચી અને પેલી ડાકેણે ણની મસલત કીધી કે, સ્વસ્તમ-
બેગનું નામ આપવું; કારણ કે તેમ કરવાથી કુલુમબેગ પણ પોતાની
બેદરકારી માટે સપડાશે. કુલુમ પોતાની હુલ બંધ રાખવાના બદલમાં
નૂરમહાલ પાસે વારંવાર પૈસા માંગ્યા કરતો હતો, અને તે હુરીને બહુ
સતાવતો હતો. તે આ યુક્તિથી ફાર્ક જશે, અને સ્વસ્તમબેગના પંજા-
માંથી પણ નૂરમહાલ કંટાળી ગઈ હતી, માટે હવે તેનું પણ કાટલું આ
યુક્તિથી થઈ જશે! એમ તેણે ધાર્યું અને તેથી જ મારી મા પાસે સ્વસ્તમ-
બેગનું નામ દેવડાવ્યું. તમારો સીતારો પાંસરો કે તમે આમ અચૂક બચી ગયા
અને વળી વધારે સારું તો એ જ કે, તમે તે રાંડ ચંડાલણીની બળમાં,
સ્વસ્તમની માફક ફસાયા નહીં. નહીં તો તમારોએ બેરફોટો વળી જતો!”
હુ હુચ્ચાએ પોતાની વાત પૂરી કરી. મારા અને નૂરમહાલના સંબંધ
વિશે તે કાંઈ બાણતો ન હતો. મને મારા પાપ કર્મ માટે આગળ કરતાં
હવે વધારે પસ્તાવો થવા લાગ્યો, પણ હું તદ્દન મુંગો જ રહ્યો. અમે કાંઈ
પણ બોલ્યા વગર આગળ ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૩૧. મું.

જે ફસાયો તે ખરો.

છેવટે અમે રાતવાસો કરવાને એક ગામડા નજીક આવી પહોંચ્યા.
અમે અમારો મુકામ કર્યો કે થોડા જ વખતમાં મેં સાંભળ્યું કે, નજ-
ર અહીં ખાન, યાસમીનને બોલાવે છે. પણ યાસમીનને શોધતાં તે કાંઈ
માલમ પડ્યો નહીં, એટલે તેણે મને બોલાવ્યો. હું તેના તંબુમાં ગયો,
અને બહારના લાગમાં મને આશરે એક કલાક ખોટી કીધો. બધી તેણે
મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું:

“સાદીક! એક જરૂરનો કાગળ પેલા કિલ્લેદાર પાસે લઈ જવાનો
છે. કાંઈ વિદ્વાસુ માણસ શિવાય બીજા કાંઈ સાથે તે મોકલાવાય એમ
નથી. યાસમીનને મેં બોલાવ્યો, પણ તે આવ્યો નથી, માટે તું તે કાગળ
કિલ્લેદારને આપી આવશે?”

“હા નામવર! હું હુકમ ઉઠાવવાને તૈયાર છું!” મેં મારી ખુશી બતાવી.

“ઠીક, ત્યારે કાલે સવારે તું જાજે. તારી સાથે થોડાંક માણસો પણ
હું આપીશ. કાલે સાંજે આપણે પાછા ભેગા થઈ શકીશું;” એણે મને કહ્યું.

બીજા સવારે નજર અહીં ખાનનો કાગળ લઈને, પચીસ આદમીના
રસાલા સાથે હું જવા નીકળ્યો. મારા રસાલાનાં માણસો મારી તરફ બહુ

માનની નજરે જોતા હતા, તેથી તેઓ હમેશાં મને એકલો મૂકતા નહીં, તેમજ કોઈપણ અગત્યની કે ખીન અગત્યની બાબતમાં મારી સાથે વાત કરતા નહોતા. ચાલતાં ચાલતાં બપોરે અમે વિસામો લેવાને એક નાના ગામડા આગળ થોભ્યા. તે વખતે આ રસાલામાંનો યાકુબખાન નામનો એક અમલદાર, જે મારો મિત્ર થતો હતો, તેમજ બહુ જ ધૂટથી બોલનારો હતો, તેણે હાલના મામલા વિશે વાત કરવા માંડી.

“સાદીક ! ઔરંગઝેબનો ધરિદો શું હશે તે તું કળી શકે છે ખરો કે ? એ શું દખ્ખામાં મુંગો મરી રહેશે કે વળી કોઈ નવો ફતવો જગાવશે ?”

મેં જવાબ આપ્યો; “ઔરંગઝેબ બહુ પાખંડી છે; બધાં તે જાણે છે, પણ તું મુંગો રહે; આ વાત કરવાનો વખત નથી.”

“તું ખરું કહે છે. પણ એક વાત હું તને પૂછવા માંશુ છું. નજદીક અલ્લીખાનની છોકરી શા માટે ચાલી ગઈ ?”

“તે તો કાણ જાણે; પણ સરદારની રજા વગર ગયેલી નહીં હોય.”

આ પ્રમાણે કેટલીક વાતચિત કરીને અમે સહેજ ઉઘી ગયા. પણ મને ખરાબ ઝડપની અસર લાગવા માંડી, અને ટાઢનું લખણ ધર્ધ આણ્યું, અને આશરે એક કલાકમાં તો મને તાપ ચઢી આવ્યો. યાકુબ મારી પાસે જ સૂતો હતો, તેને મેં ઉઠાડીને બધી હકીકત કહી. તે તરત જ મારે બદલે જઈને કાગળ પહોંચાડી આવવાને કહ્યું થયો. મારાથી ખીલકુલ જઈ શકાય એમ નહીં હોવાથી, મને તેને મોકલવાની ફરજ પડી, તેથી મેં તેને પેલો કાગલ આપ્યો, અને કિલ્લેદારને આપી આવવાનું કહ્યું. આવા બાદશાહી કાગળ લાવ લઈ જા કરવાનું માન તેને મળ્યું, તે જોઈ તે ઘણો ખુશી થઈ ગયો, અને જલદીથી મને સલામ કરીને ચામતો થયો.

સુલેમાન મારી સાથે આવ્યો હતો, તે મારી નાદુરસ્ત તખીયત જોઈને ગામમાંથી એક પાલખીવાળાને તેડી લાવ્યો, અને મને તેમાં બેસાડીને પાછો છાવણી તરફ ચાલવા લાગ્યો. પણ છાવણીમાં પહોંચીએ ત્યાં લગણુ પાલખીમાં બેસી રહેવાની મારી શક્તિ નહોતી; તેથી મેં સુલેમાનને સૌથી પહેલાં આવતાં ગામડામાંથી કોઈ હકીમને બોલાવી લાવવા કહ્યું. જ્યારે અમે તે ગામડામાં પહોંચ્યા, ત્યારે સુલેમાન હકીમને બોલાવી લાવ્યો. હકીમજીએ મને દવાનો એક ભાગ પાથો, અને થોડોક વખત આ જગોએ જ આરામ લેવા કહ્યું. તેથી છાવણીમાં પાછા નહીં ફરતાં, યાકુબના પાછા આવવાની હું વાટ જોવા લાગ્યો. થોડી વારે મારી અન્યબી વચ્ચે પેલાં માણસો કિલ્લામાંથી એકલાં પાછાં આવ્યાં, અને યાકુબને વિશે પૂછતાં કીલ્લેદારે તેને કેદ કીધો છે, એમ મને જણાવ્યું.

હવે મને માલમ પડ્યું કે, નજરઅસ્લીખાન મારી સાથે જો રમ્યો હતો. કિલ્લેદાર પાસે મને મોકલવામાં આવે. હેતુ કેદ કરાવવાનો જ હોવો જોઈએ; અને વખતે કાગળમાં મારી નાંખવાનો હુકમ લખ્યો હોય તો !—આ વિચાર મને આવતાં જ મારા ફેવ.ટાં ઉભાં થયાં. જો તેવો હુકમ હશે તો, એકદ, કિલ્લેદાર યાદુખને મારી નાંખશે ! મારે ખાતર એક નિર્દોષનો જીવ જાય ! એ પાપનો પશ્ચાત્તાપ કેમ થઈ શકે ! મેં તરત જ સુલેમાનને યોગાપી, કાગળ પેનસીલ માંગ્યાં. કિલ્લેદારના પર મેં મહા મહેનતે આઠ દસ લીટીઓ ચિત્રી દહાડી ! તેને સમજાવ્યું કે કાગળ લાવવાનો હુકમ મને થયો હતો, પણ ઓચિત્તી માંદગીને લીધે મારો કાગળ યાદુખખાન મારફતે મોકલ્યો હતો; અને તેથી તે નિર્દોષ માણસપર, સરદારનો ખીજો હુકમ મળે ત્યાં સુધી, અંદરખાની કરી કાંઈ ગેરવર્તણુંક ચલાવવી નહીં. આ પ્રમાણે લખી, એક માણસને દોડતે ઘોડે જઈને તે કાગળ કિલ્લેદારને આપી આવવા મેં ફરમાવ્યું.

મને પુષ્કળ તાવ તો આવ્યો હતો, તેમાં મને યાદુખની શીકર પડી તેથી મારી તખીયતમાં વધુ બિગડ થયો. પેલો હકીમ તો સુલેમાન સાથે લડવા લાગ્યો કે, શા માટે મને કાગળ લખવા દીધો, કારણ કે મને તદ્દન આરામની જરૂર હતી. તેણે મને દવાનો એક મોટો ભાગ પાઈ દીધો, કે જેને લીધે મને ખૂબ ઉંઘ આવી. ત્રણ ચાર કલાક ઉંઘી ઉઠ્યા પછી, મને મારું મગજ કાંધક શાંત લાગ્યું. મારો પહેલો સવાલ—પેલો કાસદ પાછો આવ્યો કે નહીં—ને હતો. તે આવેલો છે એમ સાંભળીને, મેં તેને યોલાવીને શું બન્યું તે પૂછ્યું. જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે, કિલ્લેદારે કાગળ જ હાથમાં લેવાની ના પાડી, એટલે એમને એમ પાછા આવવું પડ્યું છે.

“કમનશીખ યાદુખને વિશે તે કાંઈ ખબર કાઢી કે નહીં ?”

“ચોટીવાળાઓએ મને કહ્યું કે—”

“શું ? બોલ બોલ.”

“તેનું ખૂન કરવામાં આવ્યું છે !”

“અરે ઓ કોહીના લુખ્યા કુતરાઓ ! શાહજહાને આ વાતની ખબર પડવી જ જોઈએ. માંદો છું તો હરકત નહીં, ચાલો આપણે હમણાં જ છાવણીમાં પાછા ફરીએ. ઈન્સાફ માંગીશ. અયોરંગઝેખ પાસે ઈન્સાફ માંગીશ. હાય, આવા દગાની કાણે, સ્વપ્ને પણ આશા રાખી હશે ? ઓ યાદુખ ! નિર્દોષ યાદુખ ! તું મારે માટે મૂવો ! ખુદા તને બહેશત બક્ષે !”

હું ગમે તેમ બકવા લાગ્યો. હકીમનું બોલવું કશું ગણકારતો નહોતો. મારા મમતને લીધે, બધાએ છાવણીમાં જવા નક્કી કર્યું. મને પાલખીમાં લઈ જવામાં આવ્યો. મારા તંબુમાં નહીં લઈ જતાં, શાહજહાનના તંબુમાં મને લઈ જવાનો મારા માણસોને મેં હુકમ કર્યો. મને તરત જ શાહજહાન

આગળ લઈ જવામાં આવ્યો. તેની પાસે જઈને મેં તેને કદમ ઘોસી કરી. તે મારે ખીલામણા દેખાવ જોઈને આલોજ બની ગયો. “ધ-સાફ! તમારા ભલા નામને ખાતર ધ-સાફ. જેને માટે હું જીવું છું, જેનો હું ગુલામ છું તેને ઓ નામવર ધ-સાફ આપો!” મેં ડોળા તાણીને તે નામવરને અરજ કરી.

“જોલ સાદીક! જોલ! તને ફરમાવવામાં આવે છે કે જોલ. તું શેની ફરીયાદ કરે છે?”

“ખૂન! ધાતકી ખૂન!” મેં ઘાંટો પાડી જવાળ દીધો, અને જે કાંઈ બન્યું હતું તે બધું વિગતવાર પણ કટકે કટકે ને ધીમે ધીમે, તેને કહી સંભળાવ્યું. મારી વાત સાંભળી તે પણ અતિશય ગુસ્સે થઈ ગયો અને હાથની મુઠ્ઠીઓ વાળી બોલ્યો; “અઘાહના નામથી, હું કહું છું કે, તે સરદાર ખરાબ રીતે વર્ત્યો છે! પણ તે શા માટે તારી જીંદગી લેવા માગે છે?”

“નામવર શાહજહાં! તે હું જાણતો નથી. હું હમેશાં તમારો તાબેદાર ગુલામ થઈ રહ્યો છું અને તમારા દરેક હુકમનો અમલ કરું છું!”

“આજે બપોરે પાછો અહીં આવજો. નજફઅલ્લીખાનને પોતાની વર્તણૂક માટે જવાબ આપવો પડશે, નહવે?”

અકરણુ ૩૨ મું.

ધ-સાફની દરખાસ્ત.

બપોરના શાહજહાંના હુકમ મુજબ નજફઅલ્લીખાન ઔરંગઝેબની સમક્ષ આવી ઉભો. મને ત્યાં ઉભેલો જોઈને તે તદ્દન આકલો-ગાભરો-બાવરો-જડ-પની ગયો! જેને મારી નાખવાને એણે સખત હુકમ કરેલો, તે પોતાના મોં આગળ-શાહજહાંના મોં. આગળ, ઉભેલો હોવાથી તે ગભરાઈ ગયો અને કેટલીક મીનીટ સૂધી તો કશું બોલ્યોજ નહીં.

છેવટે ઔરંગઝેબે બોલવાનું શરૂ કર્યું. સરદારના સામું કોધાવેશથી જોઈને તે બોલ્યો; “આનો અર્થ શું?”

“રાજદ્રોહી માણસને માટે શું આ વાજબી શિક્ષા ન હોતી?”

“હા, તેમ હોય તો હું કમુલ કરું છું. પણ તારે એનો રાજદ્રોહ સાબીત કરવો પડશે. બીજું, રાજદ્રોહની શિક્ષા મારાથી થઈ શકે, તારાથી નહીં. નજફઅલ્લી! જો કિલ્લેદારે યાકુબને મારી નાખ્યો હશે, તો તારા હુકમનું એટું ચાલી શકશે નહીં.”

નજફઅલ્લીખાન-તે આપ નામદારને સાબીત કરવાનું છે કે કિલ્લેદાર તમારી હુકમતમાં છે કે નહીં. તે કિલ્લેદાર આપ નામવરને માનવા બંધાયેલો નથી; એ તો નામદાર શાહનશાહ શાહજહાંનનુંજ કહ્યું માનશે અને તે નામદારની ગેરહાજરીમાં શાહજહાં દારાનું કહ્યું માનશે!”

“અહં! એમ કે નજ્દઅલીખાન! એક છંછેડાયલા સિંહની માફક, ઔરંગઝેબનો પિત્તો ઉકળી આવ્યો. તેનું આખું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું, તેના દાંત બંધ થઈ ગયા હતા, અને તે પોતાના હાથની મુઠ્ઠીઓ વાળી, દાંત પીસવા લાગ્યો! તેની આ મૂર્તિ જોઈને નજ્દઅલી પણ ગભરાવા લાગ્યો. તે નીચું જ જોઈ રહ્યો. વિશેષ બોલી શક્યો નહીં. ઔરંગઝેબે વધારે ધુરકવા માંડ્યું! અંતે સરદારના શબ્દો તે ફરીથી બોલી ઉઠ્યો. “તે મારી હકુમતમાં નથી કેમ?” અલ્લાહના નામથી, ખાર ઇમામના નામથી, હું કહું છું કે, આ ખમી શકાય એમ નથી. કમબખ્ત નજ્દ! તે કિલ્લેદારનું મોત નિર્માણ કર્યું છે. તે કદી મારા હાથથી ખચી શકશે નહીં—છટકી શકશે નહિ! પાતાલમાં જશે, બહેસતમાં જશે, દોજખમાં જશે—તો પણ હું તેને ત્યાંથી પકડી મંગાવી, સપ્તમાં સપ્ત શિક્ષા કરીશ! જો તે યાકુબને જીવનો રહેવા દેશે નહીં તો એવીસ કલાકમાં તેનું ઘડ અને માથું છૂટું પડી જશે. અને તું, નજ્દ! તું પણ યાદ રાખજે કે, તું મારા સપાટામાં આવી નહીં જાય! એમ નહીં ધારતો કે, તારી છંદગી હમૈશ સહીસલામત છે. ખામોશ!” નજ્દઅલી જવાબ આપવા જતો હતો, તેને એકદમ ધાંટો પાડીને મુંગો રાખ્યો. “તદ્દન ખામોશ! નહીં તો આ તારી ઝખાનને હમૈશને માટે બોલતી બંધ કરવી પડશે. અલ્લાહ કરીમ! તું જાણે છે કે હું કાણ છું!”

ઔરંગઝેબનો અપાર ગુસ્સો જોઈ, નજ્દઅલીખાન સમજી ગયો કે, એક વધુ શબ્દ આડો કે અવળો બોલવાથી તેનું માથું ઉડી જશે. તેથી પોતે બે હાથ જોડી, માથું નીચું રાખી ધીમે ધીમે બોલ્યો, “તે પોતાની ભૂલને માટે માફ માંગે છે, અને પોતાને આ કામ કરવાની સત્તા હતી, એમ ધારીને જ એ હુકમ આપ્યો હતો. મને એમ લાગ્યું કે, તે નામદારની છંદગી જોખમમાં હતી, અને તેથી ગુન્હેગારને મોતની શિક્ષા કરવાની જરૂર હતી.”

“કેવી રીતે! સાદીક સામે તારે જે ફરીયાદ કરવી હોય તે અત્યારે કર, ખીજી બનાવટ ચાલશે નહિ, તે સંભાલજે! તારો હેતુ એની છંદગી લેવાનો છે!”

“આપ નામવરને જણાવવાની રજા આપશો કે, આ માણસ સાદીક આપણી છાવણીમાં રહી જસુસનું કામ કરે છે. ગુપ્ત રીતે સુલતાન શુખનાં માણસો સાથે એ પત્ર વ્યવહાર રાખે છે, અને આપણી દરેક હીલચાલની તેમને ખબર આપ્યા કરે છે. એણે પોતાના હાથ નીચે મારા હજમ લુચ્ચાને રોક્યો છે; તેઓ બંને આપણા લશ્કરની હમૈશ પાછળ પાછળ આવ્યા કરે છે, અને તેઓ ખાનગી મસલતો કપાઈ કરે છે. મારો

વિચાર આ દગાખોર આદમીને ઓચિંતો પકડીને આપની પાસેથી દૂર કરી, તમને ખરી હકીકત કહેવાનો હતો અને તે વખતે મારા હજમ લુચ્ચાને તમારી પાસે બોલાવી, ખરી વાત કબુલ કરાવવા ઇચ્છતો હતો.”

નજદઅલીખાને આ વખતે પોતાની અકલનો સારો ઉપયોગ કર્યો! ઉપલી વાત કરતાં વધારે સરસ જૂઠું અને જુગતું તે કદી બોલી શક્યો હોત નહીં. તેની વાત સાંભળીને શાહજહાં મારા તરફ પ્રીતે, મારો ખચાવ સાંભળવા તૈયાર થયો. હું તરત તેને ઘુંટણીએ પડીને કહેવા લાગ્યો; “નેકપનાહ! ખોદાના કસમ ખામને કહું છું કે, હું તદ્દન નિર્દોષ છું. મેં કદી તમારી સામે કાવતરું કીધું નથી, અથવા તેમ કરવા વિચાર પણ કર્યો નથી. મારી સામે જે તહોમત છે તે તદ્દન જૂઠું છે—હડહડતું જૂઠું છે! હું સરદારને વિનંતિ કરીશ કે, જો તેઓ પોતાનું કહેવું સાચું કરાવવા માગતા હોય તો લુચ્ચાને બોલાવી તેની સાક્ષી લેય.”

ધિક્કારયુક્ત હાસ્ય કરીને તે બોલી ઉઠ્યો; “હાય, અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે લુચ્ચાનો આમાં કેવો સ્વાર્થ છે!”

“તેને એકદમ બોલાવ!” ઔરંગઝેબે ગુસ્સાથી કહ્યું.

નજદઅલીખાન લુચ્ચાને ખરેખાર બોલાવવા રાજી ન હોતો, તેથી શાહજહાંનો હુકમ સાંભળી તે કચવાયો—ગભરાયો—પણ એનાથી ના કહેવાઈ નહીં. સીપાઈ લુચ્ચાને તેડી લાવ્યો. હજમને તેની માની માફક શિક્ષા થઈ હતી; વાત કહડાવવાને માટે નજદે એનાં આંગળાં પણ કચડાવી નાંખવા હુકમ કર્યો હતો. તેથી અત્યારે આ ખીચારો હાથને આંગળે પાટા બાંધીને ઔરંગઝેબ પાસે આવી કુરનેશ બજાવી ઉભો રહ્યો.

“ઓ કૂતરા! સાંભળ, સાદીકની સામે દગો કરવાનું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું છે, માટે આ બાબતમાં તું જે કાંઈ જાણતો હોય તે સાચું બોલજે. બોલ, તું શું જાણે છે?”

“કાંઈ નહીં, ગરીબનવાઝ, કાંઈ નહીં”—બડા તરકટ! બડા જૂઠું! લુચ્ચાએ જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે રસ્તામાં તું શા માટે વારંવાર એની સાથે વાત કરે છે?”

“સાદીક સાહેબ રસ્તો સહેલાઈથી કપાય એ હેતુથી મારી સાથે વાત કરે છે, તો મારાથી એમને ના કેમ પડાય?”

“તમે રસ્તે શું વાત કરો છો?”

“મારી ઝુઢી મા વિશે!”

“છીટ્—આ કાંઈ માન્યામાં આવતું નથી, યાદ રાખજે કે તું જૂઠું બોલ્યો તો, શીર સલામત નથી!”

“અલ્લાહના નામથી, ગરીબપરવર જો આપ મને ફરજ પાડતા

‘હોય તો હું કહું છું કે, અમે જોરાંઓ વિશે વાન કરતા હતા. મારાં જેવો કમઅશક્તનો માણસ ખીણ શું વાત કરવાનો હતો?’

“કઈ સ્ત્રીઓ માટે, અને શું વાત કરતો હતો?”

લુચ્ચો આ સવાલ સાંભળી બે ચીનીટ મુંગો રહ્યો, અને પછી જાણે વિચાર કરી બોલતો હોય તેમ કહેવા લાગ્યો; “જે આપ નામદાર જાણવા જ માંગતા હોવ, તો મને કહેવાને કરી અડચણ નથી. જે હું જાણું છું તે હું કહીશ; પછી ભલે ખીજને ખોટું લાગે.”

“અમે તને દરમાવીએ છીએ કે બોલ.” શાહમદએ હુકમ કરીધો.

મારી અજાયબી વચ્ચે, લુચ્ચાએ તો નજદઅસ્લીખાનના ધરનું અધું ભોપાળું જ ભરદરબારમાં ફેડવા માંડ્યું. ઝૌરંગઝેબને મ્હેરિ, અને નજદઅસ્લીખાનની સમક્ષમાં, આ લુચ્ચાને એકેએક વાત કહેતાં જરા અરે પણ લાગી નહીં. નજદ કાંઈ શિક્ષા કરશે, એવી તેને ખ્હીક જ નહોતી! નૂરમહાલનો રુસ્તમબેગ સાથે થયેલો ઘોંટાળો અને તેણે, રુસ્તમ તથા હુઝુમનું કરેલું કાટલું, તે સુદ્ધાં પણ એ કહેવાને ચૂક્યો નહીં. અધી વાન કહી રહ્યા પછી, દેર પેટે તે બોલ્યો કે; “નામવર! અમે આ વિષયપર રસ્તે વાતો કરતા હતા, અને હું સાદીક સાહેબને મુબારકબાદી આપતો હતો, એમને આપણી જાવણીમાંની કેઈ સ્ત્રી સાથે પાનું પડ્યું ન હોતું!”

નજદ જેમ જેમ લુચ્ચાની વાતો સાંભળતો ગયો, તેમ તેમ એનો શવ ઉડવા માંડ્યો. જે આ ધડીએ ઝૌરંગઝેબ વચમાં નહીં હોત તો, તેણે લુચ્ચાના ત્યાં ને ત્યાં જ બે કટકા જ કરી નાંખ્યા હોત. પણ અત્યારે એને ન છૂટે લોહીતો ઘુંટડો પીવો પડતો હતો. છેવટે એનાથી સહન નહીં થયું. તે ધુરડી ઉઠ્યો.

“ઓ બદ્દખખત નીચ કુતરા! મારી છોકરીની આજરુપર હક્કો કરનાર! તારું ખૂન કરીશ—તને કુતરાને સોંપીશ!” આમ બોલી એક કુદ્દેકા મારી લુચ્ચાના બે હાથે પકડી, તેની ગરદન મરડી નાંખવા માંડી. પણ એકદમ સીપાઈઓ વચ્ચે પડ્યા, અને મહા મહેનતે લુચ્ચાને છૂટો કરીધો!

ઝૌરંગઝેબ લાલચોળ આંખે બોલવા લાગ્યો; “નજદઅસ્લી! મારી હબ્બુરમાં આ ચાલી નહીં શકે. તં એને સાક્ષી તરીકે બોલાવ્યો છે, માટે એ જે કહે તે તારે સાંભળવું જ નેમ છે. ચાલ, હવે હું પૂછું તેનો જવાબ દે. સાદીક કોણ કરીધો છે, એવી ખબર તને તારી છોકરીએ આપી હતી કે નહીં?”

“હા નામવર! તેની સાથે તેની ચાકરડીએ પણ આ વાતને રેદા આપ્યો હતો.”

“નજીર! તું જે કહે છે તે હું માની શકતો નથી. હવે શુભના માણસો સાથે સાદીક ખાતગી પત્રવ્યવહાર રાખતો હતો, એવું જે તહોમત છે, તેનો જે મને સંતોષકારક ખુલાસો સાદીક આપશે તો હું એને છોડી મૂકીશ!”

મેં જરાપણ ઢીલવગર શાહજહાને જણાવ્યું કે, અમે આગ્રાથી નીકળ્યા, ત્યારે મારે એક દોસ્ત યુસફ મને છેલ્લી સલામ કરવા આવ્યા હતા. તે વખતે હું નહોતો જાણતો કે, એ શુભના પક્ષમાં છે. વળી યુસફ સાથે મારે માત્ર પા કલાક જ વાત થઈ હતી. પત્રવ્યવહારનું મારાપર જે તહોમત છે, તે તદ્દન ખોટું છે, અને હું તે કબુલ કરતો નથી.

“અને હું ધારું છું કે, તું એમ પણ કહેશે કે એક જણને તં અંધારી રાત્રે પાલખીમાં બેસાડી છૂપી રીતે આગ્રા મોકલી દીધી નહોતી?” નજીર અલ્લીખાન વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો.

“અને સરદાર! શું તમે એમ કહેશો કે, તે માણસને તમે જોર-જુલમથી ખેંચી લાવ્યા નહોતા?” મેં પણ ડાળા ચઢાવીને તેના સાંધું જોધને પૂછ્યું. ખરેખાર તેણે નાકજુલ જ કીધું. “ત્યારે જે માણસોએ તમારું નામ દીધું, તેમને જ મારી વર્તણુકને માટે ઠપકો આપવો ઘટે છે.” શાહજહા તરફ ફરીને મેં કહ્યું, “નામિવર શાહજહા! જે વાત, મારાં તહોમત સાથે ખીલકુલ સંગ્રામ ધરાવતી નથી તે કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. પણ તમો નામદારને આ સરદાર એવું જણાવવા માંગે છે કે, હું જાસુસોને આપણી છાવણીમાં દાખલ કરું છું; અને તેમને ગૂપચૂપ રવાના કરી દઉં છું ત્યારે હું જ કાંઈ જાણું છું તે કહેવાની મારી ફરજ સમજાઉં છું. જે માણસને વિશે સરદાર કહે છે તે એક સ્ત્રી છે, અને મારા દોસ્ત યુસફની જ્હેન થાય છે. તેને જે માણસો કેદ કરીને પાલખીમાં બેસાડીને નાંખી, હાથપગ બાંધી, આગ્રાથી ચોરી છૂપીથી ખેંચી લાવ્યા હતા. તે ખીચારીને હેરાન કરનાર પુરુષનું નામ દેવાની અત્રે કાંઈ જરૂર નથી, જોકે તેનાં માણસોની વાતપરથી તે કાણુ છે, તે હું નક્કી જાણું છું. તે ખીચારીને આ પ્રમાણે પ્રસાદલી જોધને મેં તેને નસાડી મૂકી હતી, અને ખોદાના શુક ગુજારું છું કે, તે હવે આ દગાખાજ આદમીઓનાં હાથમાં નથી. અલખત, યુસફ મને આપના ખીરાદર સુલતાન શુભના પક્ષમાં આવવા કહ્યું હતું, પણ મેં તેની વાતનો ચોખ્ખો અસ્વીકાર કર્યો; અને જણાવ્યું કે, નામિવર ઐરંગઝેબની તાબેદારી ઉઠાવવાના મેં કસમ ખાધેલા છે, તેથી કદાચ તેની જ્હેન ગુલાબ વચમાં આવે, તોયે મારા વચનથી હું ફરનાર નથી!”

મારો ખુલાસો સાંભળી, ઐરંગઝેબ ખુશ થયો, હસ્યો અને મને છોડી મૂકવાનો હુકમ કર્યો.

“મને જવાની રળ છે ?” નજદઅલ્લીએ ગુસ્સામાં પૂછ્યું.

“હા, પણ મારી પાસે હુકમ વગર આવવાની રળ નથી !” એમરંગ-એ-પણુ તેટલા જ ગુસ્સાથી જવાબ વાળ્યો.

આજે નજદઅલ્લીખાનને સખત ફટકો પડ્યો હતો. તે પોતે સમજતો હતો કે, તે શાહજહાને વિશ્વાસુ નથી. તેની કીર્તિ ઘટી ગઈ છે. તેની આસપાસનાં મનુષ્યો સમજવા લાગ્યાં કે એનો સૂર્ય અસ્ત ધામ છે—સાંજ પડે છે—રાત નજીકમાં છે ! આજના ખતાવની તેણે સ્વપ્ને પણ આશા રાખી નહીં હશે.

ચાકુખને ટુરતાટુરત છોડી મૂકવાનું ફરમાન પેલા કિલ્લેદારપર કાઢવામાં આવ્યું, અને થોડા વખતમાં ચાકુખના પાછા આવવાની અમે વાટ નેવા લાગ્યા. હું મારા તંત્રીમાં ખેડો હતો, એટલામાં લુચ્ચો આવી પહોંચ્યો.

“ખુદાના નામથી, લુચ્ચા, હું તને પૂછું છું કે, શાહજહા અને સરદારના મોં આગળ, નૂરમહાલના ઘોંટાળા કહેવા તારી હીમત કેમ ચાલી ?” મેં તેને પૂછ્યું.

“મારા મહેરબાન ! હા એ કામ તો હીમતનું જ હતું. નજરે મારા આંગળાં કચડી નંખાવ્યાં હતાં, તેનું વેર લેવા માટે ભોપાળું ફેડયું, એમાં મેં વાજખીજ કર્યું છે. તેની છોકરીની વાત કહી દેવાનો મારો વિચાર ન હતો, પણ શાહજહાનું આજનું સ્વરૂપ જોતાં મેં અનુમાન કીધું કે, નજદ હવે પડી ચૂક્યો છે—મૂવો છે ! હવે તે શું કરવાનો છે ! માટે શાહજહાને મ્હોડા મ્હોડા બધું કહી દઈશું, તો આ સરદાર ભવિષ્યમાં ટકટક કરતો બંધ પડશે.”

“તું શાપરથી કહે છે કે તે બંધ પડશે ? તે ખડો ચક્રાર છે !”

“એણે પોતાના રસાલાને કાલે સંવારે આપ્યા પાછો ફરવાનો હુકમ કર્યો છે.”

“ઠીક, પણ ત્યારે આપણા લશ્કરનો સરદાર કોણ થશે ?”

“તે કાંઈ હું જાણતો નથી. પણ તમે કેવા બચી ગયા, તેનો જ વિચાર કરોની, મારા નેકનામ ગુલેગુલાબ ! તમને તાવ નહીં આવ્યો હોત, તો આજે આ દુનિયાં જોવા જવતા રહ્યા પણ નહીં હોત; એ તો શુળીનું વિઘ્ન કાટે ગયું !”

“હા, પણ મારે બદલે ખીયારો ચાકુખ કદાચ હોમાઈ ગયો તેનું કેમ ! કિલ્લેદારને હવે મારી નાંખવામાં આવે, તોપણ શું ચાકુખ પાછો મળી શકશે ? લુચ્ચા ! તું જઈને ખખર કાઢ કે કિલ્લામાંથી કાંઈ સમાચાર આવ્યા છે કે નહીં.”

આમ કહી મેં લુચ્ચાને વિદાય કર્યો, અને ચિંતામાં ને ચિંતામાં

મેં મારો દિવસ જેમ તેમ પૂરો કર્યો. સાંજના મારી અન્નયજ્ઞી અને આનંદ વચ્ચે મેં લુચ્ચાને યાદુળને તેડીને મારા તંબુમાં આવતાં દીઠા ! તેને જોઈને હું હરખાઈ ગયો, અને પાસે આવતાં પૂરતા આનંદ વચ્ચે, જોરજોર ઉભા થઈ, અમે એક બીજાને ભેટી પડ્યા. “યાદુળ ! મારા વહાલા ! મારા પ્યારા દોસ્ત યાદુળ ! અલ્લાહની રહેમથી હું તને જીવતો જોઈ છું. મેં તો તને મુવેલો જ ધાર્યો હતો. મારે લીધે તને કેટલું દુઃખ ખમવું પડ્યું ! પણ તું કેવી રીતે ધૂલ્યો તે મને કહે.”

“મારા મહેરગાન સાદીક સાહેબ ! તું વચ્ચે પડ્યો નહીં હોત તો મારું શું થાત તે હું કહી શકતો નથી. કિલ્લેદારે મારો કાગળ વાંચતાં જ તેણે પોતાનાં માણસોને ઈશારત કરી, અને મને તરત જ કેદ કરવામાં આવ્યો. પછી મને નજદઅલ્લીનો કાગળ વંચાવવામાં આવ્યો, જેમાં માત્ર એટલું જ લખ્યું હતું કે, ‘નજદઅલ્લીખાન તરફથી તમને બીજા સમાચાર મળે, ત્યાં સુધી આ કાગળ લાવનારને કેદ કરી રાખજો !’ મેં કિલ્લેદારને કહ્યું કે, નજદઅલ્લીએ કાગળ મારી સાથે ન હોતો મોકલ્યો, પણ જેની સાથે મોકલવામાં આવ્યો હતો તે રસ્તામાં માંદો પડી જવાથી, હું લાવ્યો છું. મારા ખુલાસાથી તેણે મને છોડ્યો તો નહીં, તે છતાં તે મારી સારી કાગળ રાખતો હતો, અને જેવું શાહજહાનું ફરમાન મળ્યું કે તરત મને છોડી મૂક્યો છે !”

“મારો માણસ તો એવી ખબર લાવ્યો હતો કે, તને મારી નાંખવામાં આવ્યો હતો !”

“તે વાત સાચી છે કે જૂઠી તેનો તમે જ વિચાર કરો ! આ હું તારા મોં આગળ જીવતો-જાગતો-જોડતો ઉભો છું.”

આમ વાતચિત કરી અમે છૂટા પડ્યા. તે પોતાના તંબુમાં ગયો, અને ઘણા દિવસની રીકર ચિતામાંથી મુક્ત થઈને આજે હું ખૂબ ધસ-ધસાટ આપી રાત ઉઘ્યો !

પ્રકરણ ૩૩ મું.

ગોવળકેંડામાં આમંત્રણ—મીરજુમલાની ચઢતી.

લુચ્ચાએ આપેલી ખબર સાચી નીવડી-ખીજ સવારે નજદઅલ્લીખાન પોતાના રસાલાને લઈને આગ્રા તરફ ઉપડી ગયો. તેનો શું હતું હતો તે કાઢીને પણ ખબર નહોતી, પણ અમે સામાન્ય રીતે એમ માનતા હતા કે, તે દારાનો પક્ષ લેશે. અમારાં લશ્કરની સરદારી સલાબતખાન નામનાં એક જુના કસાયલા લડવૈયાને આપવામાં આવી. આ માણસ રાજકીય કાવાદાવામાં ઝાઝું માથું મારતો નહોતો, છતાં પણ તે

લડાઈના મેદાનમાં પોતાનું પાણી સારી રીતે બનાવી શકતો હતો અને તેથી જ નવી નિમણૂક સાંભળીને કોઈ નારાજ થયું નહીં.

અમને પાછી કૃત્ય શરૂ કરવાનો હુકમ થયો હતો; અને હવે અમે સીધા ઐરંગઝાબે જવા માંગતા હતાં. ઐરંગઝાબે ને ગોવળકોંડામાં આ વખતે ઘણી ઉચલ પાચલ થઈ રહી હતી. તેથી ત્યાંની અંધાધુનીના સમયનો પૂરો લાભ ઐરંગઝેબ લેવા માંગતો હતો, અને વળી તેને સારે નસીબે એક એવા માણસ સાથે મિત્રાચારી થઈ હતી, કે તેની મદદથી તે પોતાનો હેતુ પાર પાડવાને શક્તિવાન થયો હતો. આ માણસ તે મીરજુમલા હતો. એને વિશે મને જે લલચાવનારો હેવાલ મળ્યો છે તે મારા વાચકોના મોં આગળ તરત મૂકીશ. અમારે જલદીથી ઉપડવાનું મુખ્ય કારણ મીરજુમલાનો એક પત્ર હતો કે જેને ક્ષીધે ઐરંગઝેબે તાબડોતોય ઉપડી જવાનો હુકમ કર્યો હતો. મારો મિત્ર યાકુબ હવે ઐરંગઝેબનો વિશ્વાસુ બન્યો હતો, અને તેની મારફતે મને મીરજુમલાનો કાગળ વાંચવાની તક મળી. તે કાગળ નીચે મુજબ હતો.

“સારી દુનિયાં જાણે છે કે મેં ગોવળકોંડા રાજ્યની કેવી વફાદારીથી નોકરી કરી છે. પણ મારું ઇનામ શું? બાદશાહ મારો અને મારા કુટુંબનો નાશ કરવા માંગે છે. માટે, શાહબદા સાહેબ! હું તમારે શરણે આવું છું. હું તમારી મદદ માંગું છું. તમે મારાપર જે મહેરબાની બતાવો, તેના બદલામાં હું આપના મોં આગળ એક યોજના રજૂ કરવા માંગું છું. *આશરે ચાર પાંચ હજાર ઘોડેસ્વારોને લઈને, એકેસપાટે જો તમે કૃત્ય કરશો તો ચૌદ દિવસમાં તમે ગોવળકોંડા આવી શકશો. તમારા આવવા વિશે જો લોકોને ખબર પડે તો તમારે એવા સમાચાર ફેલાવવા કે નામદાર શાહન-શાહ, ખાસ અગત્યનાં કામને માટે ગોવળકોંડાના રાજ્યમાં એક એલચીને મોકલે છે, અને તેથી તમે અત્રે આવો છો. તમે આવી ચુકિત પ્રચુકિત રમતાં તરત આવી પહોંચો. આગનગરમાં બાદશાહ રહે છે, ત્યાં તમે એલચી તરીકે આવી પહોંચો. હું ખાત્રીથી કહું છું કે, તમે આગનગરના કિલ્લા સુધી આવી પહોંચશો, ત્યાં સુધી એને કોઈ પણ વહેમ આવશે નહીં! વળી જે વજીરની મારફતે બાદશાહને પ્રથમ ખબર પડે છે તે મારો મિત્ર છે, અને તેથી કોઈ પ્રકારના ભયનું કારણ નથી. માત્ર તમારે જલદી આવ-

* He transmitted private intelligence to Aurangzib of his readiness to co-operate with him in surprising the city of Hyderabad, not far from Golconda, where the Sovereign resided, and where his treasures were deposited.—*Mill* Vol. II.

† આગનગર અથવા ભાગલનગર તે હાલનું દખણ હૈદરાબાદ છે. ગોવળકોંડાના બાદશાહોની તે રાજધાની હતું, અને કુતુબશાહ મહમુદકુલી બાદશાહે પોતાની રાજ્ય ભાગવતીના નામ હપરથી આ શહેર વસાવ્યું હતું. એમ કહેવાય છે.

વાની જરૂર છે. તમે તેને જોગિતો પકડીને કેદ કરજો. એનું તથા એના કુટુંબનું તમારે જો કરવું હોય તે કરજો! દરરોજના તમારા લશ્કરના નિલાય અર્થે રૂપિયા ૫૦૦૦૦ હું આપ્યો જમણ. તમારા બધા ખર્ચ આપવાને શુલામ તૈયાર છે.”

આનું લલચાવનારું આમંત્રણ મળ્યા પછી, ઓરંગઝેબ જેવો રાજકીય કુશળ, વળી પ્રખ્યાત, વળી કાવાદાવાવાળો, અને લોભી આદમી, આવી સૈનિકી તક કેમ ગુમાવે! લક્ષ્મી ચાલેલો કરવા આવે ને મહોં જોવા બધ એવો તે મૂર્ખ કાણ હોય! અમે બંધાએ હુકમ મળ્યા બાદ જ કલાકમાં દૂર શરૂ કરીધી.

ગોવળકોંડામાં આ વખતે અમદુલ્લા કુતુબશાહ તે કુતુબશાહી વંશનો છટો બાદશાહ, રાજ્ય કરતો હતો; અને તેના વજીર મીરજુમલાનો આ વખતે રાજ્યમાં અતિશય દોર હતો. પણ હમણાં બાદશાહ અને વજીર વચ્ચે ખડાખાસ્તું ચાલતું હોવાથી પોતાના પોપકનો તે કેવી રીતે નાશ કરવા તત્પર થયો હતો, તે જાણવાને માટે ગોવળકોંડાના રાજ્યનો આ સમયનો ઇતિહાસ જાણવાની ખાસ જરૂર છે.

ઈસ્ફહાનની પાસે આવેલાં અરદીસ્તાનના ગામડામાં એક ગરીબ ઉમરાવને બે છોકરા હતા. મોટાનું નામ જુમલા* અને નાનાનું નામ માલેક! આ બન્ને છોકરાઓના સ્વભાવ જન્મથી જ જુદા હતા, અને નજીબીઓએ પણ બન્નેનું એક બીજાથી વિરુદ્ધ લાગિષ્ય કહ્યું હતું. જુમલા મોટો બળવાન, ધનાઢય, કાવત્રાખાજ અને સત્તાવાળો થશે; પણ તે સાથે નીચું છુદ્ધિવાળો થશે, એમ જણાવ્યું હતું! માલેકને માટે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે તે અતિશય દુઃખ ભોગવશે, તેને જંગલોમાં રખડવું પડશે, અને તદ્દન ગરીબ હાલતમાં તે પોતાના દહાડા કહાડશે, તથા એ ક્યાં મરી જશે તેની કાંઈને ખબર પણ પડશે નહીં.

જુમલા બચપણથી જ સાહસ કામોમાં ઝીંપલાવવા તૈયાર હતો. ઇરાનમાં પડી રહીને તે પોતાની હુંદગી પૂરી કરવા માંગતો ન હતો. હિંદુસ્થાન વિશે એણે ઘણું સાંભળ્યું હતું, માટે ત્યાં જઈને પોતાનું નશીબ અજમાવવા તેને વિચાર થયો. તે પોતાના કરાવમાં મુકામ રહ્યો, અને એના માળાપને કહ્યા વગર એક રાત્રે પોતાનું ઘર છોડી નિકળી પડ્યો! નશીબ સંજોગે તેને એક હીરાનો વેપારી મળી ગયો. તે ગોવળકોંડા જતો હતો. તે વેપારીને ત્યાં કારકુન તરીકે રહેવાનું કમલ કરીને તેને ખર્ચે તે હિંદુ-

* એનું સંપૂર્ણ નામ મીર મહમદ સૈયદ અરદસ્તાની હતું. તે સુઆઝ-મખાન, ખાનખાન, સીપેહસાલાર જેવા મોટા ખીતાબો મેળવવાને પણ બાળ્ય-શાળી ચયો હતો.

સ્તાનમાં આવ્યો. એના એચિતા નીકળી જવાથી એના માથાપને ઘણું લાગ્યું, અને પોતાના છોકરા વિશે શીકર કરવા લાગ્યાં. પણ હિંદુસ્તાનમાં જવું એ કાંઈ સહેલી વાત ન હોતી. મુસાફરી કરવી બહુ મુશ્કેલ હતી અને તેથી તેનો પત્તો મેળવવાનું અંધરું લાગવાથી, એને એના નશીબપર છોડી એનાં માથાપ નિરતિ બેઠાં.

જીમલા ગોવળકોડામાં આવ્યો. દહાડે દહાડે, તે પોતાની અક્કલ હોશી-યારીથી ઘણો આગળ વધવા લાગ્યો. એક વાણીતર ઉપરથી તે શેક થયો. પોતાના શેઠની સાથે પોતે પણ હીરાની ખાણમાં ભાગમાં વેપાર કરવા લાગ્યો, અને પુષ્કળ દ્રવ્ય ભેગું કરવા માંડ્યું. મોટા મોટા હીરાઓ પોતાની પાસે સાચવી રાખતો, અને ખીજ નાના મોટા હીરા વળ પાડીને વેચવા લાગ્યો. તે બેડો લુચ્ચો હોવાથી પોતાનો ધંધામાં વધારે ફાવ્યો, અને એક મોટો અવેરી-શાહ અવેરી થઈ પડ્યો.

આ વખતે શાહજહાનનો અવનતિ કાળ સમીપમાં હતો. તેના ચારે પુત્રો મસનદને માટે મસ્તી કરતા હતા ! તે વખતે ગોવળકોડામાં કુતુબશાહ રાજ્ય કરતો હતો. તેનું રાજ્ય વિશાળ અને દ્રવ્યવાન હતું. પોતાના રાજ્યમાં હીરાની ખાણો હોવાને લીધે પુષ્કળ વેપાર ચાલતો હતો, તેમ જ પોતાને પણ સારી આવક થતી હતી. ખાણોમાંથી નીકળતાં હીરા સંખ્યાથી ગણાતા નહોતા, પણ ઢગલાથી ગણાતા-વેચાતા હતા. આવા એક આખા રાજ્યમાં પોતાને આવેલો જોઈને, જીમલા, પોતે ઘણો લાગ્યશાળી છે એમ માનવા લાગ્યો. ત્રણ વર્ષમાં તે એટલો તો આખા થઈ ગયો કે, પોતાના મુરખી શેકેનું બધું કામ છોડી દીધું, અને પૈસા ભેગા કરીને હવે રાજદ્વારી ખાખતોમાં એણે માથું ખાસવા માંડ્યું.

કુતુબશાહ વિદ્વાનોનો પોષક હતો. જ્યાં જ્યાં ચંચળ પુરુષો માલમ પડતા હતા, ત્યાં ત્યાંથી તેમને બોલાવી સારે પગારે પોતાને ત્યાં નોકરીમાં રાખતો હતો. આદશાહની અને જીમલાની ખ્યાતિની વાતો દરેક દેશ પરદેશમાં થવા લાગી. પરિણામમાં જીમલાને પોતાના રાજ્યના ખજાનચીની જગ્યા આપવા માંગણી કરી. ભાવતું હતું અને વૈદે કેહ્યું, તેમ જીમલાએ આ માન ઘણું ઉપકાર સહિત સ્વીકાર્યું.

તેનો લાગવગ અતિશય વધી પડ્યો. દીનપ્રતિદીન તે આદશાહના એટલા બધા વિશ્વાસમાં આવવા લાગ્યો કે, એને પૂછ્યા વગર રાજ્યનું કાંઈ પણ અગત્યનું કામ થાય નહીં તે આદશાહ એની સલાહ વગર કાંઈ પણ કામ કરતા મંડિ નહીં. રાજ્યમાં જે કાંઈ ટુકાણે હુલ્લડ થયું તો બસ જીમલાને જ મોકલવામાં આવે અને તેને મોકલવામાં આવે, એટલે તે ફતેહ શિવાય

પાછો ફરેજ નહીં. એનો પડતો બોલ ઉંચકી લેવામાં આવતો હતો. માત્ર એક જ વર્ષના અરસામાં તે માનમાં, પૈસામાં, સત્તામાં, સર્વેમાં—શ્રેષ્ઠ થઈ પડ્યો. એણે પોતાનાં માબાપને હવે સંભાર્યાં. તેણે, પોતાના માતાપિતાને ઘેરથી નિકળ્યો, ત્યારથી અત્યાર સુધીની બધી હકીગત લખી મોકલી. એના બાપે આ સમાચાર જાણી ઘણી ખુશી બતાવી. બોદાનાં શુકરાનાં કીધાં તથા એના જેવા માણસને લાયક થોડીક શિખામણની વાતો લખી મોકલી, પણ તે શિખામણો પુત્રની ટોપલીને સ્વાધીન કરવામાં આવી !

પોતાના મોટા ભાઈને આટલો મુખી સાંભળીને, માલિકથી સાંખી શકાયું નહીં. તેને પણ હિંદુસ્તાનમાં જઈ, ભાઈના લાગવગ અને મદદથી નામ કાઢવાની ઇચ્છા થઈ. માબાપની મરજી ઉપરાંત, જોશીના ભવિષ્ય કથનની દરકાર રાખ્યા વગર, તે ઇરાનથી આવવા નીકળ્યો. ઇસ્ફહાનથી તે કાશ્મીર આવ્યો. પોતાની સાથે માત્ર જો માણસોને જ રાખ્યા હતા. એક કારવાન (વણુજર) દખણમાં જતો હતો, તેની સાથે જ ભેળાયો અને ભાઈને મળવા નીકળ્યો.

સરખામણીમાં જો એક માણસ બીજા કરતાં ચ્હડીયાતો માલમ પડ્યો તો અદેખાઈનો અગ્નિ ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતો નથી ! તેમાં પણ ભાઈએ ભાઈ, કાકા કાકાના—પિત્રાઈ વચ્ચે તો આગના ભભૂકા જ દેખાય છે ! હિંદુઓના પુરાણમાં કૌરવ ને પાંડવોની વાત છે ! જેઓ એક બીજા પ્રતિના દ્વેષ ને લોભને લીધે દૂષી ગયા ! ધંશપરંપરાથી, આદમ ને ઈવના વખતથી આ વારસો મળેલો છે. આજે પણ તે જીવતો જગતો છે. જીમલાં હવે મીરજીમલાં બન્યો હતો. એની મરજી તે એનો કાયદો. આ સ્થિતિ જોઈને રાજ્યનાં અમીર ઉમરાવો, અમલદારો એનાપર બળવા લાગ્યા ! એની બોડખાંપણ, ઝોનાં છિદ્રો, શોધવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓ હમેશાં નાશી-પાસ થતા હતા. એક બાજુ મીરજીમલા, અને બીજી બાજુ એનાં શત્રુઓનું મોટું ટોળું ઉભું થયું હતું. પરંતુ તે સર્વેની સામે ટક્કર લેવાનું એનામાં સામર્થ્ય હતું. હજી એના અહો વધારે અનુકૂળ હતા. કાશ્મીરનો રાજા, કુતુબશાહનો મિત્ર હોવાથી, તેને કાશ્મીર આવવા આમંત્રણ કર્યું. કુતુબની નજરમાં મીરજીમલા શિવાય બીજું કોઈ વિશ્વાસપાત્ર ન હતું, તેથી રાજ્યકારભાર બધો એને સોંપી પોતે કાશ્મીરની મોજ ભોગવવા ઉપડી ગયો.

માત્ર એકાદ મહિનો તેણે કાશ્મીરમાં ગુંજયો હશે, અટલામાં એની તખીયત નાદુરસ્ત લાગવાથી તે પોતાને વતન પાછો ફર્યો. કાશ્મીરના રાજ્યની સરહદપર આવી પહોંચતાં, તેને પીરપંચાલના પર્વતમાં રહેતા એક પ્રખ્યાત ફકીરની મુલાકાત લેવાનું મુયેવવામાં આવ્યું. આ ફકીર ઘણો લાંબો સમ-

યથી અહીં રહેતો હતો અને તે ભૂત ભવિષ્યનું સારું જ્ઞાન ધરાવતો હોવાથી કોઈકવાર મોટાં માણસો પણ એનાં દર્શન કરવા જતાં હતાં. તે છતાં આ ફકીર એકાંતવાસ હમેશ પસંદ કરતો હતો અને ન છૂટકે જ કોઈને મુલાકાત આપતો હતો.

કુતુબશાહને આ ફકીરની મુલાકાત લઈ પોતાનાં રાજ્યની આખાદી બરખાદી વિશે ભવિષ્ય જાણવાની ઇચ્છા થઈ.

ફકીરને મળવા જવું કે નહીં, તે વિશે તેણે પોતાના અમલદારોની સલાહ પૂછી. બાદશાહ પોતે જવાને આતુર હતો, એટલે વિરુદ્ધ વિચાર દર્શાવેલો એ ગંભીર ભૂલ ગણાય, એવું સમજનારા રાજ્યના અમલદારોએ હામાં હા લેળવી. ને કુતુબશાહ ફકીર પાસે જઈને પોતાનું ભવિષ્ય પૂછશે તો નિશ્ચય ફકીર ભવિષ્ય કથન કરશે જ, તેથી ને તેને ફેડાય તો વચ્ચેથી મીરજુમલાનું કાટણું કાઢી શકાય ! આ વિચારથી ફેટલાક અમલદારોએ સીપાઈને બદલે પોતાનામાંથી એક જણને ફકીર પાસે મોકલવા ઠરાવ કર્યો. મહાન પુરુષ પાસે એક સાધારણ સીપાઈ મારફતે સંદેશો મોકલવો, એ તે ફકીરનું અપમાન કર્યો જેવું ગણાશે, એવું જણાવી તેઓએ બાદશાહનો વિચાર ફેરવ્યો, અને તેઓ પોતાનામાંથી એક જણને પવંતના શિખરપર તે સાધુના રહેઠાણમાં મોકલવા શક્તિવાન થયા.

ફકીર સાથે વાત કેમ કરવી, તે મારી લાલચને નમશે કે નહીં, વખતે તે મને શાપ તો નહીં આપે, એવા અનેક વિચારોમાં ધસુપડુ મનથી આ અમલદાર શિખરપર ગયો. સાધુની ઝુંપડી પાસે આવીને તેણે ધીમેથી બારણું ટોક્યું. પહેલાં તો કોઈ જવાબ મળ્યો નહીં, પણ ફરીથી જ્યારે એણે ટોક્યું, ત્યારે બારણું ધીમેથી ઉઘડ્યું, અને સાંઈ સાહેબ બારણા આગળ આવી ઉભો રહ્યો. તે કમ્મરમાંથી એવડો વળી ગયો હતો, તેની સફેદ દાઢી હાથ જેટલી લાંબી લટકતી હતી, અને તેણે માત્ર એક ફોટું વજ્ર પહેર્યું હતું. તેની આંખો ચળકતી હતી. તેના એરાપરથી તે ઘણો તામસ સ્વભાવનો માલમ પડતો હતો. તેણે બારણું ઉઘાડીને આ નવા પરાણા સામું એકી નજરે જોયા જ કીધું. નવો આવનાર મનમાં ગભરાવા લાગ્યો; એકલા આવવામાં મોટી ભૂલ કીધી, એમ તે માનવા લાગ્યો; સાંઈબાવાને આ પ્રમાણે ખલલ કરવાથી તેઓ ગુસ્સે થઈ ગયા. પણ કશું નહીં બોલતાં, તેઓએ આનો કોઈ તરસ્યો મુસાફર ધારી, તેને ખૂણામાંના એક પાણીના માટલા તરફ આંગળી ખતાવી, ધાંટો પાડી કહ્યું; “પીને ચાલ્યો જા!” આ અમલદારે તેમ નહીં કરતાં નીચા વળી નમન કીધું, અને પોતાના ખીસામાંથી બાદશાહનો કાગળ કાઢીને તેના હાથમાં

મૂક્યો. તે : કાગળ જોઈને પહેલાં તો સાંધી ચમક્યો; પણ પછી તેણે કાગળ વાંચ્યો ને કહ્યું; “અચ્છા ! હું બાદશાહની વાટ જોઈ છું; જા, અને એને શુભચુપ અહીં મોકલ !”

આ અમલદારે ફરી નમન કરીને તેના મોં આગળ ફટલીક સુવર્ણ મહોરો મૂકી, તેના કહેવાતો સ્વીકાર કર્યો, અને તરત જ ઝુંપડી છોડી ચાલવા માંડ્યું. એનાથી મીર જુમલા વિશે કશું બોલી શકાયું નહીં. તે સાંધુને જૂઠું બોલવા વિનતી કરવી, અને કદાચ તેના બદલામાં શાપ તો પોતાનું તો આવી જ બને ! પણ વળી બ્યારે તેણે સુવર્ણ મહોરોનો સ્વીકાર કર્યો, અને જો તેને વધારે મહોરો આપીએ તો એ કેમ ચલાય-માન નહીં થાય ? આમ તે વિચાર કરવા લાગ્યો. નીચે ઉતરવાને બદલે તે થોડ્યો. પાછા ઉપર જવું કે નીચે જવું, તે નક્કી કરવા લાગ્યો. છેવટે તેણે ઉપર જવા ઠરાવ કીધો. તેણે પોતાનાં પગલાં પાછા ફેરવ્યાં. ઝુંપડી આગળ આવ્યો. બારણાં ઢોક્યાં. આ વખતે કમનસીબે તે ફકીર હાથમાં નાનું ખંજર લઈને બારણું ઉઘાડવા આવ્યો. વારંવાર પોતાને ખલલ કરવા માટે તે ધણો શુરસે થઈ ગયો હતો. તેણે બારણું ઉઘાડ્યું, પણ તેનું ઉગ્ર સ્વરૂપ જોઈને પેલો અમલદાર શું કહેવું તે ભૂલી ગયો. તેનું રુદ્રસ્વરૂપ જોઈને તે થરથરવા લાગ્યો, અને હાથ જોડીને માત્ર એટલું જ કહ્યું કે; “ખીરમદ ! બાદશાહ પોતાનું લવિષ્ય જાણવા માંગે છે. તેનું રાજ્ય આબાદ રહેશે કે નહીં તે જાણાવશે.”

“એને મોકલ, અને હું બધું કહીશ !” આટલો જ જવાબ દઈને તેને ફડાક દેતાં કે બારણું બંધ કરી દીધાં. પોતાની આશામાં તે નિરાશ થયો. જે માટે તેણે ફરી ફેરો ખાધા, તે સફળ થયું નહીં. એટલામાં ચારે મેર પુષ્કળ પવન પૂંકવા માંડ્યો, અને નીચે આવી પહોંચે સાર પહેલાં તો અતિશય વરસાદ વરસવા લાગ્યો. સાથે છત્રી નહીં હોવાને લીધે તે તદ્દન ભીંજાઈ ગયો, અને નીચે આવતાં જોઈ એના મિત્રો એની આસપાસ ફરી વળ્યા, અને ઉપર શું બન્યું તે જાણવા આતુર થઈ ગયા. પણ એનાથી કશું બોલી શકાયું નહીં. “મને એકલા રહેવા દો ! બધું પછીથી કહેવાશે ! સાંધાવા શાહને કાલે તેડે છે.” આટલું બોલી તે પોતાના તંબુમાં ગયો. રાત્રે તેને સખત તાવ આવ્યો અને ખીજી સવારે તેનો આત્મા ઈશ્વરને ત્યાં પહોંચી ગયો !

પ્રકરણ ૩૪ મું.

ગોવળકોડાનું લવિષ્ય.

તેના માતાનું કારણ પેલો સાંઠ જ હોવો જાઈએ; અને તેને કાંઈ જાદૂ કર્યું હોયું જોઈએ, એમ સર્વેને લાગ્યું. તેથી તેઓએ યાદશાહને ઉપર જવા ના કહી. તેઓએ તેને ઘણો જ આગ્રહ કરી જતાં અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ વ્યર્થ. ખીજી સવારે કુતુબ-પોતાના રસાલા સાથે ખીર પંચાલના શિખરપર ચઢવા લાગ્યો. ઝુંપડીની પાસે પોતે એકલો જ આવ્યો, અને ધીમેથી બારણું ઠોક્યું. સાંઠએ આવીને બારણું ઉઘાડ્યું, અને રાજાએ તેને ઘણા માનથી નમન કર્યું. પેલાએ જવાબમાં પોતાનું માથું ધુણાવ્યું અને અંદર આવવા સૂચવ્યું.

તેઓ બારણું દબને અંદર ગયા, અને કુતુબે તેને બે હાથ જોડી પૂછ્યું; “મહાત્મા પુરુષ! મારા રાજ્યનું લવિષ્ય શું છે તે જણાવવા કૃપા કરો. મારી પ્રજા વશાત્તર રહીને રાજ્ય ટકાવી રાખશે, કે દગાદટકાથી તેનો અંત આવી જશે, તે જણાવવા હું આતુર છું.”

સાંઠજાવાએ આકાશ તરફ જોયું, અને પછી તેના તરફ જોયું.

“જ્યાં સૂધી રાજાનાં વસ્ત્રો મનુષ્યના રક્તથી લાલ થશે નહીં, સાંઠ સૂધી તેનું રાજ્ય અમર રહેશે!”

નાખુશ છોડે આ લવિષ્યવાણી સાંભળી, વધુ કાંઈ પણ જાણ્યા વગર, માત્ર નમન કરીને તે ચાલતો થયો. પોતાનો રસાલો જે આવે ઉભો હતો, તેને આ વિશે કાંઈ પણ નહીં કહેતાં તેણે નીચે ઉતરવા માંડ્યું.

તે નીચે ઉતરતો હતો, તેવામાં પોતાના એક અમીર સાથે આ શિખરની મનોહરતા વિશે વાત કરતાં કરતાં તે ઝુંપડી આવેથી કેવી લાગતી હતી, તે જોવા પાછો ફર્યો. માત્ર અડધી મીનીટ તેણે જોયું હશે, અને તેટલામાં એક અદ્ભૂત યનાવે તેને પાથરવત કરી મૂક્યો.

તેણે શું જોયું? ફકીરની ઝુંપડી પાછળ એક નાનો વાડો હતો, સાં આગળનું બારણું ઉઘાડ્યું, અને ઝાંચિતી એક સ્ત્રી ઉભેલી માલમ પડી. માત્ર એક ક્ષણભર બારણું આગળ ઉભી રહી તે અદ્ભૂત થઈ ગઈ. આ તે શું? ફકીરના ઝુંપડામાં આવી મનોહર રંભા ક્યાંથી? શું ફકીરે કોઈને અત્રે કેદ કરી રાખી હતી? આ વિચારમાં કુતુબ થેલો થઈ ગયો. ક્ષણભર તેણે જોઈ હશે. પણ તેના હૃદયમાં હંડી છાપ પડી. ફકીરે તેને નિરખવાની હોંસમાં તે ઝુંપડા તરફ જોઈ રહ્યો. પણ નિરાશા શિવાય ખીજું કશું જોઈ શક્યો નહીં. “અરે તમે પેલી જનતની દુરીને જોઈ કે નહીં! આહા! કેવી ખુબમુરત!” આ પ્રમાણે તે પોતાની આસપાસના અમીરોને પૂછવા લાગ્યો.

“જુપડામાં તે વળી ઔરત! ખુદાવિંદ! તદ્દન અસંભવિત!” તેઓ બોલી ઉઠ્યા.

“અરે મારી આંખે અંજવાં જોયાં નથી. મેં તે નાઅનીનને જોઈ છે. શું આ મારી આંખો મને છેતરે છે એમ કહેવા માંગો છો? ના ના, તેમ નથી. સૂર્યના તેજથી મારી આંખે અંજવાં આવ્યાં નથી. તેના તેજથી હું છક થઈ ગયો છું. અરે! હું તેને ફરીથી કેમ જોઈ શકું! અરે! શું તે રૂપે રૂપનો ભંડાર નહોતી!” આમ બોલતાં બોલતાં તો તે જમીનપર બેસી ગયો.

બાદશાહની આવી સ્થિતિ જોઈ, સધળા અમીરો માહિમાંહે ગભરાવા લાગ્યા કે, આ અણુધારી પીડા ક્યાંથી વળગી! શાહ તે જગ્યાએથી અસવા માંગતો ન હોતો. તેને તે સ્ત્રીની ઘેલછા લાગી. તેઓ જૂદી જૂદી તરેહની સલાહ આપવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. એકે કહ્યું, “આપણે તે કાઠને જોઈ શક્યા નથી ને શાહ ક્યાંથી જોવાનો હોતો? પેલા કમખખત જાદુગરે કાંઈ મોહકાણુ વાળી લાગે છે.” બીજાએ કહ્યું, “ખુદાવિંદની તખીયત બગડી ગઈ હશે, માટે દવા પાઓ.” ત્રીજાએ, શાહને થોડીક શેખચક્ષીની ઉપમા આપી તો ચોથાએ શાહને આ વાત ભૂલાવવા પ્રયત્ન કરવા સલાહ આપી. પણ આ દરેક જણુ સમજતા હતા કે, પોતાની સૂચવેલી સલાહનો કદાચ જ ઉપયોગ કરવામાં આવે, તોપણ આ હડીલો શાહ કમુલ થાય એમ લાગતું નહોતું.

છેવટે એક જમાનાના ખાધેલા ધરડા ધુવડ અમીરે કહ્યું; “આપણે બાદશાહને એવી કમુલાત આપવી કે, હા અમે તે સ્ત્રીને જોઈ છે! અમે તે તમને આણી આપીશું. હમણાં તમે મહેલમાં ચાલો.” આ સલાહ!

તે વાજબી લાગી, અને શાહ માની શકશે આમ તેઓને લાગ્યું. તેથી આ યુક્તિ અજમાવવાના હેતુથી તેઓ ફરીથી બાદશાહની નજીક આવી, ત્રણ સલામ કરી ઉભા રહ્યા. બાદશાહ તેઓ શું સલાહ આપે છે તે જાણવાના હેતુથી પૂછવા લાગ્યો; “બોલો, શું કહેો છો?” પણ આ વખતે કાઠની જીભ ઉપડી શકી નહીં. પુનઃ શાહે પૂછ્યું; “શું તમે અફલ વગરના છો! મૂખાં છો! કે મને સલાહ આપી શકતા નથી? આહા! મીરજુમલા મારી પાસે હોત તો કેટલું સારું!” “સમુર નામવર!” એક અમીર કે જે જુમલાનું નામ સાંભળતાં છછણી ઉઠ્યો, તે બોલવા લાગ્યો. “અમે નક્કી કર્યું છે કે તમે ભાન ભૂલ્યા છો. જુપડામાં ફરી સીવાય કાંઈ રહેતું નથી.”

બાદશાહના શુરસાનો પાર રહ્યો નહીં. આનમાંથી તલવાર ખેંચીને તે ઘરાડી ઉઠ્યો; “આ ધરડા ધુવડ!! જો તને સફેદ વાળ નહીં હોત તો અ તલવારથી—” તરત જ તે અટકી પડ્યો. ફરીરની એતવણી તેને યાદ આવી

જુંપડામાંથી એક આગતો લલુકો નીકળ્યો. ફકીર તેના સામું જોતો હોય એમ લાગ્યું. કુતુબે પોતાની તલવાર મ્યાનમાં ધાલી અને તે મુંગો થઈ ગયો. ફકીર અદૃશ્ય થઈ ગયો.

આ લય ભરેલો ભેદી દેખાવ જોઈને સૌ આશ્ચર્ય ચક્રિત થઈ ગયા. આ કટાકટીના મામલામાંથી કેમ પસાર થઈ જવું, તે કોઈને સૂઝ્યું નહીં. છોવટે પેલો ધરડો અમલદાર તેની પાસે આવી હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો; “નેકપનાહ! આપ ગુરસો કમી કરો. અલારે આપની વાત વધારે ચરચાવી જોઈએ નહીં. આપ મહેલમાં ચાલો અને ત્યાંથી થોડાક જનસુસાને આ સ્ત્રીની તપાસ કરવા મોકલો.”

બાદશાહ આ સલાહથી ખુશી થયો, અને તે પ્રમાણે વર્તવા કબુલ કર્યું. સૌ નીચે ઉતરવા લાગ્યા. કુતુબ પોતાના મહેલમાં આવ્યો અને તેણે પોતાને હાથે એક ફરમાન લખી કાઢ્યું અને તેમાં કાંઈ જરૂરનું કામ છે, માટે તે ફકીરે મહેરબાની કરી પોતાના મહેલમાં આવવા કૃપા કરવી, એમ જણાવ્યું. વળી આ કાગળ મોકલાવતાં પહેલાં તેણે પોતાના ખાનગી અમલદારોને હુકમ આપી દીધો કે, તે ફકીર પોતાની જુંપડીમાંથી અહીં આવવા નીકળે, પછી તેઓએ એક શણગારેલી પાલખી તેની જુંપડીમાં લઈ જઈ, પેલી સ્ત્રીને લઈ આવવી. આ પ્રમાણે યુક્તિસર કામ કરવાને માટે જરૂર જોગા હુકમો કાઢીને તેણે પોતાનાં માણસોને વિદાય કીધાં!

બાદશાહ શા માટે મને જોલાવતો હશે એવા કુતુહલથી, અથવા તો ગોવળકોડાનો બાદશાહ મારી મુલાકાતે આવે, અને વળી મને પોતાના મહેલમાં તેડે, આવા અભિમાનથી ખુશ થઈ જઈને તે સાંધ્યાવા પોતાનું જુંપડું છોડી રાજના મહેલમાં આવ્યા. તેમને ઘટતો આવકાર આપવામાં આવ્યો! પણ બાદશાહ કામમાં રોકાયેલા છે માટે થોભો, એમ કરી તેમને બે ત્રણ કલાક બેસાડી મૂક્યા.

આ દરમ્યાન, કુતુબના જનસુસો જુંપડીમાં પહોંચી ગયા, અને કાંઈ પણ સમ્યક્તા અને સલુકાઈનાં ચિહ્ન વગર જુંપડીનાં બારણાં, અંદરના બારડાનાં બારણાં ફટાફટ ઉઘાડી નાંખ્યાં, અને જ્યાં પેલી અખળા સૂતી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ ગમે એટલા પાપાણુ હૃદયના હતા, છતાં પણ એક આવી ખૂબસુરત અખળાપર હાથ ઉગામતાં ખંચાયા! તે ઉઘતી હતી, તેને ઢંઢોળવા કરતાં ધુમરાણુ કરી જગાડી! જેવી તે હાંફેલી ફાંફેલી ઉડી કે આ માણસોમાંના એક જોલી ઉઠ્યો; “બાલુ! ગલરાતાં નહીં. અમે તમને ઈન્જિ કરવા નથી આવ્યા. આ કંગાલ જુંપડીમાંથી તમને રાજમહેલમાં તેડી જવા આવ્યા છીએ!”

આટલું બોલી, કાંઈ પણ જવાબની રાહ નોંધ્યા વગર તેણે આ બીચારીને ઉંચકી લઈ પાલખીમાં સુવાડી દીધી ને નીચે ઉતરવા હુકમ થયો.

તે બીચારી ગલરાયલી અકળાયલી એકાએક ચીસ પાડવા મંડી પડી, અને “ઓ પિતા! ઓ પિતા! મને બચાવો!” એમ બૂમ પાડવા લાગી. પણ હોય કાણ કે તેને બચાવે! તેની પાલખી લઈને માણસો પૂર ઝડપે ઉતરી પડતા હતા. કોઈને પણ ખચર પડવા દીધા વગર તેઓ મહેલમાં પહોંચી જવા માંગતા હતા. પણ તેઓને કમનસીબે, અને આ નિરાધાર છોકરીને સારે નસીબે, ત્રણ ઘોડેસ્વારો તેની ચીસો સાંભળી બાબુએથી નીકળી આવ્યા અને “સખુર” કરી બૂમ મારી, આ લોકોને ઉતરતાં અટકાવ્યા. જસુસોમાંના એકે કુતુબશાહના નામથી તેને બાબુ ખસવા જણાવ્યું. પેલી અળખા “મને બચાવો! બોદાને ખાતર મને બચાવો!” એમ બૂમ પાડ્યા કરતી હતી.

જેઓએ કુતુબનું નામ પણ સાંભળ્યું નહીં હોય, તેઓ તેની શું દરકાર રાખવાના હતા? તેઓએ તરત પોતાની તલવાર કાઢી, તે હંટારાઓ ઉપર હુમલો કર્યો. કુતુબનાં માણસોને લડવાની ફરજ પડી. તેઓએ પાલખી ત્યાં જ મૂકી અને સામસામા ફટકા પડવા માંડ્યા! આ પ્રમાણે કેટલીકવાર સૂધી સખત ઝપાઝપી ચાલી, અને આ ત્રણ બહાદૂર રક્ષણ-કર્તાઓએ, કુતુબનાં લગલગ ધણીખરાં માણસોને યમદારે પહોંચાડી દીધાં! આ તકનો લાભ લઈ, પાલખી ઉચકનારાઓમાંથી કેટલાક પોતાનો જન બચાવવાને નાસી જવા લાગ્યા. પણ આ હીંમતવાન સખસો તેમની પાછળ પડી, તેમને ફરીથી પાલખી આગળ ખેંચી લાવ્યા. પાલખી-વાળાઓ શિવાય જે કોઈ બચ્યા હતા, તેઓ નાસી છૂટ્યા. આ લોકોએ પોતાને શુભતદાન બક્ષવા પ્રાર્થના કરી, જે સ્વીકારવામાં આવી. પણ તેમને પોતાની પાસે હિલા રહેવા હુકમ કરવામાં આવ્યો.

સારે નસીબે પાંપીઓના હાથમાં જતા બચેલી તે સુંદરી પાલખી-માંથી બહાર નીકળી પડી, અને પોતાના બચાવનારો ઉપકાર માનવા લાગી. તે આપણા બહાદૂર સીપાઈને પગે લાગવા જતી હતી, તેટલામાં તેનો ધુરખો મોંપરથી ખસી ગયો, અને તે જ ક્ષણે તેનો અતિશય ખૂબ-સુરત ચહેરો તેમની નજરે પડ્યો.

આપણા બહાદૂર સીપાઈએ તેને પગે લાગતાં તરત અટકાવી અને કહેવા લાગ્યો; “ખૂબસુરત નાઝનીન! તે ફરીમે કારસાઝનાં શુક્ર શુબ્બર! અમે કાંઈ કીધું નથી. જોત્ર, અમે તને ક્યાં મૂકી આવીએ. હું એક ધરિની બચ્યો છું, અને આ દેશમાં મારું ખરું પાણી બતાવવા આવ્યો છું!”

“નેકમદ! મને પેલી ઝુંપડીમાં લઈ જા. ત્યાં એક ફકીર રહે છે,

હમણાં તે બહાર ગયલો છે. તે આવી પહોંચે ત્યાંસૂધી તું મારું રક્ષણ કર!”

આ પ્રમાણે તેના કહેવાથી પેલા બહાદૂરે, પાલખીવાળાઓને હુકમ કર્યો કે પાલખી પાછી ઝુંપડીમાં મૂકવા ચાલો! તેઓના કબુલ કર્યા વગર છૂટકો નહોતો, તેથી તેઓ પાલખી ઉંચકી ઝુંપડી તરફ વિદાય થયા.

આ બહાદૂર ધરિનીઓ ખીજા કાંઈ જ નહીં, પરંતુ જીમલાનો ભાઈ માલેક અને તેના બે માણસો જ હતા. તેઓ ઉત્તરથી મુસાફરી કરતા કરતા ગોવળકોડા સૂધી આવી પહોંચ્યા હતા, અને તેઓ ઓરંગાબાદ જતા હતા. તેઓને આ પીરપંચાલને માર્ગે થઇને જવાનું હોવાથી, તેઓ આ રસ્તેથી જતા હતા, તેવામાં તેઓએ એકાએક ચીસો સાંભળી, ને તેથી તેઓ કુતુખનાં માણસોની સમીપ આવી પહોંચ્યા, અને પછી શું થયું તે તો ઉપર જણાવ્યું છે.

આપણો નાનો રસાલો ઝુંપડીમાં આવી પહોંચ્યા બાદ, પેલી દુઃખી અયળાની માવજત કરવામાં આવી.

છેક સાંઝપડી હાં સૂધી માલેક, ફકીરની આવવાની વાટ જોતો બેસી રહ્યો. અંતે એક માણસને ધીમે ધીમે શિખરપર ચઢતાં જોયો. કાંઈક વિચિત્ર આકૃતિ માલમ પડી. તેઓના મનમાં કાંઈક ડર લાગ્યો, તે છતાં હીંમત રાખીને પૂછ્યું; “એ કોણ આવે છે?” તરત જ પ્રત્યુત્તર મળ્યો; “આવો સવાલ કોણ પૂછે છે?” સામે આવો જવાબ મળવાથી તે કાંઈ અચકાયો, પણ વળી પાછો હીંમતથી તેને જવાબ દીધો, “દુઃખીને દીલાસો આપનાર, નયળાનું રક્ષણ કરનાર અને ખરા માલીકને તેની ખોવાયેલી વસ્તુ પાછી આપનાર હું માલેક છું!”

“ચાલ ત્યારે માલીક અહીં ઉભો છે. વસ્તુ પાછી સોંપ,” આટલું બોલતાં તે ફકીર છેક પાસે આવી પહોંચ્યો, અને આપણા ધરાનીને પૂછવા લાગ્યો; “હાય! જ્યારે નંગ ખોવાઈ ગયું છે, ત્યારે શા માટે વીંટી સાચવ્યાં કરો છો?” માલેક-હઝરત, નંગ વીંટીમાં જ છે. આવીને ખાત્રી કરો.

“હૈં! શું નંગનું રક્ષણ થયું છે! જીવાન છોકરા! હું તારો જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો જાણો છો! પણ તું મને કહે કે, તં એને કેવી રીતે બચાવી છે. જો તં ખરેખરાત એનું રક્ષણ કર્યું હશે, તો એક વૃદ્ધ પુરુષનો તું આશિર્વાદ મેળવશે.”

માલેકે હુકમમાં જે કાંઈ બન્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું. બાદ તે ફકીરે પોતાનાપર જે વીંટું હતું, તે પણ કહી સંભળાવ્યું. બાદશાહે તેની ખીલકુલ મુલાકાત લીધી નહીં, પણ ખોટાં બહાનાં કાઢી તેને મહેલમાં જ બેસાડી મૂક્યો. પુષ્કળ વખત વહી જવાથી, એને વહેમ પડ્યો, અને રજા લીધા વગર તે પોતાની ઝુંપડીમાં પાછો ફર્યો. તેને બીક લાગી કે,

પણ શરમાવે એવી રચામગિરિની પુત્રી! જેવા વઘાર સાહેબે તેનો યુરખો ખેંચ્યો કે તે ખડખડ હસી પડી, અને જો હાથે તાળીઆ પાડી નાચતી કુદતી મહેલમાં દોડી ગઈ!

આ અભુધાર્યા બનાવથી મીરજુમલાને તો ત્યાં ઉભું રહેવું ભારી પડી ગયું. રખેને કાંઈ જોય તો મોત! ગભરાટમાં કાંઈ પણ રસ્તે તે સ્થળ છોડવાની બીતિમાં તે એક નાનાં ઝાડપર ચઢ્યો, અને ત્યાંથી બીજા આભુ ભુસકો મારી ઘેર નાઠો.

આ પ્રસંગ સમજવો તેને મુશ્કેલ પડ્યો નહિ! ઐગમે આજનો તાગેરો રચ્યો હતો. તે નિશ્ચય મારો કાગળ કુતુબને વંચાવશે અને જો ગોવલકાંડા રહ્યો તો એઆબરથી દેશપાર થવા વખત આવશે. આ પ્રમાણે તેને વિચાર આવતાં, તેણે ધાર્યું કે કાંઈ પણ ખડાનું કાઢી બાદશાહથી દૂર થઈ જવાય તો વધારે સારું. બાદશાહ તો પેલી લયલાની પાછળ મજનુન થઈ ગયો હતો. પણ તેના ઉમરાવોના સમગ્રવ્યાથી તે રાજધાની તરફ હવે પાછો પ્રરતો હતો. રાજ આવી પુગે, ત્યાર પહેલાં તો કુર્ણાટકમાં વઘારની બરૂર છે એમ જણાવી, પોતાનું બધું લસ્કર લઈ, મીરજુમલાએ દેશવટો લીધો!

બાદશાહ જેવો રાજધાનીમાં આવી પહોંચ્યો કે, અદેખા અમલદારોએ જુમલા, અચાનક ગોવલકાંડાથી આલ્યો ગયો, તે વાત એવા સ્વરૂપમાં કહી સંભળાવી કે, બાદશાહને પણ વહેમ ગયો કે જુમલા કાંઈ ખેત્રમાં રમતો હશે. વળી તે પોતાની રજા વગર અચાનક આલ્યો ગયો તે જોઈને તેના પેટમાં અતિશય બળતરા થવા માંડી! એથી પણ વિશેષ, જ્યારે તે મહેલમાં ગયો, ત્યારે ઐગમે કામાતુર જુમલાનો પ્રેમપત્ર બાદશાહના હાથમાં મૂક્યો, અને તે વાંચતાં તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહીં. મીરજુમલા પાછો આવે કે તેને સખત શિક્ષા કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

પ્રકરણ ૩૬ મું.

માલિકનાં સાહસો.

મીર જુમલાનાં સંબંધમાં જે વાતો બનતી હતી, તેની ખીચારા માલિકને કશી ખબર નહોતી. તે જેવો ખીર પંચાળનાં શિખરપરથી નીચે સુરત સુરત તરફ જ ગોવલકાંડાનો રસ્તો લીધો અને ખીજે. દિવસે આપણા બહાદુરો, ખબર કાઢતાં તેણે માલમ પડ્યું કે, મીરજુમલા કહેવા લાગ્યો; “ખૂબસુરતે વધતે કુર્ણાટક ગયો છે, તેથી તેણે એક પત્ર અમે કાંઈ કીધું નથી. જોય, હું સારો કામધંધો અપાવવા વિનંતિ કરી. ઈરાની બચ્ચો છું, અને આ દેશને બચ્ચો—“તને મદદ કરવાને હું અશક્ત છું; “નેકમદદ! મને પેલી શુંપડી પાસે જજો, તે તને મદદ કરશે!” કાગ-

જાની ખીણ બાણુએ ઝીણા અક્ષરથી તેને લખ્યું હતું કે, “ડાહો હોય તો એમ નહીં કહેતો કે હું જીમલાનો ભાઈ છું!”

જે કે માલેકને આ જવાબ રચ્યો તો નહીં, પણ તે પ્રમાણે પ્રત્યેક વગર છૂટકો નહોતો. તે અખ્યાસ વેપારી પાસે ગયો અને જીમલાનું આજખાણ આપવાથી તેને મદદ કરવા તે વેપારીએ હા કહી.

અખ્યાસ રાવણકોડાની ખાણોનો માલેક અને મોટો વેપારી હતો. મીરજીમલાનો તે ખાસ મિત્ર થતો હતો, અને તેથી તેનાં ભાંધને ઘટવો આવકાર આપી, પોતાને ત્યાં રાખ્યો; અને એક માસ પછી પોતાની ખાણોમાં તેડી જવા પ્રયત્ન આપ્યું. તેટલો વખત માલેક આગનગરમાં પડી રહ્યો. એક માસ ખલાસ થતાં-અને જણા રાવણકોડા જવા નીકળી પડ્યા. ત્રણ દિવસની મુસાફરી પછી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. અખ્યાસે તેને ખાણમાં લઈ જઈને જૂદા જૂદા પ્રકારનાં જમીનનાં પડ બતાવ્યાં અને હીરા તેમાંથી કેવી રીતે નીકળે છે તેની સમજ પાડી. માલેકનું કામ આ ખાણમાંથી કઈ કઈ જગ્યાએ હીરા નીકળે છે, તે તપાસવાનું હતું.

*

*

*

*

કેટલોક વખત-વીતી ગયો. પણ અંધી મહેનત ફેગટ જતી હતી. માલેક રાત દિવસ માણસો પાસે જમીન ખોદાવ્યો જતો હતો, પણ હીરાની ભાજ લાગતી ન હોતી. એક દિવસે સાંજના તે ઓચિંતો ખાણમાં પોતાનાં માણસો કામ કામ કરે છે તેની તપાસ કરવા જઈ ચઢ્યો. તે નીચે ઉતરી ચારેબેર ફરવા લાગ્યો, અને તપાસતાં તપાસતાં છેક એટલો આઘો જઈ ચઢ્યો કે અંધારું પુષ્કળ થઈ જવાથી તેને રસ્તો માલમ પડી શક્યો નહીં. સાંકડી ખીણમાં તે આગળ તે આગળ ચાલતો હતો. ઓચિંતો એક ફાટમાંથી અજવાળું તેને માલમ પડ્યું. કાંઈ દીવાનો પ્રકાશ હોય એમ તેને લાગ્યું. ઘડીકમાં તે દેખાતું હતું તો ઘડીકમાં તે દેખાતું બંધ થઈ જતું હતું. આ શું છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસામાં માલેક હવે પાછા ફરવાને બદલે સાવચેતીથી આગળ ચાલવા લાગ્યો. માલેકની ખાત્રી થઈકે, આ ખીણની પછવાડે ખીણ ખીણ હોવી જોઈએ અને ત્યાં કોઈ પણ રહેતું હશે કે જ્યાંથી રાતને વખતે આ દીવાનો પ્રકાશ માલમ પડે છે. વધારે ખાત્રી કરવાને માટે તે છેક પોતાની ખાણના નાકા સુધી ગયો. આગળ જતાં માલમ પડ્યું કે પોતાની અને જોડીને ખીણ વચ્ચે માત્ર એક પાતળું થર હતું, પણ તેની ફાટમાંથી બધું જોઈ શકાય અને સાંભળી શકાય એમ હતું.

હવે તે ફાટમાં ધ્યાન દીધેને જોવા લાગ્યો તો તેની અતિશય અજાયબી વચ્ચે, પેલા સાંઈ મીયા અને દયલાલે ગુફા જેવા એક ઓરડામાં બેઠેલાં જોયાં. તેઓ વાત કરતાં હોય એમ તેને લાગ્યું. ધ્યાન આપતાં તે અને જણાને વાત કરતાં સાંભળી શક્યો.

“લયલા! કાલે હું ઉપર જવાનો છું, તું એકલી છે, માટે સાવધ રહેજે! બહાર જતી નહીં, અને જો ગઈ તો પછી આ પરમેશ્વર—”

બાલનારનો અવાજ ધીમે થઈ જવાથી તે વધુ સાંભળી શક્ય નહીં. વળી પાછો બાલનાર ઘાંટો પાડી કહેવાં લાગ્યો; “લયલા! હું તને સમજાવીને કહું છું, હું તારા કાલાવાલા કરું છું કે, તે ધરાનીનો તું વિચાર કર નહીં. હા, તે ઘણો લલો છે, બહાદુર છે, પણ તેની સાથે તારો સંબંધ થઈ શકશે નહીં. તું શા માટે એને શોધી કાઢવા મને કહા કરે છે? કાંઈ ફીકર નહીં. જો કે તારો એની સાથે સંબંધ થઈ શકશે નહીં, તે છતાં પણ હું તેને શોધી કાઢીશ, બચાવીશ, તેનો જીવ જોખમમાં છે.”

આ શબ્દો સાંભળીને માલેકે શું જોયું? લયલા પોતાના બે હાથ જોડી ઉંચું જોવા લાગી. તે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતી હતી કે, તેના આશક્તો જન બચાવે! પોતાને માટે આ બે જાણીએને વાત કરતાં જામીને, તે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો. તે ઘાંટો પાડી બાલવા જતો હતો, પણ ફરી વિચાર કરતાં, છતાં થવાનું તેને યોગ્ય નહીં લાગ્યું. શું થાય છે તેં જોયા જ કરવું એ વધારે બહેતર છે એમ તેને લાગ્યું. ફરી કાને અવાજ આવ્યો; લયલા! હું નાકાવત થઈ ગયો છું, હું ધુનું છું. પણ હજી મારામાં આગલું બળ છે! જીલમગારને હું જોર કરીશ! તને બચાવીશ! મારા નાનુક પુલની હું રક્ષા કરીશ! હવે તું જા, સુષ્ણ! લયલા આ સાંભળી ઉઠી, ચમી-રમતા-હતી-જાણી જીભ આરડામાં ગઈ. માલેકની નજરે માન મને તેના પેટમાં અતિશય બળતરુ પાછો ફર્યો.

તે અંગૂઠામાં ગોળાવાળા હાથે એકાએક કામાતુર અને ક્રમ આવ્યાં, તેનો જવાબ આપવાનું જ રહ્યું. મહા મહેનતે તે કામનો પાછો તોળે. અનુમાન કીધું કે, પીરપંચાલમાંથી રાવણકોડામાં આ તોળે, લયલાને વધુ વખત ત્યાં શોધી કાઢવાને તેને બહુ મહેનત પડી જવાય. શાહનાં કોધમાંથી અને પ્રકીરતું પર્વતપરનું રહેણાણ ખુલ્લું પડી જવાય. શાહનાં કોધમાંથી અને રાખવી વાળખી લાગ્યું નહીં હશે, તેથી ફકીર તેનાં આનંદ વચ્ચે જગ્યા જોમને અત્રે આવ્યો હશે! બાદશાહ કેવું બોલે, તેનાં લાચારીથી જ તેઓ દગાફટકાથી બચવાનો તેનો મુખ્ય હેતુ હતો. લાગ નહીં મળવાથી તે તેને માલમ પડ્યું કે, લયલા હજી તેને ચાહે છે. મળવું, એવો નિશ્ચય છટાં પડ્યાં હતાં; અને માલેકને મળવાનો કાંઈ મળવું, એવો નિશ્ચય દલગીર થતી હતી. માટે હવે તેને કાંઈ પણ રીત ફરી આફત આવી કરીને તે ઘેર આવ્યો.

જો ખુલ્લી રીતે તે લયલાને મળે, તો તેના પાંચ પેલી ફાટમાંથી પડે, તેમ બાદશાહને ખબર પડે તો બાર વાગી જાય. પાંચ કોડામાં આવે મળવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, અને એક ચિઠ્ઠી

પદ્યો હતો તે વિશે અને પોતે પણ હજી તેને ચાહે છે, એ મતલબની એક ચિટ્ટી તેને લખી અને બીજી સાંજે ન્યારે માણસો. ખાણમાંથી વિદાય થયાં, ત્યારે પૂર્વની જગ્યાએ જઈને, ફાટમાંથી પસાર કરી દીધી. પોતે ત્યાં જ ઉભો રહ્યો, અને શું અને છે તે જોવા લાગ્યો. તેની અભયખી વચ્ચે, પેલી ફાટમાંથી ચિટ્ટી વળગાળેલા એક પાતળો સળીયો તેનાં તરફ ઘોંચવામાં આવ્યો. તે ચિટ્ટી છે એમ લાગતાં તેણે તે લઈ લીધી, અને તેની ખુશાલી વચ્ચે માલમ પડ્યું કે, તે લયલાએ લખી હતી.

“અહાહર સીપાર્થ! હું તને ભૂલી ગઈ નથી. પણ આપણો સંબંધ “થશે નહીં, તે વિચાર તું પડતો મૂક. તારો જાન-જેખમમાં છે, “માટે અને તો તારે વતન પાછો નાસી જા. ફરી તને મળવા માંગે છે, “માટે કાલે સંજે, જોડેના પર્વતપર સૌથી ઉચી ટેકરીપર જે દેવલ “આવેલું છે, ત્યાં તું જા. ફરી તને મળશે. લયલા.”

માલેકની ખુશીનો પાર રહ્યો નહીં. તે કાગળનું તેણે વારંવાર ચુંબન કરી, છાતી સાથે દાખ્યો અને પછી તેને પોતાના ગળવામાં મૂક્યો. લયલાના કહ્યા મુજબ કરવાનું નક્કી કરી, તે પાછો થયો અને બીજે દિવસે વખતસર પેલી ટેકરીપર તે જવા નિકળ્યો.

અલખત, ન્યારે તે ઉપર ચઢી રહ્યો, ત્યારે છેક અંધારું થઈ ગયું હતું, અને તે છતાં ફરી નજરે પડતો નહોતો. કેટલોક વખત વાટ જોયા પછી, બે માણસો વાત કરતા કરતા ઉપર ચઢતા તેને માલમ પડ્યા. તેમની વાતચિતપરથી તેમજ ચાલપરથી, બેમાંથી એકે ફરી હોય એમ તેને લાગ્યું નહીં. ઉલટો કાંઈ દુશ્મનના હાથમાં તે ફસી પડશે એવું તેને લય વ્યાખ્યું! તેથી ઉધાડેછેગે ઉભા રહેવું વાજબી નહીં લાગવાથી, તેઓ આવી પુગે લાર પહેલાં તે જોડેની એક ઝાડીમાં ભરાઈ ગયા, જેથી તેઓ એને દેખી શકે નહીં, પણ ઉલટો એ તેમને જોઈ શકે અને તેમની વાત સાંભળી શકે.

હવે પેલાં બે માણસો છેક ઉપર આવી પહોંચ્યા અને માંહોમાંહે વાત કરવા લાગ્યા.

એકે કહ્યું: “તું જોને જોયો તે શું નક્કી માલેકજ હતો?” “અરે હા, ઉપર ચઢતાં મેં તેને જોયો હતો, અને હવે કાણ જાણે ક્યાં સંતાર્થ ગયા. કાંઈ શંકર નહીં, આપણે થોભીશું. આપણા હાથમાંથી તે છૂટી શકશે નહીં. અરે, પણ તું કહે છે કે, યુદ્ધ ફરીની ઝુંપડી ખેદાનમેદાન થઈ ગઈ છે, તે વાત ખરી કે ગપ્પા?” બીજાએ જવાબ આપતાં સવાલ પૂછ્યો.

“પૂરેપૂરી ખેદાનમેદાન થઈ ગઈ છે! અને પેલાં બંને જણાં કાણ જાણે ક્યાં સટ્ટી ગયાં, તે કાંઈ તેમનો પતો જ લાગતો નથી.”

“એ તો ઠીક, પણ આપણે અહીં ક્યાં સુધી ખોટી ચપલું ? એ અત્રે નહીં જ હોય તો ?”

“ધીરજ રાખ, ધીરજ.”

“વળી તું ભૂલતો નહીં. જો એ આપણા હાથમાં આજે સપડાયો તો એને નાસી જવા દેવો નહીં. એને પકડવાથી તો બાદશાહ આપણને કનામ આપશે.”

“એ બધું તો ઠીક, પણ ધાર કે તે નાશી ગયો તો ?”

“અરે ચૂપ, ચૂપ, જો કાંઈ આવે છે, અવાજ સંભળાય છે કે નહીં ?”

“આલી પવનના પણ તને તો ભણુકારા વાગે છે.”

આમ વાતો કરતા કરતા આ બે માણસો ફેટલીકવાર ઉભા રહ્યા. પણ તેમની મહેનત સફળ થાય એમ તેમને લાગ્યું નહીં, તેથી તેઓ આકીને નીચે ઉતરવા લાગ્યા. તેમની વાતચિતથી માલેકનો હાંબ જ ગમડી ગયા હતા, અને જરાપણ હાલવાની તેનામાં હીમત રહી નહોતી. રખેને તેઓ પાછા આવે તો એને પકડે, એ ખડીકથી ત્યાંથી એ મુદ્દલ ખસે જ નહીં. આખી રાત દુઃખે પાપે એમાં જ પૂરી કીધી, અને સવાર પડતાં, જ્યારે એની નજરે કોઈપણ માલમ પડ્યું નહીં, ત્યારે એ ઝાડીમાંથી બહાર નીકળ્યો, અને નીચે ઉતરવા લાગ્યો. પણ એટલામાં સાંધાવા, લાકડીના ટેકાથી ધીમે ધીમે ઉપર ચઢતા તેને માલમ પડ્યા. તે અચંપ્તથી તેના તરફ જોવા લાગ્યો, ને જોવા તે ઉપર આવ્યો કે, તેણે નીચા વળી વળી સલામો કીધી.

ફકીરે તેને ઇશારત કરી પોતાનો સાથે આવવા કહ્યું. અને દેવલના અંદરના ભાગમાં ગયા. એક મોટા એટલાપર એક પછી, માલેકે કેવી રીતે તેમનું રહેઠાણ શોધી કાઢ્યું હતું તથા લયલા સાથે સંદેશા કેવી રીતે ચલાવ્યા, તે બધું ફકીરને કહી સંભળાવ્યું. આ સાંભળીને ફકીરે ડોકું ધુણાવી જવાબ દીધો કે; “હવે તારે અહીં રહેવું સલામત નથી. બચ્યા, બદલખત કુતુબ તારો બન લેવા માંગે છે, અને મારી છોકરીની લાજ હુંટવા માંગે છે. આપણી ગમે એટલી કાશેસો છતાં, આપણે ફાવીશું નહીં. તેની પાસે પુષ્કળ સત્તા છે. જો નાસી જઈએ તો જ છૂટીએ.”

“પીરમર્દા ! મારા બે શબ્દ સાંભળો. શું તમે એમ ધારો છો કે, લયલાને રખડતી નાંખીને મારો છુવ વહાલો કરી, હું નાસી જઈશ ? ના, તેમ બનશે નહીં. હું તેને ચાહું છું, તેને પૂબું છું, તેનાથી વિખૂટા પડીશ નહીં. મારી એક વિનંતિ સાંભળો. તમે મારી સાથે ઇરાન ચાલો. મારું કુટુંબ ખાનદાની છે; મારા પિતા તમારી આગતારવાગતા સારી રીતે કરશે.” માલેકે જવાબ આપ્યો.

“જીવાન છોકરા! હું કચ્છ કરું છું કે, લયલા તને આહે છે. પણ મારે તને કહેવું જોઈએ કે, લયલા એક બાદશાહની દીકરી છે; તેની શાદી એક શાહજાદા સાથે જ થવી જોઈએ.”

“હજારી, આપ શું કહો છો? લયલા—એક બાદશાહની દીકરી! એક શાહજાદી!”

“હા. જ્યાન દધને સાંભળ. લયલાનો ઇતિહાસ સાંભળવાને તું લાયક છે. સાળ વર્ષ પૂર્વે કુતુબશાહે સુલેહની સધળી સરતોતું નિકંદન કરીને, બીબાપુરનાં રાજ્યપર હુમલો કર્યો. તે વખતે હું બીબાપુરનો રાજા હતો. કુતુબના લશ્કરો સામે રહીને હું મારા લશ્કર તરફ બેઠકાર રહ્યો હતો. મને કોઈના હુમલાનો તે વખતે લય નહોતો, તેથી હું મારા સ્વધર્મો વખત ધર્મપુસ્તકો વાંચવામાં ગાળતો હતો. રાજ્યની સધળી ખટપટો મેં મારા કમનસીબ પુત્ર મુરકેબને સોંપી હતી. મુરકેબનાં લગ્ન એક અતિ સુંદર છોકરી સાથે કરવામાં આવ્યાં હતાં અને થોડા વખતમાં અમાર આનંદ વધ્યો, મુરકેબની સ્ત્રીએ એક પુત્રીનો જન્મ આપ્યો! થોડા જ સમયમાં કુતુબ પોતાનું લશ્કર લઈને એકાએક બીબાપુરપર ચઢી આવ્યો. આ વખતે હું બીબાપુરમાં નહોતો, તેથી માત્ર જે મેં બનેલું સાંભળ્યું છે તે જ માત્ર કહી સંભળાવીશ. મારા પુત્રે એટલી બાહોશીથી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું કે, હુંક મુદતમાં તેણે આખી પ્રજાનો આહ પોતાની તરફ ખેંચી લીધો હતો. તેથી જ્યારે કુતુબના હુમલાની વાત લોકોએ સાંભળી ત્યારે તેઓ કાંઈ પણ લય વગર મારા પુત્રને મદદ કરવા તૈયાર થયા. મુરકેબ એક મોટું લશ્કર લઈ દુશ્મનની સામે થયો, ને લડાઈમાં હિતરતું નહીં પડે, અને સલાહસંપત્તી કુતુબ પાછો જાય, એ હેતુથી મુરકેબે કટલાક માણસોને સલાહનું કહેલું લઈ, કુતુબ પાસે મોકલ્યા. પણ મદાંધ કુતુબે તેમને આવકાર આપ્યા વગર, સાંભળ્યા વગર, તેમનું અપમાન કરી કાઢી મૂકવાનો હુકમ કર્યો. ન છૂટકે અમારે લડાઈ લડવાનો પ્રસંગ આવ્યો. અમારાં દુર્ભાગ્યે આ વખતે અમારી સરસ દુકડીઓ રાજધાનીમાં નહોતી અને તેથી જિતની આશા એટલી રહી. જોકે અમારું લશ્કર પૂર બાહોશીથી લડ્યું, મારા પુત્રે પોતાનું નામ રાખ્યું, તથાપિ અંતે જિત કુતુબની થઈ. તેણે એક છેલ્લો ધસારો દુશ્મનોપર લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેને નિષ્ફળતા મળી અને પોતે કુતુબનો ભોગ થઈ પડ્યો. આ પ્રાણહાતક સમાચાર તુરંત આખા શહેરમાં ફેલાઈ ગયા. મારી પુત્રવધૂ, કુતુબની રીતભાત સારી પેઠે જાણતી હોવાથી પોતાની જુલ જેવડી પુત્રી અને એક વિશ્વાસુ દાસીને લઈને મહેલમાંથી નાસી ગઈ. બીબાપુરથી નાસતી નાસતી તે મારી પાસે આવી પહોંચી, અને તેણે મને હૃદયભેદક વાતો કહી સંભળાવી.

કુતુબ મારા આખા વંશનો નાશ કરવા માંગતો હતો, તેથી મને બહીક લાગી કે તે મારું રહેકાણું શોધ્યા વગર રહેશે નહીં. તેથી મેં તરત જ તે જગ્યાએથી ઉપાડી જવા દરાવ કરી, મારી ઝુંપડી બાળી નાખી. મુરકબની સ્ત્રી, પુત્રી અને દાસીને લઇને હું કાસ્મીર તરફ દુર કરી ગયો—કાસ્મીરના રાજાની કૃપાથી હું તેના પરોણા તરીકે ત્રણ વર્ષ રહ્યો. જે દરમ્યાનમાં લયલાની મા મૃત્યુ પામી. પેલી દાસીને પણ મારા એકાંતવાસ હવે ગમ્યો નહીં; તેથી પોતાની શેકાણીના મૃત્યુ પછી અમારી કાંઈ પણ દરકાર રાખ્યા વગર અમને છોડી ગઈ, અને આ કુલ જેવડા બાળકનું રક્ષણ કરવાનું મારે નસીબે આવ્યું, અને મેં ઝોગદ ખાધા કે, જ્યાં સુધી આ ગ્રાણુ છે ત્યાંસુધી એનું રક્ષણ કરીશ !”

“સારે તમે કાસ્મીર કેમ છોડી દીધું?” માલેક વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો.

“કાસ્મીરનો વૃદ્ધ રાજા પણ મૃત્યુ પામ્યો અને તેના પુત્ર જે હવે નવો રાજા થયો, તે મારા કરતાં કુતુબ તરફ વધારે રનેહ ધરાવતો હતો. આ કારણને લીધે હું કાસ્મીરથી પાછો ફર્યો અને પીરપંચાલના પર્વતમાં એકાંતવાસ ગુજારવા લાગ્યો. આજની ઘડી સુધી મારી ખરી હકીકત કોઈના જાણવામાં નથી. સર્વે કોઈ મને મોટો સાધુ અથવા તો જાદુગર અથવા તો નજૂમી માને છે—જેને જેમ ફાવે તેમ માને છે. મારી ખરી કર્મકથા માત્ર તું જ આજે જાણે છે. અમારી જે દાસી અમને છોડી ગઈ હતી, તેણે મને વચન આપ્યું હતું કે, મારું તથા આ છોકરીનું મોત થયું છે એવા સમાચાર એ ફેલાવશે. કુતુબ મને હજી ખરા સ્વરૂપમાં ઝોળખતો નથી. બચ્ચા ‘માલેક ! હવે મારે અત્રે રહેવું સલામત નથી. મને મારી જાતની શીકર નથી, પણ લયલાનો વિચાર આવતાં હું ફુગ્ગું છું !” વૃદ્ધ ફકીરે પોતાની વાત પૂરી કરતાં માલેકને કહ્યું.

“તમે કહો છો કે, લયલાને તમે કોઈ શાહજાદા સાથે પરણાવવા માંગો છો—તે એના વિવાહ શું તમે કીધા છે?”

“માલેક, સાંભળ. એના વિવાહ કીધા નથી, પણ એને સારું જે વર મેં પસંદ કીધો છે તે બીજાપુરની ગાદીનો અસારો એક દૂરનો વારસ છે. કુતુબ, બીજાપુરનું રાજ્ય વધારે વખત પોતાના હાથમાં રાખી શક્યો નહીં ને મારી પેઢીના એક ઉચ્ચ અવાસના પુરુષ મીરઝાએ, આ ગાદી મેળવી છે અને તે મીરઝા સાથે આ શાહજાદી પરણાવવા માંગુ છું કે, જેથી મારી શાહજાદી મારા હકનો કાંઈક પણ ઉપભોગ કરી શકશે. બીજાપુરનો રાજા બીજા કોઈની મદદ વગર, હમણાં કુતુબની સામે થવાને અશક્ત છે. દખણનાં હાકેમ ઔરંગઝેબ સાથે તે આ બાબતમાં પત્ર વ્યવહાર ચલાવે છે. જો ઔરંગઝેબ મદદ કરે,

અને કુતુબને મહાત્ કરી શકાય તો મીરઝાં પોતાની ગાદીપર વગર લયે એસી શકે અને જ્યારે કુતુબનો લય મને જતો રહેશે, ત્યારે મારી લયલાને હું મીરઝાંના હાથમાં સોંપી દઈશ.”

માલેકે નિઃશ્વાસ મૂક્યો. વૃદ્ધ બાદશાહની મરણને તે તાણે થયો. પણ તેનાથી ઘૂટા પડવાની તે ના કહેવા લાગ્યો. ખીજામાંથી જલદીથી નીકળી જવાનો ફકીરે ઠરાવ કર્યો હતો. તે બહીતો હતો કે, આ રહેઠાણની પણ જલદીથી કુતુબને ખબર પડી જશે. તે માલેકને ઈશાન ચાલ્યા જવા આગ્રહ કરવા લાગ્યો. “મારું કહ્યું માન, બચ્યા ! ડાહ્યો થા ને ચેત ! કુતુબ તારી છંદગી માટે તરસ્યો છે: તારે લીધે એણે લયલા ગુમાવી છે. જે તું પકડાયો તો તારો મોત વગર છૂટકો નથી; માટે તું આ દેશ છોડી ચાલ્યો જા.”

“તેમ કદી બનનાર નથી. જે લયલા એમ કહે, તો જ હું જઈ, નહીં તો એને નિરાધાર મૂકીશ નહીં. સાંઈ બાવા ! મને તમારી સાથે થોડીક વાર રહેવા દો ! એકાંત ને લય વગરની જગ્યાએ હું તમને લઈ જઈશ, અને લયલા મને કાઢી મૂકશે તો જ હું જઈશ. માટે આગ્રહ કરવો મહેરબાની કરી છોડી દો.” માલેકે સ્પષ્ટ જવાબ આપી દીધો.

“બહે જેવી તારી મરણ. કાલે સવારે આપણે અહીંથી ઉપડી જઈશું. અલારે તો તું ચાલ મારી સાથે !” આમ કહીને તે ફકીર માલેકને પોતાની સાથે, ખીજામાંની પોતાની ઓરડીમાં લઈ ગયો. માલેકે આખો દિવસ ત્યાં પસાર કર્યો. ફકીરની સર્વે ગોઠવણો નાખીશીથી આશકમાથુકે સ્વીકારી, પણ તેઓ પોતાનાં નસીબનો દોષ કાઢવા લાગ્યાં; છતાં તે ફકીરની સામું ચું કે ચાં કરી શક્યાં નહીં.

માલેકે લયલાને ફકીરને કહ્યા વગર લઈ જવા વિચાર્યું, પણ આ વિચાર તેને જણાવતાં તે આપડી ધ્રુણ ઉઠી. પોતાના વૃદ્ધ પિતાને મૂકીને નાશી જવું, એ એક ડાહી દીકરી કેમ કણુલ કરે ? તેણે ચોખી ના પાડી.

માલેકે અબજાસ પાસે જવાનો વિચાર જ માંડી વાળ્યો. આખી રાત લયલાની સાથે તેણે કાઠી. બીજી સવારે તેઓ વહેલાં ઉઠીને સહેજ સાજ નાસ્તો કરી ઉપડી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

લુટાયલી લયલા.

તેણે જણાવ્યોએ આસ્તે આસ્તે ચાલવા માંડ્યું. રસ્તા ઉપર આવી લાગ્યાને થોડાક વખત થયો હશે કે તરત જ લશ્કરી સીપાઈઓનું એક ટોળું તેમની આસપાસ ફરી વળ્યું. તેમનાપર ઓચિતો હુમલો કરવામાં

આવ્યો. માલેકે તરત જ પોતાની તલવાર ખેંચી, સામા વાળાઓ સાથે બાથ લીડી, પણ પોતે એક અને તેઓ અનેક! ત્યાં એનો શું આશરો! લયલા પોતાના પિતાને વળગી પડી. માલેકને બચાવવાને માટે ખૂંસો પાડવા લાગી. વૃદ્ધ ફકીર તેમને દયા માટે ખૂંસો મારવા લાગ્યો, અને લયંકર ચીંચો પાડવા લાગ્યો. પણ ત્રણમાંથી એકનું બોલ્યું. સાંભળાયું નહીં. પાલખી તૈયાર જ હતી. તેમાં આ નાણુક પુલને ધસડીને અંદર નાંખવામાં આવ્યું! માલેકને તેના હાથ યાંધી એક ઘોડાપર બેસાડવામાં આવ્યો. આશુક આશુકને આ પ્રમાણે દેદ કરી, યમના દૂતો આગળ ચાલવા લાગ્યા. કમનશીય ફકીર રડતો રડતો પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

બાગનગરમાં સૌ આવી પહોંચ્યા, એટલે લયલાને જનનખાનામાં લઈ જવામાં આવી, અને માલેકને કુતુબની સન્મુખ હાજર કરવામાં આવ્યો.

“અરે અમારી ખાદેશોની સામે થવાની ક્યો નાદાન હાંમત કરે છે?” કુતુબ તેને ભેટાં પોકારી ઉઠ્યો.

“આપનાં મોં આગળ જે ઉભો છે તે-ગરીબોની બહારે ધાવાને-તમારી બધી ઇચ્છાઓની સામે થશે!” માલેકે નિડરપણે જવાબ આપ્યો.

“લે જાઓ, યે હરામઝાદેકું કુતેકી ગલીમં!” એમ કહી એને કેદખાનામાં નાંખવાનો કુતુબે હુકમ કર્યો.

માલેકનું કાસળ કાઢીને કુતુબ જનનખાનામાં લયલા પાસે આવ્યો. તે રડતી હતી, નિસાસા મૂકતી હતી. બાદશાહે તેને પ્રેમનાં વચનોથી રીઝવવા પ્રયત્ન કર્યો. તેને સર્વે પ્રકારની લાલચો આપવા માંડી! પણ બધું ફગાંટ! માત્ર જે પૂછે તેના જવાબમાં તે એટલું જ કહેતી કે, મને મારા પિતા પાછા સોંપો અને નિર્દોષ માલેકને છોડી દો.

“એહો! તું એને છોડાવવા પ્રાર્થના કરે છે કે? ત્યારે તો એ મરવો જ ભેદાયે!” માલેકનું નામ સાંભળી તે છછણી પડ્યો.

લયલા ઉપલા શબ્દો સાંભળી પોકે પોક મૂકી રડવા લાગી. તેનાથી હવે સહન થઈ શક્યું નહીં. તે પગે પડી, કાલાવાલા કરવા લાગી; “તેને નહીં મારો નહીં મારો, મારાપર એટલો ઉપકાર કરો, એને બચાવો.”

પણ પાપાણુ હૃદયના કુતુબને દયા આવી નહીં. તેણે ચોખી ના પાડી! વળી વિચાર કરીને કહ્યું કે, જો લયલા બેશમ થવાનું કબુલ કરે તો માલેક બચે! લયલાની અવસ્થા કદંગી થઈ પડી. કશું બોલી શકી નહીં. છેવટે તોડ લાવવાના ધરાદાયી, તેને મનાવવાના વિચારથી, કુતુબે કહ્યું, “હું એક મહીનાની મહેતલ આપું છું. તેટલા વખતમાં મને હા કે નાનો જવાબ દેજે. તેનાપર માલેકના જીવનનો આધાર છે.”

“હા ત્યારે તમે માલેકને બચાવશો?” આશાભરે તે બોલી ઉઠી.

“હમણાં તે જીવતો રહેશે, પણ એક માસ પછી તું મારી થવા ના પાડશે, તો એનું મૃત્યુ થશે.” આટલું બોલી તે વિદાય થઈ ગયો.

લયલા અને માલેકનાં જવા પછી, ફરીર પગે ચાલાતો ચાલતો ખાગ-નગરમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવીને ખબર કાઢતાં માલમ પડ્યું કે, લયલાએ એક માસની મુદત માંગી છે, અને માલેકને કેદ કરવામાં આવ્યો હતો. એક માસમાં જો જની શકે તો ધણો ફેરફાર થઈ શકે. જો શાહનશાહ ઓરેન્ગઝેબ દખણમાં આવી પહોંચે તો તેની મદદથી બીજાપુરનું વેર લઈ શકાય, અને લયલાને છોડવી શકાય. આ હેતુથી ખાગનગરમાં નહીં થોભતાં, સાંઈ સાહેબ બીજાપુર તરફ રવાના થઈ ગયા.

કમનશીબ માલેક દરરોજ પોતાનાં મોતનું ફરમાન સાંભળવા તૈયાર હતો. પણ તેનું મોત આધું ને આધું જતું હોય એમ તેને લાગ્યું. તેથી તેને છૂટવાની કાંઈ આશા આવી. હજી એના મનમાં એવો ખ્યાલ હતો કે, જીમલાની મદદથી તે છૂટી શકશે. તેથી પોતાના બાઈ સાથે પત્ર વ્યવહાર કરવાની તેણે યુક્તિ રચી. પોતાની પાસે થોડાક પૈસા હતા તે કેદખાનાના દારોગાને લાંચમાં આપી તેની પાસેથી કાગળ પેનસીલ મંગાવ્યાં. તેણે પોતાનાપર જે કાંઈ બન્યું હતું તે બધી વિગત, તેમ જ જોવાળકોડાને નાશ કેમ કરી શકાય તે રસતો, આ પત્રમાં લખી તે મીર-જીમલાને પહોંચાડવાને દારોગાને આપ્યો. દારોગાએ તેના વિશ્વાસુ રહેવાનું વચન આપ્યું.

પણ તેનાં દુર્ભાગ્યે, દારોગો તેની સાથે લુચ્ચાઈ રમતો હતો. માલેક પાસે પૈસા પડાવ્યા, અને તેની સાથે 'જે કાંઈ વાત થઈ હતી તે એણે આદેશાહને કહી દીધી. વળી જે પત્ર મીરજીમલાને મોકલાવવા તેણે લીધો હતો, તે એને નહીં મોકલાવતાં, કુતુબશાહના હાથમાં મૂકી દીધો. 'પત્ર વાંચતાં કુતુબની આંખ ઉઘડી. માલેક કોણ હતો, તે એને માલમ પડ્યું. તેમ જ મીરજીમલા કણાંટકમાં કેમ પડી રહ્યો છે, તે પણ એ સમજી શક્યો. કાગળ વાંચતાં તેનો પિત્તો અતિશય ઉકળી આવ્યો અને જો લયલાને વચન આપ્યું નહીં હોત, તો તરત માલેકના દુકડે દુકડા કરી નાંખવા હુકમ આપ્યો હોત! પણ તે ધીરજ ધરી, દાંત કચકચાવતો બેસી રહ્યો.

માલેક જવાબની આશામાં રોજ દહાડા કહાડતો હતો, ત્યારે લયલા મુદત પૂરી થઈ જવા આવતી હોવાથી વધારે ગભરાતી હતી. જો વધારે મુદત માંગી હોત તો કેવું સારું, એવો તે વિચાર કરવા લાગી. જો તેના આપ જીવતો હશે તો તેને છોડવાને તે સર્વે પ્રયત્ન કરશે, એવી તેને ખાત્રી હતી. પણ બીયારો માલેક, આદેશાહના ચુરસાંનો ભોગ થઈ પડશે, એ શંકાથી તે ધ્રુજતી હતી.

મહિનો પૂરો થવાને હવે માત્ર ત્રણ દિવસની વાર હતી. તેવામાં કુતુબ ઝોચિતો લયલાના ઝોરડામાં દાખલ થયો. તેણે અન્યથીથી જોયું કે લયલા એકાએક એને જોતાં ગભરાઈ ગઈ અને પાણીનું એક મોટો દેગ જે ખૂણામાં પડ્યો હતો, તેનું ઢાંકણું ઉતાવળમાં તેણે ઢઈ દીધું. બાદશાહે જાણે કંઈ બન્યું જ નથી, કંઈ જોયું જ નથી એવો જ ઢોંગ કરી, લયલાને પોતાની સાથે બાગમાં ફરવા આવવાને કહ્યું. કુતુબને લયલા વિશે શક ગયો, પણ તે મહા મુશ્કેલીએ ધૂપાવી શક્યો. દેગમાં લયલાનો કોઈ આશક હોવો જ જોઈએ એમ તેણે ધાર્યું. તેને સખત શિક્ષા કરવાના હેતુથી, એક નોકરને બોલાવી તેના કાનમાં કહ્યું કે દેગમાંનું પાણી ગરમ કરો—પીપ નીચે પુષ્કળ દેવતા મૂકજો. આ પ્રમાણે ખાનગી હુકમ આપી, લયલાને લઈને તે બાગમાં ગયો. મહેલની બહાર નીકળતાં લયલાને સહેજ થોભવાનું કહી, કેદખાનાનાં દારોગાને તે પૂછી આવ્યો કે, માલેક કેદખાનામાં છે કે નહીં. હાનો જવાબ મળતાં, તે પાછો આવ્યો; અને આ ભાગ્યહીન છોકરીને પોતાની સાથે લઈ ગયો. આશરે કલાક દોઢ કલાક આમથી તેમ ફરી રહ્યા પછી, તેણે લયલાને કહેવા માંડ્યું કે, “નાણુક લયલા! આજે હું તારા ઝોરડામાં આવ્યો, ત્યારે તારો ચહેરો જોતાં મને લાગ્યું કે, તું આજે નાહી નથી. માટે પાણી ગરમ કરવાનો આવતી વખતે મેં નોકરને હુકમ કર્યો છે! ચાલ, હવે જઈને જોઈએ કે પાણી નહાવા લાયક થયું છે કે નહીં.”

અદ્યખત કુતુબના આ શબ્દો સાંભળી, તે ગભરાઈ ગઈ અને જે જ્ઞાન થઈને જમીનપર પડી. કુતુબ મનમાં મલકાવા લાગ્યો કે, કોઈ કાફર આજે ફીક સપાટામાં આવ્યો છે! અને અત્યાર સૂધીમાં તો તે જહાન-મમાં પહોંચી ગયો હશે! પણ તે કાણુ હશે, એ જલદી જાણવાની ઇચ્છાથી લયલાને તેણે જમીનપરથી ઉઠાડી, તેને હાથથી ખેંચી, તેના ઝોરડામાં લઈ આવ્યો અને જાણે પોતાની ફતેહ થઈ હોય તેમ ખુશીથી મલકાતો તે દેગ તરફ ગયો, અને ફટ ફેટું કે તેનું ઢાંકણું ઉઘાડી નાંખ્યું. પણ ઓ! તેણે કોનું મુડદું જોયું! પોતાના વહાલા છોકરા હોરમઝનું મુડદું ગરમ પાણીમાં તરતું!

તેને જોતાં જ તે એકદમ જમીનપર ચીસ નાંખીને પડ્યો અને તેની સાથે દારોગો અંદર દાખલ થઈને ગભરાટથી કહેવા લાગ્યો કે, માલેક નાશી ગયો છે! આ વધામણી સાંભળી, લયલાએ પોતાના બે હાથ જોડી, એક છેવટની હાસ મૂકી. પણ કુતુબે કંઈ સાંભળ્યું નહીં, તેમ જોયું પણ નહીં. દારોગો બાદશાહને જમીનપર પડેલા જોઈ, પાસે આવ્યો અને તેના ગભરાટ વચ્ચે હોરમઝનું શરીર પાણીમાં તરતું જોયું. તે ધ્રુમ

પાડી ઉઠ્યો, અને હોહા કરી મૂકી ! ચાકર માણસો એકદમ ભેગા થઈ ગયા, અને બાદશાહને મોંપર પાણી છાંટી સાવધ કરીને ઉભો. કીધો. બાદશાહ કોધાધિ થઈ ગયો. પોતાનું દુઃખ વીસરી જઈને એકવાર લયલા સામું બળતી આંખે જોવા લાગ્યો. તેના મગજમાં ખૂનની ધુન ભરાઈ ગઈ. લયલા ઘુંટણીએ પડીને ખુલાસો કરવા જતી હતી, પણ કુતુબ બરાડી ઉઠ્યો; “અરે ઓ દરામઝાદી ! આમોશ ! નાઝનીનના દેખાવમાં તું ખરેખર એક સચતાન છે. લે આ તારો બદલો;” એમ કહીને તેણે પોતાનું ખંજર ખેંચી નિર્દોષ લયલાના પેટમાં ઘોંચી દીધું. તે લયલા તરફ વધુ જોયા વગર ઝોરડામાંથી નાશી ગયો.

*

*

*

*

ક્રમનશીબ બાદશાહને, આ બનાવની ખરી વિગતથી બીજો દિવસે, બ્યારે તે શાંત પડ્યો ભારે, લયલાની તહેનાતમાં રાખેલા નોકરે આવીને વાફેક કીધો. માલેક, જે કેદમાં હતો તેને કેવી રીતે બચાવવો, તેમ જ પોતાની કન્યાવસ્થા કેમ જાળવી રાખવી, તેના વિચારમાં આગલે દિવસે લયલા બેસી હતી, તેવામાં તે નોકરે જઈને કહ્યું કે, શાહજહાં હોરમઝ તમને મળવા માંગે છે. શાહજહાંને મળવાનું પોતાને કાંઈ પણ કારણ નથી એમ જણાવી તેને આદ્ય જવા હુકમ કર્યો. પણ તેટલામાં જ તેને જણાવ્યું કે, શાહજહાં ફકીરની પાસેથી કાંઈ સમાચાર લાવ્યો છે, માટે તેને મળો તો સારું ! પોતાના પિતાનું નામ સાંભળી તે ક્યારે અને તેને અંદર આવવા દેવાની રજા આપી. હોરમઝ છૂપી રીતે લયલાને ચાહતો હતો, તેથી તેને કાંઈ પણ બહાને તે મળવા માંગતો હતો. જો તે ખુલ્લી રીતે તેની પાસે જાય તો લયલા કદાપિ તેની મુલાકાત લેય નહીં, પણ તે જાણતો હતો કે ફકીરનું નામ દેવાથી લયલા તેને અંદર આવવા દેશે, તેથી એણે આ યુક્તિ રચી. તેમાં તે ફાવ્યો. તેણે એક જ વખત લયલાને જોઈ હતી, છતાં તે એનાપર મોહી પડ્યો હતો અને પોતાના બાપની ગેર-હાજરીનો લાભ લઈ જનાનખાનામાં દાખલ થયો ! લાગ્યે જ તે અંદર ગેર હશે, એટલામાં બાદશાહ આવે છે એવા સમાચાર નોકરે દોડતાં આવીને કહ્યા. નાસી છૂટવાનો કાંઈ રસ્તો ન હોવાથી, તે દેગની અંદર ભરાઈ ગયો અને લયલાએ ઉતાવળે હાંકણું સજ્જડ હાંકી દીધું.

*

*

*

*

ફકીરની લવિષ્યવાણી ખરી પડી. કુતુબનાં વજ્રો લયલાના લોહીથી લાલ થયાં. ગોવળકોડાનો નાશ નશ્વકમાં હતો !

અકરણુ ૩૮ મું.

ગોવળકોડાનો નાશ!

કુતુબ પોતાના પુત્રના શોકમાં વિલાપ કરતો હતો, તેવામાં ખચર આવી કે દીલીના શાહનશાહ શાહજહાનનો એલચી મોટા રસાલા સાથે ગોવળ-કોડાના ખાદશાહની મુલાકાતે આવે છે અને ખાગનગરથી એક કાશ દૂર આવેલા જગ્યાએ એલચીએ મુલાકાત લેવા ખાદશાહને દરમાવ્યું છે.

કુતુબે મનમાંથી શોક દૂર કરી, જવાને માટે સંઘળી તૈયારીઓ કરવા માંડી. શાહજહાનના એલચીને ઘટતો આવકાર આપવાને માટે તેણે ભારે તૈયારી કરી! પણ તેની આ બધી ધામધૂમમાં તે એક વાત ભૂલી શકતો નહોતો. તેનું અંતઃકરણ ડંખતું હતું. તે લયલાનો ખૂની હતો! સાંધ્યાવાનું ભવિષ્ય ખરું પડશે, એવી તેને ખીક હતી. “અરે! હું શું ખાવશે છઉં કે ડરું? એલચીને મળવામાં શું હરકત છે?” આમ વિચાર કરી તે અંતઃકરણના લયને દૂર કરવા લાગ્યો.

તે પોતાના રસાલા સાથે મહેલમાંથી નીકળ્યો. શહેરના દરવાજા બહાર તે આવી પહોંચ્યો અને શુભ ચતુની સામા તે ઘેઘડક ધસ્યો જતો હતો, એટલામાં એક અમલદાર ઓચિંતો તેની પાસે આવી, તેના કાનમાં કહીને નાઠો કે—“તમારી હાંદગી જોખમમાં છે! એતો! એલચી કાંઈ નથી! શાહાજહાં ઔરંગઝેબ તમારા પર ચડાઈ લાવ્યો છે. નાસો! નહીં તો માર્યા જશો!”

લયના અચાનક સમાચાર સાંભળી તે આભો ખતી ગયો. પણ વખતસરની ચેતવણી તેને કામ લાગી. તે પોતાના હાથીપરથી ઉતરી એક ઘોડાપર સ્થાવર થઈ, રસાલાની વચમાંથી તેને ઝડપથી દપટાવી નાઠો. દોડતાખાદનાં કિલ્લા તરફ તેણે નાસવા માંડ્યું! ઔરંગઝેબનાં લશ્કરના હાથમાં પોતાનું શહેર, પોતાની પ્રજા, પાયમાલી માટે તે સોંપતો ગયો.

પોતે એકલો જ નાસતો હતો. ઘોડાને જરાપણ વિસામો આપ્યા વગર તે આગળ દપટાવ્યો ગયો. અંધકાર વધતો જતો હતો. તેને સાવ-ચેતીથી આગળ ચાલવાની જરૂર પડી. ચાલતાં ચાલતાં, એક આકૃતિ આધે ઉભેલી હોય એમ એને લાગ્યું. કાંઈપણ ડર વગર તે આગળ વધ્યો. તેની સામું પેલી આકૃતિ આવીને ઉભી રહી. તે કાણ હતું? કુતુબને ઝાળખતાં વાર લાગી નહીં. તે ફકીર હતો. ફકીરે ખાગન-ગરના બધા સમાચાર સાંભળ્યા હતા. લયલા આ દુનિયાં છોડી ગઈ હતી, તે એ જાણતો હતો. અત્યારે તે ખૂનીની સમક્ષ ઉભો રહ્યો. તેના વચમાં ઉભા રહેવાથી કુતુબ આગળ વધી શક્યો નહીં. ફકીર તેના સામું જોઈ રહ્યો અને પછી કહેવા લાગ્યો.

“ઓ કૂર પાપાત્મા ! હું બધું બાણું છું. તું મને ઓળખે છે ! મુરકેબને યાદ કર. સોળ વર્ષ પૂર્વે તે શું કર્યું હતું તે યાદ કર. તે કોને મારી નાંખી છે તે તું બાણું છે ? તે મુરકેબની શાહનદી ! મારા શાહનદાની પુત્રીને તે મારી નાંખી છે ! અરે ઓ લોહીના તરસ્યા ! આજે તું તૃપ્ત થયો હશે. હજી નહીં થયો હોય તો લે આ તલવાર, તારા સામું હું ઉભેલો છું. ઓ બેઘમાન હિન્દુ ! તું કેમ ઉભો રહ્યો છે ?” ડોસો વધારે બોલી શક્યો નહીં. તેની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. વળી તે મહેનત કરી બોલવા લાગ્યો; “બોલ, શું મેં સાંભળ્યું છે તે સાચું છે કે જૂઠું ! શું લયલા હેયાત છે ! હા, તું મુંગા રહે છે એટલે મારે જવાબની આશા રાખવાની નથી. નિશ્ચય ! નિશ્ચય ! તે તેનું ખૂન કર્યું છે. ઓ પાપી !”

“મને જવા દે ! રાત પછી જાય છે !” કુતુબ રસ્તો માંગવા લાગ્યો. “અહા ! ઓ ખૂની કુતરા ! શું તું હવે રાતથી પણ ચમકે છે ! તારું શૌર્ય ક્યાં જતું રહ્યું ! અરે તારું નખોદ વળી જશે. પણ હા ! મારે તારું શું કામ છે ? જા ભલે જા.” આટલું બોલી તે સાંઈ બાબુએ ખસી ગયો, અને કુતુબ કાંઈ પણ બોલ્યા વગર ઘોડો આગળ હાંકી ગયો.

જીમલાના આમંત્રણથી ઐરંગઝેબ ગોવળકોંડામાં, એલચીનું બહાનું કાઢીને આવ્યો, અને કુતુબના નાશી જવા પછી, પોતાનાં લશ્કરને આખા રાજ્યમાં ફેરવું મૂકી દીધું. લશ્કરે મનમાનતી રીતે લૂંટ ચલાવી. બાગ-નગરને જંગલ જેવું કરી મૂક્યું. નાનાં મોટાં દરેક ગામડાંઓ લુંટારાના હાથમાં સપડાયાં—માત્ર એક આશા તેમની પૂર્ણ થઈ નહીં. કુતુબશાહ કેદ પકડાયો નહીં. મીરજીમલા અને ઐરંગઝેબ, જેને માટે ખાસ આતુર હતા, તે બની શક્યું નહીં.

ગોવળકોંડાનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ કરી રહ્યા બાદ, બે મહીના પછી શાહજહાનનો હુકમ આવી પહોંચ્યો કે, કુતુબને બીલકુત્ર હેરાન કરવો નહીં તે ગોવળકોંડા છોડીને તેણે આલ્યા જવું.* શાહજહાન તરત જ હુકમને તાબે થયો. આખું રાજ્ય કુતુબને પાછું સોંપી આપ્યું. શરતમાં માત્ર એટલું જ તેની પાસે કબુલાવ્યું કે, આ ચઢાઈનો બધો ખર્ચ કુતુબે આપવો. તેની શાહનદી પોતાના શાહનદા સુલતાન મહમુદ સાથે પરણાવવી, અને પોતાના મૃત્યુ પછી ગાદી તેને સોંપવી. વિશેષ કાંઈ બાકી નહીં રહેવાથી, હવે અમે ગોવળકોંડાને છેલ્લા નમસ્કાર કરી, શાહનદા સાથે ગોવળકોંડાને છેલ્લી સલામ કરી !

* Siege was laid to Golconda; but orders arrived from court, suggested by the jealousies which there prevailed, that the King of Golconda should be offered terms of peace.

અમારા ગયા પછી કુતુબ પોતાના નાશ પામેલાં રાજ્યમાં પાછો આવ્યો. પરંતુ આજે તે એક બાદશાહ ન હોતો, તેને કાંઈ માન આપતું ન હોતું. ઔરંગઝેબ સાથે તેણે કોલકરોર કીધા, અને પોતાની ગાંઠી પાંછી મેળવી, પણ તેની કીર્તિ, તેના રાજ્યની કીર્તિ હુમેશને માટે અલોપ થઈ ગઈ. ફકીરનું વચન સત્ય થયું. તે પોતાના પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. તે હોંસથી પોતાનું કામ કરી શકતો ન હોતો, માત્ર એક પુતળાં પેરે તે પોતાના રાજ્યમાં રહીને પોતાના દિવસો પૂરા કરવા લાગ્યો.

માલેકને છોડવવાને જીમલાએ એકવાર પોતાની ભાંધ તરીકેની પ્રજા બળવી ! ગોવળકોડાના દરબારમાં જીમલાનો એક મિત્ર હતા. પોતાના ભાઈને કેદમાં પડેલો સાંભળી તેને છોડવવા આ મિત્રને તેણે અરજ કરી. બાદશાહનાં પ્રમાનોપર સહી લેતી વખતે, આ અમલદારે માલેકના ઘૂંટકારાનું ફરમાન વચ્ચે ધુસારી દીધું. બાદશાહે ઉતાવળમાં બધાં પર સહી કરી આપી. બાદશાહને માલેક જેલમાં છે, તે વિશે ખાત્રી આપ્યા પછી, દારોગાને ઉપલું ફરમાન મળ્યું. તેને કાંઈ શક નહીં જવાથી, માલેકને તરત છોડી દીધો. માલેકને મુક્તિ આપનાર અમલદાર પણ ઔરંગઝેબને પાછળથી જઈ મળ્યો. માલેકે છૂટા થયા પછી, લયલા અને તેના બાપ વિશે દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળ્યા. આ વાત સાંભળી તે પુષ્કળ રડ્યો, અને દુઃખી હાલતે આમતેમ બેઠકવા લાગ્યો. કેટલોક વખત તે શાહબંદા ઔરંગઝેબની છાવણીમાં રહ્યો. ત્યાં ફકીરના મોતના સમાચાર તેણે સાંભળ્યા. છેવટે તે નિરાશ મને પાછો ધરિન જવા નીકળ્યો. તે સહી સલામત પહોંચ્યો કે નહીં, તેની મને કાંઈ ખબર નથી ! ખુદ તેના ભાઈએ તેની દરકાર કીધી નહીં, તો ખીજું કોણ તે ખીચારાની ખબર લેવાનું હતું !

‘અકરણુ ડેહ સુ’

દખણથી આગ્રા.

ગોવળકોડાનો મરજ માફક નાશ કરાવીને, મીરજીમલા ઔરંગઝેબને આવી મળ્યો. કુતુબશાહને પકડવામાં તેઓ નાસીપાસ થયાં હતા. બાગંતગરથી તેમની નજર હવે બીદરના કિલ્લા તરફ પ્રી અને ત્યાં ઔરંગઝેબ એક મોટું લશ્કર મોકલીને પુષ્કળ લૂંટ ચલાવી. હમણા તેનો દિવસ સિકંદર હોવાથી, એ જ્યાં પ્રતો ત્યાં પ્રતેહ મળતી હતી. ગોવળકોડા અને બીદરમાં પોતાનું કાર્ય કરીને ઔરંગઝેબ અને મીરજીમલા દોલતાબાદ આવી હવે કઈ તરફ વળવું, તેનો વિચાર કરવા થાંભ્યા.

શાહજહાન ટચુમચુ આલ્યા કરતો હતો, પણ તેના શાહજહાન્યો ખુદી રીતે તેની સામું થવાથી ખીહતા હતા. પરિણામ પોતાની તરફેણમાં જ આવશે એવી કાંઈને ખાત્રી નહોતી. તેથી સ્વરક્ષણની તૈયારી કરી દરેક જણ હવે શું બને છે, તે જાણવાના હેતુથી બેઠા હતા. ચટપટીયા મીરજુમલા મુંગા બેસી રહેવાનું પસંદ કરતો નહોતો. જ્યાંસુધી શાહજહાન તખ્તપર છે, ત્યાંસુધી શાહનશાહતમાં આપણા લાગવગ જેમ બને તેમ વધારવો, એ એનો ઉદ્દેશ હતો. તે શાહનશાહને વારંવાર કીમતી ભેટો મોકલવા લાગ્યો. પરિણામમાં તેને દરબારમાં આવવાનું આમંત્રણ થવા માંડ્યું. જે ત્રણ વખત શાહનશાહની મુલાકાતનું તેને માન મળ્યું. છેલ્લી મુલાકાત પછી તે પાછો દખણમાં આવી પોતાના મનમાં જૂદા જૂદા ઘાટ ઘડવા લાગ્યો.

શાહનશાહની મહેરબાનીનો તે પૂરેપૂરો લાભ લેવા માંગતો હતો. જોવળકોડાપર ઔરંગઝેબે પોતાને નામે જ હુમલો કર્યો હતો અને પિતાનું ફરમાન આવતાં, તેને સલાહ કરવાની જરૂર પડી હતી. મીરજુમલાને હેતુ હવે શાહનશાહને નામે જોવળકોડા અને બીજાપુરને છુંદી નાંખવાનો હતો. શાહજહાન બે પોતાની મતલબમાં અંતુઃક્રાંત થાય તો પોતાનાં લશ્કરની મદદથી, દખણના રાજ્યોને તે ઊરાડી દેવા માંગતો હતો. વળી લાગ દ્રાવે તો શ્રીરંગીઓનું પણ વચ્ચેથી કાટકું કાઢવું, એવો તેનો વિચાર હતો; કાંચળ કે આ લોકો વેપારને નામે દેશમાં આવી લોકોને લડાવી મારતા હતા. આ મતલબ પાર પાડવા માટે શાહજહાન પાસે રજા લેવી બહુ જરૂરની હતી, તેથી એણે મોટો રસાલો અને ધણું કીમતી જવાહીરો લઈને ફરી એકવાર આગ્રાના દર્શને જવાનો વિચાર કર્યો.

જુમલા પાસે માણસો કે પૈસાની કશી ખોટ નહોતી. તેથી એણે કોલતાબાદથી આગ્રા જવાની સર્વે તૈયારીઓ તાબડતોબ કરવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો. એક સવારે આગ્રિતો એનો એક, માણસ મને તેડવાને આગ્યો, અને જુમલા બોલાવે છે એમ કહેવા લાગ્યો. તરત હું તેની સાથે જવા નીકળ્યો. ત્યાં જતાં જ મીરજુમલાએ મને સારી રીતે આવકાર આપ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “સાદીક! ખીદરના હુમલા વખતે અમે બેઠું છે કે, તું ધણો હોશિયાર માણસ છે. હું આગ્રા જવાનો છું અને તને મારી સાથે લઈ જવાનો વિચાર રાખું છું. મારા લશ્કરની સરદારી તને આપવામાં આવશે. તારા હાથ નીચે તને દ્રાવે એવાં જે વિશ્વાસુ માણસો રાખી લેજે. મારો ખબરો તારા હાથમાં સોંપવા માંગું છું. તારે માટે હું ઔરંગઝેબને વાત કરીશ.”

જે પ્રકારનું માન મીરજુમલા મને આપતો હતો, તેથી હું હરખાઈ

ગયો અને એનો ઉપકાર કેવી રીતે માનવો, તે મને સમજ પડી નહીં. પણ જો શાહજહાં રજા આપશે, તો હું ધણી ખુશીથી આવીશ, એવું મેં એને કહ્યું.

“તેની તું ચિંતા નહીં કર. તું ઉપડવા માટે તૈયાર થઈ રહેજો. આપણે પરમ દહાડે જવાના છઈએ!” મીરે મને જવાબ આપ્યો.

આમ વાત કરીને હું મારા મકાનમાં આવ્યો અને યાસમીન તથા યાકુબને મારી સાથે આવવા કહ્યું. તેઓ સાથે આવવા ધણા ખુશી થયા, કારણકે આગ્રા છોડ્યાને ધણા મહીના થઈ ગયા હતા; તેમ જ યાસમીન પોતાની માને મળવાને પણ ધણો આતુર હતો. જે બે વિશ્વાસુ માણસો રાખવાનું મીરજીભલાએ મને કહ્યું હતું, તે જગોપર આ બંનેની મેં નિમણૂક કરી.

ઐકાએક શાહજહાં તરફથી મને તેડું આવ્યું અને હું મારા મિત્રોને છોડી, ઔરંગઝેબની પાસે ગયો.

“સાદીક! મારાં પિતાની દરબારમાં અમીર સાથે તને મોકલવા મેં રજા આપી છે; પણ હું તને કહેવા માંગું છું, તે ધ્યાન દઇને સાંભળ. તું મારો નોકર છે. તેં નીમકહલાલીથી મારી તરફ રહેવા વચન આપ્યું છે; માટે તારું વચન ભૂલતો નહીં.”

હું જવાબ દેવા જતો હતો, પણ મને અટકાવી તે પાછો બોલવા લાગ્યો.

“સાંભળ, અમીર આગ્રા બચ તે મને ગમતું નથી. એ પોતાનાં પેચમાં રમતો હશે. તે શું રમત રમે છે, તે હું સમજી શક્યો નથી. વખતે એ દારા સાથે મળી પણ બચ ! માટે જો તું મારા વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કાવતરું રચાતું સાંભળે, તો તરત મને તેની ખબર આપજો. જો તું ત્યાં જઈને મારી સામું દગો નહીં રમે એવું વચન આપે, તો તું ભલે બા!”

મેં તેને વચન આપ્યું, અને મને ખુશીથી જવા દીધા. હવે અમારે ઉપડવાનો વખત નજીક આવ્યો. હું મારી સઘળી તૈયારીઓ કરી રહ્યો હતો, પણ યાસમીન હજી તૈયાર થયેલો નહીં હોવાથી, હું તેને મદદ કરતો હતો. એટલામાં લુચ્ચો મારી પાસે આવી, મને કાલાવાવા કરી કહેવા લાગ્યો કે, મહેરબાની કરીને મને સાથે લેતા જાઓ. સુલેમાન પણ તેની વતી મને કહેવા લાગ્યો. લુચ્ચો સાથે આવે તેમાં મને ખીલકુલ હરકત નહીં હોવાથી, મેં હા પાડી.

અમને સઘળાને તૈયાર થઈ રહેવા હુકમ થયો અને તરત જ મીરજીભલા ઘોડેસ્વાર થઈને બંધી ગોઠવણો બરાબર છેકે નહીં, તે તપાસવા નીકળ્યો. લશ્કરમાં તો માત્ર આઠસો માણસો જ હતાં, પણ દરેક જણને મીરજીભલાએ પૂરતી રીતે સંતોષ આપ્યો હતો, તેથી કાંઈપણ સીપાઈ આગ્રા જવાને નારાજ નહીં હતા. વળી જીભલાએ પૈસા ખરચવામાં કાંઈ

કસર કરેલી નહી હોવાથી, દરેક સીપાઇને બધાં હથિયારો, પોશાક, ઘોડા વગેરે આપવામાં આવ્યા હતા. સીપાઇની પસંદગી એણે પોતાને હાથે કરેલી હતી. અને તેથી જો આ રસાલાને કાઢવાર ઓગિતી ઝપાઝપીમાં ઉતરવું પડે, તોએ ભય જોવું નથી, એવી એની ખાત્રી હતી. જીમલાએ બધે ફરીને પૂરતી તપાસ કરીને, ઉપડવાનો હુકમ કર્યો.

હવે અમે બધા ચાલવા લાગ્યા. યાસમીન અને યાદુખ ખળખળાની ગાડીની બંને બાજુ ચાલતા હતા, તથા ચારેબેર સાવધ ચોક્કીદારો ઉઘાડાં હથિયાર સાથે ચાલતા હતા. હું શરૂઆતથી જ મીરજીમલાની સાથે ચાલતો હતો, અને રસ્તો સહેલાઈથી કાપવાના ઈરાદાથી, આડા અવળા ગપ્પા મારતા હતા. વાતચિત કરતાં તેની નજર મારી વીંટી પર પડી. તે જોઈને તે કહેવા લાગ્યો; “આ તારું નંગ પાણીદાર છે, હોં, સાદીક ! જરા મને જોવા દે.”

મેં તરત જ મારી વીંટી આંગળીએથી કહાડી એને જોવા આપી. વખતે એ નંગ જોઈને ખુશ થઈને મારી પાસેથી મીર મણે તો મારે ના કહેવાનો વખત નહીં આવે, એ ધારણાથી એના હાથમાં વીંટી આપતાં, એ વીંટી મને કેમ મળી હતી, તે વાત કહી સંભળાવી. તે વીંટી જોતો ગયો, અને મારી વાત સાંભળતો ગયો. વાત સાંભળી રહીને તે બોલ્યો;

“મેં આના જેવી જ અગાઉ એક વીંટી જોઈ છે.”

“શું? આપ નામદારે આવી વીંટી જોઈ છે? આપે ક્યાં જોઈ છે તે મને કહેશો?” મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“હા, જો હું ભૂલતો નહીં હોઉં તો નજદઅલીખાનને આંગળે મેં જોઈ હતી.”

“હું ! શું નજદઅલીખાનને હાથે !”

“હા ! પણ તું આમ અગત્યન કેમ થાય છે?”

“નામવર ! તે હું કહી શકતો નથી. પણ મને એમ લાગે છે કે, વખતે મારી વીંટી અને એની વીંટી ભેગી ફરી તેનો ઇતિહાસ જાણવાથી મારા જન્મની કાંઈ હકીકત મળી શકશે.”

“હીક ! આગ્રામાં નજદઅલીખાન તને મળશે. ત્યાં તું પૂછી જોજો.”

“કમનસીબે તે મારો કટ્ટો વેરી થયો છે.”

“કારણ ?”

તેના આ સવાલપરથી મેં આગ્રાથી દખણ આવતાં ગુલામની નૂરમહાલની, રુસ્તમની જે જે વાતો બની હતી તે એને કહી સંસારનાં લુચ્ચાની વાતો સાંભળી તેને બધું હસવું આવ્યું. ત્યારે તે બોલ્યો; બંધ થયો કે એણે મને પૂછ્યું; “વારું તે કંઈ નૂરમહાલ વિશે જોઈ સાંભળ્યું છે? નજદઅલીખાન શું બાકી રમશે કહે, તે હું કંઈ જાણું છું.”

અંને સવાલોનો મેં નકારમાં જવાબ આપ્યો. વાત ફરીને અમે થાકી ગયા હતા, તેથી હવે અમે મુંગા મુંગા ચાલતા હતા. સૂર્ય અસ્ત પામ્યો, અને હવે ચારે મેર વધારે અંધારામાં થઈને અમારે રસ્તો કાપવો હતો. અમે ટેકરા ટેકરીવાળી જગ્યામાં થઈને આગળ જતા હતા અને લગલગ રાત પડી ગઈ હતી. એટલામાં ચારે બાજુએથી ધડાધડ બંદૂકોના બાર અમારી તરફ થવા લાગ્યા. અમારા પર કોઈ દુશ્મનો તરફથી ઓચિંતો હુમલો કરવામાં આવ્યો. કેટલાક માણસો અમારાં લશ્કરપર દૂટી પડ્યાં. મીરજુમલાએ બંદૂકને પહેલે જ અવાજે, પોતાની તલવાર ખેંચી ઘોડાને પાછો ફેરવ્યો અને એક પળમાં તો અંને બાજુએથી ઝપાઝપી શરૂ થઈ ગઈ. કેટલાક માર્યા ગયા, પણ ઘણી મોટી સંખ્યા તો ધાયલ થઈને જમીન પર તરફડીયા ખાતી પડી હતી. જુમલા પોતાના ઘોડાપરથી ઉતરી પડ્યો અને ખીજાં ઘોડાં માણસોને તે જ પ્રમાણે પોતાના ઘોડાપરથી ઉતારી, આ માણસોપર હુમલો કરવા હુકમ કર્યો. હુંટારાઓ નાસવા લાગ્યા, તેઓ અમારી પૂરેણીગત ચાખવા રહ્યા નહીં. તેઓ આસપાસની ખીણોમાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં.

મીરજુમલા પાછો ફરી અમારાં લશ્કરમાં આવીને ઉભો રહ્યો. આપણે ખળતો સહી સલામત છે કે? એણે આવીને પહેલો સવાલ પૂછ્યો.

“હા નામવર! પણ યાદુખ મરી ગયો!”

“શું મરી ગયો?”

“હાહ.”

“બહાદુર છોકરો! તારી જોટ અમે ભૂલી શકીશું નહીં. નસીબ!”
તે એક નિઃશ્વાસ નાંખીને બોલ્યો.

અમારા લૂંટારાઓ કાણુ હતા, તેનો અમે વિચાર કરવા લાગ્યા. તેઓ ભીલ હતા, પકાણુ હતા કે અમારા કોઈ દુશ્મને જાણી નોંધને અમને હુંટવાને મોકલ્યા હતા, તે અમે સમજી શક્યા નહીં. પણ હવે અમે ભયથી દૂર થયા. આગળ વધવાને બદલે રાત આ જગ્યાએ જ પૂરી કરવા દરાવ કરીધો.

અમારામંથી આશરે એકસોવીસ જણા મરાયા હતા અને લગલગ બેસો જણા ધાયલ થયા હતા. લૂંટારાઓમાંથી પણ એટલા જ માણસો મરી ગયા હતા. આ બધાની કાંઈપણ વ્યવસ્થા કર્યા વગર, અમારાથી આગળ જવાય એમ નહોતું. તેથી સવાર પડતાં, મીરજુમલા અમારી પાસે આવ્યો, અને મરી ગયલા સીપાઇઓને ઘોરમાં દાટી દેવાનો હુકમ કર્યો. યાદુખને માટે ખાસ બૂદી ઘોર ખોદવામાં આવી, અને તેને દાટતી વખતે અમે બંધાત્યા આગળ હાજર થઈને ઉભા રહ્યા!

ખુદ મીરજુમલા પણ પાસે આવીને ઉભો. ચાકુખને દટાતો જોઈને અમારી આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. મીરજુમલા અંતે એક માણસ જ હતો; તેનાથી રડી દેવાયું.

“બહાદુર ચાકુખ! તારા જેવા નિમકહલાલ નોકર મને ખંડુ ઓછા મળે છે!” તે વધુ બોલી શક્યો નહીં.

અમે સર્વે ઘટતી ક્રિયા કરી પરવારી ગયા. પાછી અમારી કૃત્ય શરૂ થઈ, ને નજીકના એક ગામડા આંગળ થોડોક વખત થોભ્યા. મીરજુમલાએ ગામમાં માણસ મોકલી ખપ્પર કઢાવી દે, કોઈ હથિયાર અથવા માણસોનું ટોળું આ ગામમાં રહે છે, અથવા તો કોઈ લશ્કરનો સરદાર અહીં રહે છે કે નહીં. ગામડીયાઓ પાસેથી ખપ્પર મળી દે, સીપાઈઓનું એક ટોળું જે ત્રણ દિવસપર અહીંથી પસાર થઈ ગયું હતું, પણ તેનો કોણ સરદાર હતો, એ કોઈ માલમ પડ્યું ન હતું. આ ખપ્પર સાંભળીને, અમે તેનો સરદાર કોણ હશે એવી અટકળો કરતા હતા, તેવામાં લુચ્ચો મારી પાસે આવી કોઈ ખાનગી વાત કરવાને મને ઇસારત કરી બોલાવવા લાગ્યો. મીરજુમલાની રજા લઈને હું તરત લુચ્ચા પાસે ગયો. તે મને આવે લઈ જઈને કહેવા લાગ્યો; “સાહેબ! તમને અહીં બોલાવી લાગ્યો મારે માફ કરજો. પણ હું જે કહું છું તે મહેરબાની કરી સાંભળજો. કાલની હુટ સંખંધી મારે તમને કંઈ કહેવું છે.”

“બાલ, તું શું જાણે છે?”

“સાહેબ! આપણે અંધા અટકળો કરીએ છીએ. મેં એવી અટકળ કરી છે કે, આ કામમાં નજીઅલ્લીનો હાથ હોવો જોઈએ!”

“તું શા ઉપરથી આમ કહે છે?”

“હું નજીઅલ્લીખાનની રોગરગને પારખું છું. આજે સંવારે મેદાનમાં જોયો મરી ગયલા હતા, તેમને જોવાને હું નીકળ્યો હતો. તેમાંના એક માણસને મેં જોળખ્યો છે. તે નજીઅલ્લીખાનનો માણસ છે.”

“તે કોણ છે?”

“તેનું નામ ઘઝણુદીન પકાણુ છે. તે નજીઅલ્લીનો ખાસ અમલદાર છે. તેણે મારાં આંગળાં કચડી નાંખ્યાં હતાં, એટલે હું તેને કેમ નહીં જોળખું?”

“તે તો ઠીક, પણ તે નજીઅલ્લીની નોકરી છોડી ખીજની નોકરીમાં તે કેમ હવે જોડાયેલો નહીં હોય?”

“સાહેબ! હું પણ એમ માનતો હતો. પણ મને માનવાને કારણ છે કે, હું કહું છું તે ખરું છે. પકાણુની આંગળીએ નજીઅલ્લીખાનની વીંટી હતી, તેથી મારી ખાત્રી થાય છે. મેં આ વીંટી કાઢી લીધી છે. આ રહી તે!”

મેં તે હાથમાં લઈ જોઈ, મારી વાંટી અને આ વીંટીમાં કરો ફરક નહોતો. મેં તે મારી પાસે રાખી, હુચ્ચાને રમ્મ આપી ! હું તરત અમીર પાસે ગયો, અને બધી વાત કહી સંભળાવી.

મારી વાત સાંભળી, જુમલાએ કહ્યું; “હુચ્ચો કહે છે તેમ જ હોયું જોઈએ. આ વીંટી નજદઅલીની જ છે !”

અમારે હવે એટલું જ જાણવાનું હતું, કે નજદઅલી ખાન કોની નોકરીમાં છે, અને તે જેની નોકરીમાં હોય તેની પાસેથી, નજદ આ હુંટ ચલાવી, તે માટે પૂરતો બદલો માંગવો.

“આ વીંટી તારી પાસે રાખ, માંગુ ત્યારે અને આપજે ! હુચ્ચાને હું ધનામ અપાવવાની ગોઠવણ કરું છું. પણ અને કહેજે કે, આ વાત તે હમણાં કાઢને કહે નહીં;” આમ કહીને તેણે મને વીંટી પાછી આપી. હું મીર પાસેથી ચાલી ગયો, અને જે બન્યું હતું તે મેં હુચ્ચાને કહ્યું.

“અરે સાહેબ ! મારા પેટનું પાણી પણ હાલશે નહીં. તમે શી કર કરતા નહીં;” તેણે મને જવાબ દીધો.

પ્રકરણ ૪૦ મું.

જયપુર.

હવે અમે અમારી મુસાફરી આગળ ચાલુ કરી અને આગ્રા આવી પહોંચ્યા, ત્યાં લગણ કાંઈ જાણુવા જોગ મનાવ અન્યો નહોતો. અમારા મનમાં આગ્રે રસ્તે હુંટનો જ વિચાર હતો અને જેવા અમે આગ્રા આવી પહોંચ્યા કે તરત જ મીરજુમલા દીવાનેઆમમાં જઈને હુંટ માટે કડવી ફરીયાદ કરવા લાગ્યો અને જે માણસે આ કામ કરી હોય તેને સખત શિક્ષા કરવા શાહજહાનને અરજ કરી. શાહજહાન આ બાબતમાં તદ્દન અંજાણપણે બતાવ્યું. મીરજુમલાએ નજદઅલી ખાનપર તહોમત મૂક્યું; અને તે વિશે તપાસ કરવા શાહજહાન દારાને કહ્યું. દારાએ કમુલ કરીધું કે, નજદઅલી તેની નોકરીમાં હતો; પણ આ હુંટ વિશે તે પોતે કશું જાણતો ન હોતો. તે છતાં જો નજદઅલીએ આ કામ કરીધું હોય તો તેને સખત શિક્ષા કરવા તેણે વચન આપ્યું. દારાનાં આ વચનો દેખઈતાં તો ઘણાં સુંદર હતાં, પણ તેથી મીરજુમલાને સંતોષ વલ્યો નહીં. ખાનગી રીતે જુમલા એવી અંખર મેળવી શક્યો હતો કે, નજદઅલીખાને જે કામ કરીધું હતું, તે દારાની સલાહ અને હુકમથી કરીધું હતું. નજદઅલી એમ માનતો હતો કે, તે પોતાનાં થોડાં માણસો સાથે મીરજુમલાના રસાલાને સંપૂર્ણ રીતે હુંટવાને શક્તિવાન.

થશે, અને તેથી એણે આ સાહસ ઉઠાવ્યું હતું. પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ નજદઅલીખાનનું કશું વળી નહીં શકવાથી તે નાશી ગયો હતો.

દારાનાં મને તેવાં વચનો છતાં, મીરજુમલા તેનાપર વિશ્વાસ રાખી શક્યો નહીં. નજદઅલીખાનની શોધ કરી તેને પકડી લાવવા દારાનું લશ્કર માંગ્યું. દારાને આ માંગણી પસંદ તો પડી નહીં, પણ તે છતાં યોજાયા મનનો છે, એમ બતાવવાના હેતુથી હા પાડી. દારાએ ખારસો આદમીનું એક લશ્કર જુમલાને સોંપ્યું. લશ્કરમાં કાંઈ લુચ્ચાઈ રમવામાં નહીં આવે તેટલા માટે વધારે સાવચેતી તરીકે જુમલાએ લશ્કરની સરદારી પોતાનાં જ માણસોને આપવા કહ્યું. દારાએ આ પણ કબુલ કર્યું. દારા લાંચે જ બળેતો હતો કે, જેનું ખૂન કરવાને તે તલ્લી રહ્યો હતો, તે સોદીકને જ પોતાનાં લશ્કરની સરદારી સોંપવામાં આવે છે.

લશ્કર મીરજુમલાને સોંપવામાં આવ્યું. બાદ અમીરે મને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું: “સોદીક ! તારી બાહોશી જોઈને મને તારા તરફથી ધણી આશા છે. નજદઅલી ધણે દૂર નાંશી ગયો નહીં હોય. હું આગ્રામાં શાહજહાન સાથે કેટલીક ખાનગી વાતો કરવા માટે રહેવાનો છું, તેટલા વખતમાં તું આ લશ્કર લઈને બંધે ફરી વળ. જ્યાં એ હોય ત્યાંથી એને કેદ કરી પકડી લાવ. તને રસ્તામાં કાંઈ જગોએ જરા પણ હરકત નડે નહીં, તેટલા માટે દારાની સહી સાથના ફરમાનો દરેક કિલ્લેદાર અને કોકિર ઉપર અપાવીશ તથા તને મદદ માટે જે કાંઈ જોઈએ તે આપવાને માટે દરેક હકિમપર દારાના હાથના કાગળો લેઈશ. હવે તું બંધને તયાર થા અને તારે માટે હું સઘળી ગોઠવણ કરું છું.”

મારા જવાથી ઐરંગઝેબની વિરુદ્ધ મારાથી કાંઈ થવાનું નથી, એમ મને લાગવાથી મેં જવા હા કહી. મને જેવી લશ્કરની સરદારી સોંપવામાં આવી અને દારાના કાગળો તથા ફરમાનો મેં જ્યાં કે, હું આગ્રા શહેર છોડી નીકળ્યો. એક દિવસની મુસાફરી પછી મને ખબર મળી કે, નજદઅલી જયપુર તરફ નાશી ગયો છે! જો જયપુરના રાજાએ તેને આશ્રય આપ્યો હશે તો મારું કામ મુશ્કેલ થઈ પડશે એમ મને લાગ્યું. જો કે જયપુરના રાજાએ દીલીદરબારને તાબે હતાં, પરંતુ તેમની તાબેદારી માત્ર નામની જ હતી. ખરું જોતાં તો તેઓ સ્વતંત્ર હતા અને તેથી એક સ્વતંત્ર રાજા પાસેથી પાટવીકુંવર દારાના લાલ વિરુદ્ધ મદદ માંગવી અને તે આપે, એ થણું મુશ્કેલ હતું. જયપુરનો હાલનો રાજા જયસિંહ, શાહજહાનનો મિત્ર હતો, પણ એના કોકિરોને મોગલ શહેનશાહ સાથે કાંઈ ધણો બતાવ નહોતો. રજપૂતાનામાં તેમના કિલ્લા ધણા મંજબૂત છે, અને તેપર ચઢાઈ કરીને ફતેહ મેળવવી એ દુર્ધટ હતું. વળી જ્યારે નજદઅલીખાને

અમારાપર હું ચલાવી હતી, તે વખતે એનાં લશ્કરમાંના જે માણસો માર્યા ગયા હતા, તેમાં કેટલાક રજાપૂતો પણ હતા. આ ઉપરથી મને શંકા થઈ કે, વખતે નજદઅલીખાને જયપુરના કોકોરો સાથે મિત્રાચારી બાંધી હશે, અને તેઓ જરૂર એતું પોતાના કિલ્લાઓમાં રક્ષણ કરશે, વળી જો દ્વારા ખાનગી રીતે જયપુરના રાજાને કહાવી મોકલે કે, નજદઅલીની શોધમાં મારું લશ્કર આવે છે તેને ઉડાવ્યા કરજો, તો તેઓ કાંઈ પત્તો ન આપે એ અસંભવિત નથી. માટે મેં છેવટે ઠરાવ કર્યો કે, જેમ અને તેમ જલદી જયસિંહની મુલાકાત લેવી અને ખુલાસો માંગવો. પરંતુ તેને મળીને મારો સ્વાર્થ સાધવા માટે તેને લાલચ આપવાની મને જરૂર જણાઈ. તેથી મેં એક કાગળ લખીને મીરજીમલાને પૂછાવ્યું કે, રાજાની મુલાકાત વખતે શાહજહાન અથવા તો દ્વારાને નામે કાંઈ ભેટ સોગાદ આપીએ તો કેમ ? જીમલા પોતાનો હેતુ પાર પાડવાને એટલો તો આતુર હતો કે, મારો કાગળ વાંચીને એણે તરત ઘણા જ કીમતી અને નાદર હીરાઓ, કેટલીક કાશ્મીરી શાલો અને માથાના શીરચેઓ વગેરે મારાપર મોકલી આપ્યા ! વળી તેણે મને લખી જણાવ્યું કે, રાજાની મુલાકાત લેવામાં ખીલકુલ વિલંબ કરવો નહીં, અને આ ભેટની વસ્તુઓ શાહજહાન તરફથી શાહજહાન દ્વારાએ મોકલાવી છે, જેમ એને કહેવું.

મને જેવો જીમલાનો પત્ર અને ભેટની વસ્તુઓ મળી કે, તરત જ મેં આગળ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તે જતાં અમને દરેક નાનાં મોટાં રાજ્યોમાં અટકાવવામાં આવતા હતા અને અમારી ખારીકમાં ખારીક તપાસ કરવામાં આવતી હતી. પણ અમારી પાસે દ્વારાનાં દરમાનો હોવાથી, અમે તે અતાવતા બતાવતા આગળ જતા હતા. છેવટે મહામુશ્કેલીએ અમે જયપુરમાં આવી પહોંચ્યા.

જેવો અમે જયપુરમાં અમારો પડાવ નાંખ્યો, કે તરત જ રાજાને એક સુબેદાર સાથે મેં કાગળ મોકલી આપ્યો, અને તેમાં વિનંતિ કરી કે, શાહજહાનની એલચી તરીકે તમારી મુલાકાત લેવા હું આવ્યો છું, અને ખાસ અગત્યની વાતો કરવી છે, માટે મને મળવાનો વખત સત્તર આપવો. તેના દીવાને મને જવાબ લખી મોકલ્યો કે, આજે મંગળવાર છે, અને અમારા રાજા સાહેબ કાંઈપણ અગત્યનું કામ આ દિવસે શરૂ કરવાનું અશુભ ગણે છે, માટે આજે તમારી મુલાકાત લેવાનું બની શકે એમ નથી, વળી આવતી કાલથી કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવામાં અમારા મહારાજા રોકાનાર હોવાથી, ખીજા દસ દિવસ કોઈને પણ મળવાના નથી ! માટે જો તમારે રાજાજીને મળવું હોય તો આજથી બાર દિવસ રહીને તમે મળી શકશો.

આ જવાબ વાંચીને હું તો અન્યથા જ થઈ ગયો ! નજદઅલી-

ખાનનો રાજા ખાસ મિત્ર હતો, એમ માનવાને હવે મને કાંઈ શક-
રહ્યો નહીં. બાર દિવસમાં તો નજદિકાથી બારસો ગાઉ દૂર નાસી જાય, અને
ત્યાં સૂધી જયપુરને દરવાજો મારે હાથ ધસતાં. એસી રહેવું, એના કરતાં
ખીછ વધારે. મૂખાંઈ શું હોય ! ધાર્મિક ક્રિયાને બહાને રાજા મારી મુલા-
કાત લેવાનું લંબાવવા માંગતો હતો, અને તેમ કરવાથી નજદિકાથી નાસી જવાને પૂરતી તક આપવાનો એનો વિચાર હશે, એમ મને શક પડ્યો !

રાજા મને ઉડાવે એ મને ગમ્યું નહીં. મેં તરત જ એક ખીજો
કાગળ સખત શબ્દોમાં લખી મોકલ્યો. મારે શું કામ હતું તે મેં કાગ-
ળમાં જણાવ્યું નહીં, પણ એવી મતલબનું લખ્યું કે, બ્યારે શાહનશાહ
પોતાના ખાસ માણસોને જરૂરનાં કામસર તમારી પાસે મોકલે, અને
તમે ઉડાવ્યા કરો, એ શાહનશાહનું અપમાન કર્યા બરાબર છે. શાહન-
શાહના એલચીને આ પ્રમાણે જો તમે ખોટી કરશો તો તે વિશેની ખબર
તાત્કાળ આઝા પહોંચાડવામાં આવશે. મેં દમમાં જ કાગળ લખ્યો અને
તેની ધારેલી અસર થઈ. ખીજો દિવસે જ મારી મુલાકાત લેવામાં આવશે,
એવું મને જણાવવામાં આવ્યું. આ સમાચાર સાંભળી હું ખુશ થયો,
કારણ કે તેથી મારી મુશ્કેલી બર આવશે એમ મેં ધાર્યું.

ખીજો દિવસે હું મારા થોડાક માણસોને લઈને રાજમહેલમાં
જવા નીકળ્યો. મહારાજાનો મહેલ ખાસ જોવા લાયક છે, અને તેની
લગ્યતા એકવાર તો આઝાના મહેલને ટકર મારે એમાં કાંઈ શક જેવું
નથી, એમ મને લાગ્યું. રાજમહેલનું વર્ણન વળી ખીજો કાંઈ પ્રસંગે હું
કરીશ. હું મહેલમાં પહોંચ્યો, એટલે મને જણાવવામાં આવ્યું કે, મહારાજા
કેટલાક કારણોને લીધે મને દરબારમાં મળી શકશે નહીં, તેથી તેમના ખાનગી
ઝોરડામાં મારે મુલાકાત લેવી. મહારાજાના પ્રધાન તરીકે આવખતે એક
અમીરખાન નામનો મુસલમાન હતો. હું દરબારમાં પહોંચ્યો, તે વખતે
મને આવકાર આપવાને તે ત્યાં ઉભો હતો. ત્યાંથી મને તે મહારાજાના
ઝોરડામાં તેડી ગયો.

હું તેમની પાસે ગયો, એટલે તેઓએ સમ્મતાથી મને આવકાર
આપ્યો. પણ જે હોંસ ભર્યા આવકારની હું આશા રાખતો હતો, તેમાંનું
મેં કશું જોયું નહીં. મારે ખેસવાને માટે ખાસ જગ્યા મુકરર કરવામાં
આવી હતી ત્યાં મને, આવકાર આપ્યા પછી ખેસવાનું દરમાવવામાં
આવ્યું. મેં મારા માણસોને, જે બેટ અમે લાવ્યા હતા તે, મોં આગળ
લાંબવાનો હુકમ કર્યો. પરંતુ મારા માણસો લાંબે ત્યાર પહેલાં તો કાંઈ
પણ સરભરા વગર, રાજા મને પૂછવા લાગ્યા કે, “જયપુરમાં અમારે
આવવાનું શું કારણ છે?”

અમારાપર જે કાંઈ વીત્યું હતું, તે સવળું મેં તેમને કહી સંભળાવ્યું; નજરઅલ્લીખાને શું શું કીધું હતું, અને મીરજુમલાનો શું હેતુ હતો, તે પણ મેં મહારાજને કહ્યું.

“અમારો પહેલો સવાલ એ છે કે, તમે શા ઉપરથી એમ માને છો કે, નજરઅલ્લીખાને તમને હુટયા હતા?” મારી હકીકત સાંભળીને મહારાજએ મને પૂછ્યું.

“ઘડબુદ્દોનના હાથપર જે વીંટી હતી તે મેં એને બતાવી અને કહ્યું કે: “આ વીંટીપરથી અમે જે માનીએ છીએ તેની ખાત્રી થાય છે.”

“હીક. જો નજરઅલ્લીખાને આ પ્રમાણે કીધું છે એમ કબુલ રાખીએ, તો પછી તેણે શાહજહા દારાનાં હુકમથી જ કીધું હશે, એમ પણ માનો!”

મેં જવાબ આપ્યો; “મહારાજ! દારા એમ જણાવે છે કે, આ બાબતમાં તે કશું જાણતો નથી. ઉલટું જો નજરઅલ્લી પકડાય તો તેને શિક્ષા કરવા તે કબુલ છે અને એને શોધી લાવવા માટે તો મને મોટું લશ્કર પણ આપ્યું છે!”

તે હસીને બોલ્યો, “ભલે તેમ હોય. જો એની ખાત્રી હશે કે, પોતાનો મિત્ર કદી પકડી શકાશે નહીં, તો દારા પોતાના મિત્રને પકડવાને તમને નિમંત્રણ એટલાં માણસો આપે! તે તમે જોણો છો કે?”

“હાથ, તેમ હશે. પણ આ બાબતમાં અમે માનીએ છીએ કે, નજરઅલ્લી અમારા હાથમાંથી સટકી જશે નહીં. અમને ખબર મળી છે કે, તે હમણાં આપનાં રક્ષણ હેઠળ છે.”

“અરે! આપણે ત્યાં નજરઅલ્લીખાન આવ્યા છે કે?” મારું બોલતું સાંભળીને, તેણે આશ્ચર્ય બતાવતાં, પોતાના વજીરને પ્રશ્ન કીધો.

તેણે દસ્સેરિયો હલાવી ચોખ્ખી ના કહી.

“અમીર જુમલા ધણો જ બળવાન માણસ છે. કાંતો તે ઘાડો મિત્ર થઈ શકે છે, અથવા તો કટો વેરી થઈ શકે છે. તે મહારાજ જયસિંહની મદદ માંગે છે, અને તેના બદલામાં આ નજીવી ભેટ મોકલાવે છે, તે સ્વીકારશો.” મેં લાલચ અને ધમકીને રૂપે મહારાજને કહ્યું, અને તરત જ પેલી ભેટ-ઉઘાડી કરી, તેના પગ આગળ ધરી.

“ઓહો! આ શું! આ તો ગોવળકોડના હીરા!” ગોવળકોડના મોઠા હીરાઓ પોતાના પગ આગળ જોઈને તે ચમકી ઉઠ્યો.

“હા, નામવર! અમીર જુમલા આવા હીરાના કશા હીસાબ ગણતો નથી. જો આપ તેને મદદ કરો, તો એ તમને શું કરી શકે તેનો ખ્યાલ આપ આટલાંપરથી જ કરી નેશો.”

મન લલચાવનારી ભેટ-ભેટને તેનું મન પીગળ્યું. મને ત્યાં જ બેસાડીને, તે અમીરખાન સાથે બીજા ઓરડામાં ગયો. ત્યાં કેટલીક ખાનગી મસલતો કરીને, મને તે ઓરડામાં બોલાવીને મહારાજા અને કહેવા લાગ્યા, “તમને સાચી વાત કહેવામાં હરકત નથી. અમારા ધર્મ પ્રમાણે જો કાંઈ માણસ અમારો આશ્રય માંગતો આવે તો તેને આશ્રય આપવા અંધાયણા છીએ ! તે જ પ્રમાણે નજદઅલીખાનને હમે રક્ષણ આપ્યું હતું. તે અત્ર જ હતો. પણ જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે, તમે એને પકડવાને આ તરફ આવો છો, ત્યારે એણે મારી પાસેથી ચાલ્યા જવાની રજા માંગી અને અમે તેને કાંઈ પણ હરકત વગર જવા દીધો ! હું ધારું છું કે, તે અજમેર તરફ ગયો છે. અહીંથી પરમ દહાડે રાત્રે એ ગયો છે. માટે જો તમે ઉતાવળ કરશો તો, તમે એને પકડી પાડશો. બીજું, તમે જે ભેટ મારે માટે લાગ્યા છો તે માટે તમારો, તેમ જ મીરજુમલાનો હું ખાસ આભાર માનું છું; અને તેનો ઉપકાર માનવાને માટે મારે હાથે એક કાગળ લખી મારા માણસ સાથે તે આગ્રા મોકલાવું છું.”

જે રીતે તે બોલ્યો તે પરથી મને લાગ્યું કે, આ વખતે તે દગો રમતો નથી, અને મને ખરી હકીકત કહી છે. તેથી મેં તેનો પ્રતિ ઉપકાર માન્યો અને રજા લઈને ઉઠ્યો. અમીરખાને, મહારાજાની વતી મને શાલ ઓઢાડી અને બંનેને સલામ કરી હું રાત્રી મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો.

હું મારા મકાન તરફ જતો હતો, એટલામાં રસ્તેથી એક માણસને આંખે પાટા બાંધી લઈ જતા હતા. મારી સાથે આવેલા ભોમિયાએ ઘણી જ બેદરકારીથી મને કહ્યું; “સાહેબ ! કાળીમાતાને ભોમ આપવાને માટે આ માણસને મંદીરમાં લઈ જાય છે. આપ નામવરની જો મરજી હોય તો મંદીર પાસે જ છે. જો ત્યાં આવશો તો ભોગ ધરાતો આપણે જોઈશું.” તેનાં વચનો સાંભળીને મને કમકમાટો આવ્યો—થરથર ધ્રુળ્યો ! પણ માત્ર ડોકું ધુણાવીને મેં ના કહી અને મારે ઘેર ચાલ્યો આવ્યો.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

કાંધક નવું અને કાંધક જૂનું.

હું તરત અજમેર તરફ મારું લસકર લઈને ઉપડી ગયો. રાત્રીએ મને જે કહ્યું હતું તેપર મને એટલો વિશ્વાસ હતો કે, નજદઅલીને એક જે દીવસમાં પકડી પાડવાની મારી હોસ હતી. સૌથી જલદી હું મુંબખાદમાં આવી પહોંચ્યો. આ ગામમાં ઘણા ખરા જૈન લોકો રહેતા હતા, તેથી તેમાંના કેટલાએક મોટા વેપારીઓ હતા, તેમની પાસે હું તરત ગયો, અને કાંઈ મોટો સરદાર આ ગામમાં આવી ગયો છે કે નહીં, તે વિશે

અમારાપર જે કાંઈ વીત્યું હતું, તે સઘળું મેં તેમને કહી સંભળાવ્યું; નજદઅલ્લીખાને શું શું કીધું હતું, અને મીરજુમલાનો શું હેતુ હતો, તે પણ મેં મહારાજને કહ્યું.

“અમારો પહેલો સવાલ એ છે કે, તમે શા ઉપરથી એમ માનો છો કે, નજદઅલ્લીખાને તમને હુંદવા હતા?” મારી હકીકત સંભળીને મહારાજએ મને પૂછ્યું.

“ઘઝઝુદોનના હાથપર જે વીંટી હતી તે મેં એને બતાવી અને કહ્યું કે; “આ વીંટીપરથી અમે જે માનીએ છીએ તેની ખાત્રી થાય છે.”

“હીક. જો નજદઅલ્લીખાને આ પ્રમાણે કીધું છે એમ કશુંક રાખીએ, તો પછી તેણે શાહજહા દારાનાં હુકમથી જ કીધું હશે, એમ પણ માનો!”

મન લલચાવનારી ભેટ જોઈને તેનું મન પીગળ્યું. મને ત્યાં જ બેસાડીને, તે અમીરખાન સાથે બીજા ઓરડામાં ગયા. ત્યાં કેટલીક ખાનગી મસલતો કરીને, મને તે ઓરડામાં બેલાવીને મહારાજા મને કહેવા લાગ્યા, “તમને સાચી વાત કહેવામાં હરકત નથી. અમારા ધર્મ પ્રમાણે જે કાંઈ માણસ અમારો આશ્રય માંગતો આવે તો તેને આશ્રય આપવા અંધાયણા છીએ ! તે જ પ્રમાણે નજ્દઅલીખાનને હમે રક્ષણ આપ્યું હતું. તે અત્ર જ હતો. પણ બ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે, તમે એને પકડવાને આ તરફ આવો છો, ત્યારે એણે મારી પાસેથી ચાલ્યા જવાની રજા માંગી અને અમે તેને કાંઈ પણ હરકત વગર જવા દીધો ! હું ધારું છું કે, તે અજમેર તરફ ગયો છે. અહીંથી પરમ દહાડે રાત્રે એ ગયો છે. માટે જે તમે ઉતાવળ કરશો તો, તમે એને પકડી પાડશો. બીજું, તમે જે ભેટ મારે માટે લાગ્યા છો તે માટે તમારો, તેમ જ મીરજુમલાનો હું ખાસ આભાર માનું છું; અને તેનો ઉપકાર માનવાને માટે મારે હાથે એક કામગીરી આપી મારા માણસ સાથે તે આગ્રા મોકલાવું છું.”

જે રીતે તે બોલ્યો તે પરથી મને લાગ્યું કે, આ વખતે તે દગો રમતો નથી, અને મને ખરી હકીકત કહી છે. તેથી મેં તેનો પ્રતિ ઉપકાર માન્યો અને રજા લઈને ઉઠ્યો. અમીરખાને, મહારાજાની વતી મને શ્રાવ આહાડી અને બંનેને સલામ કરી હું રાજ્ય મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો.

હું મારા મકાન તરફ જતો હતો, એટલામાં રસ્તેથી એક માણસને

મેં તેમને પૂછ્યું. પણ તેઓ બડા પહોંચેલ, પાકી છુટ્ટી ને લાંબી નજરવાળાં માલમ પડ્યા. તેઓએ ‘સસ્સેકા તીન પાઉંતી ગત રમી,’ કશું જાણતા નથી. એમ મને જણાવ્યું. ઠેર ઠેર તપાસ કરીને છેવટે લગભગ નિરાશ થઈને હું પાછો મારી છાવણી તરફ વળું છું, એટલામાં એક ગધેડાં હાંકનાર, કેટલાંએક ગધેડાં લઈને ગામ બહાર જતો મને મળ્યો. તેણે મને કહ્યું કે, એક મોટો સરદાર આશરે પચાસ ઘોડેસ્વારો સાથે આ ગામમાં થઈને ગઈ કાલે ગયો હતો. તેનું નામ શું હતું, તે એ કંઈ જાણતો નહોતો. પણ મારી ખાત્રી થઈ કે, આ સરદાર નજફઅલી શિવાય બીજું કંઈ હોય નહીં, અને તે અજમેર ગયેલો હોવો જોઈએ.

આટલી ખબર મેળવી મેં મારી કૃત્ય તરત આગળ શરૂ કરી અને સુંળખાદથી હીરસોલી આવી પહોંચ્યો. હીરસોલીમાં તપાસ કરતાં, પેલા ગધેડાં હાંકનારે મને જેમ કહ્યું હતું, તેવા જ સમાચાર મેં અત્રેથી પણ સાંભળ્યા. નજફઅલી અને અમારા વચ્ચે બહુ થોડો અંતર રહેતો હતો. તે છતાં પણ તે હમેશાં મારાથી આગળ ને આગળ રહેતો હતો. અમે તરત હીરસોલી છોડીને આગળ વધ્યા. કીશનગઢમાં આવતાં અમારી મુસાફરીનો અંત આવે એમ અમને લાગ્યું. કીશનગઢમાં, કીશનસીંગ મહારાજ રાજ્ય કરતા હતા. તેમની પાસે નજફઅલીએ આશરો માંગ્યો હતો, પણ તે રાજ્યે તેને મદદ કરવા ના પાડી, એટલે તે ત્યાંથી નાસી જવાની તૈયારીમાં હતો. એટલામાં અમે તેને સામા જોળ્યા, અને જેવો તે નજફઅલી છે, એવું મેં સાંભળ્યું કે તરત તેને અને તેના આદમીઓને ઘેરી લેવા, મેં હુકમ કર્યો. નજફઅલી પોતાનું ખજાનું કેટલું છે તે જાણતો હતો, તેથી સામા નહીં ગામવારે તાબે થયો. તરત તેને કેદ કરવામાં આવ્યો.

મને જાણતાં તે વખતે અયમ થયો. તે તો એમ જ ધારતો હતો કે, હું હજી દખણમાં ઔરંગઝેબ સાથે જ હતો. તેથી ઉલટું જ હું રજપૂતાનામાં આવીને એને કેદ કરવા તરત જ આવ્યો, તે જોઈ એ ધણો આશ્ચર્ય પામ્યો, પણ કશું બોલ્યો નહીં. મેં એને કંઈ નહીં, પણ તેના તરફ બીજાકુલ અપમાન બતાવ્યા વગર એની ચોખ્ખાણુ મારાં માણસો મેં મૂકી દીધાં.

હવે અમે પાછા રૂઝા જયપુરમાં આવી પહોંચ્યો. મહારાજ જયસિંહ આ વખતે પોતાની દસ દિવસની ધાર્મિક ક્રિયામાંથી પડવારી ગંગા હોવાથી, તેઓની હું તરત મુલાકાત લઈ શક્યો. તેઓએ મારી દેતેહને માટે મને સુખારક્ષાદી આપી, અને જે દિવસ આરામ લેવા જયપુરમાં ઘોળી જવાને મને કહ્યું. મારે પણ આસાચેશની જરૂર હતી, એટલે મેં તેનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું.

સાંજે, મહારાજા મને આથી પણ વધારે માન આપવા માટે મારા મુકામપર આવ્યા અને મને કહેવા લાગ્યા કે, આજે તેમની ધાર્મિક કૃપાઓ પૂર્ણ થયલી હોવાથી, તેઓના રાજ્યમાં આજનો દિવસ તહેવાર તરીકે પૈઠાયેલો છે, અને તેની ખુશાલીમાં રાત્રે નાચ મુજરા દરવારમાં થવાનો છે, ત્યાં મારે વધારવું. વિશેષમાં આપાથી ખાસ નાચનારીઓને તેડાવવામાં આવી છે, અને તેમાંની એક જણ તો અતિશય રૂપાળી છે. તેનું ગાણું ઘણું જ મધુર હોવાથી, તમને પણ બહુ મજા પડશે, જેમ મને જણાવવામાં આવ્યું. આ આમંત્રણ મેં ખુશીથી કબુલ કર્યું અને રાત્રે દરવારમાં હાજર રહેવાનું મેં એમને વચન આપ્યું.

મારું ખાણું લઈ પરવારી ગયા પછી, હું દરવારમાં ગયો. આજે દરવારની રાત્રીમાં ઘણો જ વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. બધા પરાણાઓને મેસવાને માટે દરવારના મુખ્ય ઓરડામાં ચારે બાજુ ઉંચી ખેડકા ગોઠવવામાં આવી હતી, અને વચમાંની જગાપર કીમતી ગાલીચાઓ પાથરી, તે જગા નાચનારીઓને માટે ખાસ રાખવામાં આવી હતી. મને ઘટતાં માનપાન સાથે આવકાર આપવામાં આવ્યો. મેં મારી ખેડક મહારાજાની જોડે લીધી.

નાચનારીઓ માટે મારે ઝાઝું ખોટી થવું પડ્યું નહીં, કારણ કે તેઓ પોતાનાં તબલચીઓ અને સારંગીવાળા સાથે તરત જ ધીમે ધીમે ઓરડામાં આવી. અમારી છેક નજીક આવી, પછી કુરનેશ બળવી ઉભી રહી. આ સ્ત્રીઓને પહેલી નજરે જોતાં જ હું આશ્ચર્યમાં મગ્ન થઈ ગયો. તેમાંની એક કે જેનાં મહારાજા વખાણ કરતા હતા, તે કાંઈ નહીં પણ મજાજીવની છોકરી નૂરમહાલ હતી. કુરનેશ બળવીને જોવું તેણે માથું ઉંચું કર્યું કે તેની નજર પણ એવિતી મારાપર પડી. મને જોતાં જ તે ગલસાઈ ગઈ. તેનો ચહેરો શીકો પડી ગયો. ટટાર ઉભા રહેવાનું પણ તેને ભાન રહ્યું નહીં. નાચ શરૂ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. તબલચીઓ ખાલી અવાજ કરવા લાગ્યા, પણ નૂરમહાલના પગ ઉપડી શક્યાં નહીં. નૂરમહાલ ગમે તેવી નફ્ટ સ્ત્રી હતી, પણ અત્યારે તે મને જોઈને શરમાઈ ગઈ. મને પણ તેની છેક આવી અધમ અવસ્થા જોઈને ધિક્કાર કરતાં દયા વધારે ઉપજી. નૂરમહાલે આજે દરવારમાં નિરાંતી ઉપજાવી.

મહારાજા પણ આથી દીલગીર થઈ ગયા. આવી એક સરસ ગાનારી આજે આખી મીજલસને નાસીપાસ કરે, એ જોઈને બહુ ગુસ્સે થયા, અને તેમને વિદાય થવાની રજા આપી. નૂરમહાલ પોતાના રસાલા સાથે બીજા ઓરડામાં વિદાય થઈ, અને તેની જગ્યાએ કેટલાક મરદો અને છોકરાઓ, વિચિત્ર વેશ ધારણ કરીને આવ્યા. કોઈએ સિંહનો તો કોઈએ વાંદરાનો, તો વળી ત્રીજાએ ભુંડનો એમ દરેક જણાએ જૂદો

જૂદો સ્વાંગ લીધો હતો. તેઓ જનવરોની આબેહુય નકલ કરીને વિચિત્ર ચાળા પાડતા હતા અને ચીસો પાડતા હતા. સિંહ અને ભુંડ લડતા, વાંદરો તેમની વચ્ચે પડતો, જેને આધાપાંછા કરતા. વળી જાણે જંગલમાં શિકાર શોધવા નીકળ્યા હોય, એવા પણ તેઓએ ઢોંગ સોંગ પુબ્કળ કીધા. મહારાજા ખુશ ખુશ થઈ ગયા, અને મોટેથી હસવા લાગ્યા. જયપુરની દરબારનો એક એવો નિયમ હતો કે, જ્યારે મહારાજાધિરાજ હસે એટલે બીજા બધાઓએ પણ હસવું. કાંઈ નહીં હસે અને મહારાજાને તે વિશેની ખબર પડે તો જરૂર મહારાજા તેમના પર ગુસ્સે થાય. આ વાતનું સૂચન મારી સાથે બેઠેલા એક દરબારીએ મારા કાનમાં કીધું! અને તેથી મહારાજા, તેમ જ બીજાઓ, આ ઢોંગ સોંગ જોઈ ખુશ હસ્યા, એટલે તેની સાથે મને પણ હસવાની ફરજ પડી. જો કે મને તો આ જનવરી ચેનચાળા જોઈ કાંઈ આનંદ થયો નહીં, કારણ હું તો નૂરમહાલની હમણાંની સ્થિતિનો જ વિચાર કર્યા કરતો હતો.

આ વેશધારીઓને રજા આપવામાં આવી. પછી જે મહાને અંદર બોલાવી તેમને કુસ્તી કરવાનો હુકમ થયો. તેઓ ઉધાડે શરીરે અંદર દાખલ થયા. તેઓ જાતના રજપૂત હતા અને તેમનું શરીર પણ ખાસું મજેનું ગોળ-મટોળ ગોટલાંવાળું હતું. તે લોકો જે ઝડપ અને બાહોશીથી સામ સામેના દાંવ ચૂકાવી દેતા હતા, તે ખરેખરાત જોવા લાયક હતા. જો તેમનો એક ફટકો બીજાને લાગે તો તે ખત્રિયત જમીન ભેગો થઈ ગયા વગર રહે નહીં. પરંતુ તેનો હરિફ એક ક્ષણમાં તેનો દાંવ ચૂકાવી દેતો. તેઓ જે જોડાઈ લડતા હતા, તેપરથી મને તો એમ લાગ્યું કે, તેઓમાંનો એક જણ મરવો જ જોઈએ. પણ મારી બીક અંતે ખોટી ઠરી. જેવા તેઓ પુબ્કળ થાકી ગયા અને સામાના દાંવ ચૂકાવી નહીં શક્યા, કે તરત તેમનો ગુરુ વચ્ચે આવીને ઉભો રહ્યો. જેવો તે આવ્યો કે આ બંને કુસ્તીયાઓ લડતા બંધ પડી ગયા અને તેમને પગે પડ્યા. તેમને ઉડીને ચાલ્યા જવાનો હુકમ થયો.

તેમના ગયા પછી એક પટા ખેલનારને ગુરુમહારાજે અંદર બોલાવ્યો, અને તે પોતાના હાથમાં ખુદી તલવાર લઈને જૂદી જૂદી રીતના પટા ખેલવા લાગ્યો. આ ખેલ અમને ઝાઝો પસંદ પડ્યો નહીં, અને થોડા વખતમાં તેને પણ રજા આપવામાં આવી.

મહારાજાએ હવે પ્રરી એકવાર પેલી ગાનારીને દરબારમાં બોલાવી લાવવા ફરમાવ્યું. પણ તેમને તરત ખબર આપવામાં આવી કે, તેની તખીયત દીક નહીં હોવાથી તે પોતાના મુકામ પર ચાલી ગઈ છે અને તેથી આવી શકે એમ નથી.

આ ખબર સાંભળીને અમીરખાન કહેવા લાગ્યો; “જો હું જૂલનો

નહીં હોઈ, તો અમીર જીમલાના આ નામદાર એલચીએ આપણી ગાના-
રીને આગળ જોયલી હોવી જોઈએ. તેમની આંખ ઉપરથી હું જોઈ
શક્યો છું કે, એમાં કાંઈ ભેદ છે.”

“હા તેમ જ છે;” મેં હુંકા જવાબ દીધો.

સમ્યક્તાના નિયમ પ્રમાણે તે મને વધારે પૂછી શક્યો નહીં. તે વિશેષ
સાંભળવાને આતુર હતો, પણ મારા હુંકા જવાબથી તે મુંઝો રહ્યો.

મેઢી રાત્રે મીઝલસ ખલાસ થઈ. મહારાજના દરબારમાંથી વિદાય
થયા બાદ, હું પણ મારા મુકામપર ચાલ્યો આવ્યો. ચોકીવાળાઓને
બોલાવીને મેં પૂછ્યું કે, કેદી સહીસલામત છે કે નહીં, અને તેનો મને
ખાતરીપૂર્વક જવાબ મળ્યાથી હું મારા સુવાના ઝોરડામાં ગયો.

પ્રકરણ ૪૨ મું.

પ્રેમ કે શ્રેય ?

હું મારા ઝોરડાનું બારણું ખંધ કરવા જતો હતો કે, સામેથી તરત
એક દીવો લઇને કોઈ મારી તરફ આવતું હોય એમ મને લાગ્યું. હું સહેજ
થોભ્યો; મને માલમ પડ્યું કે, નૂરમહાલ હાથમાં દીવો લઇને મારી તરફ
આવતી હતી. હું તેને જોવાની ખીલકુલ સ્વપ્ને પણ આશા રાખતો નહોતો
અને તેથી તેને આમ અણધારી રીતે જોતાં જ, મારાથી બોલાઈ ગયું કે:-
‘અરે ! આ કોણ ! નૂરમહાલ ?’

તેણે તરત જવાબ દીધો; “હા દોસ્ત ! તેમ જ છે. પણ હું કાંઈ નકામો
વખત ગુમાવવા અહીં આવી નથી. સાદીક ! તને યાદ છે કે, તેં મારા
પ્રેમને તરછોડ્યો છે, મને બગાડ્યા પછી તેં હડધૂત કીધી છે ! તેનું વેર
લેવા મેં કસમ ખાધા હતા ! વેર લેવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે, પરંતુ
વેર લેતાં મને અટકાવવાનું કામ તારા હાથમાં છે.”

“કેવી રીતે ?” મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“મારા બાપને છૂટો કર !”

“આહ ! ત્યારે તને શું ખચર પડી છે કે—”

“હા. હું જ્યું જાણું છું. મીઝલસમાં આવી ત્યારે નહોતી જાણતી,
પણ હવે જાણું છું. અને તેથી મારા બાપનો છૂટકારો કરવાનું તને કહેવા
આવી છું. મારા પિતાએ આગ્રામાં આવ્યા પછી મને પોતાના ઘરમાંથી
કાઢી મૂકી છે. પરંતુ મારા બાપ પ્રત્યેનો મારો ધર્મ હું ભૂલી શકતી નથી.
સાદીક ! તું તેને છોડી દે ! પછી કોઈ દિવસે હું તારી આડે આવીશ નહીં.
જો મારા કહ્યા પ્રમાણે તું કરશે, તો ગુલામ તારા હાથમાં આવી શકશે !”

“ચાલ, મને જોડી લાલચ નહીં આપ. હું મારી ફરજ બરાબર સમજું છું. મને તારી તથા તેની દયા આવે છે, પણ હું તેને છોડી શકું એમ બને જ નહીં!” મેં તેને ગુસ્સાથી જવાબ આપ્યો.

“ખામોશ! દયા જેવાં શબ્દ જોલ નહીં! મારું મગજ લમ્બે છે, આ બાબત પર વધારે જોલવાથી હું ગાંડી થઈ જઈશ. માટે વધુ જોલ નહીં, ને મારું કામ કર.”

“તું કહે છે કે, જો હું નજીકથી જોઈશ, તો ગુલાબ મારા હાથમાં આવશે, પણ તારા હાથમાં શું આપવા લેવાનું બન્યું છે! હું તારું માનતો નથી. બસ તું ચાલી જા-ઓઆ ગયા વગર તારો બાપ છૂટી શકશે નહીં.”

“કેમ, હું કહું છું તે તું નથી માનતો? ચાલ, એમ હોય તો, મારી પાછળ તારી ખાત્રી કરી આપું કે, મારા હાથમાં શું છે!”

“યા અફાહ! શું ગુલાબ આ રાંડના કબજામાં હશે? જો તેમ હશે તો ગુલાબને છોડાવ્યા વગર હું રહીશ નહીં.” આમ હું વિચાર કરવા લાગ્યો, તેટલામાં તે ફરીથી બોલી; “ચાલ, વખત થઈ જાય છે!”

એક પુતળાની પેરે હું ઉઠ્યો, અને તેની પાછળ પાછળ ચાલેલા લાગ્યો. તે એક મોટા મકાનમાં મને લઈ ગઈ અને ત્યાં ઉભેલા દરવાનના હાથમાં એક સિક્કો મૂકી દીધા કે, અમને તરત અંદર જવા દીધાં. સાથી એક મોટા યોગાનમાં થઈને અમે આગળ વધ્યા, અને નૂરમહાલ મને કાળી માતાનાં એક નાનાં મંદીર પાસે લઈ ગઈ. સાથી કેટલાંક બેઠી બેઠેલાંઓમાં અમે ગયાં, જ્યાં આગળ પેલા તબલચીઓ, સારંગીવાળાઓ વગેરે આમથી તેમ લાંબા છટ પડેલા હતા. એક ઓરડામાંથી બીજામાં, બીજામાંથી ત્રીજામાં, એમ ત્રણ ચાર ઓરડા પસાર કરીને અમે એક નાના ઓરડાનાં બારણાં આગળ આવી ઉભાં રહ્યાં! નૂરમહાલે તે બારણાં પર ત્રણ ટકાશ માર્યા, એટલે એક સીપાઈ ત્યાં આવીને ઉભો, તેના કાનમાં તેણે એક ગુપ્ત શબ્દ કહ્યો, એટલે તેણે તરત પેલું બારણું ઉઘાડ્યું.

ત્યાં મારી અબળવળી વચ્ચે, જેની મને ખીક હતી તે સાચું જ છે, એમ મને માલમ પડ્યું! ગુલાબ એક ખાટલા પર વાંકી વળી, તકીયા પર માથું નાંખી, જાગ્રેજાગ્ર રહતી સૂતી હતી! તેનાં હાડકાં પાંસળાં બેસી ગયાં હતાં. અમારી તરફ તે ખીલકુલ જોતી ન હોતી. માત્ર એક મીનીટ જ મને બારણાં પાસે ઉભો રહેવા દેવામાં આવ્યો; તરત બારણું બંધ થઈ ગયું, અને મને નૂરમહાલ પૂછવા લાગી;—

“કેમ તારી ખાત્રી થઈ કે?”

“હા અને હું તને ફરમાવું છું કે, તું એકદમ તેને છોડી દે.” મેં તેને હુકમની રૂબે કહ્યું.

“બરાબર હું પણ તેજ માંગુ છું. તું મારા બાપને છોડી દે ને ગુલાબ પણ છૂટી!” તે સામી મને કહેવા લાગી.

“જે મારે કાઢને જવાબ દેવાનો નહીં હોત, તો હું તારી અરજ બહાલ રાખતે. પણ તારો બાપ મીરજીમલાનો કેદી છે, એટલે તેના હુકમ વગર—”

“હીક, ત્યારે ગુલાબપર ગમે એટલું દુઃખ પડે, તો તે પડવા દેવાને તું તૈયાર છે ને? જેને તું આટલી બધી ચાહે છે, જેને સ્વપ્નામાં પણ તું ચાદ કરે છે, તેને હવે તું જોશે કે? તે એક નાચનારી અને વે—”

“ચૂપ રહે. વધારે બોલી તો તારી જીભ કાપી નાંખીશ. એકદમ ગુલાબને છોડી દે, નહીં તો તું અને તારા સાથીઓ જયપુરથી જીવતા બર્ષ શકશે નહીં.”

“હૈ હૈ હૈ! જાઓ મીયાં જાઓ! લો, આ બધાં અમે ઉભાં છઈએ, મારી નાંખો! પણ તું વિચાર તો કર કે તું પોતેજ આ મકાનમાંથી કેવી રીતે પાછો બર્ષ શકશે! સાદીક! મારું કલ્પું માન અને અફલ ટૂંકાણે રાખી વાત કર, મૂર્ખ અને મૂઠ ન બન!” આટલું બોલતાં તો એણે એક લાંબી સીસોટી વગાડી અને જે ચોરડામાં અમે હતાં તેનું બારણું જેસથી દેવાઈ ગયું.

હું ક્યાં હતો અને નૂરમહાલના હાથમાં કેવો સપડાયો હતો, તેનું જાન હવે મને થયું. મેં અત્રથી હમણાં તો એકલા જ છૂટી જવા વિચાર કયો અને બીજી સવારે ગુલાબને છોડવા પ્રયત્ન કરવા ઠરાવ્યું. મેં વાત તરત ફેરવી અને કહ્યું; “નૂરમહાલ! તારે કરવું હોય તે કર. મને મારા મહેલમાં પાછો જવા દે.”

તે મને જવા દેવા રાજી ન હોતી, તેથી તેણે મને જવાબ આપ્યો નહી.

“મને જવા દે! જે મારે માટે નહીં, તો તારા બાપને ખાતર પણ મને જવા દે. જે હું આગ્રા જઈશ, તો અને બચાવવાને હું મારાથી બનતું ફરીશ. મારા વગર એનો ત્યાં છૂટકો થઈ શકશે નહીં.”

મારા બોલવાની ધારેલી અસર થઈ. બારણું ઉઘાડી તે મને બહાર મૂકવા આવી. છૂટા પડતી વખતે પણ એકવાર ફરીથી પોતાની માંગણી કણુલ રાખવાને મને વિનતિ કરી—ગુલાબનું લવિષ્ય મારા જવાબપર લટક્યું હતું. મેં તેને ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહી દીધું; “તેમ કદી બનશે નહીં. દુષ્ટ સ્ત્રી! તું ફતેહ પામી છે, ગુલાબ કદી પણ તારી પાસે દયા માંગશે નહીં.”

તેણે જવાબ દીધો “નહીં; હીક છે!” બુદ્ધા દરવાનને ઢંઢોળીને તેણે ઉઠાડ્યો, અને બહારનો દરવાજો ઉઘાડવા તેને કહ્યું. હું દરવાનની પાછળ જવા લાગ્યો, એટલે ફરીથી નૂરમહાલ મને છેવટનું કહેવા લાગી.

“આદ રાખજે, ગુલાબનું લવિષ્ય મોત કરતાં પણ શુરું છે. પણ જો એકલપેટા આશક ! જા, અને તારા પોતાના સ્વાર્થમાં આંધળો થઈ જા !”

કાંઈ પણ જવાળ દીધા વગર હું ચાલ્યો આવ્યો ! ગુલાબને છોડવા માટે મેં મારી યુક્તિ રચી રાખી હતી, તેથી મારા મહેલમાં જવાને બદલે, આ જગ્યાએ જ મેં આમથી તેમ આંટા મારવા માંડ્યા. મને ખીક લાગતી હતી કે, જો હું આ મકાન ભૂલી જઈ તો ખીજે દિવસે પાછું શોધતાં વાર લાગે અને તેટલામાં તો નૂરમહાલ પોતાનું કામ કાઢી લે. તેટલા માટે સવાર પડી ત્યાં સૂધી મેં ત્યાં આગળ જ બેઠકયા કીધું, અને જ્યારે અજવાળામાં તે મકાન હું બરાબર જોઈને ધ્યાનમાં રાખી શક્યો; ત્યારે હું ત્યાંથી ચાલી જઈને, નાકેના એક તળેલામાં છૂપાઈને બેઠો. નૂરમહાલ અને તેના સાથીઓ મારી મુલાકાત પછી હવે શું કરે છે, તે જાણવાની મારી મતલબ હોવાથી, નૂરમહાલ કે ખીજું કાંઈ મને જોઈ શકે નહીં, પણ હું તેમને જોઈ શકું એવી રીતે હું તે તળેલામાં બેઠો. સૂર્યોદય થયો ત્યાર પહેલાં તો જે બારણામાંથી હું બહાર આવ્યો હતો, તે ઉપડ્યું, અને તેની નેડેના દરવાજામાંથી બે ગાડીઓ, મુસાફરીની તૈયારી માટે ત્યાં આવી ઉભી રહી. તે ગાડીઓ બંધ હતી, એટલે તેમાં કાણ હતું, તે હું જોઈ શક્યો નહીં. પણ તે ગાડીઓ ચાલવા લાગી કે, તેમની પૂંઠે પેલાં બારણાંમાંથી નાચનારીઓનો રસાલો બહાર નીકળી, અચ્ચર ટકું-પર-બેસીને ચાલવા લાગ્યો. હુઆની માને પણ આ રસાલામાં મેં જોઈ. તેઓ આંકરોટીને રસ્તે ચાલવા લાગ્યાં. તેપરથી મેં અનુમાન કીધું કે, તેઓ અજમેર તરફ જાય છે. જેવો આ રસાલો ઉપડી ગયો કે, તરત હું તળેલામાંથી નીકળી, પૂર જડપે મારા મહેલમાં આવ્યો. જે ઘોડે-સ્વારો મને તરત મળી આવ્યા તેને એકદમ તૈયાર થવાનો મેં હુકમ આપ્યો; અને પા કલાકમાં તો પ્રાંચ છ ઘોડેસ્વારોને લઈને હું આંકરોટી તરફ ચાલવા લાગ્યો.

એકાદ ગાઉ અમે ચાલ્યા હોઈશું, એટલામાં આ નાનો રસાલો ધીમે ધીમે અમારી આગળ ચાલતો અમને દેખાયો. અમારા ઘોડાના દોડવાથી, તેઓને ઝટ અમારે વિશે બળર પડી ગઈ. પહેલાં તો કાંઈ અમારી દરકાર કરી નહીં, પણ જેવા અમે લગભગ પાસે આવી પહોંચ્યા કે એક ગાડીનો પડદો ઉઠકાયો, અને નૂરમહાલે ડોક્યું બહાર કાઢીને અમારા તરફ જોયું. મેં તરત જ એની ગાડીને ઘેરી લેવાને મારા માણસોને પ્રમાણ્યું અને તરત જ ગાડીમાંથી એક લલાચક ચીસ પડી. ચીસ પડતાંની સાથે નૂરમહાલ ગાડીમાંથી કૂદી પડી. આગળ ચાલતાં એક ઘોડેસ્વારને ઉતારી પોડી, પોતે તેનાપર ચઢી બેસી, ઘોડાને સડાક

દેતી કે આશુક મારી અમારા મોં આગળથી દૂર થઈ ગઈ. આ બનાવ એટલી તો ઝડપથી બન્યો કે, નૂરમહાલ છેક અમારી નજરથી દૂર થઈ ગઈ, ત્યાં સુધી એને પકડવાનું મને કે મારાં માણસોને લાગ રહ્યું નહીં.

ચીસ બડતાંની સાથે હું ઘોડાપરથી કુદી પડ્યો અને પેલી ગાડી-પર ચઢી ગયો. તેનું બારણું ઉઘાડતાં મેં શું જોયું ? ગુલાબ લોહીમાં તરબોળ થયેલી અને સુડાં જેવી પડેલી ! હવે મને માલમ પડ્યું કે, નૂરમહાલે મને જોતાંની સાથે પોતાનું ખંજર ગરીબ ખીચારી ગુલાબના પેટમાં ભોંકી દીધું હતું. આ દેખાવ જોતાં મેં એક મોટી હાય મારી. પછી ગુલાબનું માથું મારા બોળામાં લીધું. મારાથી આ જોઈ શકાતું ન હોતું, પણ જોયા વગર છૂટકા ન હોતો. નૂરમહાલે ખરેખાત પોતાનો ખોલ પાલ્યો, તેણે મારાપર ઘાતકી રીતે વેર લીધું.

રડતી આંખે મરતી ગુલાબને મેં બોલાવી; “ગુલાબ ! વહાલી ! મારા સામુ જો. જે તને બચાવી શક્યો હોત, તેને લીધે આજે તું મરે છે. આ હું સાદીક, તારા મોં આગળ ઉભો છું. તું મારા તરફ જરા-એક પલક જાણે.”

ગુલાબે પોતાની બંધ થતી આંખોએ મારા તરફ જોયું. તેણે મારો હાથ દાખ્યો. તે બોલવા જતી હતી, પણ તેની છાત ખેંચાઈ ગઈ. તે બોલી શકી નહીં. તે મારા તરફ જોઈ રહી. તેના હોઠ હાલતા હતા, પણ કશો ઉચ્ચાર થઈ શકતો ન હતો. તેના છવનની ખીલકુલ આશા રહી નહીં. મારી આંખોમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. આંસુ તોણે માથું ઉંચક્યું, તે નીચું પડ્યું, અને મારા બોળામાં મૃતશરીર શિવાય બીજું કંઈ પણ રહ્યું નહીં.

હવે મારાથી રહેવાયું નહીં. હું મોટેથી રડવા લાગ્યો. મારા માણસો સ્તબ્ધ થઈને આ દેખાવ જોઈ રહ્યાં. આ પ્રમાણે હું ક્યાં લગણુ બેસી રહેતે, તે હું કહી શકતો નથી. પણ છેવટે મારાં એક ઘોડે-સ્વારે ધીમેથી મને પાછા ફરવા વિનંતિ કરી. કારણ કે નજીક અલીખાત મારી ગેરહાજરીનો લાભ લઈને છટકી બચ નહીં, તે સંભાળવાનું હતું.

“હાય ! જો આ તેની સયતાનબદી છોકરીનું કામ !” મોટે નિસાસો મૂકી મેં જવાબ દીધો.

“શું ક્યા ખુદાવિદ ! આ બદ્દખખતકી લડકી ખૂની ?” મારાં માણસો એકી વખતે આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યાં.

“હા, હા ! મારાં કમનસીબે આ સુંદર યુલ કચડાઈ ગયું. યા અલ્લાહ ! યા કરીમ ! આ બદ્દખખત નૂરમહાલને મેં કદી જોળખી નહીં હોત તો કેવું સારું !”

તાવજાનાં માણસો આ બોલોએ પણ દબાવવા માંડ્યું. ફક્ત જે

ગાડીમાં ગુલામ હતી તે ગાડીવાળો જ ત્યાં ઉભો રહ્યો. તે કાંઈ મારી દયા ખાવાને કે દીલસોજી બતાવવાને ન હોતો ઉભો, પણ પોતાની ગાડી પાછી લેવાને તેને ઉભા રહેવાની જરૂર પડી હતી. મેં તેને અરજ કરી કે, ગુલામનું મૃતશરીર જયપુરમાં લઈ જવાને થોડોક વખત વધારે મને એની ગાડી વાપરવા દેવી.

આ પાપાણુ હૃદયનાં માણસને પણ મારી દયા આવી અને તેણે કમુલ કીધું. હું હાથ પીટાપીટ કરતો તે ગાડીમાં બેસીને ગામમાં પાછો આવ્યો. આ અણુધાર્યો બનાવ જોઈને મારાં માણસો પણ ગભરાઈ ગયાં. મારાપર આવી પડેલી આફતની વાત તરત ગામમાં ફેલાઈ ગઈ. મને જેમ તેમ ગાડીમાંથી ઉતારી મારા ઓરડામાં લઈ જવામાં આવ્યો. મને તેઓએ થોડુંક પાણી પાતું અને એક બે કલાક આરામ લેવા તેઓએ મારા કાલાવાલા કીધા.

જયસિંહને આ વાતની તરત ખબર પડી, એટલે તેઓએ એક માણસ મોકલી મને પૂછવું કે, જો તમારી મરજી હોય તો તૂરમહાલને પકડવાને એક લશ્કરને તેની પાછળ મોકલી આપે. પણ તૂરમહાલને પકડવાથી હવે કાંઈ ફાયદો નથી, તેમ મારી ગુલામ પણ જીવતી થઈ શકે એમ નથી, તેથી મન વાળી મેં ઘણા ઉપકાર સાથે ના કહાવી.

ગુલામનો કાકા ધુરકંદાજખાન, જયપુરના મહારાજાનો ખાસ મિત્ર હોવાથી, મહારાજાએ ગુલામની ઉત્તર દિશા કરવામાં પૈસાની ખીલ-કુલ કસર કીધી નહીં. એક એકાંત જગ્યામાં ગુલામના શરીરને દખનાવવા માટે લઈ જવામાં આવ્યું. ગામના નાના મોટા સર્વે અમલદારો, હિદુઓ, મુસલમાનો, તેમ જ ખીજા બધા મોટા અધિકારીઓ, મારા દુઃખમાં ભાગ લેવાને કપર આગળ ભેગા થયા. અતિશય વિકાપ કરતાં મેં છેલ્લો સંજોગ કીધો અને પછી સૌ વિખરાવા લાગ્યાં. ભર શોકમાં હું મારા મહેલમાં પાછો ફર્યો.

હવે મને મારી સ્થિતિનો વિચાર આવ્યો. તરત જ કેદી સલામત છે કે નહીં, તેની મેં તપાસ કરાવી. મેં જયપુરથી તરત ઉપડવા ફુકમ કીધો. મહારાજા મને છેલ્લી સલામ કરવા, મને દીલાસો આપવા, મારા મહેલમાં આવ્યા. મેં તેમનો ઘણો ઘણો આભાર માન્યો, અને દુઃખી હૃદયથી જયપુરને સલામ કરી હું નીકળી પડ્યો.

મારી અબળાબી વચ્ચે માલમ પડ્યું કે, મારી સાથે મારા લશ્કરનો અડધો ભાગ જ હતો. કેદીને સંભાળવા માટે માત્ર પચાસેક માણસો જ હતા. બાકીના હજુ જયપુરમાં હતા. તેઓ આગલી રાતની મોજમાં ચકચૂર થઈને ઠં થઈને પડ્યા હતા. તેથી તેઓ મારી સાથે ઉપડી શક્યા

ન હતા. મારી સાથે જોઓ ચાલતા હતા, તેઓ વધારે ડાહ્યા થઈને, કેદીને લઈને મારાથી આગળ ચાલી ગયા. જો કે મારી સાથે પ્રાંચસો માણસો હતા, છતાં મને નજરઅક્ષી નાસી ગય તેની બ્હીક લાગી. મેં મારો ઘોડો આગળ દોડાવ્યો.

પ્રકરણ ૪૩ મું.

આફતપર આફત.

નજરઅક્ષીને લઈને મારાં માણસો ધણા આગળ વધી ગયાં હતાં, તેથી હું તેમને પકડી શક્યો નહીં. મને કેદી વિશે ચિંતા થવા માંડી, પણ મારી સાથેનાં માણસો વારંવાર મને કહેતાં હતાં કે બ્હીવાનું કાંઈ કારણ નથી: આપણે તદ્દન સહી સલામત છીએ. ન છૂટકે તેમનાં આ વચનાપર વિશ્વાસ મેલીને મારે ચાલવું પડતું હતું. આ પ્રમાણે અલખત અમે ઘણો રસ્તો કાપ્યો. છેક સાંજ પડવા આવી ત્યારે મેં બહુ આથે ઘણા ઘોડેસ્વારોને જોયા. મને લાગ્યું કે, તે મારાંજ માણસો છે. પણ તરત જ મને માલમ પડ્યું કે, તેઓ આમથી તેમ દોડતા હતા. કેટલાક મારી તરફ આવતા હતા, ને વળી કેટલાક બાણુના ખેતરો તરફથી પસાર થઈ જતા હતા; અને વળી કેટલાક ઊભા રહેલા મને માલમ પડ્યા. આ ગુંચવાડો જોઈ મને કાંઈ સમજ પડી નહીં, અને મેં વધારે જલદીથી આગળ ચાલવાને મારાં માણસોને કહ્યું.

એટલામાં સામેથી આવતા ઘોડેસ્વારોમાંનો એક જણ અમારી પાસે આવી ઊભો. મારી સાથેના એક માણસે તેને તરત ઓળખી કાઢ્યો, અને ખૂમ મારીને કહ્યું કે, “આ તો આપણા લશકરમાંનો જ છે ! અરે ! આપણા માણસોપર કાંઈએ હુમલો કર્યો છે કે શું ?” અમ્ર બોલીને, પેલા નવા આવનારને તરત મારી પાસે બોલાવવામાં આવ્યો. મેં તેને એકદમ પૂછ્યું; “કેદી છે કે નહીં ?”

“જનાબ, તે નાસી ગયો અને આપણાં અડધાં માણસો માર્યાં ગયાં !”

“હીક શિક્ષા થઈ. મારાં હુકમ વગર આગળ ચાલી જનારાઓ માટે હીક થયું. પણ નજરઅક્ષી કેવી રીતે નાસી ગયો ?”

“જનાબ, ભીલ લોકોનું એક મોટું ટોળું, પાસેની ખીણમાંથી અમને જોઈને એકદમ બહાર નીકળી આવ્યું, અને અમારાપર હુમલો કર્યો. તેમને જોતાં જ નજરઅક્ષી ખુશઆમદીદ !* ખુશઆમદીદ ! કરીને ખૂમ પાડી ઉઠ્યો અને અમારી પાસેથી દોડીને તેમનાં ટોળામાં ભરાઈ ગયો. અમે તરત ભીલોને તલવારથી ઝાટકવા માંડ્યા, પણ તેઓ પોતાનાં તીર

એવાં તો સચોટ ભારતા હતા કે, આપણામાંનાં ધણાખરાં માણસો ટપોટપ પડવા લાગ્યાં. તેઓ વધારે વખત થોભ્યા નહીં. જે ખાણમાંથી તેઓ નીકળી આવ્યા હતા, ત્યાં તેઓ પાછા દોડી ગયા. નજીક પહોંચી તેમની સાથે ભરાઈ ગયો અને અમે પાછળ દોડીને જોઈએ છીએ તો ત્યાં કશું માલમ પડતું નથી!”

આ સમાચાર સાંભળી હું ભારે શોકગ્રસ્ત થયો. આજે મારા પર સંકટ પડવામાં કાંઈ બાકી રહ્યું નહોતું. અમે બનતી ઝડપે હુમલાવાળી જગ્યાએ જઈ પહોંચ્યા, પણ નારી ગયેલા શિકાર ફરી મળે એમ બીલકુલ દેખાયું નહીં. ગુલાબના શોકમાં તો હું હતો, તેટલામાં આ અણધાર્યા બનાવથી મારું મગજ ધ્રુમવા લાગ્યું. મેં ધાયલ થયેલા માણસોને પાટા બાંધી પ્રાણબીમાં નાંખવા તથા મરી ગયેલાઓને દારી દેવા હુકમ આપ્યો. મારી પાછળ જયપુરથી રહી ગયેલા માણસો પણ આવી પહોંચ્યા. પોતાનું કામ કરી રહીને મારાં માણસોએ પાછી ફર્ય શરૂ કરી. ચુનંદા બારસો આદ-મીમાંથી માત્ર હવે સાતસો માણસો મારી પાસે રહ્યાં હતાં. કાંઈ પણ મોટી લડાઈ લાગ્યા વગર, તેમ જ ફતેહ મેળવ્યા વગર, મેં પાંચસો માણસો ગુમાવી દીધાં! મીરજુમલાને શું જવાબ આપીશ, તેની મને શીકર થવા લાગી.

બીલોતું ટાળું કેમ આવ્યું, અને નજીકથી તેમાં કેમ ભરાઈ ગયો, તે હજી મારે જાણવાનું હતું. મારી ખાત્રી થઈ કે, નજીકથી બીલોતી મદદની આશા રાખતો હશે. નહીં તો એકે તડાકે ખસી જઈ તેમાં ભળી જાય નહીં. તેથી જે માણસો એના પર જયપુરમાં ચોટી કરતા હતા, તેમને મારી પાસે બોલાવી, કેદખાંતામાં અને કોઈ મળવા આવ્યું હતું કે કેમ, તેની તપાસ કરવા માંડી. તેઓએ ચોખ્ખી ના કહી કે કેદખાંતામાં કોઈ મળવા આવ્યું નહોતું; પણ એક નાયનારી કેદખાંતા આગળ આવી બહુ કાલાવાલા કરીને એમ કહેતી હતી કે, મહેરબાની કરીને આટલી ચીટ્ટી પેલા કેદીને આપી આવો. આ ઉપરથી એક ચોટીખાનને દયા આવી, અને તેની ચીટ્ટી નજીકથી આવી આવ્યો હતો.

“હીક! સાંભળ્યું! આ બધી આગળથી ગોઠવી રાખેલી બાજી હતી. એ નાયનારી તે નૂરમહાલ! બીજી કોઈ જ નહીં.” મેં બધું સાંભળીને જવાબ દીધો.

હવે મારાં માણસો પોતાની બૂલ જોઈ શક્યાં. અને પોતાની બૂલને માટે ઇષ્ટકા મળશે, એમ ધારી તેઓ દિલગીર થયાં. પણ તેમનાં કરતાં મારી દિલગીરી વિશેષ હતી. જોખમદાર તો હું હતો, તેઓ નહોતા. જેમ તેઓ મોહોમાંહે પોતાનું મન વાળતા હતા, તેમ મને પણ મારી દિલગીરીમાં મન વાળવાની ને છૂટકે જરૂર પડી.

એકે કહ્યું: “ભાઈ! નશીબમાં હોય તે થાય. આપણા હાથમાં શું છે?”

“ખરેખર, સત્ય બોલ્યો ! કહેવતજ છે કેની કે લખ્યા લેખ માટે નહીં,” ખીન્નએ ટાપસી પૂરી.

“અરે આપણે શરમને લીધે નીચું જોતું પડશે, તેના કાષ્ઠએ તમે વિચાર કીધો ?” એક બુદ્ધો સ્વાર વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો.

“પણ સાળા ચોડીવાળાની જ ભૂલ કેની, કે તે વળી ચીકી હાથો-હાથ આપી આવ્યો ?” ચોથાએ પોતાનું ડહાપણ બતાવ્યું.

“જવા દો હવે એ વાત, બન્યું તે નહીં બન્યું થનાર નથી ! નસીબમાં હોય તે ખરું; જસી અઘાહતાવાડી મરણ !”

મારે પણ આ લોકોની વાત સાંભળીને નસીબમાં હોય તે ખરું, એમ માન્યા વગર છૂટકો નહોતો. હું આજે કાંઈ સાથે ઝાઝું બોલતો નહોતો, તેમ કાંઈ મારી સાથે વાત કરવાની પણ હીમત કરતું નહોતું. એમ કરતાં કરતાં અમે આગ્રા આવી પહોંચ્યા.

મારા આવ્યાની ખબર તરત મીરજીમલાને પડી. તેણે મને તેડવાને એક માણસ મોકલ્યો ! અને તેના હુકમ મુજબ તેની મુલાકાત લેવા હું ગયો. તેને મળવામાં મને ખીલકુલ ખોટી થવું પડ્યું નહીં.

“અઘાહના નામથી હું તને પૂછું છું; બાલ, જે ઘોંટાળો મેં સાંભળ્યો છે તે ખરો છે કે ખોટો ?” તેણે દમમાં જ મને પૂછ્યું.

“નામવર ! તે તદ્દન ખરું છે ! નજદઅલીના નાસી જવા માટે સૌથી વધારે હું દિલગીર છું. હું બધો ખુલાસો કરવાને તૈયાર છું !” આમ કહીને જે કાંઈ બન્યું હતું, તે શરૂઆતથી મેં તેને કહેવા માંડ્યું.

“બસ ! તો એને કેદ કેવી રીતે કીધો તે મારે જાણવું નથી. તે કેવી રીતે નાસી ગયો તે મને જણાવ !” મને બોલતાં અટકાવીને જીમલા મને કહેવા લાગ્યો.

મારા શોકમાં હું ધણી વાત ભૂલી પણ ગયો હતો, અને અભારે વળી તે મને દમમાં પૂછતો હતો, -તેથી મારું મગજ સ્થિર રહી શક્યું નહીં. મને જે કાંઈ યાદ આવ્યું, તે ઉલટું સુલટું તેને કહી સંભળાવ્યું.

બધી વાત સાંભળી લાંબને જીમલા મને કહેવા લાગ્યો; “સાદીક ! ઔરંગઝેબે તારે વાસ્તે મને જે કહ્યું હતું તે ખરોખર છે. જો તને એક કામ સોંપવામાં આવે, તો તું નક્કી તે પાર પાડે, પણ વચ્ચે જો કાંઈ સ્ત્રીની વાત આવી, તો તારાપર ખીલકુલ ભરોસો રાખવો નહીં. તારાં બહાનાં ચાલી શકશે નહીં. તો મને ધણોજ નિરાશ કર્યો છે. હવે મને તારો ખપ નથી. તું આગ્રામાં આવ્યો છે, તેની ખબર દારાને પહોંચી ગઈ છે. વળી તારી ભૂલને લીધે એના લશ્કરમાંના સરસ ઘોડેસ્વારો

માર્ગો ગયા, છે તેથી એ ઘણો ગુસ્સે થયો છે ! તે તારું મોત માંગશે, માટે તારે જવું હોય ત્યાં નાસી જા ! ડાહ્યો હોય તો પાછો ઔરંગઝેબ પાસે જા.”

આટલું કહી તેણે મને જવાની રજા આપી. આજે હું એને કશો જવાબ આપી શક્યો નહીં. હું એમને એમ બહાર ચાલી આવ્યો. રસ્તામાં મને યાસમીન મળ્યો. મારા પર પડેલી આફતથી મેં તેને વાકેફ કીધો. ગુલામનું શું થયું, નજરઅલ્લી કેવી રીતે નાસી ગયો અને મીરજુમલાએ મને રજા આપી, તે સર્વે મેં એને કહ્યું. તે સાંભળી એ પણ ઘણો દિલગીર થયો. ગુલામની વાત સાંભળી એની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

એણે પણ મને આગ્રા છોડી ચાલ્યા જવા આગ્રહ કીધો ! દારા અતિશય ગુસ્સે થઈ ગયો હતો. જે વખત મારો જાન લેવામાં એ નિષ્ફળ નિવડ્યો હતો, તેથી આ વખતે તે મને જીવતો જવા દે, એવી આશા નહોતી. મેં પણ જુમલા અને યાસમીનની સલાહ પ્રમાણે તરત શહેર છોડી જવા વિચાર કર્યો. તેથી યાસમીનની રજા લઈને એકદમ હું મારા મુકામ પર આવ્યો. સુલેમાન અને હુઆને ઉપડી જવા વિશે ચેતાવ્યા, અને તેઓ પણ મારી સાથે આવનાર હોવાથી તરત તૈયાર થઈ ગયા. ઘણા થોડા વખતમાં અમે ત્રણ જણા આગ્રાને સલામ કરી નીકળી પડ્યા !

મારું મગજ અવનવા બનાવેથી એટલું તો ઘેરાઈ ગયું હતું કે, આગ્રાનું રાજકીય પ્રકરણ હમણાં કેમ ચાલતું હતું, તે જાણવાનો મને ખીલકુલ અવકાશ મળ્યો નહીં. આગ્રા છોડ્યા પછી મને વિચાર થયો કે, ઔરંગઝેબ પાસે હું જાઉં તો છું; પણ મને આગ્રામાં શું ચાલે છે તે વિશે પૂછશે, અને હું કશો જવાબ દઈ શકીશ નહીં તો મને કેટલું ખરાબ લાગશે ! ઉતાવળમાં આ વિશે યાસમીનને પણ પૂછવાનું હું ભૂલી ગયો, તેથી સુલેમાનને એક કાગળ લખી આપી યાસમીન પાસે તેને મોકલ્યો અને શાહજહાન તથા દારા શું કામમાં રોકાઈ ગયા છે, તેમ જ મીરજુમલા આગ્રામાં રહીને શું કરવા માગે છે, તે વિશે એ જ કાંઈ જાણતો હોય તે મને તરત લખી જણાવવા મેં એને લખ્યું.

થોડા જ વખતમાં સુલેમાન સાથે યાસમીને મને નીચલો જવાબ લખી મોકલ્યો.

“ દોસ્ત સાદીક !

“ મીર જુમલાએ નામદાર શાહજહાનની મોટી મહરબાની મેળવી તાગડધિન્ના કરે છે. ગોવળકોંડાના હીરાથી બાદશાહ ખુશખુશ થઈ ગયો છે. કંદહાર પર ચઢાઈ કરવાનો બાદશાહનો વિચાર હતો, તે મીરજુમલાએ ફેરવી નાંખ્યો છે અને ગોવળકોંડા પર એક ચઢાઈ કરી તેને સર કરવા આ બંને જણાઓએ કાવત્રાં રચ્યાં છે. વળી એવું પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે,

એક મોઢું લશ્કર તૈયાર કરી મીર જુમલાની સરદારી હેઠળ તેને મુઢવામાં શાહજહાનનો ખીજો પણ હેતુ છે. દારાના તુમાખી સ્વભાવથી બાદશાહ ગુસ્સે થયો છે, તેથી તેની સત્તા ઓછી કરવામાં મીર જુમલા મદદગાર થઈ પડશે, એવી તેમને આશા છે. દારા આ યોજના પસંદ કરતો નથી; મીર જુમલા મોઢું લશ્કર લઈને દખ્ખણમાં જાય, તેનો અર્થ એટલો જ તે કરે છે કે, ઔરંગઝેબ સાથે આ લશ્કર જરૂર મળી જશે! માટે આ લશ્કરને દખ્ખણમાં જતાં અટકાવવા દારા મથ્યો, પણ તેમાં દારા નિષ્ફળ ગયો છે. બાદશાહે મીર જુમલાને દખ્ખણ જવા માટે ફરમાનો કાઢ્યાં છે.

“છતાં દારા ખીજી યુક્તિમાં ફતેહ પામ્યો છે. એના ધણા આગ્રહથી શાહજહાને મીર જુમલા પાસે કેટલીક શરતો કરાવી છે. ઔરંગઝેબનાં લશ્કરની મદદ ખીલકુલ માંગવી નહીં, મીર જુમલાએ પોતે જ સરદારી રાખવી, ઔરંગઝેબે હોલતાબાદમાં રહીને પોતાની હાકમી સાચવ્યા કરવી. આથી પણ વિશેષ સખત શરત એ છે કે, મીર જુમલાએ પોતાની સારી વર્તણૂક અને નિમકહલાલી માટે-બાહેધરીમાં-પોતાના કુટુંબને આગ્રામાં મૂકીને જવું. જો તે નિમકહલાલ નહીં નીકળે તો તેના છોકરાઓને કેદ કરવામાં આવશે. છેલ્લી શરતથી અમીરને બહુ ખોટું લાગ્યું હતું, પરંતુ શાહનશાહ તેને મનાવી લેવા શક્તિવાન થયો છે.

“થોડા વખતમાં મીર જુમલા પોતાનાં લશ્કર સાથે અહીંથી ઉપડશે, તેની સાથે હું પણ આવવાનો છું, એટલે આપણે ફરી દખ્ખણમાં મળીશું.

“વધારે કંઈ લખવા જેવું રહ્યું નથી. ખોદા પાસે દુવા માંગું છું કે, તે પાક પરવરદેગાર હુમેશાં તારી આબાદી કરે. ચાસમીન.”

આ પત્ર વાંચી હું ધણો ખુશી થયો. આ ખબર મને ધણા અગત્યના મળ્યા છે એમ મને લાગ્યું. અલખત, ઔરંગઝેબ આ સમાચાર સાંભળી ખુશી થશે કે નહીં, તે હું કહી શકતો નથી; પણ તે પોતાનું કામ કાઢી લેવાને જરૂર કંઈ પણ યુક્તિ શોધી કાઢશે, એમ હું ધારતો હતો.

મારે હવે આ જગ્યાએ વધારે થોભવાની જરૂર નહોતી. તેથી મેં ઉપડવા વિચાર કર્યો. બહારોબહાર દખ્ખણનો રસ્તો લેવાને બદલે મને જયપુર જવાનું મન થયું. જો હું જયપુર ગઈ તો મહારાજાને પણ પ્રી એકંવાર મળાય, તેમ જ ગુલાબની કબર આગળ સેજોદા પણ કરી અવાય. આ વિચારથી મેં પહેલાં જયપુર જવાનો, અને પછી લાંચી દખ્ખણમાં જવાનો મેં કરાવ કર્યો.

પ્રકરણ ૪૪ મું.

રસ્તામાં.

મારો સૂર્ય હાલ અસ્ત પામ્યો હતો. મીર જીમલાએ મને રમ આપી હતી, તેથી મને પહેલાં જેટલું માનઅકરામ મળે તેવી આશા જ નહોતી. જયપુરમાં મહારાજને મારા આવવાની ખબર પહોંચાડવામાં આવી, પણ પહોંચી કાઢી તેણે મને મળવા ના પાડી. તેમ જ મારા ઉતારા માટે પણ કરો અંદાજસ્ત કર્યો નહીં. તે જાણતો હતો કે, આ વખતે હું કાંઈ મોટી કીમતી ભેટ સોગાદો લાવ્યો નથી. નજરઅંદાજી મારા હાથમાંથી છટકી ગયો હતો અને મને નોકરીપરથી ઉખેડી નાંખવામાં આવ્યો હતો, આ બધું તે જાણતો હોવાથી મને નહીં મળે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. મને ઉતરવાને ખીજી જગ્યા નહીં મળવાથી, હું ત્યાંના મુસાફરખાનામાં જઈને ઉતર્યો. મારી સાથે આ વખતે સુલેમાન અને હુચ્ચો હતા. મુસાફરખાનામાં ગયા બાદ હુચ્ચાએ મારો સામાન બરાબર ગોઠવ્યો, અને સુલેમાન ગામમાંથી થોડાક ચાવલ લઈ આવીને પકાવવા બેઠા. મહારાજને મને મળવા ના પાડી, એટલે હવે અહીં રહેવામાં મારો હેતુ માત્ર શુલાખની કબરને સેજદા કરવા વિના ખીજો નહતો અને તેથી ભોજનથી પરવારિને તરત હું ત્યાં જવા નીકળ્યો. શુલાખની કબર એક વાડીમાં હતી, અને ત્યાં એક ઘરડો સીપાઈ હમેશાં ચોકી કરતો હતો. અંદર દાખલ થવા દેવાને માટે પેલા સીપાઈના હાથમાં મેં કેટલાક પૈસા મૂક્યા, એટલે તરત મને અંદર જવા દેવામાં આવ્યો. કબર પાસે જઈને શુલાખને સંભારી હું ધણું રડ્યો, તથા તેનું જે કબોત થયું તે માટે નૂરમ હાલને શાપ દેવા લાગ્યો. તેના આમાની મુક્તિ માટે મેં પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી. બાદ ત્યાંથી હું પાછો મુસાફરખાનામાં આવ્યો.

જે ટકાણે હું ઉતર્યો હતો તેમાં મુસલમાનો જ એકલા ન હોતા આવતા, પણ હિંદુઓ સુદાં ત્યાં આવીને ઉતરતા હતા. વળી જેમ આગ્રામાં કે દેખણમાં હિંદુ મુસલમાન લડી મરતા હતા, તેમ આ લોકો લડતા નહોતા, પરંતુ એકબીજા સાથે લાઈચારાથી વર્તતા હતા. જો કે તેઓ એકબીજાને કદી જાળખતા નહીં હોય, ગમે તે ગામથી આવેલા હોય, તે છતાં તેઓ એક બીજા સાથે તરત દોસ્તી કરતા બેર આશીયત પૂછતાં. આજે પણ જ્યારે હું પાછો ફર્યો, ત્યારે આ લોકો ખાઈપી પરવારી, બાદ જોળકુડાળું વળી જોડા હતા, અને વખત પસાર કરવાને ગપ્પા મારતા હતા. જેવો હું ત્યાં દાખલ થયો, એટલે તેઓની નજર મારા તરફ ખેંચાઈ. મારી સાથે જે માણસો હતાં, તેમ જ વળી હું રવાણમાં રહ્યો હતો, તેથી તેઓ મને કાંઈ મોટો માણસ ધારતા હતા. જ્યારે હું પાછો

આવ્યો, ત્યારે મને જોઈને એક ધરડો મુસલમાન કે જે ગંભીર ચહેરે બધાંની વચ્ચે બેઠો હતો, તેણે મને નીચા વળી સલામઆલેકુમ કરી પોતાની પાસે બોલાવ્યો ! હું તેને જવાબ આપી તેની પાસે ગયો; એટલે તેઓ શું વાતના ગપ્પા મારતા હતા તે મને જણાવ્યું. હિંદુઓ વધારે જુલમગાર હતા કે મુસલમાનો, તે વિશે તેઓ તકરાર કરતા હતા, અને તે તકરારમાં સામેલ થવાનું પેલા જુદાએ મને કહ્યું. તેપરથી મારા પિતા સદુલ્લાખાનપર જે જુલમ ગુજારવામાં આવ્યો હતો, તે મેં તેમને કહી સંભળાવ્યો.

“રાસ્ત હોયગા ! મગર યક આદમીકા જુલુમસે સખ મહમદીયાનકું જુલુમગાર ઠરાના અચ્છા નાહી !” મારો દાખલો સાંભળી તે તકરાર કરવા લાગ્યો.

“અચ્છા, દુસરી એક ખાત સુનો, ગોવલકાંડકે બાદશાહને બહોત જુલમ કરીયા હય. ઉસકી ખાત મય દીખી તો નહીં હય, મગર સુની હય ! આપકી મરઝી હોયગી, તો મય સુનાઉંગા,”

“હાં, તો હમકુ મહેરબાની કરકે સુનાવો !” તેઓ એકે અવાજે બોલ્યા ! તેઓએ પોતાની ચલમ તૈયાર કરી અને વાત સાંભળવાને ટટાર થઈને બેઠા. આ ઉપરથી કુતુબશાહને વિશે મેં જે કંઈ સાંભળ્યું હતું તે મેં કહી સંભળાવ્યું.

મારી વાત સાંભળી રહ્યા પછી, પાછો પેલો ધરડો મુસલમાન બોલવા લાગ્યો; “મયને બી સુના હય કે કુતુબશાહ બહોત જુલુમગાર હય. મગર દેખો અપના દીન ઉસકુ એસા બનાનેકું નહીં કરમાતા; મગર ચે હિંદુ લોગોમે ઉસકા દીન બદકામ કરનેકું કરમાતા. જો આપકી મરઝી હોયગી તો એક કયા, સદહજર દાખલા મોજદ કરુંગા, ઔર તુમેરી ખાતર જમે કરુંગા કે, યહ હિંદુઓકા દીન આપના મહઝબસે બદલર હય.”

“અખ જાને દો જનાખ ! યહ કારવાનસરા કયા કુછ તકરાર કરનેકી જગા હય ! જાને દો ચેહ ખાત !” વખતે તકરાર વધી પડી, હિંદુઓનાં દીલ દુઃખાય, તો તે અટકાવવાના હેતુથી એક ખીજે ધરડો મુસલમાન વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો. આ વાત સૌને પસંદ પડી, તેથી તેઓએ આ વાત બંધ કરી, ખીજ વાત ઉપાડી.

“ઇસ શહેર મેં ચંદ્રોજકે અવલ બહુત ગમખાર બનાવ હુવા હય. યક ગાનેવાલીકા ખૂન હુવાયા.” એક જણે ખીજ વાત કાઢી, જે શુલાખના ખૂનની હતી.

“યહ જુકે હય. વો ગાનેવાલી ઔર નાયનેવાલી કી કેદી થી !” મેં કહ્યું.

“વો મેરેકું જનાખ મઆમુલ નહીં હય ! મગર વો લોગ સખ સાથ મુસાફરી કરતેથે !”

“હા, વો સચ્ચ હય!”

“ઔર લોગો ઐસાબી બોલતે હે કે, યક જવાંમદ વો લરકીકું બચાનેકું ગયે, ઔર ભુલમે ઉસકું છુરી માર દીયા!”

“વોબી ભુટ હય!”

“જનાબ, આપકું સખહીમ માલુમ હય? મહેરબાની કરકે હમકું સચ્ચ બાલ સુનાયગા?”

“મચ્ચાફ કરે! વો જવાંમદ મય ખુદહું, ઔર વો લરકીકી સાથ મય શાદી કરને વાલાથા. ઉસકું વો બદમાશ લોગ લે ગયેથે, મય ઉસકું જબ છુડાનેકું ગયે તખ વો બીચારીકું યક નાપાક ઔરતને ખંજર ખેંચ મારડાલા!” આટલું કહેતાં મારું મ્હોડું ઉતરી ગયું, અને જ્ને વધારે બોલતે તો મારી આંખમાંથી આંસુ પડ્યા વગર રહેતે નહીં. મારો આ દેખાવ જ્નેઈ તેઓએ મને આ ત્રિશે કાંઈ વધારે પૂછ્યું નહીં. મારી દલગીરી દૂર કરવા તેઓએ તરતજ વાત ફેરવી નાંખી. આડા અવળા ગપ્પા માર્યાં, અને પછી રાત બહુ વીતી જવાથી સૌ ઉડી ગયા.

બીજી સવારે ઉડીને આગલી રાતની મીજલસમાં બેઠેલા એક હિંદુની પ્રાસે હું ગયો. તેણે મને કહ્યું હતું કે, તે દખળમાં જવાનો હતો, અને જ્ને તેનો સંગાત મળે તો વધારે સારું, એ વિચારથી હું તેની પ્રાસે ગયો. તે પણ મારી સાથે આવવાને ધણો રાજી હતો. તેથી મને જમીને વહેલા તૈયાર થવાને કહ્યું. હું સુલેમાન પ્રાસે ગયો, અને તે જ દિવસે આપણે ઉપડી જવું છે એમ મેં એને જણાવ્યું. લુચ્ચાએ મારો સામાન બાંધી દીધો, અને અમારા ઘોડાઓને પણ તૈયાર કરી દીધા. અમે તરત જમી લીધું કે, એટલામાં અમારો હિંદુ સાથી અમને બોલાવવા આવ્યો. અમારે પણ કાંઈ ખોટી થવાનું નહોતું, તેથી અમે ચારે જણુ જયપુર છોડી નીકળ્યા.

રસ્તો કાપવાના હેતુથી મેં તેને કાંઈ વાત ચલાવવાને કહ્યું, અને એ વળી વાત કરવામાં બધાંને પહોંચી વળે એવો માલમ પડ્યો. તેણે તો જે વાત ચલાવવા માંડી તે એવી ચલાવી કે હું તો રસ્તાનું પણ ભાન ભૂલવા લાગ્યો, તે વાતમાં જ તક્લીન થઈ ગયો. એક બાજુ પેલો હિંદુ મને વાર્તા કહેતો હતો, તેથી અમે બંને સાથે ચાલતા હતા. અને બીજી બાજુ લુચ્ચો સુલેમાનને વાર્તા કહેતો હતો, તેથી તેઓ સાથે સાથે અમારી પાછળ આવતા હતા. છેક સાંજ પડવા આવી લારે અમારી વાર્તા પૂરી થઈ તેણે જે સરસ વાત મને કહી સંભળાવી તેથી હું ધણો ખુશ ખુશ થઈ ગયો, અને તેનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો. હું દિલગીર હતો કે, મને વાર્તા આવડતી નહોતી; નહીં તો હું પણ તેને એકાદ કહી સંભળાવત.

પણ અમે અમારી વાતમાં એટલા તો ગુલતાન થઈ ગયા હતા

કે, અમે તદ્દન ખોટે રસ્તે ચાલવા લાગ્યા. જ્યારે અમારી વાત પૂરી થઈ ત્યારે મને માલમ પડ્યું કે, અમે આડે રસ્તે જઈ ચડ્યા છીએ. આ જોઈ હું ધણો દિલગીર થયો, અને અમને નહીં ચેતાવવા માટે સુલેમાને ઠપકો આપવા લાગ્યો. સુલેમાને માત્ર જવાબમાં એટલું જ કહ્યું કે, હુઆની વાત બહુ જ ફક્ડ હતી, તેથી તે ધ્યાન દઈને સાંભળતો હતો ! વળી તમે આગળ ચાલતા હતા, તેથી મેં કંઈ રસ્તાનું આજું ધ્યાન આપ્યું નહીં. તેનું આ સાંભળીને મારે કંઈ બોલવાનું રહ્યું નહીં, કારણ કે મારી પણ ભૂલ થઈ હતી. આ જોઈ મારો સાથી મને પૂછવા લાગ્યો કે, “હવે શું કરવું ?”

“વળી પાછા ફરવું !” મેં કાંઈક ચુસ્તાથી જવાબ દીધો.

“નહીં, નહીં. તેમ શું કામ કરો છો ? આપણે અંજમેરના રસ્તા તરફ છીએ. માટે હવે અંજમેર જ ચાલો. ત્યાં શેખખાજે મેયુદીન પીરની કબર છે; તે જોઈને પછી દબાણ જાઓ !” તે મને કહેવા લાગ્યો.

“અરે ! પણ મને ખીલકુલ વખત નથી, તેમ કબરો જોવા જવાનું મને પણ નથી.”

“કેમ ! તમને કંઈ ધર્મપર આસ્થા છે કે નહીં ? હું જગન્નાથની જાત્રાએ ગયો હતો, ત્યારે છેલ્લા પાંચ ગાઉ યાત્રી રહ્યા ત્યારે આખે રસ્તે હાથ જોડીને ઉઠ બેસ કરતો ગયો હતો ! અને તમારે તો થોડાપર જવાનું છે ને તમે જતા નથી.”

“તેં કસરત તો ઠીક કીધી, પણ તેં રાહખુશીથી કીધી હતી કે કાંઈના કલ્યાણી ?”

“અરે સાહેબ ! મેં મોટું પાપ કીધું હતું !”

“શું પાપ કીધું હતું ?”

“મારાથી ભૂલમાં એક હત્યા થઈ હતી !”

“આ તો બહુ જ મોટું પાપ કહેવાય !” મારાથી હસ્યા વગર રહેવાયું નહીં.

મારો સાથી બેઠો ગમતી હતો. કાંઈ કાંઈ નવા દુષ્ટાઓ જોડી કહાડતો ! ધડીકમાં વાતો કહેતો, તો વળી ધડીકમાં ગાયન પણ લલકારતો. ખરું કહું તો એને લીધે મને મુસાફરીનો ખીલકુલ ઇંટાળો આવ્યો નહીં. ધણા થોડા વખતમાં અમે અંજમેર આવી પહોંચ્યા.

અંજમેરમાં પીરની કબર શિવાય ખીન્નું કંઈ ખાસ જોવા લાયક નથી. આ પીર આખાં હિંદુસ્તાનમાં એટલા તો પ્રખ્યાત હતા કે, ધણે દરથી પણ લોકો પીરની દરગાહ શરીફની મુલાકાત લેવા આવતા હતા. જ્યારે હું જોવા ગયો, ત્યારે પણ પુષ્કળ લોકો ત્યાં આવ્યા હતા, અને મને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, દરરોજ બહારગામનાં પુષ્કળ લોકો ત્યાં આવતા હતા.

અમે અજમેર રાતે પહોંચ્યા હતા અને રાતની રાત એક ધરમ-શાળામાં પડી રહ્યા. સવારના પહોરમાં ઉઠીને હું એકલો પીરની દરગાહ જોવા ગયો. ત્યાં જઈ આવ્યા પછી, મારા સાથીની મેં તપાસ કીધી તો માલમ પડ્યું કે, તે તો રાતના અમે ઉઠી ગયા પછી ક્યાંક જતો રહ્યો છે. તે આટલે સૂધી મારી સાથે આવ્યો, અને હવે કહ્યા વગર અમને એમ ક્યાં ચાલી ગયો હશે, એમ હું વિચારતો હતો, એટલામાં જ તે એક ખીજ જ ઘોડાપર સ્વાર થઈને મારી પાસે આવી પહોંચ્યો.

“અરે! આતો શું અર્થ? આ ઘોડો ક્યાંથી લાવ્યો?” મેં તેના ઘોડા તરફ આંખો કરીને કહ્યું.

“આ ગામમાં મારો એક દોસ્તદાર રહે છે. તેને મળી આવવાનું મને મન થયું, તેથી જરા તેને ત્યાં હું ગયો અને રાત પછી તેને ત્યાં જ પડી રહ્યો. મારો ઘોડો તેને એટલો તો પસંદ પડ્યો કે, તેણે બહોસ કરી અમારા ઘોડા અદલાબદલ કીધા. ચાલો, તમે તૈયાર થયા કે નહીં? દહાડો હવે ચડી જાય છે.”

તેનો જવાબ સાંભળી હું વિચારમાં પડ્યો. તે જૂઠું બોલતો હોય એમ મને લાગ્યું. કારણ કે તે લાંબી મુસાફરીએ જઈ આવીને થાકી કેમ નહીં ગયો હોય એમ મને લાગ્યું. વળી તેનો ઘોડો પણ તબેલામાંથી તરત લાવેલો હોય એમ મને લાગ્યું નહીં. મારા મનનો વિચાર તે ઝટ સમજી ગયો, અને તેથી મને તે ખુલાસો કરવા લાગ્યો.

“તમને એમ લાગતું હશે કે, મારો ઘોડો થાકી ગયો છે. પણ એમ નથી. મારો દોસ્તદાર આજે સવારે અને જરા આમતેમ ફેરવી લાવ્યો હતો, અને વળી એક કલાકમાં મેં તેનાપર સવારી કીધી છે તેથી તમને એ થાકેલો લાગતો હશે. પણ આપણે નસીરાબાદ સૂધી જવાને કાંઈ દરકત નથી.”

તેનો આ જવાબ સાંભળી મને કાંઈક સંતોષ મળ્યો, એટલે અમે તૈયાર થઈને નસીરાબાદ જવા નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૪૫ મું.

હુટારાનો સરદાર !

અમે રસ્તે પડ્યા. પાછો મારો સાથી ગપ્પા છાંટવા લાગ્યો અને થોડેક આધે ગયા હોધરું કે અમને એક વણજરાની પોક મળી તેમને રસ્તામાં બીલ લોકોએ હુટયા હતા, તેથી તેઓ તે વિશે ફરીયાદ કરવાને અજમેર જતા હતા. મારા દોસ્તદારે તેમને અજમેરને બદલે

નસીરાળાદ જઈ સાંના રાજને ફરીયાદ કરવાની સલાહ આપી. કારણ કે તેમ કીધાથી ધન્સાદ જલદી મળી શકશે એમ તેણે, તેમને જણાવ્યું. પણ આ વણજરાઓએ સલાહ કયુલ કીધી નહીં અને અજમેરને રસ્તે જ તેઓ ચાલ્યા ગયા. તેમના ગયા પછી આગળ વધતાં, દાગલીનો કિલ્લો આવ્યો. તે બતાવતાં મારા દોસ્તદારે કહ્યું, એ બહુ જૂના વખતનો છે. હવે તો ખંડિયર થઈ ગયું છે, અને તેમાં કોઈ રહેતું નથી. માત્ર થોડીક ધળમાં જ મેં તેની જૂલ બાંગી. તે જ કિલ્લામાંથી ભીલોનું એક મોટું ટોળું નીકળી આવ્યું અને અમને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા.

પેલો મારો સાથી મારા મોં આગળથી તરત ખસીને બાજુએ ઊભો રહ્યો, અને ખડખડ હસવા લાગ્યો! હું અજાણ્ય થયો કે, આ માણસને કેમ પકડવામાં આવ્યો નહીં! પણ મને તરત માલમ પડ્યું કે, એ એક ડગ-જગત્રાથળની જાતનો, એક માંકડની હલ્લા માટે ઉઘેસ કરનારો ડગ હતો! આગલી રાત્રે જે દોસ્તદારને સાં જવાનું એ કહેતો હતો, તે બીજે કોઈ જ નહીં, પણ આ કિલ્લામાં જ જઈ આવ્યો હશે, ને મોટા શિકર હાથમાં આવે છે તેની ચેતવણી આપવાને તે ગયેલો હોવો જોઈએ, એમ મને કલ્પના થઈ! આ જોઈને મારી ખાત્રી થઈ કે, અમે જાણી જોઈને એક હુંટારાના હાથમાં ફસી પડ્યા છીએ, અને તેની બોળી બોળી વાતોને લીધે અમે ઉધે રસ્તે દોરાયા હતા.

અમને જેવા ઘેરી લેવામાં આવ્યા કે અમે ત્રણે જણા તેમની સામે થવા લાગ્યા. અમે-માત્ર ત્રણ, અને તે લોકોનું તો મોટું ટોળું! અમારું કશું ચાલ્યું નહીં. અમને કેદ કરીને દાગલીના કિલ્લામાં લઈ ગયા, કિલ્લામાં લઈ જઈને અમને એક મોટા ઓરડામાં પુરવામાં આવ્યા. સુલે-માન અને લુચ્ચો પણ મારી સાથે જ હતા તેઓએ પણ આ નવી આદતની કશી ખીક રાખી નહોતી. તેઓ પોતાનાં નશીંગનો વાંક કાઢવો લાગ્યા.

“સાહેબ! હિંદુઓનો કશો ભરોસો કરવો નહીં. તેણે આપણને ફસાવ્યા છે. પણ એ લોકો આપણને શું કરવા માંગે છે? જો તેઓ હુંટવા માંગતા હોય તો ભલે તેઓ આપણાં માલપાણી લઈને આપણને જવા દે!” લુચ્ચો મને કહેવા લાગ્યો.

“હું ધારું છું કે, આ માણસોની ઉપર બીજે કોઈ જળવાન માણસ હોવો જોઈએ. આ ભીલો પોતાની મરજીથી આમ નહીં કરતા હોય;” સુલેમાને પોતાનો વિચાર કહ્યો.

મેં જવાબ દીધો કે; “હું તેમ ધારતો નથી. પણ વખત આવે સૌ માલમ પડશે.” અને તેમ જ થયું. થોડા વખતમાં જ અમને ખહાર કાઢવામાં આવ્યા અને એક વિશાળ ઓરડામાં લઈ ગયા. મારી અજા-

યખી વચ્ચે નજરઅલ્લીને ત્યાં બેઠેલા જોયો. મને ત્યાં આવતો જોઈને તે હસવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું; “કેમ બચ્યા સાદિક! આજ ઉલટઈ ગઈ કે? હવે તું મારો કેદી છે, અને જોઈ છું કે તું અહીંથી કેવી રીતે નાસી જાય છે? મને કેદ કરવા તું માંગતો હતો કેમ? તારે આ કામથી ઉલટા દૂર રહેવું જોઈતું હતું!”

“મને કેદ શા માટે કરવામાં આવ્યો છે? શું તમે મારો જાન લેવા માંગો છો?” મેં તેને પૂછ્યું.

“મને તારે વિશે એક શક છે. જો તે શક ખરો હોય તો તારો જાન લઈશ નહીં; પણ વારુ, મારી વીટી ક્યાં છે?”

તેના આ સવાલથી હું આશ્ચર્ય પામ્યો. તેની વીટી મારી પાસે છે તે એ ક્યાંથી જાણે?

મારી અજાણ્ય જોઈને તે પાછો કહેવા લાગ્યો; “તને અજાણ્ય લાગે છે કે આ વાત મેં કેમ જાણી. પણ તું ભૂલી જાય છે કે, તે તો વીટીની વાત જયપુરના મહારાજાને કહી હતી. ચાલ હવે તે વીટી લાવ!”

મેં તરત તે મારા ગળવામાંથી કાઢી આપી, પણ તેની સાથે મારી વીટીપર એની નજર પડી.

“અરે! તારી પાસે પણ શું આમાંની વીટી છે કે? એ તને કેવી રીતે મળી તે મને કહે!”

મેં ખરી હકીકત તેને કહી. સાંભળી રહીને તે કાંઈ વિચાર કરવા લાગ્યો. પછી તે બોલ્યો; “તેમ જ છે. સાદિક! આજથી તારો જાન સહીસલામત છે. પરંતુ તારી આખી જીંદગી તારે કેદખાનામાં કાંઈ પડશે.”

“નશીબમાં લખ્યું હશે તે થશે, પરંતુ મહેરબાની કરી મને એટલું જણાવો કે મારા માઆપ કોણ હતા.”

“તારા માઆપ! કેમ તું જ કહે છે કેની કે, સદ્દુઆખાન તારો આપ હતા!”

“હા. પણ અમારા કેદખાનામાં તે મને એમ સમજાવવા માંગતો હતો કે, એ મારો ખરો આપ નહોતો. તેની જીભ કપાઈ ગઈ હતી, એટલે તે કશું બોલી શક્યો નહીં.”

“તે જાણવાથી તને કાંઈ ફાયદો નથી. તેમ મારે મ્હોડેથી તું કેદી તે વૃત્તાંત સાંભળશે નહીં. તું જીવે ત્યાંસુધી તારે આ કેદખાનામાં રહેવું પડશે!”

“શા માટે?”

“શું તું મને આ સવાલ પૂછવાની હીમત કરે છે? શું તે જીવા-જને નમ્ર ડી નહોતી મૂકી? નૂરમહલને તે બગાડી નહોતી? મીરજીમ-

લાને માટે તું મને પકડવા નહોતો નીકળ્યો ? આ બધું તું કેમ ભૂલી ગય છે ? અદ્વાહના નામથી કહું છું કે, જો મેં તારા બચપણમાં સોગંદ નહીં ખાધા હોત તો આજે હું તને છોડતો રહેવા નહીં દેત !” શુસ્સો કરી તે મને કહેવા લાગ્યો.

“જનાબ ! મારાપર જે તહોમતો મૂકવામાં આવ્યાં છે—

“ખામોશ ! મારે તારો બચાવ સાંભળવો નથી. તેં જે કામો કીધાં છે, તેનો બદલો તને આપવો જોઈએ. પેલા લુચ્ચાને માટે તો નક્કી જ છે કે, તે આજે રાતે મરવો જ જોઈએ !”

“તે મૂખોં છો તેનામાં અક્કલ નથી ! મહેરબાની કરી એને છોડી મૂકા !”

“તેને છોડી મૂકું ? જે કુતરાએ ઔરંગઝેબના મોં આગળ મારી દીકરીની આંખરુ લીધી, તેને હું જવા દઉં ? તેમ કદી બનશે નહીં !”

હું વધારે બોલ્યો નહીં. પણ હું કાણ છું, તે જાણવાને ફરી એકવાર પ્રયત્ન કીધો.

નજ્દઅલી શુરસાથી બોલ્યો; “મેં તને એકવાર કહ્યું તો છે કે મારે મ્હોડેથી તું કદાપિ તારો વૃત્તાંત સાંભળશે નહિ. જો તું મારો મિત્ર થયો હોત તો કાંઈ દિવસ પણ તું જાણી શકતે, પણ તે તારી તક ગુમાવી દીધી છે, અને હવે તું કાંઈ જાણી શકશે નહીં ! સીપાઈ આને અંધારી ઓરડીમાં લઈ જાઓ. જો જો કે એ નાસી નહીં જાય. પેલા લુચ્ચાને તો આજે રાતના પૂરો કરી નાંખજો, જાઓ !” આટલું બોલીને તેણે પોતાનો હાથ હલાવ્યો, અને પેલા લીલો મને લઈ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. જતાં જતાં મેં નજ્દઅલીને કહ્યું કે, જો લુચ્ચાને તમે બચાવી નહીં શકો, તો ભલે. પણ સુલેમાનને મહેરબાની કરી મારશો નહીં. નજ્દઅલીએ કહ્યું કે, તેને સુલેમાનનો તો ખપ છે, માટે એને મારવામાં આવશે નહીં.

આટલું સાંભળીને બીલો મને એક અંધારી ઓરડીમાં લઈ ગયા. તેઓ બારણું બંધ કરીને ચાલતા થયા, અને હું મારા નસીબને રડતો બેઠો. મારી હંદગી કેવા ચળકતા ભવિષ્યથી શરુ થઈ હતી અને હવે તેનો કેવી રીતે અંત આવે છે તેની રીકર મને થવા લાગી. નજ્દઅલી-ખાનની વર્તણૂક મને ધિક્કારવા જોગ લાગી. પણ આજે મારા હાથમાં કાંઈ સત્તા નહોતી. આ કિસ્સામાંથી મારાથી કદી પણ છૂટી શકાશે, એવી મને કાંઈ આશા રહી નહીં. મારા મોં આગળ એક લીલ રોટલો અને પાણી મૂકી ગયો, પણ મને તે ખાવાનું લાગ્યું નહીં. મને મારે પોતાને માટે વિચાર આવતો હતો, તેમાં વળી મારે લીધે સુલેમાનને તથા લુચ્ચાને ખમવું પડ્યું, તેથી વધારે લાગતું હતું. રાત અડધી વહી ગઈ

હતી, અને મને લાગ્યું કે, અલાર સૂધીમાં તો ખીચારો હુનમ યમદારમાં પહોંચી ગયો હશે. જે અલ્લાહ એક વખત મને 'અહીંથી છોડવે, તો જરૂર લુગ્માનું વેર લઈશ, એવો મેં મનમાં ઠરાવ કર્યો.

તે માર્યો ગયો એમ હું ધારતો હતો, પણ એ વિશે મને કોઈએ આવીને કંઈ ખાસ કહ્યું નહોતું. વળી સુલેમાનનું શું થયું તે પણ હું જાણતો નહોતો. દિવસના એ રોટલાપર હું મારી હાંદગી પસાર કરવા લાગ્યો. આમ ને આમ સાત દિવસ સૂધી ચાલ્યા કીધું. સાતમે દિવસે સાંજે એક ભીલ મારે સારુ રોટલો આપવાને બારણું ઉઘાડીને અંદર આવ્યો. તે પીધેલો માલમ પડ્યો. ચાલવામાં તે ડાલતો હોય એમ મને લાગ્યું. તેણે આવીને મને રોટલો આપ્યો, એટલામાં તો બહાર દીવાનખાનામાં બંદુકના અવાજ થયા, અને બધાજણે ગલરાટમાં હોહો કરતાં આમથી તેમ દોડતા હોય એમ લાગ્યું. આ ગલરાટના અવાજ સાંભળીને, પેલો ભીલ મારી પાસેથી ઉભી પૂછડીએ નાહો, અને ઉતાવળમ મારા બારણાનું તાળું બંધ કરવાનું ભૂલી ગયો.

મને પોતાને આ શું બન્યું, તે જાણવાની આતુરતા થઈ અંકાઈ પણ ખીક વગર હું મારા ઝોરડાની બહાર નીકળ્યો. એટલામાં બાબુએથી સુલેમાનનો અવાજ સંભળાયો.

“સાદીક ! સાદીક ! તમે ક્યાં છો ?”

“અરે અહીં છું. સુલેમાન, આમ આવ, આમ આવ, બોલ, બોલ, એ શું થયું ?” મેં તેને એકદમ બોલાવ્યો.

“ચૂપ ચૂપ, ધીમે બોલો. ચાલો એકદમ નાસી જઈએ. ભીલો આજે એક મોટી હુંટ લઈ આવ્યાં છે. દારુ પીને તેઓ ભાગ પાડવા બેઠા, તેમાં તકરાર થઈ ને લડી પડ્યા છે. નજ્દઅલ્લીનું કહ્યું કોઈ માનતું નથી, ને માને એમ લાગતું નથી. હુટાયલા માણસો વેપારીઓ છે. તેને નજ્દઅલ્લી મારી નાંખવા માંગે છે કે તેઓ પાછા જઈને જોધપુર ફરીયાદ નહીં કરે. હવે જલદી ચાલો ! નહીં તો કોઈ અહીં આવશે, ને વળી પાછાં પકડાઈ જઈશું.”

દીવાનખાનામાં થઈને અમારાથી બહાર આવી શકાય એમ હતું. અમને કોઈ પારખી શકે નહીં, માટે ભીલના જેવો ડગલો ને ડૂંટો માથે બાંધીને અમે દોડવા લાગ્યા. મને ખીક હતી કે, રહે દીવાનખાનામાં જ અમે પકડાઈ જઈએ. પણ તરત મને માલમ પડ્યું કે, મારી ખીક ખોટી હતી. બધા ભીલો આડાઅવળા મસ્ત બનીને જમીનપર પડ્યા હતા. જણે તેઓ મરી ગયા હોય તેમ લાગતું હતું. અમે નાસવાની શીકરમાં કંઈ પણ જનવાની દરકાર રાખી નહીં. પણ ઝાચિતી નજ્દઅલ્લી વચમાં પડ્યો

હતો, ત્યાં મારી નજર ગઈ. તે ભીંતની સામે પડ્યો હતો. તેના ગળામાં એક ઝેરી તીર ભોંકવામાં આવ્યું હતું. તે મુકુંડ થઈ પડ્યો હતો. વધારે જોવા વિચારવા હું ઉભો રહ્યો નહીં. પણ સુલેમાનની પાછળ પાછળ હું દોડવા લાગ્યો. અમે બહારના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યા. અમને અટકાવનાર કોઈ હતું નહીં. સુલેમાને મને કહ્યું કે, બીજા કોઈ ગામડું આવે ત્યાં સૂધી રસ્તામાં થોડા વગર પૂર ઝડપે આપણે ચાલી જવું. તેનું કહેવું વાજબી હતું. અમે અમારા ભીલના વેશમાં આગળ વધ્યા. પૂરતું ખાવાનું મળેલું નહીં હોવાથી, અને લાંબું ચાલવાનું હોવાથી અમે થાકી ગયા. પણ કેદખાનું યાદ આવતાં, અમે ઉભા રહેવાનો વિચાર જ માંડી વાળ્યા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૪૬ મું.

હાલહવાલ.

ચાલતાં ચાલતાં છેક સવાર પડી ગઈ સારે અમે એક ગામડામાં આવી પહોંચ્યા. બપોર કાઢતાં માલમ પડ્યું કે, આ ગામનું નામ દેવળીઆ હતું. ગામ દેખાવમાં નાનું હતું. એક નાનો સરખો કિલ્લો માલમ પડતો હતો, અને એક સીધો મોટો રસ્તો હતો. કાંઈ પણ નફી કરાવ વગર અમે આ રસ્તાપરથી ચાલતા હતા. તેટલામાં જ ત્રણજણને લડતા અમે સાંભળ્યા. તેમની આસપાસ લોકોનું ટોળું વળ્યું હતું ને તેઓ હાહા હીહી કરતા હસતા હતા. પેલા લડનારાઓ એક બીજા સાથે ગાળો દઈને વાત કરતા હતા. અમારે કાંઈ લડાઈ જોવાનો હેતુ નહોતો, પણ સહેજ જાણવાની ઈચ્છા થઈ અને તેથી સુલેમાન તથા હું ટોળાની વચમાં ગયા, અને પેલા લડનારાઓને જોતાં હું અન્યય થયો ! કારણ કે લડનારાઓમાંનો એક તો મારો-મારે માટે મરનાર-મારો વાતુંડા હજમ-લુચ્ચો હજમ હતો. તેને જોઈને અમે બંને જણા આશ્ચર્ય પામ્યા. એ અહીં ક્યાંથી, અને વળી લડાઈ શેના કરે છે ? એટલામાં લુચ્ચાએ અમને જોયા. ઘાંટા પાડવાનું બંધ કરી તે મારી પાસે આવ્યો, અને નીચે વળી સલામ કરી જોલવા લાગ્યો; “સલામ, બાબા સલામ. આ બંદો તમને જોઈને ઘણો જ ખુશી છે !”

“લુચ્ચા ! હું તને જોઈને ઘણો-ઘણો-ખુશી થયો છું. પણ આ તકરાર તું કેમ કરે છે ?” મેં તેને પૂછ્યું.

“અય જનાબ !” લુચ્ચાના આ શબ્દો સાંભળી, બધા ખડખડ હસી પડ્યા. એક હજમડો, ડાચા બેસી ગયેલો, લુખ્યા ડાંસ જોવા દેખાતા, શરીરપર ડગલા વગરના માણસને, સલામપર સલામ કરીને.

“અય જનાબ” કરીને વાત કરે તે જોઈ, લોકોને ગમત પડી, અને તેમાં તેઓ હસીને અમારી વાતો ધ્યાનથી સાંભળવા લાગ્યા.

વાત કરવાનું માંડી વાળી અમે લોકોને પહેલે તો વિખેરવા લાગ્યા. ટોળામાંથી બહાર નીકળી, આગળ ચાલવા લાગ્યા, પણ જે માણસ સાથે લુચ્ચો લડતો હતો તે તો અમારી પાછળ પાછળ જ આવવા લાગ્યો. લુચ્ચોને તે ખૂબ ગાળો દેતો હતો. “ઓ મુસલમાન કુત્તા ! પેલા પૈસા આપી દે. તને પૈસા લેવાનો શું હક છે ? મારી રળ વગર તું ગામમાં હજમત શાનો કરે ? ગામનો હજમ તો હું છું, તેની તને કાંઈ ખબર છે કે ?”

હવે હું લડાઈનું મૂળ સમજ્યો. લુચ્ચો આ ગામમાં આવીને થોડાક પૈસા મેળવવા માટે ગામનાં લોકોની તેમ જ આગલી રાત્રે મુસાફરનાનામાં આવેલા કેટલાક માણસોની, હજમત કરવા મંડી પડ્યો હતો, તેની એ લડાઈ હતી. આ પ્રમાણે તે સવારના પહોરમાં હજમત કરતો હતો, એટલામાં ગામનો હજમ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, અને પોતાના ધંધામાં હક વગરનો લાભ પડાવવા બેઠો, તે જોઈને ખુબ ગુસ્સે થઈ ગયો, અને લુચ્ચોનો અસ્તરો ટપટપી વગેરે લાત મારી ફેંકી દીધાં. લુચ્ચોએ ઉડીને પેલાને ગળથી પકડીને ખૂબ ઠોક્યો. આથી તેઓ લડવા લાગ્યા અને તે જોવાને લોકો ભેગાં થઈ ગયાં હતાં. અમે જો કે ચાલ્યા જતા હતા, તે છતાં કેટલાક મસ્કરા પણ પેલા હજમની સાથે અમારી પાંછળ પાંછળ આવતા હતા. લુચ્ચો મને “અય જનાબ” કરી બોલાવતો હતો, તે સાંભળી તેમને ખૂબ મજા પડતી હતી ! અને તેઓ પણ આગે રસ્તે મને મસ્કરીમાં “અય જનાબ” કરી સલામો કરી ખૂબ હસતા હતા. લોકોને સંતાપ દૂર કરવાને લુચ્ચોને મેં સમજાવ્યો કે પેલા હજમને પૈસા આપી દે કે શવ લેતો દૂર થાય ! લુચ્ચોએ તેમ કહ્યું. હજી લોકો દૂર થતાં નહોતાં, અને અમારે ક્યાં જવું તે અમે કાંઈ નક્કી કર્યું નહોતું. તેથી રસ્તામાં એક ઝાટલાપર, એક ધરડો મુસલમાન ઉભો હતો, તેને સલામ અલેકુમ કરી, થોડાક કલાક તેના ધરમાં ઉતરવા દેવાની અમે અરજ કરીધી. તેણે હા કહી, અને અમે ત્રણ જણા ધરમાં જઈને પારણાં દઈને બેઠા, એટલે સૌ લોકો ધામે ધામે વિખેરાઈ ગયાં.

અમને આશ્રય આપનારને મેં મારાપર પડેલી વિપત્તિઓ કહી સંભળાવી. હું ઔરંગઝેબનો નોકર છું એમ મેં કહ્યું. તે એને કાંઈ ખરું લાગ્યું નહીં, તે છતાં તેણે અમને ખાવા લાયક કેટલીક વસ્તુઓ આણી આપી. અમે લુખ્યા ડાંસ બંની ગયા હતા, તેથી ખાનાને તરત ઇન્સાફ આપ્યો. ખાદ લુચ્ચો કિલ્લામાંથી ફેવી રીતે નાસી છૂટ્યો, તે જાણવાને અમે આંતર હોવાથી તે વાત કહેવાને મેં લુચ્ચોને ફરમાવ્યું.

તેણે પોતાની વાત કહેવા માંડી. મારા મહેરબાન ! પહેલાં જે દિવસ તો મારી પાસે કાંઈ આવ્યું નહીં, પણ ત્રીજે દિવસે એક બીજા આવીને મને કહી ગયો કે, મારે મરવાને માટે તૈયાર થઈ રહેવું ! પછી તરત જ એક બીજા બીજા મોકલે ખંજર લઈને મારી પાસે આવ્યો. દયાની કાંઈ પણ માંગણી કર્યા વગર મરવું મને ડીક લાગ્યું નહીં. વળી મેં જે ત્રણ સોના મહેરો સંતાડી રાખી હતી, તેવડે જો આ કસાઈને ફાડાય તો સારું, એ વિચારથી એ અંદર આવ્યો કે, હું તેને પગે પડ્યો, અને મને જીવતો જવા દેવાની આજીજી કરીધી ! મેં સોના મહેરો તેને આપી દીધી, અને મને કેદખાનામાંથી છાનામાના છોડી દેવા કલાવાલા કરીધા. મહેરો જોઈને તે પણ ખુશ ખુશ થઈ ગયો અને મને આડે અવળે રસ્તે લઈ જઈ, દરવાજા આગળ લાવ્યો, ત્યાં આગળ આવતાં હું તમારે માટે એને કહેવા જતો હતો, એટલામાં તો એણે મને ધક્કો મારી ખારણાં બંધ કરી દીધાં. તમને છોડવાને મારા હાથમાં કાંઈ ઉપાય નહીં હોવાથી, હું મારો પોતાનો જીવ બચાવવા માટે, ત્યાંથી દોડીને આ બાબુ આવ્યો આવ્યો. આ ગામમાં આવ્યો ત્યારે મારી પાસે બીલકુલ પૈસા હતા નહિ. મારી જાત મહેનતથી થોડુંક કમાવાનો કરાવ કરીધો અને તેમ કરવામાં શું બન્યું તે તો તમે જાણો છો.

તેની વાત સાંભળીને મેં તેને કહ્યું; “તું નસીબવાળો છે ! પણ હવેથી તારા જાતભાઈ સાથે હરીફાઈ કરતાં પહેલાં વિચાર કરજે કે ફસાઈ પડાય નહિ !”

આ સુલેમાને, અમે કેવી રીતે છૂટ્યા તે એને કહી સંભળાવ્યું. નજરઅંદીના મોત વિશે સાંભળીને હજામ-ભાઈની તો બાવડી જ ચડી ગઈ ! તે ખૂબ ગેલમાં આવી ગયો. નજરને વિશે એ ઘણું જાણતો હતો, પણ જ્યાં સૂધી તે જીવતો હતો ત્યાં સૂધી તેની કહેવાની હીમત આવતી ન હોતી. હવે તે બધું કહેવાને તૈયાર હતો. પણ અમે થાકેલા હોવાથી કાંઈ સાંભળવા માંગતા ન હોતા. અમને ત્રણ સાદીઓ ધરવાળાએ આપી હતી, તેપર જ સૂઈ ગયા. પુરૂષ ઉંઘ કાઢી, અમે અમારો થાક ઉતાર્યો. વળી પાછી અમને અમારાં પેટની શીકર લાગી. કાંઈ પૈસા આપે એવું અમને લાગ્યું નહીં. તેમ જ અમારી પાસે એવું કંઈ નહોતું, કે તે ગીરો મૂકીને અથવા તો વેચીને પણ થોડાક પૈસા મેળવીએ. જેટલી મને શીકર હતી તેટલી જ સુલેમાન અને લુચ્ચાને પણ શીકર પડી હતી. અમે પેલા મુસલમાન પાસે મદદની માંગણી કરીધી, પણ તેણે ચોખ્ખી ના પાડી. ગામમાં એક જે શાહુકરો પાસે ગયા. તેઓએ પણ ઝાળખાણ વગર એક પાઈ ધીરવાની ના કહી ! હવે અમારો કાંઈ ઉપાય રહ્યો નહીં, તેથી

આ ગામ છોડી જવાનો વિચાર કીધો. પેલા ઘરડા માણસનો ઘણો આભાર માની અમે દેવળીઆ છોડ્યું.

અમારી સ્થિતિ હવે બહુ કઠંઘી થઈ પડી હતી. એકવાર શાહન-શાહ શાહજહાનના મેં આગળ હું ઉભો રહેતો હતો. બીજવાર બધા શાહ-જહાંઓ મારી મદદ મેળવવા માટે ઉત્સુક હતા. આજે ચક્ર બદલાઈ ગયું છે! બીજા માંગતાં પણ પેટ ભરવા જેટલું અમને કાંઈ આપતું નથી. રસ્તે ચાલતાં મુસાફરોની મહેરબાનીથી જ કાંઈ મળે તેનાપર શુકરાના કસતા, અમે ખતેરા આવી પહોંચ્યા. મારી ધીરજનો સઘળો અંત આવી રહ્યો. ખતેરાના રાજા પાસે જવા મેં કરાવ કીધો. બીજા માંગવી પડે તો સખી માણસો પાસે જ માંગવી, આ વિચારથી હું તેના મહેલ પાસે ગયો, અને અંદર જવા દેવા માટે દરવાનોની રજા માંગી. પણ મારો દેખાવ જોઈને દરવાનોએ મને ધક્કો મારી બહાર કાઢી મૂક્યો અને મેં રાજાને મળવાની આશા છોડી.

પણ એટલામાં મેં સાંભળ્યું કે, રાજા પોતાના રસાલા સાથે મંદી-રમાં દર્શન કરવા બન્ય છે, તેથી તે જ્યારે બન્ય ત્યારે રસ્તા વચ્ચે તેના પગ આગળ પડી તેને વિનતિ કરવા કરાવ કીધો. રાજાનાં આવવાની વાત જોતો હું રસ્તામાં ઉભો રહ્યો. તેની સ્વારી આવી પહોંચી. તેને જોતાં હું તેના ઘોડા આગળ ગયો, અને જમીનપર માથું મૂકી તેની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. પણ દર્શનનો વખત થઈ જતો હોવાથી મને સાંભળવા ના પાડી. છતાં કહ્યું કે પાછા ફરતી વખતે તે મારી પ્રાર્થના સાંભળશે. આ જવાબ સાંભળી હું ખુશી થઈ ગયો, અને રાજા પાછો આવ્યો ત્યાં મૂકી તે જ જગ્યાએ હું ઉભો રહ્યો. જ્યારે તે આવ્યો, ત્યારે હું ફરીથી તેના ઘોડા આગળ જઈને તેને પગે પડ્યો. તે ઉભો રહ્યો. મારી વાત સાંભળી. મને તેની સાથે મહેલમાં આવવા હુકમ કર્યો. હું ઘણો હરખાઈ ગયો અને ખોદાનો ઉપકાર માનતો તેની સાથે ગયો. અલબત્ત, મારો વેશ જોઈને તેને મેં જે કહ્યું તે તે માનતો હોય એમ મને લાગ્યું નહીં, પણ શાહજહાં ઔરંગઝેબને લગતી ઘણી નાની મોટી વાતો તેને કહી, એટલે તેને કંઈક ખાતરી થઈ તે સખી દીલનો હોવાથી, તેણે મને નવા વસ્ત્રો, તેમ જ એક ઘોડો અને થોડાક રૂપિયા પણ આપ્યા. તેના અતિશય ઉપકાર માનતો હું, સુલેમાન અને લુચ્ચા પાસે આવ્યો. તેઓ પણ મને જે મળ્યું હતું તે જોઈને ઘણા ખુશી થઈ ગયા. રાજાએ આપેલા રૂપિયામાંથી મેં થોડુંક ભાતું લીધું, તેમ જ આ ખંતેને સારુ જો દટ્ટો વેચાતા લીધા. હવે અમારી સ્થિતિ કાંઈ સુધરી અને અમે દખણ તરફ અમારી મુસાફરી ચાલુ કીધી.

અમે ગુજરાતને રસ્તે થઈને દખણ જવા માંગતા હતા, તેથી અમને રસ્તો બતાવવાને એક ભોમીઆને સાથે લીધો. સૌથી પહેલી જગ્યા ઉમેદગઢ આવી. આ ગામ હિંદુઓનું હોવાથી, અહીં દહેરાઓ-પુષ્કળ હતાં; તે ભેલીનું અમને મન થયું. અમે થોડોક વખત અહીં થોભી જવાનું નક્કી કરીધું. એક ધર્મશાળામાં પડાવ નાંખ્યો. ખર્ચ કરીને અમે ઘૂટા ઘૂટા ગામમાં ભટકવા નીકળ્યા. મને પોતાને કંઈ ખાસ નવું ભેવાનું લાગ્યું નહીં, તેથી હું વહેલો પાછો આવ્યો. સુલેમાન છેક સાંજે ઘેર આવ્યો. એને ભેતાં મને લાગ્યું કે, એ કંઈ નવું જૂનું કરી આવ્યો છે. તેના ડગલો ચીરાઈ ગયો હતો, પાંચડી ક્યાંઈ પડી ગઈ હતી, અને હાથ મોંપરથી લોહી નીકળતું હતું. તેને ભેંધને મેં પૂછ્યું કે, આ શું થયું છે? તેના જવાબમાં એ કહેવા લાગ્યો કે, પેલો હરામખોર મને આજે મળ્યો. તેને મેં ખુબ મેથીપાક ખવડાવ્યો!

“કયો હરામખોર?” મેં તેને પૂછ્યું.

“પેલો હિંદુ ઠગ! જે આપણને હુંટારાઓના કિલામાં લઈ ગયો હતો તે.”

“શું પેલો હિંદુ! અરે એ તો બડો ગમતી માણસ હતો!”

“હા સાહેબ એ જ. મેં તેને ભેંચ્યો, એટલે હું તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. તે એક નાની ગલીમાં સટકી જવા માટે દોડવા લાગ્યો, એટલામાં મેં પણ મારી તલવાર ખેંચી એની પાછળ દોડવાનું શરુ કર્યું. થોડી જ મીનીટમાં મેં તેને પકડી પાડ્યો અને ખૂબ ઝપેટવા માંડ્યો, એટલામાં લોકોનું મોહું ટોળું એકઠું થઈ ગયું અને બધા તેની તરફ થઈ ગયાં, ને તેઓએ મને મારવા માંડ્યો. પણ હું તેમને પણ તલવારના ધાલગાવતો ગયો અને બનતી ઉતાવળે અહીં ચાલ્યો આવ્યો.”

“સાબાશ સુલેમાન! હું તારી બહાદુરીનાં વખ્યાણ કરું છું, પણ હવેથી અગળણ ગામમાં નકામી લડાઈ બેઠોરી લેતો નહીં!”

“અરે સાહેબ! આ ઠગ તદ્દન બાયલો માલમ પડતો હતો. એનાં માં જ પાણી બળ્યું હોત, તો બીજાને શું કરવા મદદને માટે બૂમ પાડતે?”

સુલેમાન આ પ્રમાણે વાતો કરતો હતો, એટલામાં તો કેટલાક રજપૂત સીપાઈઓ અમારી પાસે આવી લાગ્યા અને સુલેમાનને પકડીને લઈ જવાનું કહેવા લાગ્યા. અમારે તાબે થયા વિના ધૂટકો નહોતો; તેથી તેઓએ એને પકડ્યો અને એની સાથે હું પણ ઇન્સાફ કરનારની કચેરીમાં ગયો.

કચેરીમાં એક ઘરડો ઠાકોર ઇન્સાફ કરવા બેઠો હતો. પેલો ઠગ પણ લાં આવ્યો હતો. તેનું મોં તદ્દન સૂઝી ગયું હતું અને તે બાલતો

હતો તે પણ બરાબર સમજી શકતું નહોતું. સુલેમાનના બચાવમાં મેં ઠાકારને પહેલેથી બધી વાત કીધી, અને આ ઠગે અમને કેવી રીતે ફસાવ્યા હતા તે પણ કહ્યું. 'મારી હકીકત સાંભળીને ખીજ વેપારીઓ પણ તરત મારી તરફથી સાક્ષી આપવાને આગળ આવ્યા. તેઓએ જણાવ્યું કે, જ્યારે જ્યારે આ માણસ ગામમાં આવતો, ત્યારે મોટી ઓરીની ખૂંસ પડતી; માટે એ જ હરામખોર બધાંને ઠગે છે, માટે શિક્ષા એને કરવી જોઈએ. હવે બાજી ઉઘાડી ગઈ. લોકો કહેવા લાગ્યા કે, સુલેમાને કરેલી શિક્ષા બસ નથી: એ તો બરાબર ટીપાવો જોઈએ! આ ઉપરથી ઠાકાર સાહેબે હુકમ કીધો કે, આ ઠગનાં નાક કાન કાપી નાંખીને, ફટકા મારીને ગામ બહાર કાઢી મૂકો અને જો ઉમેદગદમાં કોઈવાર ફરીથી આવે તો તે વખતે એને ફાંસીની સજા કરવી !!'

ઠગને વાજખી સજા થઈ છે એમ માનતા અમે હવે ઘેર આવ્યા, અને પહેલું કામ તો સુલેમાનને સાફ કરવાનું હતું. તેના દીલપરથી મેં લોહીના ડાઘા ધોઈ નાંખ્યા અને લુચ્ચાએ ઘાવાળી જગ્યાએ મલમપટો કીધો.

વધારે વખત અહીં રહેવું યોગ્ય નહીં લાગવાથી અમે આ ગામને પણ સલામ કરી આગળ ચાલવા લાગ્યા. હવે અમે રસ્તામાં ઝાંઝું થોભતા નહોતા. જો જરૂર જેવું લાગે તો કોઈ ઠેકાણે અમે રાતવાસો કરતા નહીં તો જરૂર જોડલો વિસામો લઈ, અમે મુસાફરી કર્યા જતા હતા એમ કરતાં કરતાં અમે ગુજરાતમાં વડોદરે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવીને મેં સાંભળ્યું કે, શાહજહાં મુરાદ પોતાનું લશ્કર લઈને ગુજરાતથી દખણ જાય છે. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે, તે ઔરંગઝેબને મદદ કરવા જાય છે. પણ કોઈ ભેદ માલમ પડ્યો નહીં. ઔરંગઝેબની સાથે મળી મુરાદ કોઈ કામ ઉપાડવા માગે છે, એવું સાંભળી હું શાહજહાં પાસે ગયો અને મારી ઓળખાણ આપી. ઔરંગઝેબનાં અને મીરજુમલાનાં લશ્કરમાં મેં જે દરજ્જે ભોગવ્યો હતો, તે સાંભળી તેણે મારી ઠીક સંભાળ લીધી, અને મને પોતાની સાથે દખણ આવવા કહ્યું.

મારે તો જે જોઈતું હતું તે મળ્યું. મેં મારા ભોમિયાને રજા આપી. મુરાદે એક સરદારને લાયક સર્વે વસ્તુઓ મને અપાવવાનો હુકમ કર્યો, અને પૂરતા સંતોષ વચ્ચે સુલેમાન અને લુચ્ચાને લઈને મેં મારી દખણની મુસાફરી શરૂ કીધી.

પ્રકરણ ૪૭ મું.

ઈંધનનું સિંચન.

આગ્રામાં હમણાં મામલો કેમ ચાલતો હતો, તેની મને ખીલકુલ ખબર નહોતી. તેમાં વળી મારી મુસાફરી એટલી તો લંબાઈ હતી કે, તેટલા વખતમાં ઘણા ઘણા બનાવો બની ગયલા હશે, એમ મેં ધાર્યું. વડોદરે આવ્યો ત્યારે મને માલમ પડ્યું કે, મુરાદ ને ઔરંગઝેબ ભેગા થાય છે. આ ખબર સાંભળી મારી જિતાસા ઘણી વધી, અને કોઈ પણ પ્રકારે આ છુપો ભેદ જાણવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો.

શાહજહાનનું આ વરસ ભારે હતું એવી લોકવાયકા હતી! જ્યારે હું મારી દખણની મુસાફરીમાં હતો તે વખતે શાહજહાન ઘણો માંદો પડી ગયો, અને તેના બચવાની આશા પણ રહી નહીં. શાહનશાહની માંદગીના સમાચાર તરત આખા હિંદમાં ફેલાઈ ગયા. સૌથી વહેલા તે શુન્ન, મુરાદ અને ઔરંગઝેબને પહોંચ્યા! તેઓ દરેક જણાએ કાં તો તાજ કે કાં તો મોત મેળવવા ઠરાવ કર્યો. સુલતાન શુન્ન સૌથી વધારે આગળ પડતો ભાગ લેવા માંગતો હતો. અંગાળથી આગ્રા આવી તાજની માગણી કરતાં તેને વાર નહોતી. દારાને હંકારવા તે માંગતો હતો. શાહજહાન માંદો હતો, પણ કોઈપણ વખતે તે મરી નાથ અને દારા પોતાના કાગવગથી ગાદી પચાવી પાડે, માટે જેમ અને તેમ જલદીથી આગ્રા જઈ પહોંચવાનો એણે ઠરાવ કર્યો.

ઔરંગઝેબ દખણમાં આ વખતે કોઈ ઉંઘતો નહોતો. તે શુન્નની માફક ધમધમકા મારતો ન હતો, પણ ઠંડે કલેજે જેમ જેમ ખબરો મળતી ગઈ, તેમ તેમ યુક્તિસર પોતાનું કામ આગળ વધારતો ગયો. ફતેહ મેળવવા માટે તેને એક આખા રસ્તો સૂઝ્યો. જો મુરાદને પોતાના પક્ષમાં લેવાય, તો આ બંને ભાઈઓનું લશ્કર ગમે તેના લશ્કરને હંકારી શકે! મુરાદ આ વખતે શુન્નરાતમાં હતો, તેથી તેની સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. મુરાદને તે પોતાની બાળમાં બરાબર સપડાયતો હતો.

તેણે મુરાદને એક પત્ર લખી જણાવ્યું કે, “મારા ખ્યારા ભાઈ! રાજ્યની ખટપટનો મને કેટલો કંટાળો છે, તે આપને જણાવવાની જરૂર નથી. દારા અને શુન્ન, બંને ભાઈઓ છતાં એક ખીજનાં હાડવેરી બની, એક ખીજનો વિનાશ કરવા ટમટમી રહ્યા છે અને વડીલની ગાદીપર મારો પણ તેઓના જેટલો જ હક છે, છતાં એ ભાંગ-ગડમાં પડવા કરતાં ફકીરી ધારણ કરી દેશાંતરમાં ચાલ્યો જાઉં, અને આ નાશવંત દેહનું સાર્થક કરું, એમ મનમાં થયા કરે છે. પણ જેને હું હુમ્મેશાં ચાહું છું એવા જે આપ, તેના તરફ જ્યારે મારી નજર દોડે

છે, ત્યારે મારી ચિત્તવૃત્તિ ઘણી ચંચળ બની જાય છે, અને રાજ્યપરનો મારો હક્ક છોડી દીધો છે તોપણ; તમોને તે અપાવવા પ્રતિ મારી વૃત્તિઓ ઉશ્કેરાય છે. દારા રાજ્ય કરવા નાલાયક નથી, પણ રાજ્યસિંહાસન માટે અપાત્ર છે ! એ એક કાફર છે ! મુત્તિ પૂજક છે ! અને સઘળા ઉમરાવોથી તિરસ્કારાયેલો છે ! સુલતાન શુન્ન પણ મુગટધારી થવાને અયોગ્ય છે. તે રાફઝી છે ! પાખંડી છે ! અને આ હિંદુસ્તાનનો શત્રુ છે ! તમે મને આજ્ઞા આપશો કે, માત્ર તમે જ આ વિશાળ શાહનશાહતનું રાજ્ય ધારણ કરવાના શુભો ધરાવો છો ! આ વિચાર કાંઈ મારો બાંધેલો નથી, એવો વિચાર ઉમરાવોમાં પણ ફેલાયેલો છે. તેઓ તમારા શૌર્યની નિત્ય પ્રશંસા કરે છે, અને તમોને રાજધાનીમાં પધારેલા જોવા ઉત્કંઠિત છે. આપને રાજ્યપ્રાપ્તિ કરવામાં મારો દેહ પડે તોપણ શું ? પરંતુ ખરા જીગરથી તમોને મદદ કરું એવી મારી ઇચ્છા છે. મારે માટે એટલું વચન માગું છું કે, આપને રાજ્યપદ પ્રાપ્ત થયા પછી, અહ્મદની બંદગી કરવામાં અને આ નાશવંત તથા માયિક જગતથી વિરક્ત રહેવા માટે, જે સ્થાને તલપૂર પણ ઉપદ્રવ ન હોય એવી કોઈ એકાંતવાસની જગ્યા મને આપવી; અને તેમ વચન મળે તો આપની તરફથી લડવા માટે મારા સહાયક અને મિત્રો સહિત મારી સેના લઈ આપને મદદ આપવા તૈયાર છું. આ પત્ર સાથે, મારા પૂર્ણ પ્રેમની નિશાની દર્શાવવા એક લાખ રૂપિયા મોકલ્યા છે, તે સ્વીકારી મારાપર ઉપકાર કરશો. પ્રસંગ બહુ વિકટ છે, તેથી સુરતના કિલાનો કબજો લેવામાં તમે એક લાખ પણ વિલંબ કરશો નહિ; કેમકે મારી જાણ અમાણે ત્યાં રાજ્યનું પુષ્કળ નાણું છૂપાવેલું છે.”

ઔરંગઝેબના આ કાગળની ધારેલી અસર થઈ. મુરાદે પોતાના લાઇનું કહેવું તદ્દન ખરું માન્યું, અને ગુજરાતથી દખણ જવા ઠરાવ કરી, જવાબ પણ વાળી દીધો. પણ કમનસીબે આ બે લાઇઓનો પત્ર વ્યવહાર ફૂટ્યો. દારાના જામુસો કાંઈ પણ ખચર મેળવીને પોતાના શાહજહાનની મહેરબાની મેળવવા આતુર હતા, તેઓએ મહેનત કરીને આ પત્ર વ્યવહાર અટકાવ્યો અને મુરાદના પત્રો દારાપર મોકલી દીધા ! હવે દારાનો ગુસ્સાનો કાંઈ પાર રહ્યો નહીં. આ પત્ર તેણે શાહજહાનના હાથમાં મૂક્યો. ઔરંગઝેબ અને મુરાદ ઘણા ઠપકાને લાયક છે એવું પિતાને કહેવા લાગ્યો. લાઇને મદદ કરવા મોટી બહેન પણ તત્પર થઈ. એગમ સાહેબ જ્યારે પણ શાહજહાનના દરબારમાંથી મહેલમાં આવે, ત્યારે ઔરંગઝેબ અને મુરાદની હુચ્ચાઇઓ વિશે વાત કરી તેને ઉશ્કેરતી હતી. પણ આ લાઇ બહેનનો શ્રમ સફળ થયો નહીં. શાહજહાનનો દારાપરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો હતો. પોતાના છોકરાને તે તુચ્છકારી

ડાઢવા લાગ્યો. એગમસાહેબ પાંસે જવાનું તેણે છોડી દીધું. દારાને માલમ પડ્યું કે, ખુદ આદશાહ ઐરંગઝેબ સાથે ખાનગી પત્ર વ્યવહાર રાખે છે. દારાની સર્વે આશાઓ નષ્ટ થવા લાગી. તે પિતાને વારંવાર દખલાવવા લાગ્યો.

શાહજહાનની માંદગી હજી વધવા લાગી. પવનવેગે તે વિશેની ખબર ચારે શાહજહાનને પડી. દરેક જાણુએ તલવારની મદદવડે ગાદી મેળવવાનો હશવ જાહેર કર્યો. તેઓએ પોતાની મતલબ પાર પાડવા દરેક ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. એટલામાં ખરા કે ખોટા સમાચાર ફેલાયા કે, શાહજહાન મૃત્યુ પામ્યો ! આપ્રાનું લશ્કર જે લાગમાં વહેંચાઈ ગયું. એક લાગ દારાને ગાદી અપાવવા ખટપટ કરવા લાગ્યો; બીજા લાગ દારાને ધિક્કારતો હતો ને તે પક્ષ ઐરંગઝેબ જેવા ધર્મચુસ્ત માણસને ગાદી અપાવવા ઇચ્છતો હતો. લોકોમાં પણ અતિશય ગભરાટ ફેલાઈ ગયો. રાજ્યક્રાંતિના સમયની છુટકાટો અને લડાઈઓ તેમના મગજમાં તાણ હતી. કોનું લશ્કર આવશે અને કોણુ જિતશે, તેની સર્વેને શીકર થવા માંડી. મહા મહેનતે દારા દરબારમાં અમીરોને મનાવી શક્યો કે આદશાહ હજી જીવે છે, ને હિંદનું શાહનશાહત હજી તેના હાથમાં છે.

પરંતુ કોઈ શાહજહાનનો હવે પાછા હઠે એમ નહોતું. ઐરંગઝેબે મુરાદને લખી જાણવું કે, દખાણમાં આવતાં પહેલાં ગુજરાતનો કબજો પકડે કરતા આવવું ને સુરતનો કિલ્લો સર કરવો. મુરાદે આ કામ પોતાના વિશ્વાસુ શાહઅબ્બાસ * નામના એક ધરાની સરદારને સોંપ્યું અને પોતે દોલતાબાદ આવવા નીકળી પડ્યો. ઐરંગઝેબના પત્રથી તે ધુલાઈને ફાલકા ફક્કડ બની ગયો. તેણે આદશાહને ખીતાબ ધારણ કર્યો. સૌ કોઈ એને શાહનશાહ મુરાદ કહીને માન આપવા લાગ્યા. તે પોતાના સ્ત્રીપાછાને, અમલદારોને, તેમજ બીજા જે કોઈ મદદગાર થઈ પડે તે બધાને મોટી મોટી પૈસાની અને માન અકરામની લાલચો આપવા લાગ્યો.

આ બધી ધમપછાડમાં મારે તો માત્ર એક જ વસ્તુ જાણવાની હતી. તે મુરાદ ઐરંગઝેબ સાથે મળી ગયો, તેમાં ઐરંગઝેબનો ખરા હેતુ શું હશે તે જાણવું હતું ! મારે સારે નસીબે મને રસ્તામાં શાહઅબ્બાસ સાથે વાત કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો. તેણે આગળ મારું નામ સાંભળ્યું હતું અને તેથી આ વખતે અમારે ઓળખાણુ

* ખાશીખાન આ માણસને આદશાહખાનને નામે ઓળખાવે છે. તે જાણવે છે કે, સુરતનો કિલ્લો સર કર્યા પછી તેના છટકારા નિમિત્તે શહેરના આગેવાનો પાસેથી રૂપીયા પંદર લાખની માંગણી કરી હતી, પણ છેવટે તેમનો છ લાખ રૂપિયે છટકો થયો.

થતાં વાર લાગી નહીં. મેં તેને આ ભેદ શું છે તે વિશે પૂછ્યું. તે મુરાદનો એક વિશ્વાસુ માણસ હતો, માટે એને સલાહ પણ આપી હશે અને આ ભેદ શું છે તે જાણતો હશે એમ કદપના કીધી! પણ મારા સવાલના જવાબમાં તેણે તો પોતાનું માયું ધુણાવ્યું અને મને કહેવા લાગ્યો કે, આમાં મેં કંઈ સલાહ આપી નથી; ઐરંગઝેબની જાળમાં મુરાદ સપડાઈ ગયો છે; મારાથી એને મરણ માફક વર્તવામાં અટકાવી શકાય એમ નથી. ઐરંગઝેબે જે કાગળ મુરાદને લખ્યો છે, તે અમને આખા લશ્કરમાં વ્યાપકા હુકમ થયો છે; અમે તેમ કીધું છે. મુરાદની મરણ પ્રમાણે અમારે તો નાચવું પડે છે, પણ વારુ, તમે શું ધારો છો, જેમાં સરસ કાણુ? અખ્યાસનો આવો અણુધાર્યો સવાલ સાંભળી, પહેલે ઝપાટે તો હું ગુંચવાઈ ગયો, અને પછી બંને સારા છે અને ઐરંગઝેબ ખરું લખતો હશે એમ જણાવી મેં તેને ઉડાવ્યો.

અખ્યાસની પાસેથી વધારે જાણવાનું મને એમ મને લાગ્યું નહીં, તેથી એની રજા લઈને હું છૂટો પડ્યો. વળી અખ્યાસ તો સુરત સર કરવાને વચ્ચે થોભવાનો હતો, તેમજ મુરાદ ધીમે ધીમે પોતાના લશ્કર સાથે દોલતાબાદ આવતો હતો, તેથી મેં જલદીથી એકલા જવા વિચાર કર્યો. મારો વિચાર મેં મુરાદને જણાવ્યો અને તેણે હા કહેવાથી તરત ઐરંગઝેબ પાસે જવા નિકળ્યો.

રસ્તે જતાં મેં સાંભળ્યું કે, જુમલા અગ્રાથી શાહેનશાહના નામના ફરમાનો લઈને કલ્યાણી આવ્યો છે, અને આ વખતે તેના પર ઘેરો લાગ્યો છે! દોલતાબાદ આવીને હું ઐરંગઝેબને મળવા ગયો. મને ખ્હીક લાગતી હતી કે, વખતે તે કામમાં ગુંચાઈ ગયો હશે, તો તે મારી સલાહાત લેવાની ના પાડશે, પરંતુ મારી ખ્હીક ખોટી પડી અને મને તરત જ અંદર દાખલ કરવામાં આવ્યો.

“સાદીક! અમે તો એમ ધાર્યું કે, તારી અવલમંજલ આવી પહોંચી હશે. શુકે ખોદા કે તું હજી જીવે છે! પણ અલાહના નામથી હું તને પૂછું છું કે, જાલ, તું અત્યાર સુધી ક્યાં હતો? શું તું આવી રીતે તારી પ્રજાને અંદા કરે છે? આગ્રાના સમાચાર તો મને કેમ નહીં મોકલ્યા?” ઐરંગઝેબ મને જોઈને ખોલવા લાગ્યો.

મેં જેમ બન્યું તેમ મારી આફતોનો સરસ હવાલો આપ્યો. જ્ને કે તેણે બધું સાંભળ્યું, પરંતુ તે કંઈ માનવા લાગ્યો નહીં—તેને કંઈ વિશ્વાસ પડ્યો નહીં. તે છતાં, મુરાદને લગતું મેં જે કંઈ કહ્યું હતું તે વિશે મને ફરી ફરી સવાલ પૂછવા લાગ્યો. મુરાદને વિશે શાહઅખ્યાસ પાસેથી મેં જે સાંભળ્યું હતું તે પણ મેં એને કહી સંભળાવ્યું. શાહઅખ્યાસે

ઝૈરંગઝેવર વિશ્વાસ નહીં મૂકવાની મુરદને જે સલાહ આપી હતી, તે પણ મેં એને જણાવ્યું.

“કેમ સાદીક! તે તો અમને નિમકહલાલ રહેવાને સોગંદ ખાધા છે?” તે હસીને મને પૂછવા લાગ્યો.

આ સલાહથી હું ગુંચવાયો, પણ મેં તરત જવાબ દીધો કે, શાહઅ-
બ્બાસની સાથે મેં જે વાત કીધી, તેમાં નિમકહરામી જેવું મેં કશું કીધું
નથી. ઉલટું મેં એમ કહ્યું કે, શાહઅદો ખરા અંતઃકરણથી કામ કરે છે.

“ઠીક! હશે! મેં એક ખીજ યુક્તિ રચી છે. મીરજુમલાને અને
તેનાં લશ્કરને ગમે તેમ કરીને આપણા પક્ષમાં લેવા નોંધએ!” તે મને
સમજાવવા લાગ્યો.

“આપ નામવર જાણતા તો હશે કે મીરનાં ઘેરી છોકરાં દારાના
હાથમાં છે, અને જે મીર તમારી સાથે સહેજ પણ મળી જાય, તો
તેનાં ઘેરી છોકરાં પાછાં એને આવીને ભેટે, એ તદ્દન અસંભવિત છે—
મોતને પ્રણામ કરવા જ પધારે! તેથી હું ધારું છું કે, લાગ્યે જ જુમલા
તમારી તરફ આવે.” મેં મારો ખરો વિચાર તેને કહ્યો.

“સાદીક! મેં બધાનો વિચાર કર્યો છે. પણ આ નડતર ગમે તેમ
ફર કરવી નોંધએ. જે મીરજુમલા સાથે મુલાકાત થાય, તો બધું બની
શકે! તને મારે જણાવવું નોંધએ કે, તારી અત્યાર સૂધીની વર્તણૂકથી હું
નાખુશ થયો છું, અને જે તું મારી મહેરબાની પાછી મેળવવા માંગતો
હોય તો તું કલ્યાણી જા, અને મીરને અરજ કર કે, તે દોષતાબાદ
આવીને મને મળી જાય! તારે ગમે તેમ કરીને તેને અહીં તેડી
લાવવો જ નોંધએ! જા હવે.”

આમ કહેવું તો સહેલું હતું, પણ મારે માટે તે કેટલું મુશ્કેલ
હતું, તે એને શું માલમ! મીરજુમલા મારી સાથે ગુસ્સે થયો હતો,
તેથી બનતાં સૂધી મને મળશે જ નહીં, અને મળશે તો સાથે આવે
એ તદ્દન અશક્ય છે એમ મને લાગ્યું! છતાં શાહઅદનો હુકમ થયો,
એટલે મારો ગયા વગર છૂટકો નહોતો.

હું કલ્યાણી ગયો, અને અમીરને મળવા માટે ખચર આપી.
મને નોંધને તે અગ્નયન થયો, અને ઘણા ગુસ્સાથી મને પૂછ્યું કે, હું
શા માટે આવ્યો છું? મેં તેને જણાવ્યું કે, હું મારા પોતાના કામને માટે
આવ્યો નથી; પણ શાહઅદાએ મને ખાસ મોકલ્યો છે અને દોષતાબાદ
તમને તેડે છે! અમીર શાહઅદાનો હેતુ સમજાવ્યો. તેથી મને જવાબ
દીધો કે, તે પોતાનું લશ્કર છોડીને આવી શકશે નહીં, તેમ જ શાહઅદા
સાથે હું કશો વ્યવહાર રાખી શકું એમ પણ નથી; કારણ કે મારાં ઘેરી

છોકરાં દારાના હાથમાં પડેલાં છે! વળી બાદશાહ મરી ગયાના જે સમાચાર ફેલાઈ ગયા છે તે તદ્દન ખોટા છે, માટે ઔરંગઝેબ તદ્દન ચૂપ બેસવું, એમ વધુમાં જવાબ આપ્યો!

આ જવાબ શિવાય મારાથી બીજું વધારે લઈ જઈ શકાય એમ નહોતું. ઔરંગઝેબ મારે જવાબ સાંભળી હાથ પગ પછાડવા લાગ્યો, અને હું કાંઈ પણ કામને લાયક નથી, એવું તેણે જણાવ્યું. તે જે કાંઈ જાણ્યો તે નીચી મુંડીએ સાંભળી રહ્યા વગર મારે છૂટકો પણ નહોતો. નિરાશીના જવાબથી ઔરંગઝેબ નિરાશ થયો નહીં. પુનઃ તેણે જીમલાને તેડવાને બીજા માણસને મોકલવા વિચાર કર્યો. આ વખતે તેણે પોતાના મોટા છોકરા સુલતાન મહમુદને મોકલ્યો. તે પણ કાંઈ ખુશીના સમાચાર લાવ્યો નહીં. ૬૯ મનના ઔરંગઝેબ હજી પોતાની મહેનત ચાલુ રાખવા ચૂક્યો નહીં. સુલતાન મુઆઝીમને, મોર જીમલા પાસે હવે મોકલ્યો. મુઆઝીમ જાલવામાં બહાદૂર હતો અને વળી ખુશામત કરવામાં એવો એકો હતો, કે જે કામ પોતાના બાંધથી નહીં બન્યું તે એણે કીધું. જીમલાને પોતાનો વિચાર ફેરવવો પડ્યો અને દોલતાબાદ આવવાનું તેણે કમુલ કર્યું.

જેવું કલ્યાણી સર કરવામાં આવ્યું અને ત્યાંનું લસ્કર તાબે થયું કે તરત મીર જીમલા પોતાના થોડાક ચુંડી કાઢેલા સીપાઈઓ સાથે દોલતાબાદ આવી પહોંચ્યો. આ બંને હજો વચ્ચે વાત થઈ, તે વખતે હું હાજર નહોતો, પણ યાસમીન તે વખતે ત્યાં હતો. તેની પાસેથી શું બન્યું તે હું જાણી શક્યો: જે વખતે મીર જીમલા ઔરંગઝેબ પાસે આવ્યો તે વખતે શાહજહાં તેને ભેટી પડ્યો; અને 'જ્યો પિતા! ત્યારા પિતાશ' વગેરે કહીને બોલાવવા લાગ્યો. આ વખતે ઔરંગઝેબના બંને છોકરાઓ પણ ત્યાં હાજર હતા. નાટકના ઢોંગધતુરા ધણા થયા. પણ થોડાક વખત રહીને અમે સાંભળ્યું કે, શાહજહાંએ અમીરને કેદ કીધો છે! આ ખબર સાંભળીને પહેલાં તો અમને ધણી અન્યથા લાગી, પણ અમે તરત અનુમાન કીધું કે, બંને વચ્ચે કાંઈ ખાનગી મસલત થયેલી હોવી જોઈએ—બંને ચોરના લાઈ કસાઈ છે! માટે ગતમાં રમે છે! જો બંને જણા આવવા જવાનો વ્યવહાર રાખે, અને દારાને ખબર પડે તો જીમલાનાં બેરી છોકરાંને તે તરત કેદ કરે. માટે તેને લમાવવાને વાસ્તે દેખીતી રીતે શાહજહાંએ અમીરને કેદ કીધો હોવો જોઈએ! તેના બદલામાં અમીરને બહુ મોટી લાલચો આપવામાં આવી હશે, તેમ જ અમીર પણ કેદ થવાનું કમુલ કર્યું હશે.

પણ બ્યારે મીરનાં લસ્કરને ખબર પડી કે, તેમના સરદારને કેદ કર-

વામાં આવ્યો છે, ત્યારે તેઓ પાહુ જ ગુસ્સે થઈ ગયા, અને કોઈપણ જોખમે તેનો છૂટકારો કરવાની ગોઠવણો કરવા લાગ્યા. પણ કળાખાજ ઐરંગઝેબે મીરનાં લશ્કરના મોટા અમલદારોને પોતાની પાસે ખાનગી મસલત સારુ બોલાવ્યા, અને તેમને જણાવ્યું કે તેમના સરદાર સાથે કેટલીક 'છૂપી ગોઠવણો' થઈ છે, અને તે પ્રમાણે તે પોતે કેદ થવા કમ્બલાયો છે, માટે તેઓએ તોફાન કરવું નહીં. વળી તે પોતે પણ લશ્કરને ખીલકુલ દુભાવવા માંગતો નથી, અને તેનાં સાચાપણાં માટે તે દરેક સીપાઈને ત્રણ મહિનાનો પગાર આગળથી આપશે! તેમ જ હમણાં જ પગાર મળે છે તેના કરતાં બેવડો આપવામાં આવશે. આ ખબર અને ગોઠવણથી નાના તેમ જ મોટા સર્વે સીપાઈઓ સંતોષ પામ્યા અને ઐરંગઝેબને મદદ કરવા કમ્બલ થયા અને જો આગ્રા જવાની જરૂર પડે તો ત્યાં પણ આવવાની હા કહી.

ખીજ તરફ મુરાદ, મુરત કબજે કરવાને અથાગ મહેનત કરતો હતો. તેને પહેલીજવાર માલમ પડ્યું કે, જે સહેલાઈથી તે કિલ્લો લેવાની આશા રાખતો હતો, તે સર્વે ફેગટ છે! આશરે એક મહિનો ફેગટમાં ગાળ્યા પછી, કેટલાક વલંદા વેપારીઓએ કિલ્લા નીચે દારુગોળો ભરીને ફેડવાની યુક્તિ મુરાદને બતાવી. આ અણધારી મદદથી તેનું ધારેલું પરિણામ આવ્યું ને સહેલાઈથી કિલ્લો લઈ શક્યો.

ઐરંગઝેબ જેવો જીમલા સાથે રમત રમી રહ્યો, તેટલામાં મુરતથી પ્રતેહના સમાચાર તેને મળ્યા. તેણે મુખારકબાદીનો એક પત્ર મુરાદને લખ્યો. જીમલા સાથે તેણે કયા પ્રકારની યુક્તિઓ રચી હતી, તે પણ તેણે જણાવ્યું. આગ્રા જવાની હવે એકદમ જરૂર છે, એવું તેણે મુરાદના મનમાં હસાવ્યું અને તેટલા માટે ગુજરાત છોડી જેમ બને તેમ જલદી અરહાનપુર આગળ પોતાને મળવા તેણે વિનંતિ કરી.

પણ જમાનાનો ખાધેલ શાહઅબ્બાસ, ઐરંગઝેબ કેંઈ યુક્તિઓ રચે છે તે સારી પેઠે સમજતો હતો. પોતાના શેઠને પ્રસાદો બચાવવા અને ઐરંગઝેબના હાથમાં સપડાતો અટકાવવા, તેણે ધણી મહેનત કરી! પરંતુ મુરાદ-મૂર્ખનો શાહ-ઐરંગઝેબના પત્રોથી લોભાઈ ગયો ને શાહઅબ્બાસનાં વચનોને માનવા ના પાડી. “નેક નામવર! મારી આટલી અરજ સાંભળો;” તે મુરાદને કહેવા લાગ્યો. “હજી વખત છે. ઐરંગઝેબની સાથે ભલે તમે મીઠાં વચનોથી વાત કરો. પણ એની સાથે તમારું લશ્કર ભેળી દો નહીં. એને એકલાને આગ્રા જવા દો. તમારા પિતાના સમાચાર મેળવીએ ત્યાંસૂધી આ અગત્યનું મથક આપણે છોડવું નથી. જોઈએ તે શું કરે છે! ઐરંગઝેબના એકલાના આગળ વધવા પછી આપણે નક્કી ફાવીશું, માટે મહેરબાની કરી આ ગુલામનું આટલું કહેવું કમ્બલ કરો!” પરંતુ ભોળો

શાહજહાં, ઔરંગઝેબનાં વચનોથી ભોળવાયો. તેણે સુરત છોડ્યું અને પોતાના મોટા ભાઈને મળવાને તે આગળ વધ્યો.

મુરાદ થોડા જ વખતમાં અમારાં લશ્કરને આવી મળ્યો. ત્યારે બંને ભાઈઓનાં લશ્કર ભેગાં મળ્યાં ત્યારે ખુબ ધામધુમ થઈ રહી અને બાણે રાજ્યાભિષેક તો દખ્ખણમાં જ થયો હોય, તેમ બધા ઘણા આનંદમાં આવી નાચવા કુદવા ને મીઠાઈ મેવા ઉડાડવા મંડી ગયા. ઔરંગઝેબ દર વખતે મુરાદને બાદશાહના નામથી બોલાવવા લાગ્યો અને બીજાઓને પણ તે જ પ્રમાણે બોલવાનો હુકમ આપ્યો.

પ્રકરણ ૪૮ મું.

આગ લાગી!

ઔરંગઝેબ આગ્રા ઉપડવાનો બધાને હુકમ કરીધો. થોડા વખતમાં તો બંને શાહજહાંઓનું ભેગું લશ્કર ઉપડી ચૂક્યું. અમારા ઉપડવાની વાત કાંઈ છાની રહી નહોતી. દારાને તે વિશે તરત ખબર પડી હતી. આ વખતે તેને જીવસંટોસટનો ખેલ હતો. ઔરંગઝેબની કળાથી અને મુરાદની તલવારનાં પાણીથી તે બીહતો હતો. અધુરામાં પૂરું, બંગાળથી નીકળી ચૂકેલો શુબ પૂરઝડપે આગ્રા તરફ આવતો હતો.

બાદશાહની સ્થિતિ દારા કરતાં વધારે કંટાળી હતી. તેના શરીર-માંથી લોહી ઉડી ગયું હતું. તે માત્ર હવે એક હાલતું ચાલતું પુતળું હતું. દરઆરમાં તે આવે તો દારાનો ક્રોધાતુર ચહેરો જોવાનો અને મહેલમાં જાય તો બેગમ સાહેબની હાથપીટાપીટ સાંભળવી પડતી. શાહજહાંન માત્ર નામનો જ મોગલ શાહનશાહ હતો. રાજ્યની સર્વે સત્તા દારાના હાથમાં જઈ પડી હતી. તે જે કેરવા માંગતો હતો તે થતું. બાદશાહને કાંઈ પૂછતું નહીં, કાંઈ ગણકારતું નહીં. ભોગજોને જો તે કાંઈ દારાને કહેવા જાય, તો તેનું જરૂર અપમાન થયા વગર રહેતું નહીં. આખા મોગલ શાહનશાહતનો ઘણી આજે, ખરેખરા શોકમાં દૂબી ગયો હતો!

આગ્રામાં જે કાંઈ બનતું હતું, તેની ખબર અમને ઘણી જલદી પડતી હતી, અને તેથી અમારે મુસાફરીમાં કયા પ્રકારની વસણ લેવી તે સમજ પડતી હતી. અમારા સાંભળવામાં આવ્યુંકે, સુલતાન શુબ લગભગ આગ્રા પાસે આવી પહોંચ્યો છે અને તેની સામે થવાને માટે લશ્કરના સરદાર તરીકે દારાના પુત્ર સુલેમાન શીકુહની નીમણુંક કરવામાં આવી છે. શીકુહ બાદશાહનો લાડકો હતો. તેમ જ વળી કાંઈ બહુ મોટી ઉમરનો નહીં હોવાથી, બાદશાહે એને એકલા મોકલવાનું ફીક ધાર્યું નહીં. રખેતે લડાઈ થાય, અને આગ્રાનાં દરવાજા આગળ કાકા ભત્રીજા વચ્ચે લોહી

રેડાય, તો તે અટકાવવા માટે એક જૂના અને જાણીતા સરદાર તરીકે મહારાજા જયસિંહને શીકુહ સાથે મોકલવામાં આવ્યો. બાદશાહે રાજા જયસિંહને ખાસ જણાવ્યું હતું કે, દર વખતે શીકુહને સારી સલાહ આપ્યા કરવી, કાંઈ ઉદ્ધતાર્થ કરે તો અટકાવવો, અને બનતાં સુધી લડાર્થ કર્યા વગર શુભને બંગાળે પાછો રવાના કરવા પ્રયત્ન કરવો.

રાજા જયસિંહ અને શીકુહની સરદારી હેઠળ એક મોટું લશ્કર સુલતાન શુભને પાછો વાળવા ગયું.

શુભ કાંઈ પોતાનો ખાલી કાઠમાઠ બતાવવાને બંગાળેથી આવ્યો ન હોતો. તેને તો તાજ જોઈતું હતું, તાજ ! તેથી જયસિંહની ગમે તેટલી સમજાવટ છતાં પણ તે એકનો બે થયો નહીં. આખરે લડાર્થ શરૂ થઈ. પરિણામમાં શુભનું લશ્કર હારી ગયું, તેનાં માણસો નાસવા લાગ્યાં, અને તે પોતે પણ એક રીતે કેદ પકડાઈ ગયો. પણ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા જયસિંહે શુભને પકડીને આશ્રમાં લઈ જવાનું ડહાપણુ લઈ વિચાર્યું નહીં. જો તેમ કરતે તો નિશ્ચય દ્વારા તેનો વધ કરાવતે અને તેટલા માટે જ તેને નાસી જવા દીધો.

બુરહાનપુર આગળ જ્યારે અમે પહોંચ્યા, ત્યારે શુભ સાથેના યુદ્ધના સમાચાર અમને મળ્યા હતા. અમારી મુસાફરીની નેમ દ્વારા સમજાવ્યો હોતો; તેથી શુભને હરાવ્યા બાદ એક મોટું લશ્કર અમને આશ્રમાં આવતા અટકાવવાને માટે મોકલવામાં આવ્યું. શાહજહાનના લશ્કરના વડા સરદાર કાસીમખાન તથા રાજા જસવંતસિંહ અમને ઉજ્જન આગળ મળ્યા. તેઓ પોતાનું લશ્કર હારદોર ગોડવી દઈને અમને એક તસુ પણ આગળ વધતા અટકાવવાને કિલ્લા હતા. જ્યારે અમે નર્મદા આગળ પહોંચ્યા, ત્યારે જ દુશ્મનો તૈયાર થઈ લડવા ઉભેલા છે એમ અમને માલમ પડ્યું. આ લોકો આટલા નજીક આવશે એમ અમને આશા નહીં હોવાથી અમે લડવાને માટે એકદમ તૈયાર થઈ શકીએ એમ ન હોતું.

આ સંજોગમાં ક્યે રસ્તે ઉતરવું, તેની સલાહ લેવાને માટે ઔરંગઝેબે બધાને પોતાના તંત્રીમાં ભેગા કર્યા. ધણાખરાઓએ લડવું નહીં એવો અભિપ્રાય આપ્યો; પણ છેવટે મેં જે સલાહ આપી હતી, તે જ પ્રમાણે વર્તવાનો તેણે ફરાવ કર્યો. એક ધસારાની સાથે આપણે નદી ઓળંગી જવી, અને તેમના પાછલા ભાગ પર આપણે હુમલો કરવો. ઔરંગઝેબે નદી ઓળંગવાની સર્વે તૈયારીઓ કરવા માંડી, પણ જેવા પેલે પાર અમે જવા લાગ્યા, કે તરત જ કાસીમખાને બંદૂકનો મારો શરૂ કર્યો અને ખરી રીતે તો કિનારાની પાસે જ લડાર્થ શરૂ થઈ! સુરાદ પોતાની એક ટુકડી લઈને કાસીમખાન પર ધસી ગયો! અને એક અડધા કલાકમાં તો ચુનદા મોગલ સીપાઈઓ જમીન પર પડવા લાગ્યા, ખીજ તરફથી ઔરંગઝેબે

રાગ જસવંતસિંહને ઘેરી લીધો, અને તેમની વચ્ચે એક તુમુલ્લુ યુદ્ધ શરૂ થયું. જસવંતસિંહ પોતાના રજપૂત સીપાઈઓ સાથે ઔરંગઝેબને લંકાવવામાં પૂરતો હતો; પરંતુ હમનસીબે જસવંતસિંહના બહાદુર રજપૂતો પણ પડવા લાગ્યા. એટલામાં મુરાદ ઔરંગઝેબની મદદે આવી પહોંચ્યો. જસવંતસિંહ ભાગ્યે જ બચી શકે એમ હતું, છતાં તે પોતાના માત્ર થોડાક રજપૂત સીપાઈઓને લઈને નાસી ગયો. બીજી તરફથી જેવો મુરાદ ઔરંગઝેબને મદદ કરવા આવ્યો કે, કાસીમખાન પોતાનો જન અગાવવાને નાસી ગયો. આ બંને સરદારો પોતાના માત્ર થોડાક સીપાઈઓને લઈને નાકા હતા. લશ્કરનો મોટો ભાગ માર્યો ગયો; કેટલાક કેદ પકડાયા, કેટલાક સંઘા માપી ગયા. ઔરંગઝેબ અને મુરાદનો જય થયો.*

પોતાની દારના સમાચાર સાંભળી દારાના ગુસ્સાનો કાંઈ પાર રહ્યો નહીં. કાસીમખાનને રાખત શિક્ષા કરવા તેણે ઠરાવ કરીધો! મીરજુમલાના છોકરાઓને કેદ કરવાનો તેણે હુકમ કરીધો! “બધા પાપનું મૂળ જુમલા જ છે. તે ઔરંગઝેબ સાથે મળી ગયો છે. તેણે પોતાના લશ્કરની મદદ આપી છે!” આ પ્રમાણે તે મનમાં ગાંઠ વાળવા લાગ્યો. જુમલાના પુત્ર મદમદ અમીરખાનને કેદ કરી, તેની સ્ત્રીઓને ગુલામી તરીકે તે જરૂર વેચી નાંખતે, પણ તેમના મુલાગ્તે શાહજહાન માંહો માંહો પણ વચ્ચે પડ્યો. તેણે દારાને સમજાવ્યો કે, મીરજુમલાને ઔરંગઝેબ વચ્ચે અણુબનાવ જ હોવો જોઈએ. જો તેણી મિત્ર હોય તો ઔરંગઝેબ તેને કેદ શું કામ કરે? શાહજહાનની દગાબાજીથી અમીર પકડાઈ ગયો હતો, તો શા માટે તેનાં નિર્દોષ સ્ત્રીપુત્રોને શિક્ષા કરવી? બાદશાહના સમજાવવાની અસર થઈ. દારાએ પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો.

ઉજ્જવળ આગળ અમારી જિત થઈ કે મુરાદ તો ખસ એકદમ આગ્રા જઈને તખ્ત ચેળવવાને અધીરો બની ગયો. પણ ઔરંગઝેબ કાંઈ દાવો નહોતો—પાકો બીરલો, બડો ખેસાડો, પ્રપંચની પાકી ખૂટ્ટી! દહ, મુંગો મુનિ બની ગેઠા! અમારી જિતથી દરબારમાં શું અસર થાય છે, અને હવે શાહજહાન તથા દારા શું પગલાં લેવા માંગે છે, તે જાણ્યા શિવાય ઔરંગઝેબ આગળ જવાની ઉતાવળ કરતો નહોતો. તેથી મુરાદનો ગમે એટલો આગ્રહ છતાં, ઔરંગઝેબે બહુ જ ધીમેસથી આગળ વધવાને હુકમ કરતો હતો.

* આલમગીર નામમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ યુદ્ધ ધર્મોત્તર પાસે તા. ૨૦ મી ડીસેમ્બર ૧૬૫૮ માં થયું હતું. વળી એવું પણ જણાવવામાં આવે છે કે, સરદાર કાસીમખાન લડાઈ વખતે પાછળ રહ્યો હતો અને દારુગોળનો મોટો ભાગ તેણે સંતાડી રાખ્યો હતો. આમ કરવાનું સુખ્ય કારણ તે ઔરંગઝેબ સાથે મળી ગયો હતો, એમ કહેવાય છે.

વિશેષમાં, અમને સમાચાર મળ્યા કે, બાદશાહની તબીયત હવે સુધરતી જાય છે અને રાજ્યમાં શું બને છે, તેની તપાસ પોતે રાખી શકે છે. અને તેથી ઐરંગઝેબ વિચારવા લાગ્યો કે, ખુદી રીતે પોતાના બાપની સામે જો એ લડે તો તેને લોકો ધિક્કારે, અને મદદ મળતી અટકી જાય. માટે એક બાબુ અથવા બીજી બાબુ ઉતાવળે પગલાં ભરેલાં, તે ઉદ્ધતાઈ સરખું તેને લાગ્યું. એટલામાં બાદશાહે પોતાના નામથી ઐરંગઝેબ અને મુરાદને લખી જણાવ્યું કે, તેઓએ આગ્રા પાછા નહીં ફરતાં, પોતપોતાના મુલકમાં પાછા જવું; અને જો તેમ કરવામાં નહીં આવશે તો બાદશાહ નાખુશ થશે! પણ ઐરંગઝેબ મહેનતથી મેળવેલું ફળ વાતના ગપ્પામાં, કે આશાના ઝોળામાં ખોઈ દેતો કાચો પ્રતજો નહોતો. પાછા ફરવાની તૈયારી કરતો હોય તેવો એ ઢોંગ કરવા લાગ્યો, અને પોતાનાં લશ્કરને કેટલાક આરામની જરૂર છે, એમ જણાવી પોતે ઉજ્જનમાં જ થોડ્યો. પણ અધીરો દારા આટલાથી સંતોષ પામ્યો નહી. તેની ખાત્રીતી કે, ઉજ્જનનું લશ્કર આંખ મીચીને ઉઘાડતામાં આગ્રા આવી પહોંચશે, માટે તે સીધી રીતે પાછા નહીં જાય, તો મારી તરવારના માર મારી પાછા કાઢવા પડશે.

ઐરંગઝેબને તો જે જોઈતું હતું તે મળ્યું. પોતે તો જાણે દખલમાં જવાની તૈયારી કરતો હોય તેમ જણાવ્યું. પણ પોતાનો ભાઈ તેને હાંકી કાઢવા માંગતો હતો, તેથી સ્વરક્ષણને માટે તેને લડવાની જરૂર પડે છે એમ તે હવે કહેવા લાગ્યો. પોતાના મુરખી પિતા સામું તે કદી લડશે નહીં, તેની સર્વે આગ્રાએ માનવાને તે બંધાયેલો છે, પણ જ્યારે તેનો ભાઈ તેની સામે લડે છે, ત્યારે એને લડ્યા વગર છૂટકો નથી એમ મનાવવું, એ કાંઈ એને માટે અધરું નહોતું.

દારા બાદશાહી લશ્કર લઈને આગ્રાની બહાર આવ્યો. પોતાને મદદ કરવા માટે પોતાના છોકરાને મોંઘીરથી તેડાવ્યો. મુલેમાન શીકુહ આ વખતે શુબની પાછળ પડ્યો હતો. શુબ મોંઘીરમાં ભરાયેલો હોવાથી, ત્યાંથી તેને પકડી લાવવા શીકુહને હુકમ થયો હતો. પણ શુબ સાથે કોઈપણ પ્રકારે સલાહ કરી, ઐરંગઝેબની સામે થવા માટે જલદીથી આગ્રા આવવા તેને ફરમાવવામાં આવ્યું. શુબને પાછો બંગાળ જવા દેવામાં આવ્યો, અને શીકુહ આગ્રા તરફ પાછો ફર્યો.

જો દારાએ ઉછાછળાપણું વાપર્યું નહીં હોત તો, ખારેપાણીએ ખસ જતે! પણ તેનાથી ઢીઠ ખમી શકાતી ન હોતી. જો એને પોતાનાં છોકરાના આવવાની પણ વાટ જોઈ હોત તો ફાયદો થાત. શીકુહ લશ્કરને માનીતો હતો. તે ડહાપણવાળો હતો અને કટાકટીને સમયે કેમ

વર્તવું તે સમજતો હતો. પણ તેની વાટ એણે જોઈ નહીં. લડાઈનાં લયથી ખુદ શાહજહાન પણ ધૂજતો હતો. પોતાનાં રાજ્યાસનનો સમય તેને યાદ આવવા લાગ્યો. રંખેને પોતાની નજર આગળ પોતાનાં છોકરાઓ તખ્તને માટે લોહીમાં રંગદોલાય, આ લયને સીધે, તેવો વખત આવી નહીં પહેલે, તેટલા માટે લશ્કરની સરદારી લઈને તેણે પોતે જહાર નીકળવાનો વિચાર કર્યો. અને તેમ થયું હોત તો વધારે સારું થાત. શાહજહાનનાં હુકમનો કાંઈથી અનાદર થાત નહીં. પણ આજે દારાની મતિ ફરી ગઈ હતી. શાહજહાનને રણક્ષેત્રમાં આવવા દેવા જ નહીં, એ તેનો વિચાર હતો. શાહજહાનનું બધું લશ્કર લઈ પોતે અંબલનાં કીનારાપર આવ્યો ગયો. બાદશાહે આગ્રામાં એકલો રહેવા દીધો. બાદશાહથી એકલા જવાનું બની શકે એમ ન હોતું, તેથી લાચારીથી એણે જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

આગ્રાથી વીસ માઈલ દૂર અંબલના કીનારાપર આવીને તે ઓઢ્યો. તેણે સાવચેતીથી દરેક કિલ્લો અને દરેક રસ્તાનું મજબૂતાઈથી રક્ષણ કરવા પોતાનાં માણસોને ફરમાવ્યું હતું. ખુદ ઔરંગઝેબ ને પણ આગળ વધવું, એ કાંટાની વાડમાંથી પસાર થવા જેવું જણાતું હતું. તે પ્રતેદ્ભંદીથી હુમલો કરી શકશે એમ તેને લાગ્યું નહીં. અધુરામાં પૂરું મુલેમાન શીકુહ આવી પહેલે છે, એમ સાંભળીને તે વધારે ગભરાયો. પણ નસીબ દેવી હમૈશા તેને મદદ કરતી હતી. બુંદેલાઓના સરદાર અંપતરાયને પુષ્કળ ભેટ, સોગાદ અને લાંચ રૂશવતથી તે પોતાની તરફ ખેંચી લાવવા શક્તિવાન થયો. આ સરદારે ઔરંગઝેબને પોતાનાં દેશમાંથી કાંઈ પણ અડચણ વગર પસાર થવા દીધો. વિશેષમાં જે પહાડી જગ્યાઓમાં દારાથી આવી શકાય એમ નહોતું, તેવી જગ્યાઓ પણ આ સરદારે શાહબદા ઔરંગઝેબને ખતાવી દીધી.

ઔરંગઝેબને હવે કશાની જરૂર નહોતી. તે એકસપાટે દારાનાં લશ્કરની પુંઠ પાછળ આવી ઉભો રહ્યો. દારાને ખચ પડે કે, ઔરંગઝેબ આવે છે, ત્યાર પહેલાં તો તે ત્યાં આવીને ઉભો રહ્યો. હવે લડાઈ વગર ચૂટકો નહોતો. એટલામાં શાહજહાને ફરી એકવાર દારાને કહાવી મોકલ્યું કે, શીકુહ ત્રણ દિવસમાં તારી પાસે આવી પહેલેશે, ત્યાં સુધી યુદ્ધમાં ઉતરતો નહીં; પણ ધીમે ધીમે આગ્રા તરફ પાછળ હટતો રહેજે. પરંતુ પિતાના આ પત્રની તેણે અવગણના કરી. જવાબમાં ઉલટું તેણે જણાવ્યું કે, ત્રણ દિવસમાં તો ઔરંગઝેબ અને મુરાદને હાથે પગે પાંધી, તમારી હજુરમાં હાજર કરીશ, જે વખતે તમને ગ્રાગ્ય લાગે તે શિક્ષા તેમને ફરમાવજો. શીકુહને માટે મારાથી કાંઈ ખોટી

થવાય નહીં. આ પ્રમાણે જવાબ મોકલી, પુર હોંશિયારીથી દારાએ પોતાનાં લશ્કરને લડવા માટે તૈયારી કરી દીધું. થોડા વખતમાં તે અને ભાઈઓનાં લશ્કર એક ખીબ્બની સામે ટક્કર લેવા લાગ્યાં. મુરાદની બહાદુરી અને ઐરંગઝેબનું ધૈર્ય, આદશાહી લશ્કરની સામે થવા પૂરતી રીતે યોગ્ય હતું. દારા પોતાના હાથીપર બેસીને ચારે બાજુ લશ્કરમાં ફરી તેમને ઉત્તેજન આપતો હતો !

એટલામાં બૂમ પડી કે, ખીજ બાજુ સરદાર નજરઅલીખાન દારા અને શીકુહને મદદ કરવા લશ્કર લઈ દોડતો આવે છે. આ ખબરથી વળી ઐરંગઝેબને ગભરાટ છૂટ્યો ! પણ તરત જ મારી જગ્યાએથી દોડી જઈને તેને મેં કહ્યું કે, આ વાત તદ્દન ખોટી છે. સરદારને હુંદારાના કિલામાં મુલેલો મેં મારી નજરે ભેગો છે, માટે ગભરાવું નહીં ! ઐરંગઝેબે હવે ઘૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો, અને પોતાનાં લશ્કરને વધુ ભેંસથી લડવાને ઉશ્કેરવા લાગ્યો.

દારા પોતાનાં પૂરતા બળથી લડતો હતો. અમારા લશ્કરનો મોટો ભાગ મૃત્યુ પામ્યો અને ઐરંગઝેબની આસપાસ માત્ર હબ્બરેક સીપાઈ ઉભા રહ્યા. દારાનો જય થયો, એ હવે નક્કી હતું. જો કે આ બાજુ ઐરંગઝેબ લશ્કરને ઉશ્કેર્યો જતો હતો અને મુરાદ એક ઇંછેડાયલા વાઘની માફક પોતાની તલવાર ધૂમાળ્યો જતો હતો, તે છતાં પણ દારાનાં ભયથી ઐરંગઝેબનું મ્હોકું ઉતરી ગયું હતું, અને તે નિરાશ થયો હોય એમ પ્રત્યક્ષ દેખાતું હતું.

તેણે ભેયું કે, લડાઈના મેદાનમાં ઉભા રહેવામાં દારાને ધણો ગેરલાભ હતો; તે છતાં પણ અત્યારે તે એક મરણીયાની માફક ઝવપર આવીને લડતો હતો. જે પ્રકારનું શૌર્ય તે અત્યારે બતાવતો હતો, તે અપ્રતિમ જ હતું. તેની બહાદુરી જોઈને ઐરંગઝેબનાં લશ્કરના કાછડા છૂટી ગયા ! તેને ભય લાગ્યો. તેઓ કાંઈક પાછા હટવા લાગ્યા. પરંતુ દૃઢ મનવાળો ઐરંગઝેબ કાંઈ એટલામાં હીંમત હારે તેમ નહોતું. તે તરત પોતાનાં હાથીને આગળ લાવ્યો; અને પોતાનાં અમલદારો અને સીપાઈને નામ દેઈ દેઈ બોલાવીને કહેવા લાગ્યો; “હીલેરાન ! બોદાહય ! મયદાન છોરકે કયા કરોગે ! દખન કીતના દૂર હય વો આપકું કયા માલુમ નહીં હય ! બોદા હય ! બોદા હય !” આટલું કહીને પોતે જ કેટલો હીંમતવાળો છે, તે બતાવવાને પોતાનાં માણસોને હુકમ કર્યો કે—જે હાથીપર તે પોતે બેઠો હતો, તે પોતાની જગ્યાએથી નાસી જાય નહીં, તેટલા માટે તેના પગે સાંકળથી બાંધી લેવા—આટલું કરવા છતાં પણ ઐરંગઝેબને જિતની આશા નહોતી જણાતી. દારા અત્યારે પોતાનાં ભાઈના જેટલો જ મરણીયો થઈને લડતો હતો.

પણ એટલામાં એક અણુધાર્યો બનાવ બન્યો, અને બાહુ ઉઠ-
તાઈ ગઈ. ત્રીસ હજાર આદમીનું લશ્કર લઇને દારાની જમણી
બાજુમાં ઉભેલા એક અમીરે આ ઘડીએ દગો દીધો! જો તેણે પોતાનું
લશ્કર કામે લગાડ્યું હોત તો, અમારો તો બચવાનો આરો પણ નહોતો.
તે છતાં પણ તે અમીર તદ્દન એક બાજુએ ઉભો રહ્યો, અને જ્યારે તેણે જોયું
કે, દારા જિત્યો છે, અને થોડીક પળમાં ઐરંગઝેબનું લશ્કર છિન્નભિન્ન થઈ
જશે, ત્યારે તે દારાની સમીપ આવીને કહેવા લાગ્યો કે, “મુબારકબાદ!
હજરત સલામત! અલહમદુલીલાહ! નામવર શાહજહાદ, આપની કૃતેહ
થઈ છે. હવે મહેરબાની કરી હાથીપરથી ઉતરી થોડાપર બેસા; કારણ
કે આપની જિત પછી જો આપને કાંઈ ઇજા થઈ તો હમારી થું હાલત
થશે તે વિચારો! માટે આપ નામપર ઉતરો અને ઐરંગઝેબનાં લશ્કર-
ને નસાડી મૂકો!”

મીઠા-માખણથી લદ્દખદતા શબ્દો સાંભળી તે મૂર્ખ ખુશ થઈ ગયો અને
લાંબા વિચાર કર્યા વગર, હાથીપરથી ઉતરી પડ્યો. પરિણામ ઘણું ભયંકર
આવ્યું. તેનાં લશ્કરે એમ ધાર્યું કે, દારા મુગ્ધો! અને જેવો આ વિચાર તેમનાં
મનમાં આવ્યો કે, તેઓએ લડવાને બદલે નાસવાનું શરૂ કર્યું. દારાએ
ઘણી મહેનત કરી તેમને અટકાવવા પ્રયત્ન કીધો, પણ તેઓએ તો કાંઈ
પણ જોયા વગર નાસવા જ માંડ્યું. નાસ ને નાસ! આગળ નાસ ને
પાછળ નાસ! મુડીવાળી નાસ! આંખ મીચી નાસ! બંસ નાસવાનું જ
જારી થયું. આ જોઈ ઐરંગઝેબને શૂર છૂટ્યું, અને તરત જ દારાનાં
લશ્કરની પુંકે પકડી, તેમને મારી નાંખવાનો હુકમ કીધો. અમારા નિરાશ
થયેલાં લશ્કરને આશા આવી. કતલ ચાલી! લોહી વહેવા માંડ્યું! હજારો
માથાં રગળતાં થયાં! અને થોડાક વખતમાં તો ખુદ દારાનો બચાવ કર-
વાને પણ કોઈ હિંમત કરી શક્યું નહીં. તેનું લશ્કર માર્યું ગયું. નાસી
ગયા તે જ બચી ગયા. થોડીક મીનીટની રમતમાં તો પાસો ફેરવાઈ ગયો.
ઐરંગઝેબ વિજયી મનાયો. દારા પોતાનો જાન બચાવવાને આગ્રા નાહો.

પણ આગ્રા છોડતી વેળા પિતાએ તેને કહ્યું હતું કે; “દારા! યાદ

* દારા હાથીપરથી ઉતર્યો તેનું જ કારણ અને દર્શાવ્યું છે, તેનાથી જુદું
જ કારણ ખાસીખાન આપે છે. તે જણાવે છે કે તેના લશ્કરનાં બે સરદારો રાજા
છત્રસાહ અને ફરૈદમખાનના મરણ પામવાનાં સમાચાર જ્યાં તેને મળ્યા કે, તે
એકદમ નાસીપાસ થઈ ગયો, અને શું કર્યું તે એને સૂઝ્યું નહીં. એટલામાં આવિનું
એક તીર તેના તરફ આવ્યું, અને જો હાથીપર તે બેઠો હતો તેને લાગ્યું. હવે તે
ઘણો ગભરાયો અને એકદમ પોતાની ચંપલ પાણુ પગમાં ધાડ્યા વગર હાથીપરથી
ઉતરી પડ્યો, અને કાંઈ પણ હથિયાર વગર એક થોડાપર તે સ્વાર થયો.

રાખજે. જો તું હારે તો મને તારું મુખ બતાવીશ નહીં;” તે શબ્દોનાં હવે તેને લણુકારા વાગવા માંડ્યા. ક્યે મ્હોડે બાદશાહ પાસે જવું, તે એને સ્પષ્ટ નહીં. પરંતુ શાહજહાનનો પ્રેમ આ હારથી ઓછો થયો નહીં. તેણે એક વિશ્વાસુ માણસને તરત દારા પાસે રવાના કર્યો અને કહાવ્યું કે; “જ્યાં સુધી સુલેમાન શીકુહ પાસે લશ્કર છે ત્યાં સુધી તારે નાસીપાસ થવું નહીં. હમણાં તો તું દીલ્લી જ ત્યાંના બાદશાહી તબેલામાંથી તને એક હજાર ઘોડાઓ મળશે. વળી મેં ત્યાંના હકિમને પણ કહાવી મોકલ્યું છે કે, તને જોઈતી પૈસાની મદદ પણુ તે પૂરી પાડશે. જરૂર જેટલું લાગે તેનાથી વધારે દૂર જતો નહીં. હું તને વારંવાર પત્રો લખ્યા કરીશ. હું હજુ માનું છું કે, ઐરંગઝેબને હું મારી સત્તા નીચે લાવી શકીશ. અને તેનાં અયોગ્ય કૃત્ય માટે તેને શિક્ષા કરી શકીશ.” પરંતુ દારા એટલો તો નિરાશ થઈ ગયો હતો કે, પિતાના આવા પ્રેમાળ પત્રો ઉત્તર આપવાનું પણુ તેને સ્પષ્ટ નહીં. છેવટે તેણે પોતાની બહેન બેગમ સાહેબને એક કાગળ ઉતાવળે લખી મોકલ્યો, અને તે જ રાત્રે આ કમનશીબ શાહજહાં પોતાની બેરી છોડીઓ, અને નાના પુત્ર સીપેહ શીકુહ તથા થોડાક માણસોને લઈને દીલ્લીને રસ્તે રવાના થઈ ગયો.*

પ્રકરણ ૪૯ મું.

રાજ્યક્રાંતિ.

પોતાની ફતેહનો સૌથી સરસ ઉપયોગ કરવામાં હવે ઐરંગઝેબે કશી ક્યાસ રાખી નહીં. સુરાહને તે બાદશાહ તરીકે ગણી માન આપવા લાગ્યો અને જાણે પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ થયું હોય તેમ બધી વસ્તુઓ આટોપી લઈને મક્કે જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પણુ તેટલા વખતમાં દારાનાં લશ્કરમાં જે મોટા અમલદારો હતા તેમને તથા આગ્રામાં તેના જે હીમાયતીઓ હતા તે બધાને ફેડવાનો પ્રયત્ન જારી રાખ્યો. કોઈને લાલચના તો કોઈને ખુશામદના, તો વળી કોઈને ધમકીના તેણે પત્રો પણુ લખ્યા. તેનો મુખ્ય હેતુ સુલેમાન શીકુહનાં લશ્કરને ફેડવાનો હતો. તેમાં તેને પ્રતેહ મળી. કમનશીબ શીકુહને માલમ પડ્યું કે, તેનું માનીતું લશ્કર તેના હુકમો માનતું નથી. તેનું માન લંગ થાય છે અને વખત આવે તો તેઓ જ તેને ફસાવી દેશે. તે બીચારાને પોતાનું લશ્કર છોડી નાસી જવાની

*સુલતાન દારાનાં લગ્ન પોતાના કાકા સુલતાન પર્વીઝની દીકરી શાહઝાદી નાદીશ સાથે થયાં હતાં, જેનાથી તેને બે પુત્રો, સુલતાન શીકુહ અને સીપેહ શીકુહ થયા હતા.

ફરજ પડી. શ્રીનગરના* રાજાએ તેને આશ્રય આપ્યો અને પોતાનો મન સલામત છે એવું હવે એને લાગ્યું.

ઔરંગઝેબનું લશ્કર હવે જલદીથી આગ્રા તરફ વધતું હતું. તેના આવવાની ખબર સાંભળી, શાહજહાને શહેરના દરવાજા બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો. વિજયી શાહજહાને હજુ પોતાના આપને ખુશી રીતે અપમાન કરતાં બહીતો હતો. તેથી જ્યારે તે આગ્રા આગળ આવી પહોંચ્યા અને દરવાજા બંધાર તેણે પડાવ નાંખ્યો, ત્યારે તેણે એક પત્ર પોતાના આપ પર લખી મોકલ્યો. તેમાં એણે તેની અતિશય ખુશામદ કીધી. પોતાના ભાઈ સાથે લડવાની તેને ફરજ પડી હતી તે માટે મારી માંગી! અને પોતે શહાનશાહ તરફ પૂરેપૂરો વફાદાર છે એમ એણે જણાવ્યું. શાહજહાને એને પોતાની પાસે એકલા આવીને મળી જવા કહાવ્યું. આદશાહ ઔરંગઝેબને સારી પેટું ઓળખતો હતો; પણ પ્રપંચી છોકરા સાથે પ્રપંચથી વર્તવામાં તેણે કશું ખોટું જોયું નહીં.

જેમ આપને પુત્રપર વિશ્વાસ ન હતો, તેમ દીકરાને પણ આપના પર વિશ્વાસ જરાએ હતો નહિ. ઔરંગઝેબ જાણતો હતો કે, યેગમ સાહેબ આદશાહથી એક પણ પણ દૂર જતી નથી; આખા મહેલમાં તાતારી સ્ત્રીઓ યેગમ સાહેબના હુકમ પ્રમાણે હરફર કરે છે અને જે તે એકલો મળવા જાય તો પિતાની આજ્ઞાથી અથવા તો વગર આજ્ઞાએ, તેની બહેન તેનું જરૂર કાટકું કઢાવી નાંખે.

તેથી તે કાંઈને કાંઈ બહાનું કાઢી, આપને મળવા જવાનું મુલતવી રાખતો. છેવટે જ્યારે તે પોતાની ગોઠવણો નક્કી કરી ચૂક્યો, ત્યારે તેણે આદશાહને કહાવ્યું કે, તે હવે જરૂર મળવા આવશે પણ પોતે જોશું-હો કીધો છે તે જોતાં તેને મળવા આવતાં બહુ શરમ લાગે છે. માટે મહેરબાની કરીને તેના છોકરા સુલતાન મહમુદને એ પહેલાં મોકલી આપશે. તે મારી વતી તમારી પાસે મારી માંગશે અને પછી પોતે તેમની પાસે આવશે.

ભોળો આદશાહ ભોળવાયો. તેણે મહમુદને આવવાની હા કહી. ઔરંગઝેબને તે વિશે ખબર આપવામાં આવી. તેણે તાબડોતો પોતાનાં

* સુલોમાન શીકુહના ખાસ મદદગાર તરીકે રાજ જયસિંહ અને સરદાર દલીલખાન હતાં. જેમને ઔરંગઝેબે પોતાની પ્રપંચ નીતિથી ફેડીને પોતાનાં પક્ષમાં લઈ લીધા. ઔરંગઝેબે જયસિંહને શીકુહને પકડી લાવવા કહ્યું, પરંતુ રાજાએ દલીલખાન સાથે મસલત ચલાવી, નાના શાહજહાને નાસી જવાની તક આપી.

કેટલાક ઇતિહાસકારો એમ જણાવે છે કે સુલતાન શીકુહ કાશ્મીરમાં આવેલા શ્રીનગર ખાતે નાસી ગયો હતો, પરંતુ મીર કોનરેબલના કહેવા પ્રમાણે શીકુહ નોર્થ વેસ્ટ પ્રોવીન્સીસમાં આવેલાં ધરવાલ જિલ્લામાંના શ્રીનગર ખાતે ગયો હતો.

શાહજહાને કેટલાક માણસો સાથે મહેલમાં મોકલી આપ્યો. મહમુદના માણસોએ ઓચિંતા મહેલની રખેવાળી કરતા ચોટીદારને કેદ કરી લીધા ! શહેરના દરવાજા ઉઘાડી નાંખ્યા. ઔરંગઝેબનું લશ્કર અંદર દાખલ થયું. બાદશાહને તરત માલમ પડ્યું કે, તે પોતાના પૌત્રને હાથે કેદ કર્યો છે. તેને સમજ પડી નહીં કે, આ કેમ થયું. પણ ત્યારે તેને માલમ પડ્યું, ત્યારે તેનાં ગુસ્સાનો અને ધિક્કારનો કાંઈ પાર રહ્યો નહીં. મહમુદ હાથ જોડીને બાળુએ ઉભો રહ્યો અને ઘાત લે બોલે તે સાંભળ્યા કરવા લાગ્યો. શાહજહાને હવેપર આવી પવિત્ર દુરાનપર હાથ મૂકી તેને કહ્યું : “તું મારી પાસ આવ. તારા દાદાને કેદમાંથી મુક્ત કરવાને આ તક જવા નહીં કે. તારા આ કૃત્યને માટે હૃદય તને આદિ-માઈ આપશે અને તારું નામ હંમેશને માટે ઉત્તમ રહેશે ! આ તારા તારું થશે !” મહમુદને કાંઈ તખ્ત અને તાજ ઓછાં ગમતાં નહોતાં, પણ તે મેળવવા જતાં સ્વરક્ષણ કરવાની તેનામાં દિમ્મત નહોતી. તેણે તાજ સ્વીકારવાની ના પાડી, તેમજ તેને છોડવાની પણ ના પાડી. ત્યારે કોધમાં શાહજહાંએ શાપ દીધો કે : “બેટા ! મને મુક્ત કરવાને ના પાડે છે ! પણ બધાહનો કોપ તારાપર તારા દગા માટે ઉતરશે ! તું પણ મારી પેટે જ કેદ પડશે ! અને છુરે હાથે મરશે !” શાહજહાંના આ શાપ કેટલો સત્ય હશે-છે તે અગાડી જણાશે.

તેણે માત્ર એટલું જ જણાવ્યું કે, તેને તો દરેક કિલ્લાનો, દરેક દરવાજાનો કબજો લેવાનો છે : તે કાંઈ બાદશાહને મળવા આવ્યો નથી. ખુદ બાદશાહ સલામતને મળવા માટે, અને તેમના પગનું સુંગમ કરવા માટે તો તેના પિતા આવનાર છે. પણ કાંઈ દગો નહીં થાય, તેટલા માટે દરેક દરવાજા અને કિલ્લાની કુંચીઓ બાદશાહ તેને સ્વામીન નહીં કરે ત્યાં સુધી તે આવનાર નથી. આ વચનોથી બાદશાહને ધમ્મું જ ઝાડું લાગ્યું. બે દિવસ સુધી કુંચીઓ આપવાની તેણે ઓખી ના પાડી, પણ તેને ધીમે ધીમે માલમ પડતું ગયું કે, તેનાં પોતાનાં જ માણસો તેને છોડીને ચાલતાં થઈ ગયાં છે. છેવટે નિરાશ થઈને તેણે મહમુદને કુંચીઓ સોંપી, અને કહ્યું કે તારા બાપને સત્વર મારી પાસે મોકલી આપ.

ઔરંગઝેબ અને મુરાદ હવે કાંઈપણ લય વગર સંપૂર્ણ સ્વના સાથે શહેરમાં આવ્યા. શહેરમાં આવતાની સાથે એતબાદખાન નામના પોતાના એક નિમકહલાલ નોકરને રાજમહેલનો કબજો સોંપી દીધો ! અને તેને સખત હુકમ આપવામાં આવ્યો કે, ઔરંગઝેબની રજા વગર તેણે કાંઈપણ માણસને શાહજહાંના પાસે જવા દેવો નહીં, તેમજ કોઈને અંદરથી બહાર પણ આવવા દેવું નહીં.

પિતાને જાહેર રીતે કેદ કર્યા પછી ઔરંગઝેબ તેને એક પત્ર લખ્યો, પરંતુ તે મોકલાવતા પહેલાં દરેક નાના મોટા અમીર ઉમરાવોને વંચાવવાનું તે જુલ્યો નહીં. પોતાના પત્રમાં તેણે લખી જણાવ્યું કે, “હું આ મારી વર્તણૂકનો વધારે સરસ હેવાલ કેવી રીતે આપી શકું? તમોએ મારા તરફ અસાધારણ પ્રેમ હોવાનો દાંડ કર્યો, અને દારાનાં કાર્ય તરફ પસંદગી બતાવી, અને બીજે જ માર્ગે, સુવર્ણ મહોરોથી લરલા બે હાથી દારાને મોકલી આપ્યા છે! નવું લશ્કર ઉભું કરવાને અને લડાઈ લંબાવવાને તમે તેને સવળતા કરી આપો છો, તો હવે હું તમને પૂછું છું કે, જે અકુદરતી અને સખત પગલાં લરવાની મને જરૂર પડી, તેમાં શું હું ખોટો હતો? શું તમે કેદ થયા, તેનું ભૂળ કારણ દારા નથી? તેમ જ આત્માર સૂધી તમને પગે લાગતો અને તમારી તરફ મારી ફરજને અદા કરતો મને અટકાવવામાં શું તે કારણ ભૂત નથી? મારે માત્ર હવે એટલું જ માંગી લેવાનું છે કે, મારી વર્તણૂકમાં તમને જે કંઈ વિચિત્ર લાગે તે માટે મને ક્ષમા કરવી, અને થોડા વખતને માટે તમારે જે સ્વતંત્રતા ખોવી પડે તેને માટે સહનશીલતા ધરવી! તમો ખાત્રી પૂર્વક માનજો કે, જેવો દારા સુલેહનો લંગ કરતો અટકશે, કે તરત હું તમારા મહેલમાં દોડી આવીશ! અને મારે પોતાને હાથે તમારા કેદખાનાના દરવાજા ખુલ્લા કરીશ.”

મુરાદ, ઔરંગઝેબનો બાદશાહ! ઔરંગઝેબ સખતો બાદશાહ થયો! શાહજહાનને કેદખાનું સહેલું પડ્યું. પણ એટલાથી કંઈ ઔરંગઝેબને સંતોષ વળી શકે એમ ન હોતું. જો કે બધા અમીર ઉમરાવો અને લશ્કરે તેને એકમતે બાદશાહ તરીકે કબુલ કીધા; તે છતાં પણ તે પોતાના વંશના ઇતિહાસથી કંઈ અબળયો ન હોતો. જ્યાં સૂધી પોતાના લાઠીઓ અને તેમના છોકરાઓ તખ્તને માટે ખટપટ કરતા હોય, ત્યાંસૂધી તે પોતે ખરો બાદશાહ કહેવાય નહીં. હવે તેણે દરેકને યોગ્ય સરપાવ આપવાની ગોઠવણ કરવા માંડી.

આશરે ચાર દિવસ વીતી ગયા બાદ એક દિવસ મેં આચિત્તા ઔરંગઝેબને મીરખાન નામના એક માણસ સાથે ગૂપચૂપ વાતો કરતાં સાંભળ્યો. ઔરંગઝેબની ચઢતીના સમયથી મીરખાન તેની ખાસ મહેરબાની હેઠળ આવતો ગયો, અને કંઈ પણ ખાનગી મસલતો થતી તે મીરખાનની જાણ બહાર રહેતી નહિ. તેમની વાત સાંભળીમે મારા હાંજ જ ગગડી ગયા! તેમની વાતનો સાર એ નહિ. હતો કે મુરાદનું હવે જેમ અને તેમ જલદી કાટલું કરી નાંખવું! હાય! સો લોભ! શાં પાપકર્મ! નિર્દોષ માણસને બચાવવા પ્રયત્ન કરવો એ મારી ફરજ છે; એમ સમજી મુરાદને ચેતાવવા મેં ઠરાવ કીધો. બ્યારે રાત્રે હું એકલો

પડયો, ત્યારે મુરાદના ખાસ સલાહકાર શાહઅબ્બાસને મેં શોધી કાઢ્યો, અને જે બન્યું હતું તે મેં એને કહી સંભળાવ્યું. મારી વાત સાંભળી તે ગભરાયો અને મુરાદને ચેતાવવા તેની પાસે દોડ્યો !

પણ મુરાદ ! મૂર્ખનો શાહ ! અદ્વાહનો વધી ભોળો ભટકા ! અબ્બાસને હસી કાઢ્યો. મીરખાન સાથે થયેલી વાતને તે અસંભવિત ગણવા લાગ્યો. કદાચ તે ખરી હોય, તોપણ તેમાં મારી સમજ ફેર થયેલી છે, એમ તે માનવા લાગ્યો. અબ્બાસ તેને પગે લાગી, સમજાવવા લાગ્યો કે, આ તક સોનેરી છે, નાસી જાયો ! જીવેંગે તો ધીર લડેંગે ! ઔરંગઝેબને આજે સખત ફટકો મારી શકાશે, એને એકદમ દૂર કરો ! સર્વ સત્તા તમારા હાથમાં લઈ લો.* બાદશાહ તરીકે આજે તમારી આજુ ફેરવાઈ છે; આજે લશ્કર તમારું કહ્યું માનશે. નહીં તો બીજે દિવસે બાહુ ફેરવાઈ જશે ! પણ આ હીનભાગી શાહનગદાએ તે માન્યું નહીં, કષ્ટભ કીધું નહીં. પોતાના ભાઈ સાથે દારાની પૂંઠ પકડવા નીકળી પડ્યો. આઘાથી દૂર મથુરા આવીને તેઓ થોભ્યા અને ત્યાં આગળ જ પાકા ઔરંગઝેબે પોતાનું નિશાન તાક્યું.

જે દિવસે અમે મથુરા પહોંચ્યા, તે જ રાત્રે મુરાદને મોટું ખાણું આપવાની ગોઠવણ થઈ. મેં, તેમ જ અબ્બાસ ફરી એકવાર તેના કાલાવાલા કીધા અને ખાણામાં હાજર નહીં રહેવા સમજાવ્યો. પણ ફોગટ. તેનું નશીબ જ તેને આડે રસ્તે દોરવતું હતું. તે રાત્રે મીજલ-સમાં હાજર રહ્યો. ઔરંગઝેબને લડાઈમાં મદદ કરનારા દરેક મોટા અમલદારોને ત્યાં નોતરવામાં આવ્યા હતા. આજે મને મોટું માન આપી ઔરંગઝેબે મારો આવકાર કીધો અને એક બહાદૂર સીપાઈ તરીકે બધા વચ્ચે મારાં વખાણ કીધાં. ખાણા વખતે ખૂબ છૂટ લેવાઈ. શિરાઝી દારુ અને કાચુલી મેવો લરપટ્ટે માંગ્યો મળવા લાગ્યો. પણ

* The friends of that thoughtless prince had at last brought him to look with suspicion upon his brother's designs; and even to meditate an act which might deliver him finally from so dangerous a rival. The sagacity of Aurangzeb enabled him to discover the intended blow, which he contrived to elude at the very moment, when it was aimed and ready to fall—*Mile.*

મુરાદ ઔરંગઝેબનો બન લેવા માટે કોરોશ કીધી હતી, એવું સાધારણ રીતે માનવામાં આવતું નથી. વળી ખરનીયરે પણ આ વાતને ટેકો આપે એવું કાંઈ લખ્યું નથી, પણ મોઠા ડાક પોતાના પુસ્તકના શીર્ષકબદલ પ્રકરણ ત્રીજું, હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ પુસ્તક ત્રીજામાં, મુરાદની કોરોશ વિશે જણાવે છે, અને તેમ કરતાં કેટલાંક ફારસી પુસ્તકોનો આધાર ટાંકે છે !

નાસવા લાગ્યો. પહેલાં તે મુલતાનમાં ભરાયો, મુલતાનથી સિંધમાં ગયો. ઔરંગઝેબે તેની પુંઠ પકડવામાં કશી કચાસ રાખી નહીં. દારાએ પોતાની સત્તા અને માણસોને ધીમે ધીમે ઝોછાં થઈ જતાં જોયાં. સિંધથી તે શુજરાત આવવા નીકળ્યો. ઔરંગઝેબે હવે જોયું કે, દારા કાબૂલ તરફ નાસી શકે એમ નથી, તેમ જ એને કાઢતો મજબૂત ટેકા મળે એ અસંભવિત છે, ત્યારે તેણે આઠ હજાર માણસોનું એક લશ્કર, પોતાના સાવકા ભાઈ મીર ખાખાના હાથમાં સોંપી, પોતે આગ્રા પાછો ફર્યો.

આગ્રા પાછા ફરતા તેણે સાંભળ્યું કે, શુજા પોતાનું લશ્કર લઇને આગ્રા આવે છે. તેને રાજધાની આગળ આવતો અટકાવવાને તે પોતે આગ્રાથી તેને સામે એસ્તેકબાલે ગયો. પોતાનો છોકરો મહમુદ, જે આ વખતે મુલતાનમાં હતો, તેને પોતાનાં લશ્કરને લઇને ઈશ્માળ આવવા કહાવી મોકલ્યું. તે આવી પહોંચ્યો ત્યાંસુધી, તેણે ધીમે ધીમે કુચ કરવા માંડી. ત્રણે જણા અદ્વાહબાદ આગળ ભેગા મળ્યા. જો કે શૂજા સૌથી સરસ જગ્યામાં નહોતો, તે છતાં ખુદા મેદાનમાં શત્રુની સામે થવા જેટલું તેનામાં બળ હતું. વળી લડાઈમાં તેને એક અણુધાર્યો ફાયદો થયો. જસવંતસિંહ એકદમ ફરી બેઠો. ઔરંગઝેબને ચમક બેડી કે, જો જસવંતસિંહનો ચેપ આખાં લશ્કરને લાગશે, તો મામલો બગડી જશે. શૂજાએ આ તકનો લાભ લેવા માંગ્યો; પણ ઔરંગઝેબે તેની આશા તરત જ ધૂળધાણી કીધી. એક બાહોશ સરદારની માફક પોતે જ થોડાક સીપાઈઓ લઇને શૂજાની સામે ગયો અને અંકુશના મારાની સામે ટકી નહીં શકવાથી જે બૂલ દારાએ કીધી હતી, તે શૂજાએ કીધી. તે પોતાના હાથીપરથી ઉતરી પડ્યો. તરત જ તેનું લશ્કર છિન્નભિન્ન થઈ ગયું.

આ વખતે મીરજુમલાને ઔરંગઝેબે કેદખાનામાંથી છોડ્યો હતો. દારાની પડતી અવસ્થા થતાં જ, જુમલાનાં બેરી છોકરાં તેના ભયમાંથી દૂર થયાં, અને હવે પોતાના હાથમાં પૂરતી સત્તા આવેલી હોવાથી, પોતાના મિત્ર અને સલાહકાર જુમલાને છોડવાનું તેણે યોગ્ય ધાર્યું. જે વખતે ઔરંગઝેબ શુજાના સામું થવાને અદ્વાહબાદ લશ્કર લઇને ગયો, તે વખતે મીરજુમલા પણ સાથે જ હતો. તે નવા શાહનશાહને પોતાનાં ખરાં અંતઃકરણથી મદદ કરતો હતો. તેના શ્રેયમાં પોતાનું શ્રેય છે, એમ તે માનવા લાગ્યો. શૂજાનો જેમ અને તેમ જલદીથી નાશ કરવાને તે આતુર હતો. જ્યારે શૂજા સામે તેનું લશ્કર લડતું હતું, તે વખતે ઔરંગઝેબ જે હાથીપર બેઠો હતો તેનો માવત એક તીર લાગવાથી ટપ દઇને નીચે ગબડી પડ્યો. હાથી આચિતો ગભરાઈ ગયો અને અંકુશમાં

રહી શક્યો નહીં. એક-પળ એવી પણ આવી ગઈ કે, તે વખતે ઐરંગઝેબ જમીનપર પડીને તેના ચૂરેચૂરા થઈ જત. પણ તરત તે સાવ-ચેતી રાખીને હાથીપરથી ઉતરવા લાગ્યો. લાગલો જ મીરજુમલા તેને આમ કરતો જોઈને બોલી ઉઠ્યો; “ખબરદાર! તખ્તપરથી ઉતર્યાં તો!” શબ્દની ધારેલી અસર થઈ. ઐરંગઝેબે પોતાની જગ્યા સાચવી રાખી; અને દારા શૂળએ કરેલી ભૂલ પોતે કરતો અટક્યો.

હારી જવા પછી શૂળ અને તેના લશ્કરે નાસવા માંડ્યું. ઐરંગઝેબ અનિશય થાકી ગયો હતો, તેથી એક સરદારને કેટલુંક લશ્કર આપી તેની પાછળ મોકલ્યો અને પોતે આગ્રા પાછો ફર્યો.

આગ્રા પાછા ફરવાનું એક ખીનું કારણ પણ હતું. દારા નાસતો નાસતો સિંધમાં ઠકાના કિલામાં આવી તેનો કબજો મેળવી શક્યો હતો. તેની પાસે પિતાનું આપેલું ધન હતું પણ હતું. તેની મદદથી ફરી એકવાર તે એથી ત્રણ હજાર માણસોનું લશ્કર ભેરું કરી શક્યો હતો. તેનામાં ઉભા રહેવાની રહેજ શક્તિ આવી કે, તરત ઠકાને પોતાનું મુખ્ય મથક બનાવી, એકદમ કચ્છમાં ઉતરી પડ્યો અને ત્યાંથી અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો. આ વખતે અમદાવાદના હકિમ તરીકે ઐરંગઝેબનો સસરે શાહ નવાઝખાન* હતો. જોકે તે દારાનો પક્ષ લે, એ અસંભવિત જ હતું, પણ આ વખતે શાહજહાં મુરાદની સ્ત્રી અમદાવાદમાં જ હતી. તે શાહ નવાઝની પુત્રી હોવાને લીધે, તેમ જ ઐરંગઝેબે નવાઝના ખીન જમાઈ મુરાદની સાથે જે કૃતદ્રતા કીધી હતી, તેથી તે દારાનો પક્ષ લેવાને લોભાયો. તેણે દારાને આશ્રય આપ્યો અને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું.

હવે દારા રજપૂતાણાના કેટલાક હિંદુ રાજાઓ સાથે પણ મસલત ચલાવવા લાગ્યો. આ વાતની ખબર ઐરંગઝેબને તરત અલ્લાહાબાદમાં પડી. તે જાણતો હતો કે, જો તે પોતે આગ્રાથી આવો ને આવો રહ્યા

* આ શાહ નવાઝખાન એક ઉત્તમ કુળનો હતો એમ ઇતિહાસકારો જણાવે છે. અબદુર રાઝકઅલ હુસૈની નામનો એક લેખક પોતાના પુસ્તક મઆસીરઉલ ઉમરામાં જણાવે છે કે, તે ઇરાનના બાદશાહ શાહ ઇસ્માઇલનો પ્રપૌત્ર, મીરજા ફેરુઝ કંદહારીનો પુત્ર હતો. સામાન્ય માન્યતા એમ છે કે, તે શાહનશાહ જહાંગીરના વછર આસફખાનનો પુત્ર હતો. એવું જણાવવામાં આવે છે કે, દારાને આશ્રય આપી પાછળથી તેની સર્વે યુક્તિઓ ફોડી ફેનાર આ જ માણસ હતો. અજમેરથી છ માઇલ દૂર દેવળા નામના ગામ પાસે જે યુદ્ધ થયું, તેમાં કાંતો દારાએ અથવા તો દારાનાં માણસોએ આ નિમકહરામ પુરુષને ચંમકાર મહોંચાડી દીધો હતો. આ યુદ્ધ આશરે બારમી અથવા તેરમી માર્ચ ૧૬૫૯ ને દિવસે થયું હતું.

કરશે, તો તેના લશ્કરમાં દારાનો એવ લાગ્યા વગર રહેશે નહીં, તેમ જ જે દારાની હુકિતઓનો જલદીથી અંત લાવવામાં નહીં આવે, તો પાછળથી તેનું એકત્ર બળ પોતાને ભારી પડી જશે. ઔરંગઝેબે જસવંતસિંહની મદદ માંગી. એકવાર શૂન સાથે મળી જનાર જસવંતસિંહની તેને મદદ માંગવી પડી. તેની સાથે મોહું લશ્કર લઇને તે અજમેર ગયો. ન છૂટકે ગુજરાતથી દારા પણ ટકર ઝીલવાને આવી પહોંચ્યો. સારે નસીબે દારાને એક સરસ ટેકરી મળી ગઈ. ત્યાં આગળ થોડાં માણસો સાથે પણ તે પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ થયો. જ્યારે ઔરંગઝેબને આ મથકની ખબર પડી, ત્યારે તે ઘણા વિચારમાં પડ્યો, અને જે કામ બળથી નહીં થાય તે કળથી કરવાનો ધાટ ધડવા લાગ્યો. દારાના પર તેણે હુમલો કરીશ જ નહીં. યંતે લશ્કરો બાજુ સ્વરક્ષણ માટે જ તૈયાર હોય તેમ ટગર ટગર એક બીજાને ભેટાં, સ્વસ્થ ખેરી રહ્યાં. હમીશનો કળાખાજ અંતે ફાળ્યો. દારાનાં માણસોએ ટેકરી પર આવવાનો રસ્તો ઔરંગઝેબને બતાવ્યો. દારાને દગાની તરત ખબર પડી, પણ હવે કાંઈ હુમલો અટકે એમ લાગ્યું. નહીં. પાછલા ભાગપરથી ઔરંગઝેબે ધસારો કરીશ. રાજ જયસિંહ પણ આ વખતે ઔરંગઝેબની સાથે હતો. તેણે દારાને ચેતાવ્યો અને દારાને મુઠ્ઠીભર માણસો સાથે નાસવું પડ્યું. ઔરંગઝેબ તેને પકડવા માંગતો હતો, પણ ખીજવાર તેમાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યો.

દારા હુંખી દીલથી ફરી એકવાર પોતાની બેગમ, શાહબંદા અને આંશરે બે હજાર માણસોને લઇને અમદાવાદને રસ્તે પડ્યો. જો અને તો અમદાવાદનો કબજો લેવો, એ એનો મુખ્ય હેતુ હતો. પરંતુ એના પર સંકટો ફેટલાં આવવાનાં હતાં, તેની એને હબ્બુ ખબર નહોતી. પુષ્કળ તાપને લીધે એનાં માણસો રસ્તામાં જ મરવા લાગ્યાં. અજમેર અને અમદાવાદ વચ્ચેના પહાડી ભાગોમાંથી બીલોનાં ટોળાં ઓચિંતાં તેના ઉતરી પડ્યાં. ભારે હુંડ ચલાવી. માત્ર એક દિવસની મુસાફરી બાકી રહી, એટલે પોતાના આવવાના સમાચાર અમદાવાદમાં જે હાકેમ પોતે મૂકી ગયા હતા તેને કહાવ્યા. તેણે પણ આ વખતે દગો દીધો. દારાનો પત્ર મળતાં જ તેણે જવાબ વાળ્યો કે, અહીં આવતાં નહીં; આવશે તો તમારી ખાનાખરાબી થશે. જ્યારે આ જવાબ વાળ્યો, ત્યારે મુસાફરીથી કંટાળેલા, લગભગ અધમુખ્યા થઈ ગયેલા, નિરાશ પામેલા દારાના માણસોની, તેમ જ દારાની શું અવસ્થા થઈ, તે જણાવવાને આ કલમ અશક્ત છે. દારાની બેગમ પોક મૂકીને રડવા લાગી. તેમને રડતી જોઈને આ વખતે બીજાઓની આંખમાંથી પણ અશ્રુઓ પડવા લાગ્યાં. તે ખીચારીઓ પોતોતો મુલાકાતે પણ સાચવી શકતી નહોતી. ગાડીઓની બાજુએ સાદીના પડદા કરીને

તેમાં તેઓ આખો દિવસ કાઢતી હતી. હવે દારાને પોતાની અવસ્થાનું ખરેખરે લાન થવા લાગ્યું. તેના માણસોના એહેરાપરથી તેને લાગ્યું કે, એક પણ માણસ તેની પાસે રહેશે નહીં. તેને સૂઝ્યું નહીં કે હવે શું કરવું ને ક્યાં જવું. કાંઈ પણ પળે દગો થાય અને તેને પકડીને ઔરંગઝેબ પાસે લઈ જવામાં આવે, એવી તેને દહેશત લાગતી હતી. પણ તે લય દૂર કરવાનો તેની પાસે કાંઈ ઉપાય રહ્યો નહીં.

વધારે વખત રસ્તામાં થોભવામાં ભૂલ થાય છે, એમ સમજી તેણે મુકામ ઉપાડ્યો અને અમદાવાદ જવાને બદલે કડી નામના એક બીઠના ગામડા તરફ રસ્તો લીધો. હાં હુંટરાના બીલ સરદાર કાનોછ ટ્રાળીની તેને મદદ માંગવી પડી. તેની મહેરબાનીથી તે કુચ્છ સૂધી પહોંચી શક્યો. દારા હવે જેમ અને તેમ જલદી સિંધ તરફ ચાલ્યો જવા ઇચ્છતો હતો. તેને સારે નસીબે અથવા માટે નસીબે, કુચ્છના રાવે પોતાના દેશમાંથી તેણે જવાની રજા આપી.

દારાને અબજમેરથી નસાડનાર જયસિંહ પાછો દારાની વિરુદ્ધ થઈ બેઠો. રાવના કાન લંબેરી દારાને સિંધ પહોંચતો અટકાવવા તેણે તજવીજ કરી. રાવે પોતાના પુત્રને માટે દારાની પુત્રીની માંગણી કરી. અસ્વીકારના બદલામાં શિકાર થઈ પડવાનો વખત આવી લાગ્યો. પરંતુ દારા માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા માણસો લઇને રાતોરાત કુચ્છની હદ છોડી ગયો.

થોડા જ સમયમાં તે હુઝાબરની સમીપમાં આવી પહોંચ્યો. આશરે બે દિવસની મુસાફરી બાકી રહી હતી. તેટલામાં તેણે સમાચાર સાંભળ્યા કે, ઔરંગઝેબે મીરબાબાને એક મોટું લશ્કર આપી, હંકુનો કિલ્લો સર કરવાને મોકલી દીધો છે; અને તે ઘણી મજબુતાઈથી કિલ્લાને ઘેરા નાંખીને પડ્યો છે. તે છતાં જે હકિમને દારા અમદાવાદ જતા પહેલાં હંકુનો કિલ્લો સોંપી ગયો હતો, તે હબ્બુ બહાદુરીથી કિલ્લાનો અંદર રહી બચાવ કર્યો જતો હતો. અને જેવા દારાની આવવાની ખબર તેને પડી કે તરત જ સીપાઈઓનો પગાર વધારી દીધો, અને તેના આવી પહોંચતાં મીરબાબા સાથે ખુદી લડાઈ કરવાની તેણે તૈયારીઓ કરવા માંડી. પરંતુ કમનસીબ શાહબંદો લડવાની સર્વે હામ છોડી બેઠો હતો. લય અને બહીરથી તે આવરો અને બાયલો બની ગયો. તેણે ધરાન નાસી જવાનો વિચાર કર્યો. વળી તેની બેગમના કાલાવાલાથી હાં જવાનો પણ વિચાર છોડી દીધો. દૃઢ વિચાર કરવામાં ઘણો વખત આમ ને આમ ગાળી નાંખીને છેવટે પોતાના જૂના પઠાણ ૧૫૦૦ આદમીઓનો *

* આલમગીર નામમાં આ માણસને મલેકજીવન આયુષ્ય અકાશ કરીને ઓળખાવ્યો છે, અને તેનું મુખ્ય મથક બાલુન પાસથી પાંચ માઇલ પૂર્વે દારા નામના પહાડી ભાગમાં હતું, એમ જણાવવામાં આવે છે.

આશ્રય લેવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. પોતાના પૂર ચલાણ સમય શાહજહાનના ક્રોધમાથી આ પઠાણને તેણે બેવાર બચાવ્યો હતો. આ વખતે તે ઉપકારના બદલમાં જરૂર મદદ કરશે એમ તેને લાગ્યું. તેણે ધાર્યું કે, જીહુનખાનની મદદથી તે કંદહાર જઈ કાણુલના મહોતખાન પાસેથી જોડતો આશ્રય મેળવી શકશે. જો ત્યાં લસ્કર ભેગું થાય તો તેને લઈ આવી ઠકાનો ઘેરે ઉઠાવવો. તેને હુટારા જીહુનખાનના હાથમાં નહીં સપડાવવા તેની બેગમ તરફથી આજીજી કરવામાં આવી. પણ તેનું નસીબ તેને આડે રસ્તે દોરવતું હતું. એક ગભરાયલા પુરુષની માફક તેણે જીહુનખાનની મદદ માંગી. જીહુને દેખીતી રીતે તેનો ઠીક આવકાર દીધો. પણ જેવું તેને માલમ પડ્યું કે, દારા પાસે માણસો થોડા અને દ્રવ્ય વધારે છે, ત્યારે તે રાતના પોતાના માણસો સાથે તેના પર દૂટી પડ્યો, તેનું ઘન હરી લીધું અને દારા તથા તેના પુત્ર સીપેહશીકુહને કેદ કરીધા. બાપ દીકરાને કેદ કરી ઠકામાં મીરખાખા પાસે લઈ જવામાં આવ્યા. મીર કેદીઓને લાહોર થઈ દીલી લઈ જવા ફરમાવ્યું.*

* દ્રેવરનીયર આ સ્થળે એક બે વાત જણાવે છે, જે સમયોચિત ધારી નીચે આપવામાં આવે છે.

જીહુનખાનના આશ્રયમાં આવવા પહેલાં દારાની માનીતી બેગમ નાદીરા, જુખ અને તરસને લીધે રસ્તામાં જ મૃત્યુ પામી હતી! તેના મરણના સમાચાર સાંભળીને દારા એટલો દુઃખી થયો કે, તેના માણસોનાં ગમે તેટલાં કાલાવાલા કરવા છતાં, તે શાંત રહી શક્યો નહીં.

દુઃખી દૃદયથી જ્યારે તે પોતાના નાના પુત્રને લઈને જીહુનખાનના ઘરમાં આવ્યો, અને જરાક મન સ્થિર થયું કે નવી પીડા તેના પર આવી પડી. રાત્રે ઓચિંતે જીહુનખાન પોતાના માણસોને લઈને જ્યાં બાપ દીકરા સુતા હતા ત્યાં દાખલ થયો, અને સીપેહશીકુહને પકડી લીધો. દારા એકદમ અવાજથી નર્સી ઉઠ્યો, અને પોતાની તલવારથી એક સપાટ ત્રણ જણને મારી નાંખ્યા. પરંતુ કૃતમી માણસોની સંખ્યા વધારે હોવાથી તે પીચારો ફાળ્યો નહીં, અને તેના પણ હાથ ખાંધી દેવામાં આવ્યા. પોતાની સ્ત્રીનાં વચનો હવે ખરાં પડ્યાં. જીહુનખાને તેને દગો દીધો. તેનું દૃદય એટલું તો પીડિત થઈ ગયું કે, તે માત્ર આ પ્રમાણે જ બોલી શક્યો; “પૂરું કર! પૂરું જ કર!! ઓ નીચ કૃતમી માણસ! તેને શરૂ કરીધું તે હવે પૂરું જ કર! નહારા ગ્રહના અને ઔરંગઝેબના લોભના હમે ભોગ છઈએ. પણ યાદ રાખજે કે, મેં તારી જીંદગી બચાવી છે, તેના બદલા તારીકે હું મોતને લાયક નથી. વળી એટલું પણ યાદ રાખજે કે, શાહજહાનના હાથ તેની પાછળ કદી ખંધાયા નથી!”

દારાના આ રાખોથી જીહુનખર કાંઈક અસર થઈ. પિતા પુત્રના હાથ છોડી નાંખવા તેણે ફરમાવ્યું, પરંતુ તેમનો ચોક્કો પહોરો ઓછો કીધો નહીં.

સુલતાન શીકુહને ગ્વાલીયરના કિલ્લામાં કેદી તરીકે રાખી મૂકવાનો હુકમ

આ વખતે અમે દીલ્લીમાં હતા. ત્યાં દારાને લાવવામાં આવ્યો. જ્યે કે દારા મારી તરફ ધાતકીપણાંથી વર્ત્યો હતો, તે છતાં આ વડીએ તેની સ્થિતિ જોતાં મને વણી દયા આવી. પણ ઉપાય ચાલે એમ નહોતું. આજે તે અંતે તેનો પુત્ર શીકુહ શાહજહાં તરીકે નહોતા આવ્યા ! પણ કેદી તરીકે, ગુન્હેગાર તરીકે, આવતા હતા ! જૂનાં, ફાટાંટુટાં વસ્ત્રો પહેરાવી, મુઠ્ઠાલ ઘોડાપર બેસાડી, તેમની સ્વારી આખે રસ્તે ફેરવવામાં આવી. આ વખતે લોકોનાં ટાળે ટાળાં તેમને જોવાને ભેગાં માર્ગમાં થયાં. તેઓ હાથ પીટાપીટ કરતા હતા ! પોતાના માનીતા શાહજહાંની દુર્દશા તેમનાથી જોઈ શકાતી નહોતી. તેમ છતાં ઔરંગઝેબની વિરુદ્ધ તેઓ એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારી શકતા નહોતા. આ દુર્ભાગી શાહજહાંએને છુદ્ધનખાન ઔરંગઝેબની દરબારમાં લાવ્યો. તેને લોકો શાપ દેવા લાગ્યા, પથરા મારવા લાગ્યા, પણ ઇનામનો લાલચુ કશાની દરકાર વગર પોતાનો ભોગ, કૂર બ્રાત્રુ હત્યારાને ધરાવવા લઈ આવ્યો.

ન્યારે દારા અને શીકુહને દીલ્લી લાવવામાં આવતા હતા, ત્યારે તેઓ આવે તો તેમનું શું કરવું, તે વિશે પોતાના ઉમરાવોની સલાહ લેવાને માટે ઔરંગઝેબે એક મંજલસ બોલાવી. કેટલાકે તેને વ્યાલીયરના કિલ્લામાં પૂરી મૂકવાની સલાહ આપી; કેટલાકે તેમને પુસ્ત આપી મારી નાંખવા કહ્યું; વળી બાદશાહનાં ખુશામતીઆઓએ, તેમ જ દારાના દુસ્મનોએ તેને આખા શહેરમાં ફેરવી પછી મારી નાંખવા સમજવવા લાગ્યા. પરંતુ ઔરંગઝેબ કશા પણ નિર્ણયપર આવી શક્યો નહીં. જ્યે દારાને મારી નાંખે ને લોક લાગણી ઉશ્કેરાય તો તોફાન થાય. તેને જીવતો રાખી કેદખાને મોકલે તો તેને છોડવવાને પણ તોફાન થાય-એવો મામલો થઈ પડ્યો હતો ! મંજલસ એમને એમ બરખાસ્ત કરી, અને બાપ દીકરાને તરત વેળા એક હાથીપર બેસાડી, રાબ્બના ગુન્હેગારો તરીકે આખા ગામમાં ફેરવાનો તેણે હુકમ કાઢ્યો.

એક સાદા હાથીપર બાપદીકરાને અને તેમની પાછળ બહાદુરખાન નામના એક અમલદારને બેસાડવામાં આવ્યા. તેમની પાછળ પેલો દગા-

થયો. ન્યારે ને કમનશીબ શાહજહાંને દરબારમાં લાવવામાં આવ્યો, ત્યારે તે પોતાના કાકા, આખા હિંદના શાહનશાહ ઔરંગઝેબને પગે પડવા લાગ્યો, રડીને કાલાવાલા કરવા લાગ્યો કે જો તેને પુસ્ત પાઠને મારી નાંખવા માંગતા હો, તો તેનું તલાવ મોત આણો ! પણ તેને મહેરબાની કરી રીખાવી રીખાવીને મારવો નહીં. ઔરંગઝેબે કસમ ખાધને કહ્યું કે, તેને મારી નાંખવાનો તેનો બીલકલ વિચાર નથી; ફક્ત તે તોફાન નહીં કરે તેટલા માટે તેને કેદમાં પૂરી રાખવામાં આવશે. આટલું બોલ્યાથી તેને લઈ જવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો.

ખોર જીહુનખાન ઘેરેસ્વાર થઇને આવતો હતો. આખા દીક્ષી શહેરમાં પૂર લપકાથી એક પાટવીકુંવર તરીકે, લવિખના બાદશાહ તરીકે જે માણસ ક્યો હતો, તેને તે જ સ્થળેથી એક રાજ્યના ગુન્હેગાર તરીકે- રાજદ્રોહી તરીકે ફાટાંતુટાં વસ્ત્રોમાં, કંઈ પણ આભૂષણ વગર, પોતાના ભાઈ પાસે ભોગ આપવા માટે લઈ જવામાં આવતો હતો.

લોકોનાં ટોળેટોળાં આ દેખાવ જોવાને ગલીએ ગલીએ, રસ્તામાં, બ્લનરમાં, અટારીઓમાં, છાપરાંપર અને સર્વે સ્થળે ભેગાં થયાં. લોકો ઔરંગઝેબની અત્યાર સૂધીની વર્તણૂકથી કંટાળી જ ગયાં હતાં. પિતાને કેદ કરી એક ભાઈ અને તેના પુત્રને કેદ કરી, હવે ખીજ ભાઈ અને તેના પુત્રનો ભોગ લેવા તૈયાર થનાર બાદશાહની ચાડાલ જેવી વર્તણૂક, તેમનાથી ખમી શકાઈ નહીં. તેઓ દ્વારને આવા વેશમાં જોઈ હાથ પીટાપીટ કરવા લાગ્યાં, હૃદયભેદક ચીસો પાડવા લાગ્યાં, અને પેલા દગાખોર જીહુનખાનપર પથરા ફેંકવા લાગ્યાં. હિંદવાસીઓનાં હૃદય હમેશાં ક્રોધાળુ જ હોય છે. પોતાના કટ્ટા વેરીને પણ દુઃખમાં જોઈ તેઓ દુઃખી થાય છે! જેઓ આગળ દ્વારાની સામા થયાં હતાં, તેઓનાં મન પણ અત્યારે ગ્લાનિ પામી ગયાં. દેઠ બીજા માંગતા પ્રકીરેથી તે તવંગર સૂધી સર્વે, દગાખોરને ખુદી રીતે શાપ દેવા લાગ્યા અને બાદશાહની સામું, અંદરથી ધિક્કારની લાગણી પ્રદાશત કરવા લાગ્યાં.

તેઓની લાગણી અતિશય ઉસ્કેરાઈ ગઈ હતી; તે છતાં હથિયાર લેવાની તેમનામાં હીમત નહોતી. તેઓ બાદશાહની વિક્રાળ મૂર્તિથી કંપતા હતાં. તેઓ માત્ર શોક પાળીને જ મુંગાં રહ્યાં. આખા ગામમાં ફેરવ્યાબાદ, દ્વારા અને તેના પુત્રને દીક્ષીમાં આવેલા તેમના જ મહેલ ખીજ-રાબાદમાં પૂરવામાં આવ્યા.

લોક લાગણી જોઈને બાદશાહ ગભરાયો. હવે શું કરવું તે એને સમજ પડી નહીં. પ્રી એકવાર તેણે મજલીસ ભરી. શાહજહાનનાં જૂના સલાહકાર દાનેશમંદખાને, તેમ જ મેં બાદશાહને સલાહ આપી કે, દ્વારાને ગ્વાલીયર મોકલો. પરંતુ ખીજ તરફ દ્વારાના વિરોધીઓ કલીલુલ્લાખાન, શાયસ્તખાન, તકરબખાન અને ખીજાઓ દ્વારાને મારી નાંખવા સમજાવવા લાગ્યા. આ ઉમરાવોની સલાહથી બાદશાહ તેમની તરફ વળે એમ લાગ્યું નહીં. એટલામાં દ્વારાની વેરણુ રૈશનઆરા યોગમ, જે અત્યાર સૂધી પડદા પાછળ બેઠી હતી, તે એકદમ ગુસ્સાથી બહાર આવી. કોઈથી ઔરંગઝેબની સામું જોઈ તેને ઉસ્કેરવા લાગી. દાનેશમંદખાનની દલીલો તોડવાં લાગી, અને અમીરોને બાયલા કહી વખોડવા લાગી. એક અબ-જાનાં વચનો કોઈ સાંખી બંધ એમ નહોતું. નિર્ણય તરત થઈ ચુક્યો.

ન્યાય થયો—ચુકાદો આપવામાં આવ્યો. વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે દારાએ કાયદાથી વિરુદ્ધ ચાલીને પવિત્ર ધર્મની નિંદા કીધી અને કાફરો સાથે મળી ગયો, માટે તે ફાંસીની સજાને લાયક નીવડ્યો હતો. બાદશાહે આ ચુકાદા મુજબ તેને મારી નાંખવાનું ફરમાન કાઢ્યું. મુરાદ મોતને બારણે છે ! દારા, મોતના ધરમાં જ !

દારા પોતાના મોતની વાટ જ જોતો હતો. હજુ શીકુંહ તેની પાસે જ હતો. પરંતુ થોડા વખતમાં તે છોકરાને ગ્વાલીયર મોકલવો છે એમ કહીને બાદશાહના માણસો તેને લઈ ગયા. હવે તેની ખાત્રી થઈ કે પોતાનો અંત નજીકમાં છે. તેને દીવાસો દેનાર કોઈ રહ્યું નહીં. તે અલ્લાહને યાદ કરવા લાગ્યો. એટલામાં ઔરંગઝેબે એક કાસદ તેની પાસે મોકલ્યો, અને તે તેની પાસે આવી પૂછવા લાગ્યો; “બાદશાહ સલામત પૂછાવે છે કે, જો તમે એમની જગ્યાએ હોત, અને એ તમારી જગ્યાએ હોત તો તમે શું કરતે ?”

દારાએ ગુસ્સાના આવેશમાં જવાબ દીધો; “તે હુલ્લડખોર છે ! પિત્રોદ્રોહી છે, જે પાપકર્મો એણે કીધાં છે તેનો વિચાર એને જ કરવા દો ! જે રીતે એ મારી સાથે વર્તે છે, તેથી પણ વધારે સખ્ત રીતે હું તેનાં કર્મો માટે શિક્ષા કરતે !” જવાબ યોગ્ય હતો ! દારા કરતાં ઔરંગઝેબ વધુ ગુન્હેગાર છે. તો જવાબથી ઔરંગઝેબ ધણો જ ક્રોધાતુર થઈ ગયો, અને નઝરખાન નામના દારાના એક આગલા વેરીને જલદીથી દારાને મારી નાંખવાનો હુકમ આપ્યો.

નઝરખાન ચાર માણસોને લઈને મહેલના કેદખાનામાં ગયો. દારા પાસે સામા થવાને માટે કોઈ પણ હથિયાર નહોતું. માત્ર એક છરી હતી. પણ તેનાવડે તે શું કરી શકે ? એક ક્ષણમાં નઝરખાને તેનું ધડ શરીરથી ધૂંટું પાડ્યું. એક મોટી રકાબીમાં તેનું માથું મેલી, બાદશાહને ખાત્રી કરવા માટે તે ભર દરબારમાં લઈ ગયો.

બાદશાહની સમક્ષ ન્યારે તે માથું રજુ કરવામાં આવ્યું, ભારે તેના ઢહેરાપર સંતોષની લાગણી સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવી ! લોહીથી ખરડાયેલું તે ધડ પાણીથી સાફ કરી લાવવાનો તેણે હુકમ કીધો. ન્યારે તે માથું પ્રી તેની પાસે લાવવામાં આવ્યું, ત્યારે બાદશાહે તલવારની અણીવડે તેની આંખો ખોલી, તેના તરફ જોઈ રડવા લાગ્યો ! પોતાના મોટા ભાઈની આ સ્થિતિ જોઈ તેનાથી તે દુઃખ સહન થયું નહિ, કે લોક દેખડામણી કરી તે મને માલમ નથી. તે રડતાં રડતાંબોલ્યો, “આહ બદખખત ! ઓ અભાગી દારા ! મારા કરતાં તારો વાંક વધારે હતો. આ કમકમાટ ભર્યા દેખાવને મારાથી દૂર કરો. હું માયુતની કબર પાસે એને પણ દાટી દો !”

પરંતુ તેને તરત દાદવામાં આવ્યું નહીં. રૌશનઆરા કે જે બધા વખત ઔરંગઝેબની પાસે ઉભી હતી, તેનું વેર હજી લેવાયું નહોતું. તેણે ભાઈને સલાહ આપી કે, દારાનું માથું એક પેટીમાં બંધ કરી, વૃદ્ધ પિતાને મોકલી આપો. ઔરંગઝેબે હા પાડી, અને પોતાને નામે શાહજહાનને ભેટ મોકલાવી છે એમ કહાવ્યું!! હુકમનો તરત અમલ થયો. શાહજહાન પોતાની મોટી પુત્રી યેગમ સાહેબ સાથે મહેલમાં બેઠા હતા, તે વખતે ઔરંગઝેબનો માણસ પેલી પેટી ભેટ આપવા આવ્યો. ઔરંગઝેબનો પેગમ સાંભળી, શાહજહાન કાંઈક ખુશીની લાગણીથી બોલી ઉઠ્યો: “એક દુઃખી બાપને આ પિતૃદ્રોહી હજી ભૂલી ગયો નથી: એ કાંઈક દીકરાસો લેવા લાયક છે!” પણ જ્યારે તે પેટી ઉઘાડી, તે અંદરથી પોતાના વહાલા પુત્રનું શીર જોયું કે, તરત તે ખીયારો એકદમ બેભાન થઈ જમીન પર પડી ગયો. તે જરા પણ બોલી શક્યો નહીં. યેગમ સાહેબાએ જે રડારાળ માંડી, તેથી આખો મહેલ ધ્રુજી ગયો, અને સખતમાં સખત પાવાણુ હૃદયના તેના નોકરોની આંખમાંથી પણ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. આખો મહેલ શોકાતુર થઈ ગયો. યેગમ સાહેબા, તે શિર પોતાની પાસે વધુ વખત રાખવા માંગતી હતી, પણ તરતજ, તે લઈ જવામાં આવ્યું, અને તેના શરીર સાથે હુમાયુનની કબર પાસે દફનાવવામાં આવ્યું.

પ્રકરણ ૫૧ મું.

શોકાતુર હૃદય.

જે વખતે આગામાં મોટી ઉલ્લસાવલો થતી હતી, તે વખતે એક અગત્યની વાત મારા સંબંધમાં બની હતી. તે અત્રે મારે મૂઠી દેવી જોઈએ નહીં. મારો જીનો મિત્ર યુસફ શૂનનાં લશ્કરમાં હતો; અને જ્યારે અલ્લાહબાદ આગળ શૂન અને ઔરંગઝેબ વચ્ચે લડાઈ થઈ, ત્યારે મારો અને યુસફનો ભેટો થયો! જે વખતે શૂન નાસી ગયાના સમાચાર અમને મળ્યા, તે જ વખતે યુસફ મારી પાસે આવ્યો, અને મને જોતાં જ તે કહેવા લાગ્યો કે: “સાદીક! સાદીક! ખુશ થા. તારો શાહજહાન જિંદો છે અને મારો હારી ગયો છે! હવે મારે નાસવું પડશે, નહીં તો હું મારો જન ગુમાવીશ! બોલ, બોલ, તું હમણું કેમ છે?”

મરજુના મેદાનમાં તેને આમ બોલતો સાંભળીને મને ગુલાબ યાદ આવી. તેને યાદ કરતાં મારી આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. તેને પાંધરો જવાબ આપવાને બદલે, “ઓ ગુલાબ!” એટલું જ હું બોલી શક્યો. ગુલાબનું આ પ્રમાણે નામ સાંભળતાં, તે ચમક્યો અને પૂછવા લાગ્યો: “અરે! ગુલાબ ક્યાં છે. મારી બહેન ક્યાં છે! બોલ. બોલ.

મેં તેને શોધી કાઢવાનાં ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, પણ મારી બધી મહેનત શ્રેયઃ ગઈ છે. બોલ, તું શું જાણે છે?”

“તે ખીચારી મરી ગઈ!”

આ સાંભળીને તે બેકાશ બની ગયો અને પોતાની પ્યારી બહેનના મોતના વધારે સમાચાર પૂછવા જતો હતો, એટલામાં તેના ઉપરીએ તેને બૂમ પાડીને મેદાનમાંથી નાસી જવાને કહ્યું. ઔરંગઝેબે એવો હુકમ કાઢ્યો હતો કે, મેદાનમાં જે કાંઈ શૂળનો સીપાઈ મળી આવે તેને મારી નાંખવો! યુસફ પોતાનો જન બચાવવા કરતાં, શુલાબની હકીકત સાંભળવા વધારે આતુર હતો. તેથી નાસી જવાની મજેલી સલાહની બીલકુલ દરકાર કર્યા વગર, તે મારી પાસે વાત સાંભળવા ઉભો રહ્યો. શુલાબને લગતી જે કાંઈ હકીકત, પહેલેથી તે છેલ્લે સૂધી બની હતી તે, મેં એને કહી સંભળાવી. શુલાબની વાત સાંભળી તે પોકે પોક મૂકી રડવા લાગ્યો. તેની સાથે મારાથી પણ નહીં રહેવાયાથી હું પણ રડવા લાગ્યો. તે મને વારંવાર શુલાબ સંબંધી અનેક સવાલો પૂછવા લાગ્યો, અને હું તેને સંતોષકારક ખુલાસા આપતો હતો, એટલામાં મારા લશ્કરની એક ટુકડી ઓગિતી, અમે ઉભા હતા ત્યાં આવી ચડી, અને ગરીબ ખીચારા યુસફને શૂળનો માણસ છે એમ ઓળખી કાઢી, કેદ કરીધા. તે ખીચારાનું તરત જ આવી બન્યું હોત, પણ મેં આ સીપાઈઓને બાદશાહના નામથી નહીં મારવા ફરમાવ્યું. જે તેને મારી નાંખવામાં આવશે, તો તેમને ઔરંગઝેબ પાસે જવાબ દેવો ભારી થઈ પડશે, એમ મેં ધમકી આપી! મારી ધમકીને લીધે તેઓએ યુસફને ઉગાર્યો.

હું તરત જ યુસફને લઈને ઔરંગઝેબ પાસે ગયો. તેને પગે પડીને હું ઉભો રહ્યો. એક બેઠાદાર સીપાઈ તરીકે તેણે મારાં વખાણ કરીયાં. લડાઈમાં જે જિત થઈ તે માટે તે નામદારને મુખારકબાદી આપીને મેં યુસફની વાત તેને કહી સંભળાવી. મારી અરજ મંજૂર થઈ અને યુસફને છોડી દેવા હુકમ થયો.

પોતાના છૂટકારા માટે યુસફ મારો ઘણો આભાર માનવા લાગ્યો! મેં તેને પૂછ્યું કે, તે હવે શું કરવા માંગે છે! કારણ કે મને ખીક હતી કે, બીજા કેટલાક સીપાઈઓની માફક તે પણ શૂળની પાસે ચાલ્યો જશે! વળી શૂળને પોતાના જ દિવસો કાઢવા દોહવા થઈ પડ્યા હતા, તો તે પોતાનાં માણસોની શું દરકાર કરવાનો હતો, એમ હું પણ ધારતો હતો; અને તેથી તે હવે આગ્રા જઈ મુંગે મુંગે શાંતપણે પોતાના દિવસો પસાર કરે તો સારું, એવી મારી મરજી હતી. તેને મારો વિચાર પસંદ થયો અને આગ્રા જવાનો તેણે ઠરાવ કરીધો.

તેનો કાફિ યુરકંદાઝખાન ક્યાં છે, અને શું કરે છે, તે વિશે મેં પૂછ્યું; કારણ કે ઘણા લાંબા વખતથી તેના સંબંધ વિશે કશા સમાચાર મેં સાંભળ્યા નહોતા. તેણે મને ખુલાસો કરીધો કે, યુરકંદાઝ ઠેક સૂધી દારાના પક્ષમાં રહ્યો હતો. નર્મદા આગળ જ્યારે ઔરંગઝેબ સાથે લડાઈ થઈ, ત્યારે લશ્કરની સરદારી યુરકંદાઝને આપવામાં આવી હતી. તે ઔરંગઝેબને નર્મદાથી આગળ વધતાં અટકાવી શક્યો ! તેથી દારાનું લશ્કર હારી ગયું, અને તે પોતે પણ ધાવલ થયો. આથી દારા તેના પર અતિશય ગુસ્સે થયો, અને તેની બેદરકારી માટે તેને ઠપકા આપવા લાગ્યો. પોતાના બચાવમાં યુરકંદાઝ જણાવવા લાગ્યો કે, જે જગ્યાએથી ઔરંગઝેબ ચઢી આવ્યો તે જગાની ચોકસી કરવાનું કામ કાસીમખાનનું હતું, અને કાસીમની બેદરકારી માટે તે ઠપકાને પાત્ર છે, હું નહીં ! એ પ્રમાણે જવાબ આપીને તેણે દારાનું મન મનાવ્યું.

“પણ હમણાં તે ક્યાં છે ?” મેં તેને પૂછ્યું.

“તે વિશે હું કંઈ પણ જાણતો નથી. મેં તો જે સાંભળ્યું છે તે તને કહી સંભળાવું છું.” આ પ્રમાણે જવાબ આપીને તે હવે જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. વળી ફરી એકવાર ગુલાબની વાત સંભળાવવા તે મને કહેવા લાગ્યો. મેં તેમ કીધું. નૂરમહાલને તે ગાળપર ગાળ દેવા લાગ્યો. અને વખત આવે તેના પર વેર વાળવાનો તેણે હસાવ કરીધો. વખત ઘણો થઈ જવાથી, તેમ જ વધારે વખત થોભવામાં કદાચ દુશ્મનોના હાથમાં ફરીથી સપડાઈ જવાય એવા ભયથી તે મને છેલ્લી સલામ કરી આગ્રા આવ્યો ગયો; અને જ્યારે હું મારા લશ્કર સાથે આગ્રા આવું, ત્યારે મને મળવાનું તે નગર આવતો ગયો.

અકુરણ પર મું.

છેલ્લો ધાણ.

દારા અને તેના નાના પુત્ર સીપેહશીકુહ તરફથી આદશાહને નિરાંત થઈ. છતાં સુલેમાન શીકુહ તરફની ચળવળ જોતાં તે હજી શાંત થયો નહોતો. શ્રીનગરના રાજાએ તેને આશ્રય આપ્યો હતો અને વખત વીતતાં તે એકાદ લશ્કર ભેગું કરી બળવો ઉઠાવે તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નહોતું. ઔરંગઝેબને હવે તેના વિશે ચટપટી થવા માંડી અને પોતાનું કાર્ય પાર પાડવા માટે ફરી એકવાર રાજા જયસિંહ તરફ તે વળ્યો. જયસિંહની ઉશ્કેરણીથી, ઔરંગઝેબની ધમકીથી અને દારાનો થયેલો ફેસ્તો જોઈને, શ્રીનગરના રાજાનું મન પણ ડગમગ્યું. સુલેમાનને મદદ આપવામાં હવે તે માળાપણું બતાવવા લાગ્યો. શાહજહાને તરત વહેમ

પણો, અને વધારે વખત તેના આત્રયમાં પડી રહી આફત બહારી લેવા કરતાં નાસી જવું તેને વધારે યોગ્ય લાગ્યું. તે ટીબેટના પહાડી ભાગો તરફ ઉપડી ગયો. પરંતુ કમનસીબે જયસિંહે તેની પુંઠ પકડી. તેણે પોતાના જમ્મુસોને સુલેમાનની પાછળ મોકલ્યા. તેઓ થોડા જ સમયમાં દારાના શાહબંદા ને ભવિષ્યના શાહનશાહને પકડીને દીલી લઈ આવ્યા.

જે રીતે ઔરંગઝેબ દ્વારા સાથે વત્યો હતો, તે જ રીતે હવે તે એનાં પુત્ર સાથે વત્યો. તેને ભરદરખારમાં આવવા પ્રરમાવ્યું, ને જ્યારે તે આવ્યો, ત્યારે તેને આશ્વાસન આપતાં જણાવ્યું કે, તેને મારી નાંખવામાં આવશે નહીં; દારા તો કાફર હતો, તેથી મારી નાંખવામાં આવ્યો હતો, પણ તારે કંઈ બહીવું નહીં. સુલેમાને આ દીલાસા માટે બાદશાહને નમીને પ્રણામ કીધા અને તુરત તેને ગ્વાલીયર પોતાના ભાઈ સીપેહશીકુહ પાસે લઈ જવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. કેટલોક વખત વીત્યાં બાદ ખખર આવી કે, તે બંને ભાઈઓ યંમશરણ પહોંચી ગયા છે.*

થોડે દહાડે દારાને પકડનાર જીહુનખાન બાદશાહ પાસે પોતાનું ઇનામ મેળવવાને આવ્યો. સાદીક દ્વારા તે ઇનામ અપાવવાનો હુકમ કરશે, એમ કહીને, ઔરંગઝેબે તેને વિદાય કીધા, અને મને પોતાની પાસે જોલાંવી તે કહેવા લાગ્યો; “સાદીક! પેલો જીહુનખાન મારી પાસે ઇનામ લેવા આવ્યો છે ! ઇનામની લાલચે તેણે મારા ભાઈને કેવો સપડાવ્યો, તે તું સારી રીતે જાણે છે. મને તેના તરફ ધણો ધિક્કાર ફૂટે છે. તે પાછો સહીસલામત પોતાને ઘેર નહીં પહોંચે, તે તું જ્યાનમાં રાખજે ! મારી મતલબ તું સમજ્યો કે ?”

તેની મતલબ સમજવાનું અધરું નહોતું. આવો ધાનકી બદલો આપવાનું કામ તેણે મને માંખ્યું, તે મને ખીલકૂલ ગમ્યું નહીં. પણ જો હું મારી તેવી ઇચ્છા બાહર કરું, અથવા તો તે કામ કરવાની ના પાડું તો, જીહુનખાન સાથે મારો પણ નાશ થાય, એમાં કંઈ સંશય જેવું નહોતું. એથી મને કે તમને “દીક છે” એટલું કહીને હું મારા મુકામખર ચાલી આવ્યો; મારાં માણસોને જીહુનખાનને મારી નાંખી, તેનું માથું મારી પાસે લઈ આવવા કહ્યું. ઇનામની લાલચવાળા આ લોહીના તરસ્યાઓ ખુશ ખુશ થઈ ગયા અને પોતાનું કામ અપારથી પૂરું કરી આવ્યા. તેઓ દગલખાન જીહુનનું માથું મને બતાવી ગયા; તે વિશેની ખખર મેં તરત ઔરંગઝેબને આપી. આ ખખર સાંભળી તે ખુશી થયો,

* એમ કહેવાય છે કે, ઔરંગઝેબે જો કે બંને ભાઈઓને ના કહી હતી, તે છતાં તેના હુકમથી તેમને પુસ્ત આપી મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા.

આપી દઉં છું: તું એની સાથે લગ્ન કર. તે રૂપાળી છે, પતિવ્રતા થશે, પણ યાદ રાખજે કે, તે એક શાહજાદી છે. :

બાદશાહનાં આ વચનો સાંભળી હું તો દિગ્મુદ્ગળ થઈ ગયો. ગુલામનું ચિત્ર મારા મોં આગળ ખડું થયું. હવે મારે શું કરવું, તે મને સમજ પડી નહીં. જો હું ના કહું, આ માન સ્વીકારવાને ના પાડું, તો બાદશાહના ક્રોધનો ભોગ થઈ પડું છું. વળી જોને ખીલકુલ જોઈ નથી, જોને મેં કંઈ દિવસ ચાહી નથી, તેની સાથે શાદી કેમ કરવી, તે મને સમજ પડી નહીં. પણ વિકાળ ભૂત્તિ આગળ ના પાડવાની મારી હીંમત ચાલી નહીં. હુખી મનથી, મારા અંતઃકરણની વિરુદ્ધ તે મોટું માન મેં સ્વીકાર્યું: તરત અમને બંનેને વિદાય કરવામાં આવ્યાં.

જેટલું મને લગ્ન કરવા નહોતું ગમતું, તેટલું જ, બલકે તેથી પણ વધારે, શાહજાદીને નહોતું ગમતું. તે વારંવાર શાહજહાન પાસે જવાની પ્રાર્થના કરતી હતી! શાહજહાનની તે લાડકી હતી. શાહજહાનનાં અતિશય કાલાવાલા કરવાથી ઔરંગઝેબનું મન પીગળ્યું. જો કે તે પોતે કેદી હતો, છતાં તેનું જોલણું હજી મિથ્યા જતું નહોતું. તેણે ઔરંગઝેબને પ્રેરમાવ્યું કે, આ બંનેને લગ્નના કરારમાંથી મુક્ત કરવા અને મારી ખુશી વચ્ચે-મોટી દયા કરીને-ઔરંગઝેબે અમને છૂટા કરીધા ! !

લગ્નમાં હું નાઉમેદ થયો છું, એમ જાણીને મને ખીજી રીતે બદલો આપવાનું તેણે મને વચન આપ્યું. કેટલોક વખત વીતી ગયો, પણ જે પ્રકારની મેં નોકરી બજાવી હતી, તેનો કંઈ પણ પ્રકારનો બદલો મને એવી મને આશા રહી નહીં. આશામાં ને આશામાં મેં ઘણા દિવસો કાઢ્યા. જ્યારે મારી ધીરજ ઘટી ગઈ, ત્યારે તેની પાસે જઈને ઇનામની માંગણી કરવાનો મેં ઇરાવ કર્યો. લશ્કરમાં એકાદ મોટી જગ્યા આપવાને જ્યારે મેં એને કહ્યું, ત્યારે એણે વિલંબ કર્યા વગર એખી ધસીને ના પાડી! સૌથી હલકી જગ્યા જોઈતી હોય તો આપું, એમ તે મને કહેવા લાગ્યો. મને કેટલો નીચો ઉતારી પાડવામાં આવે છે, તેનો વિચાર કરતાં, મને લાગી આવ્યું. કંઈ પણ જોલ્યા વગર હું ઘેર ચાલી આવ્યો.

મને નક્કી માલમ પડ્યું કે, બાદશાહ મને કંઈ સ્વતંત્ર જગ્યા આપવા રાજી નહોતો; તેમ પોતાની પાસે પણ મને રહેવા દેવા ઇચ્છતો નહોતો. હું એમ ધારવા લાગ્યો કે, વખતે મુલતાન મહમુદ અથવા તો મુઆ-

† જે દિવસે દારને મારી નાંખવામાં આવ્યો, તે જ દિવસે સોજના દારાની ખુત્રીને ઔરંગઝેબે પોતાના જનાનખાનામાં તેડાવી લીધી હતી. પરંતુ શાહજહાનના અને એગમ સાહેબનાં અભાગ્રહથી તેણે તે શાહજાદીને પોતાના બાપના મહેલમાં મોકલી આપી હતી, જ્યાં તે અત્યાર સુધી રહેતી હતી.

ઝીમ બાદશાહના કાન લંબેરતા હશે. મારે માટે હવે એક જ રસ્તો બાકી હતો: બાદશાહની નોકરી છોડી દેવા શિવાય બીજા કોઈ ઉપાય મારે માટે રહ્યો નહોતો. મેં આ ઠરાવનો અમલ કરવા નક્કી કરીધું. એક દિવસે જ્યારે દરબાર ભરાઈ હતી, ત્યારે હું ઐરંગઝેબના મોં આગળ ગયો, અને કુરનેશ બખ્શી કહેવા લાગ્યો; “ખુદા સલામત રાખે! આપ નામવરને ! છેલ્લી લડાઈઓમાં આ મારી તરવારે પોતાનું પાણી ખતલાવ્યું છે, હવે શાંતિ પથરાઈ છે, એટલે એને કોઈ કામ મળતું નથી, ખુટ્ટી થઈ જાય છે, માટે એ તરવાર અને તેની રચે મને જે સત્તા મળી હતી તે સર્વે, આપના મોં આગળ આજે પાછી સોંપી દઉં છું; તેનો સ્વીકાર કરો !”

આમ સ્વતંત્રપણે, બીક વગર અને ભરદરબારમાં મને ખોલતો સાંભળીને, તે એકદમ ચીડવાયો, બબડ્યો, ભડક્યો ! ધૂમરાયો, પછી મને કહેવા લાગ્યો; “અય નામુરુવત ! કોઈ હરકત નહીં. બસ ચાલ્યો જા. બાદ શાખજે કે, તું મારા દુશ્મનોમાં એકનો વધારો કરે છે !” આટલું કહીને તેણે પોતાનો હાથ હલાવ્યો અને હું પણ દરબાર છોડી ચાલી નીકળ્યો. નીકળતાં નીકળતાં મારી નજર મુઆઝીમપર પડી. તે મુઠ્ઠમાં હસતો હતો. તે મારા રાજનામાથી ખુશ થયો હોય એમ મને લાગ્યું, પણ તેની દરકાર રાખ્યા વગર હું મારે ઘેર ચાલી આવ્યો.

હવે હું તદ્દન બેકાર થઈ ગયો. ક્યાંથી કમાઈશું, તેનો વિચાર થવા લાગ્યો. સુલેમાન પણ મારી વાત સાંભળીને આભો થઈ ગયો ! તે મનમાં ને મનમાં કોઈ બબડવા લાગ્યો, માથે હાથ મૂકતો હતો, અને ઓરડામાં આમથી તેમ ફરતો હતો. લુચ્ચો પણ તેટલો જ દિલગીર થયો, પણ કશું બોલ્યો નહીં. મેં જે સાહસ કરીધું તેને માટે મને પરતાવો થવા લાગ્યો. મારું મન વાળવાને માટે, ઘરમાં ભરાઈ નહીં બેસતાં, જરા પ્રવા જવાનો મેં વિચાર કર્યો. યાસમીનની માને હું મળવા ગયો. પણ મને કહેવામાં આવ્યું કે, તે તો આગ્રા ક્યારની છોડી ગઈ છે. પછી મારા કેટલાક જુના દોસ્તોને હું મળવા ગયો. પણ આજે મારી સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી, એટલે તેઓએ મને ઘણું જ ઠંડો આવકાર આપ્યો ! અરે ! એટલું જ નહીં, પણ એક મુઠ્ઠાળ, જે અગાઉ મારી પાસે રોજ આવતા હતા, મારે પૈસે મજા કરતા, રોજ પકવાન ચડાવવા મારી સાથે બેસતા હતા, તેઓ તો આજે મને વાએજ આપવા મંડી ગયા, અને મેં જે મૂર્ખાઈ કરીધી હતી, તે માટે પુષ્કળ ઇપકા આપવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૫૪ મું.

નવું કાવતરું.

દોસ્તોને જોયા, સ્નેહીઓને જોયા, દુકડાખાઉઓને જાયા. દુનિયાં જ એવી છે. એવો વિચાર કરતો, ઘેર આવ્યો. ઘરમાં દાખલ થતાં જ લુચ્ચો મારી પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે, સુલતાન મહમુદનો એક માણસ મને જોલાવવાને આવ્યો હતો, પણ તમે સાહેબ ઘરમાં નહીં હોવાથી, તે કહી ગયો છે કે, શાહજાદા મહમુદ આજે સાંજે આફતાબખાનમાં જનાર છે, ત્યાં તેને મળવાને આવજો.

આ સંદેશો સાંભળી મને કંઈ સમજ પડી નહીં અને વિચારવા લાગ્યો કે, મહમુદને મારું શું કામ હશે. ગુંચળું ઉકલે એમ નહીં હોવાથી, વિચાર કરવો મેં માંડી વાળ્યો. સાંજ પડતાં હું આફતાબખાનમાં જવા નીકળ્યો. જોવો હું બગીચાના દરવાજામાં પેઠો કે, એક સ્ત્રી તરત મારા મોં આગળથી વીજળીની ઝડપે પસાર થઈ ગઈ. મેં તેને તરત જોળખી. અહોહો ! તે પેલી નૂરમહાલ-પેલી કમખાન નૂરમહાલ-ખૂતી-પાપી નૂરમહાલ હતી. તે એટલી ઝડપથી ચાલી ગઈ કે, મને તેની સાથે વાત કરવાનો પણ પ્રસંગ મળ્યો નહીં. તેને જોધને મને વિચાર આવ્યો કે, તે આ જગાએ શા માટે આવી હશે. શું તેઓ મને કોઈ ક્રાંટામાં તો ફસાવવા નહીં માંગતાં હોય ! શું તે મને અકસ્માત તો નહીં મળી હોય ! આમ વિચાર કરતો હું આગળ ગયો કે તરત મને શાહજાદો મહમુદ મળ્યો. મને જોતાં જ તેણે મને પોતાની પાસે આવવા ઇશારત કરી. હું તેની પાસે ગયો. તે એટલો હેઠો હુકો પીતો હતો; અને તેની આસપાસ ત્રણ ચાર ગુલામો ઉભા હતા. તેમને ચાલી જવા હુકમ કરી, મને પોતાની છેક નજીક બેસાડ્યો.

“સાદીક ! મારા બાપે તને ઉપકારને બદલે અપકાર કર્યો ! હું તે વિશે ઘણો દીલગીર છું. હું માનું છું કે, તું તે વિશે કડવી ફરિયાદ કરે છે !” તે મને પૂછવા લાગ્યો.

“હા, જનાબ !” મેં જવાબ દીધો.

“પણ તારે તેમાં બહુ અનયબન થવું જોઈએ નહીં. તારા કરતાં મારી સાથે તેણે વધારે ખરાબ વર્તણૂંક ચલાવી છે. તે મારાપર વિશ્વાસ મૂકતો નથી. લશ્કરની સરદારી મારી પાસેથી લઈ લીધી છે અને તે મીર-૯ જીમલાને આપી છે ! તે મારી બધી વફાદાર નોકરી ભૂલી ગયો છે. શું આવી કૃતમતા ખમી શકાય કે ! શું એનું વેર લેવું નહીં જોઈએ ! તારો શું અભિપ્રાય છે, સાદીક ?”

“ના, ના !” મેં અચકાતા મનથી કહ્યું.

“છીટ્ છીટ્ ! ઢોંગ નહીં કર. મારા બાપની કૃતજ્ઞતાનો બદલો આપવા તને નક્કી વિચાર થતો હોવો જોઈએ.”

“મેં તેની સામું તલવાર નહીં ઝાલવાના કસમ ખાધા છે !”

“અને હું પણ તને ક્યાં કહું છું કે તું ઝાલ ! પણ સાદીક ! તું વિચાર કર કે, મારા બાપને તાજ લેવાનો શું હક છે ? શું હજી નામદાર શાહજહાન જીવતા નથી ! આજે તે કેદી છે, પણ ધાર, કે તેને છૂટા કરવામાં આવે તો બધાં લોકો પ્રીતી તેને બાદશાહ તરીકે કબુલ રાખવાને ના પાડે કે ? શું શાહજહાન પાછા તખ્તપર આવે તો તેમાં અન્યાય થાય છે, એમ કહેવાની કાંઈ હીમત કરશે કે ?”

“ખુદાવિંદ ! શાહજહાનને હું પૂજ્ય ગણું છું. મેં તેમને જ વફાદાર રહેવાના અસલ સોગંદ ખાધા હતા. પણ જ્યારે તમારા કાકા દારાના મોં આગળ તેમનું કશું આદ્યું નહીં; અને બધી સત્તા દારા ભોગવવા લાગ્યો ત્યારે મારે બાદશાહને છોડી દેવાની ફરજ પડી. દારાના હાથમાં મારું મૃત્યુ હતું !”

“સાદીક ! હજી કાંઈ મોડું થયું નથી. મારો બાપ એમ ધારે છે કે, એનાં રાજ્યનો પાયો મજબૂત છે. પણ તેમ નથી. આપણે મહાભારત કામ ઉઠાવવાનું છે. જો તેમાં આપણે નિષ્ફળ નીવડ્યા તો દારાની માફક મારી ગરદન ઉરાડતાં મારા બાપને વાર લાગવાની નથી !”

“સાવચેત ! દીવાલને પણ કાન છે ! સાવચેતીની જરૂર છે.”

“હા, તેમ જ થવું જોઈએ અને તેથી આપણને એવા લોક સાથે કામ પાડવું પડે છે કે જે આ કામ આપણે ઉઠાવ્યું નહીં હોય, તો તેમનું મ્હોકું પણ જોઈએ નહીં.”

“ખુદાવિંદ ! તમે શું કરવા માંગો છો, તે હું સમજતો નથી ! તમે કેવા માણસોને રોક્યા છે તે મને જણાવશો ?” મેં તેને પૂછ્યું.

“એક લુચ્ચી અને ખંધી બેરીને એક નાચનારીને ! તેનું નામ જીવી !”

હું ચમક્યો. “બાગમાં આવતાં મેં એક સ્ત્રીને જોઈ હતી. તે જ જીવી ?” મેં પૂછ્યું.

“તેમ જ હશે. તારા આવતાં પહેલાં તે અહીંથી ગઈ.”

“નામવર શાહજહાન ! સંભાળજો ! તમે મૂવા ! તમે જાણો છો કે, આ સ્ત્રી કોણ છે ?”

“તે હું જાણતો નથી. મને તો માત્ર એટલી જ ખબર છે કે, તે એક ઉસ્તાદ ગાનારી છે. વળી તે એવી તો પ્રખ્યાત છે કે, મોટાં રાજ્યોને પણ ઉથલાવી નાખવા શક્તિવાન છે. કોણ જાણે શા માટે, પણ તેને મારા બાપની સામું ઘણો ધિક્કાર છે.”

આ સાંભળી, નૂરમહાલને લગતી અવલથી તે આખર સૂધીની તમામ હકીકત મેં તેને કહી સંભળાવી. શુભાખતા ખૂનને લગતી ખીના, મેં શાહજહાને બાર મૂકીને કહી, અને તે કારણને લીધે મારે તેની સાથે સંબંધ પાડવો મુશ્કેલ થઈ પડશે, એમ પણ મેં તેને જણાવ્યું. મારી વાત સાંભળીને શાહજહા કહેવા લાગ્યો; “બધું ખરું, પણ તેને હવે સમજાવી લેવી જોઈએ.”

વાહ! તેણે જે ખૂન કીધું છે તે હું કદાપિ ભૂલી જઈ કે? અને વચ્ચે સલાહ થાય જ કેવી રીતે?”

“એ ખરેખર કમનશીય બનાવ બન્યો છે! પણ હું તારી કે એની મદદ પડતી મૂકી શકું એમ છે જ નહીં. જો તેની સાથે સલાહ નહીં થાય, તો તે જરૂર તારાપર વેર લેવા જતાં, મારી બધી યુક્તિઓનો કચડાણ વાળી નાંખશે. પણ તેમ નહીં બને, અથવા તો તું કહે છે તેમ આ નૂરમહાલ-જીવી, દીક્ષીના લશ્કરી અમલદારની રાખેલી છે. આ બંનેનો સંબંધ એવો છે કે, નૂરમહાલ જે ચઢાય તે કરી શકે! માટે તેની મદદથી જ હું મહેલમાં મારું લશ્કર મોકલીને શાહજહાનને છૂટો કરી શકું એમ છે. વળી તારી મદદથી હું બીજાઓને મારા પક્ષમાં લઈ શકીશ. મેં કેટલાક માણસો ભેગા કીધા છે. જીહુનખાનના જે છોકરાઓ પોતાના બાપનાં વેરને માટે તરસ્યા છે! શૂનના માણસોને પણ મેં ભેગા કર્યા છે. હવે સૌથી વધારે અગત્યનું કામ જસવંતસિંહને, તેમ જ બીજા રજપૂતોને મેળવી લેવાનું છે. જો જસવંતસિંહ આપણા પક્ષમાં આવે, તો આપણું કામ પાર પડતું કાંઈ વિલંબ થાય નહીં.”

“મિત્રો કરવાને માટે પૈસા ખૂબ ખર્ચવા પડશે!” મેં તેને કહ્યું.

“તે ખરું કહ્યું સાદીક!” અને તેટલા માટે આ જીવી જ આપણને કામ લાગશે.” હું અચંચો પામ્યો ને તેના સામું જોઈ રહ્યો. પણ મહમુદે બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું. “એમાં અન્યથા થવા જેવું કાંઈ છે નહીં. જીવીએ કેટલાક બીલો સાથે ગોઠવણ કીધી છે કે તેઓએ આપણને જોઈતાં નાણાં પૂરાં પાડવા માટે રાત દિવસ હુંટ ચલાવવી. તેમાંથી એથો લાગ તેઓએ રાખવો અને બાકીનો આપણને આપવો. એ શિવાય શાહજહાન પાસે કીમતી જવાહીરો છે, તે પણ આપણને મળી શકશે-પૈસાની આપણે તંગી નથી.”

“પણ આ જવાહીરો તો ઔરંગઝેબે માંગ્યાં છે કેની?”

“હા, તે હું જાણું છું. પણ નામવર શાહજહાને તેને એવો જવાબ આપ્યો છે કે, જો તે હવે વધારે કટકટ કરશે તો, હથોડો લઈને તે કીમતી વસ્તુઓનો ભુકો જ કરી નાંખશે!”

“હીક ત્યારે. મને શું કામ સોંપવા માંગો છો?” મેં તેને પૂછ્યું.

“તારે રંજપૂતાનામાં જઈ, નાના મોટા બધા રાજા અને કાકીરાનો ચોખો ચાંપી જોવો: શાહજહાનને માટે મદદ માંગવી. તેમનું લશ્કર તૈયાર કરી તારી સરદારી નીચે રાખવું. જેવો મારો હુકમ તને મળે, એટલે તે લશ્કરને લઈ તારે દીક્ષીપર ચઢી આવવું. કિલ્લો લેવાનું અને મારા બાપની સામા થવાનું કામ હું કરીશ. મારા બાપના લશ્કરમાં પણ ફાટપુટ છે; જ્યારે તેઓ આપણને શાહજહાનને માટે તખ્ત મેળવવા કોશેશ કરતા જાણશે, ત્યારે તેઓ જરૂર આપણા પક્ષમાં લગશે. આ લોકોની મદદથી ફરી એકવાર “બાણું છવો બાદશાહ સલામત શાહજહાન”ની બૂમ ચોમેર ફેલાવી શકીશું. પણ સાદીક! યાદ રાખજે કે, મારા બાપનો વાળ વાંકો થવો જોઈએ નહીં. કારણ કે હું કદી પિતૃ-હત્યા કરીશ નહીં. વધુ કહેવાનું કે, હું તને કેટલાક માણસો સોંપીશ, તેમ તને ખરચવાને પૈસા પણ આપીશ. તેને લઈને તું રંજપૂતાના જા અને મેં તને કહ્યું તેમ કર. તું શું કરે છે તેની મને હંમેશાં ખબર આપતો રહેજે. પણ કાગળો એવી રીતે લખજે કે, બીજા કોઈ આદમી સમજી શકે નહીં. ખાસ કામ સારુ મને મળવા આવવું તને યોગ્ય લાગે તો તું પાછો આવી જજે. પણ અહીં નહીં આવતો. અહીંથી છ ગાઉ દૂર ડુંગરગંજની નીચે મારું દારુખાનું તથા ખાનગી મળવાની જગ્યા છે, ત્યાં આવજે. મારાં માણસો હંમેશાં ત્યાં રહે છે, ત્યાં તું આવજે. આ વીંટી લે. ત્યાં દાખલ થતી વખતે તારે તે બતાવવી, અને ગુપ્ત સંજ્ઞા પૂછવામાં આવે તો “ઈન્સાફ” એમ કહેજે! તું અહીંથી જાય, ત્યાર પહેલાં તારે આ જગા જોવી જોઈએ. માટે કાલે સવારે તું તૈયાર થઈને આ બાગ આગળ આવજે. અહીંથી મારો એક માણસ તને તે જગાએ તેડી જશે, અને તને જોઈતી ખબરો પૂરી પાડશે. આ સોનામહોરોની કાથળી તું લઈ જા, અને કાલે સવારે તું વખતસર આ જગાએ આવજે. મારો માણસ તારી વાટ જોતો અહીં ઉભો રહેશે!”

મારે જે કાંઈ અગત્યનું હતું તે બધું સુલતાન મહમુદે મને કહ્યું. હવે એને વિશેષ પૂછવા જેવું રહ્યું નહીં. તેના કહેવા પ્રમાણે કચ્છલ કરી, પૈસાની કાથળી લઈ હું તેની રજા માંગવા લાગ્યો. હું વફાદાર રહીશ કે નહીં, એમ જતાં જતાં મને તે પૂછવા લાગ્યો. જ્યાં સુધી મારા તનમાં જોર છે ત્યાં સુધી નિમકહલાલીથી તેની સાથે રહેવાનું વચન આપી, હું મારે ઘેર આવવા નીકળ્યો.

મકરણ પપ મું.

આગ્રાની બહાર.

હવે મને મારી સ્થિતિનું જ્ઞાન થવા લાગ્યું. જ્યાં સૂધી હું આફ-તાબાગમાં હતો, ત્યાં સૂધી મને શાંતપણે વિચાર કરવાનો ખીલકુત્ર વખત મળ્યો નહોતો; અને તેથી મહમુદે જે કંઈ કહ્યું, તેની હાએ-હા લણ્યો ગયો. હું જાણતો હતો કે, ઔરંગઝેબ પાસે પૂરતી સત્તા છે, અને ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં પોતાના દુશ્મનને કચડી નાંખે એમ પણ છે. આ સર્વ સુલતાન મહમુદ જાણતો હતો, છતાં તેને સાહસ ઉઠાવવાનું મન થયું!! શાહજહાન છેક ધરડો થયો છે, અને તેથી જ કદાચ તે જિતે, તોપણ તે લાંબા વખત સૂધી રાજ્ય કરે એવી આશા નથી! અને જ્યારે તેનું મૃત્યુ થાય, ત્યારે પોતે ગાદીપર આવી શકશે, એવી મહમુદને આશા હતી, પણ આ બધો વખત ઔરંગઝેબનું શું? એકવાર તે હારી ગયો તો તે શું શાંત બેસી રહેશે? મહમુદે તે વિશેની પણ ગણતરી કરી રાખી હતી. તે પોતાના બાપને હંમેશને માટે કેદ કરવાની મનોરથ-સૃષ્ટિ રચતો હતો.

ત્યારે આ બધા સંજોગો જોતાં મારે શું કરવું? મેં ઔરંગઝેબને વશાદાર રહેવાનું વચન આપ્યું છે. શું હું વશાદાર રહ્યો નહોતો? ત્યારે શા માટે તેણે મને બદલો આપ્યો નહીં? જો તેણે મને યોગ્ય ઈનામ આપ્યું હોત, તો આ વખતે હું તેને કેટલો ઉપયોગી થઈ પડ્યો હોત? તેના દુઃખમાં ભાગ લેનારને તે સુખના વખતમાં શું ભૂલી ગયો નથી? તેણે જાણી જોઈને મને હાંકી કાઢ્યો છે. હા, કૃતમ્ન થયો છે! મારે માટે હવે શું બાકી છે? વેર! વેર! હા વેર. મહમુદ સાથે જોડાવાથી મને પૈસા પણ મળી શકશે અને મારાથી વેર પણ લઈ શકાશે. હવે તો બસ ખરાં મનથી સુલતાન મહમુદને જ મદદ કરી તેને યશ અપાવવો! ખુદા ખેર કરે!

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને મેં જવાની તૈયારી કરવા માંડી. સુલે-માનને મેં જણાવ્યું કે, રજપૂતાનામાં કેટલાક રાજાઓને મારે મળવા જવું છે અને તારે મારી સાથે આવવાનું છે. ઘણા જાણુને સાથે લેવામાં આપણું કામ સિદ્ધ થતું નથી, અને કાંઈ વાત ગ્રમ રહી શકતી નથી, એમ જાણીને મેં લુચ્ચાને મારી સાથે આવવાની ના કહી. હું પાછો આવું ત્યાં સૂધી આગ્રામાં જ રહેવાનો મેં તેને હુકમ કર્યો. પોતે મારી સાથે આવવામાં નાસીપાસ થવાથી, તે મને કહેવા લાગ્યો; “આ વખતે પેલા બીલોથી ચેતતા રહેજો!”

“કાંઈ શીકર નહીં. તું ગભરાતો નહીં. તેમનો રસ્તો અને મારો રસ્તો એક નથી.”

“હું તમને કહેવાનું ભૂલી ગયો કે, ગઈ કાલે ઓચિંતી મારી મામને રસ્તામાં મળી હતી.”

“હું ! ત્યારે તને કાંઈ નવા જૂના સમાચાર આપ્યા કે ?”

“સમાચાર ! કાંઈ દિવસ મારી મા એના મનની વાત મને કહે એવી કાચી છે કે ! પોતાના હોઠ જ ઉઘાડે શેની કે વળી કાંઈ વાત થાય ! અરે સાહેબ ! જે તે વખતે તમે અમને જોયા હોત તો તમને નક્કી હસતું આવતે ! અમે એક બીજાં સાચું ડાળા કાઢીને ધુરક્યા, અને કાંઈ પણ તાજામતવાળા વગર ધૂણાં પછ્યાં.”

કેમ, તે તારી સાથે ગુસ્સે છે કે શું ?”

“હું એમ ધારું છું. પેલી દસ મહોર હજી એનાં મનમાં ખુંચી રહી છે !”

“હમણાં તે ક્યાં અને કેાની સાથે રહે છે ?”

“ખોદા હુકેઝ ! તે જ હું જાણી શક્યો નહીં. હું તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો કે તે ક્યાં જાય છે તે હું શોધી શકું. પણ તે એવી તો ખંધી ઉસ્તાદ છે કે, જાણે મને જોતી જ નથી, તેમ તે જ રસ્તા પર આમ આવે તે તેમ જાય, પણ બીજી કાંઈ જગ્યાએ વળી જ નહીં. છેવટે હું થાકી ગયો અને ચાલ્યો ચાલ્યો. મારા ચાલી આવ્યા પછી તે ઘેર ગઈ હશે !”

“હશે.” મને વાત કરવાનો ઝાઝો વખત નહોતો, તેથી મેં હુંકાણુમાં પતાવ્યું. રાત્રે કટલોક વખત ઉંઘ કાઢી અને પાછલી રાત થતાં જ હું અને સુલેમાન ઉઠ્યા. અમારા ઘોડા વગેરે તૈયાર કરીને અમે લુચ્ચાની રંગ લઈને ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં આત્રાની બહાર આક્રતાખખાગ આગળ આવી પહોંચ્યા કે તરત એક ઉંચો અને દમામદાર ઘોડેસ્વાર અમારી વાટ જોતો ઉભેલો અમને મળ્યો. એવડી ધારવાળી તલવાર એણે કમરે લટકાવી હતી, સાથે એ ખંજરો રાખ્યાં હતાં અને હાથમાં એક મોટો લાલો હતો. ઉમ્મરમાં તે આશરે પચાસ કરતાં વધારે વરસનો હતો. અમને નજીક આવતાં જોયાં કે, “ઇન્સાફ” કરીને તેણે ખૂમ મારી. મેં તરત “ચલાવ” કહીને જવાળ આપ્યો, અને અમે આગળ ચાલવા લાગ્યા.

“ઇન્સાફ” શબ્દ સાંભળીને, અને તેનો લબ્ય ચહેરો જોઈને સુલેમાનનો તો રંગ જ બદલાઈ ગયો. કારણ કે તે એમ ધારવા લાગ્યો કે, આ માણસ અમારી સાથે લડવાને માંગણી કરતો હતો કે શું ! પણ જ્યારે તેવું કાંઈ તેણે જોયું નહીં, ત્યારે તે મુગો રહ્યો અને આ કાંઈ મારો મિત્ર હશે એમ જાણી તેની તરફ તે એ દરકાર રહ્યો. આત્રાના

ખખરમાં-જે જાતના હલકા ખ્યાલ ટપ્પા ગવાય છે તેવા ટપ્પા તે હવે હલકારવા લાગ્યો:-

કલેજે લગ ગદ્ પ્યારી, માર ગદ્ પ્રેમકઠારી;

શરમ ઢૂઢાડ હમારી, નતીજા નેનસે વારી;

રાહ ન સુજત તિહારી, ફસાલિય મઝિયા ચિચારી.

એક ગાય ને બીજું ઉપાડે, તે વચ્ચે વચ્ચે પોતાનો ઘોડો ખડડકુક ખડડકુક હાંકતો જાય આ પ્રમાણે અમે ધણો રસ્તો કાપ્યો, ત્યાં સૂધી નવો આવનાર એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહીં. છેવટે અમે ડુંગરગંજની ખીણમાં દાખલ થયા. એક નાની ટેકરી આગળ આવી પહોંચતાં, તે પોતાના ઘોડાપરથી ઉતરી પડ્યો. ઇશારત કરીને તેણે મને તે પ્રમાણે કરવાનું કહ્યું. અમને તરત જ એક મોટી ગુફામાં લઈ જવામાં આવ્યા. ખંડારથી માત્ર ટેકરી જ દેખાતી, પણ અંદરથી ઘણી વિશાળ આ ગુફાને જોઈને, હું તેમ જ સુલેમાન ધણા આશ્ચર્ય પામ્યા.

જેમ જેમ અમે અંદર પેસતા ગયા તેમ તેમ અંદર વસ્તી છે એમ અમારી ખાત્રી થતી ગઈ. પહેલાં તો એક અશ્વશાળા અમારા જોવામાં આવી. તેમાં અસંખ્ય ઘોડાઓ હારખંધ બાંધવામાં આવ્યા હતા. ત્યારબાદ કેટલાક આરબો, આમથી તેમ ઘોડાઓને સાંપસુક કરવામાં, માલીસ કરવામાં અને તેવાં જ બીજાં કામોમાં રોકાયેલા હોય એમ અમે જોયું. વળી કેટલાક તો નિરાંત જીવે જોસીને હુકો ગગડાવતા હતા અને ગંધા માર્યા જતા હતા. આ લોકો ઠગારાઓના સાગરીદ છે એમ મને લાગ્યું, અને તેમની સાથે મારે જોડાવું પડશે એમ જાણી મને અંદરથી બોહું પણ લાગ્યું. પરંતુ હવે પાછા ફરવું એ મુખર્ષિ છે, એમ સમજું હું મુંગો રહ્યો.

ઘોડાઓના તળેલાની જમણી બાજુએ એક બીજી ગુફા હતી. ત્યાં આગળ મારો બોમિયો મને ઇશારત કરી તેડી ગયો. ત્યાંના બારણાં નજીક આવતાં તેણે ધીમેસથી ચાર ટકોરા માર્યા. એક ડોકા બારી ઉઘડી. અંદરના માણસે પોતાનો કાન ગુમ શબ્દ સાંભળવાને આગળ ધર્પો, એટલે તરત મારા બોમિયાએ “ધન્સાક” એમ કહ્યું. તત્કાળ બારણાં ઉઘડ્યાં, અને મને અંદર આવવા ઇશારત થઈ. સુલેમાનને મેં મારો ઘોડો સાચવવા ખંદાર રાખીને હું અંદર દાખલ થયો.

આ ગુફા બીજી આગલી ગુફા કરતાં જૂદા જ પ્રકારની હતી. અહીં દરેક જાતનાં લડાઈનાં હથિયારો પુષ્કળ સંખ્યામાં હારદોર ટાંગી દેવામાં આવ્યાં હતા. ગુફામાં ઢેકાણે ઢેકાણે અજવાળાને માટે દીવાઓ મૂકી દીધા હતા, અને ત્યાં ઘણા મજબૂત અને પહેલવાન જેવા માણસો આમ તેમ જોડેલા હતા. મને અંદર દાખલ થતો જોઈને કોઈએ મને ખૂંમ

પાડી કે, “અય સાદીક! ખુશ આમદી!”* અવાજ મેં ઓળખ્યો. નજદઅલી પાસે હું જ્યારે હતો, ત્યારે તેનાં કોઈ માણસનો આ અવાજ મેં સાંભળ્યો હતો, એમ મને યાદ આવ્યું. ઉપલા શબ્દો સાંભળી મેં પાછું જોયું. કુલુમબેગ મારી નજરે પડ્યો. તેને જોઈને હું ઘણો અજાણ્ય થયો. આ મંડળીમાં તે કેવી રીતે આવ્યો તે મને સમજ નહીં પડવાથી હું તેના સાચું ટીકીટીકી જોવા લાગ્યો. બધા વચ્ચે આ પ્રમાણે મેં તેને ઓળખી કાઢ્યો, તે એને ગમ્યું નહીં. તે છતાં પણ તે મારી સાથે બોલવા લાગ્યો. તેણે મને કહ્યું; “હા ખરેખાત હું તેજ કુલુમબેગ છઉં કે, જે એક બુઢી ડોસીના વેરનો અને નજદઅલીના વહેમનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો. પણ હું તેને બૂલી ગયો નથી! અક્ષાહના નામથી હું કહું છું કે, જે તે હવે મને મળ્યો તો—”

“બસ બસ,” મેં કહ્યું; “તું તેમ કરી શકશે જ નહીં. તે તો મરી ગયો છે.”

“હું! શું? નજદઅલી મરી ગયો?”

“અરે શું?” એક બીજો અવાજ મેં સાંભળ્યો. તે સ્વસ્તમબેગનો હતો, એમ મને તરત માલમ પડ્યું.

“તે બદખખત બલેમ મરી ગયો? કેવી રીતે મુઝ્યા?”

“અરે ફેટલાક બીલો સાથે એને તકરાર થઈ અને એક જાણુએ ઝેરી તીર તેની છાતીમાં ભોંકી દીધું.”

“કુતેકી માફક મર ગયે! વોલી અચ્છા હુવા. દેખો સાક્ષેકા નતીબ!”

આ બંને જાણુને નજદઅલીની પૂરી વાત સાંભળવાનું મન થયું. મેં તેમને નજદઅલીના કર્મની કથા કહી સંભળાવી. પરંતુ જેટલું નજદઅલીને લાગે વળગે એવું હતું, તેટલું જ મેં કહ્યું. બધી વાત સાંભળીને કુલુમે પોતાના ખભા ચઢાવ્યા અને કહ્યું, “નસીબ. સાલેકા!”

સ્વસ્તમ બોલી ઉઠ્યો, “પણ તું કહે છે કે, તારા લસકરમાંથી નજદઅલી કોઈ નાયનારી બધરીની મદદથી નાસી ગયો, તે કોણુ હતી?”

“ચલાવ બસ કરો!” મારો ભોમિયો, ડોળા ચઢાવીને અમને વાત કરતા અટકાવીને બોલ્યો. “તમારું કામ કરો, નકામું ટાયલું નહીં કરો.” આટલું કહી તેણે રાક્ષસી બળથી મારો હાથ પકડી, ત્યાંથી ઉઠાડી, જોડેની ગુફામાં લઈ ગયો, અને ત્યાં મને કહેવા લાગ્યો; “ખબરદાર! આ કુતરાઓને તો બધી વાત કહી તો! નૂરમહાલ અથવા જીવીને વિશે તેમને જરા પણ કહેતો નહીં. તેઓ કાંઈપણ જાણતા નથી. અને જો તેમને ખબર પડે

* “ઓ સાદીક! તું બલે પધાર્યો.”

હરાવ કીધો કે, મારે હમાણાં જૂમ પાડવી નહીં, પણ જ્યારે તે માલ પાણી કાઢીને પાછો ફરે તે વખતે જૂમ પાડવી કે જેથી કરીને તેનાથી ફરી જવાય નહીં. પરંતુ હું આમ વિચાર કરું છું, એટલામાં તો બાકર-અલી એક ઝપાટામાં પોતાના બીછાનાપરથી ઉઠ્યો, અને રુસ્તમ પેટી ખોલે ત્યાર પહેલાં તો ધડથી તેનું માથું છૂટું કરી નાંખ્યું. એટલામાં જે બળલાળાટ થયો તેને લીધે બધા જાગી ઉઠ્યા, અને શું છે, શું છે કરતાં એક ખીજાને પૂછવા લાગ્યા. એક બાલુ બાકરઅલીને હાથમાં તરવાર લઈને ચુસ્સા ભર્યે ચહેરે ઉભેલો જોઈ, તથા ખીજા બાલુ રુસ્તમનું માથું લોહીમાં રંગાળાતું જોઈ, બધા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. શું બન્યું તે સમજાવવાને બાકરે તલવારની અણીથી રુસ્તમનું માથું ઉંચક્યું અને ઘાંટો પાડીને કહેવા લાગ્યો; “હરામખોર ચોરને જે શિક્ષા થાય છે તે જુઓ!”

આ ભેદ કેટલીક મીનીટ સૂધી કાઢી સમજાયો નહીં. પણ જ્યારે બધો બનાવ તેઓએ સાંભળ્યો, ત્યારે શેરનું આ કૃત્ય બધાને પસંદ પડ્યું નહીં. રુસ્તમ આવી ઘાતકી શિક્ષાને લાયક નહોતો, એમ તેઓ માનવા લાગ્યા. તે છતાં બાકરઅલીનો જે ધાક હતો, તેને લીધે કાઢી ચૂં કે ચાં કરી શકાયું નહીં. તેઓ મહિમાંહે બબડવા લાગ્યા. બાકરઅલી કાઢના ખોલવાની દરકાર કરે એવો નહોતો. તદ્દન બેદરકાર-પણ એક માણસને તેણે હુકમ કીધો કે, રુસ્તમનું ધડ અને માથું દીવાન-ખાનામાંથી ઉંચકી જ અને કાંઈ પણ જગાએ દાટી આવ. બાદ તે પાછો પોતાના બીછાનાપર ગયો, અને ત્યાં થોડા વખતમાં તો ઉંઘવા લાગ્યો.

આમ કરતાં કરતાં છેક સાંજ પડવા આવી, તેટલામાં કુલુમખેગ મારી પાસે આવ્યો, અને મને કહેવા લાગ્યો કે; “રુસ્તમના જેવી શિક્ષા શું આ બાકર ખીજા કાઢીને કરતે ખરો કે? શું એ જે કરે તે આપણે ખમ્યા કરવું?”

“બાકરઅલીએ બહુ જ ઉતાવળ કીધી!” મેં તેને જવાબ દીધો. “હું ધારું છું કે તેને મારતાં પહેલાં આપણને પૂછવું જોઈતું હતું.”

“હવે કાંઈ થવું જ જોઈએ!” કુલુમ મને કહેવા લાગ્યો. “એક બકરાની માફક મારા દોસ્તને મારી નાંખવામાં આવે, તે હું કદી ખમી શકું નહીં. તેનું વેર-વાળવું જ જોઈએ.”

અકરણ પાઠ મું.

દંદ્યુદ્ધ.

મેં તેનો આ હરાવ પાછો ટ્રેવવા બહુ બહુ સમજાવ્યો-વિનવ્યો, પણ તે એકનો એ થયો નહીં. રાતનું આણું જ્યારે ખીરસાચું, ત્યારે બધા

એકઠા થઈને જમવા બેઠા, પણ કુલુમ તદ્દન આઘો જ બેસી રહ્યો ! બાકરચલીએ તેને પોતાની જગાએ આવવાને કહ્યું.

“ખોદા હાફેઝ ! તારા જેવા ખૂની સાથે હું કદી ભેગો જમવા બેસીશ નહીં !” કુલુમ તેને કહેવા લાગ્યો.

“હૈ ! શું રુસ્તમનું મોત હજી તારા દીલમાં ખુંચી રહ્યું છે ?”

“હા. તે વેર લેવાને તરસે છે અને બાકરચલી, હું તને કહું છું કે, આજે રાત પડે તે પહેલાં આપણા બેમાંથી એકજણ રુસ્તમની પાસે જવો જ જોઈએ. એકે હથિયાર વગરના માણસની સામું તું હથિયાર ઉપાડી બાજુ છે, પરંતુ તારા સમોવડીયા સામું તું કેવી રીતે ટકી શકે છે, તે તો હજી જોવાનું છે. તેટલા માટે તું જ હવે વહેલો ખાઈ લે. વખતે આ તારું છેલ્લું જ ભોજન થશે !” કુલુમે તેની સાથે લડવાની ચાળે ચોખી માગણી કરી.

“અરે એ લુચ્ચા નિમકહરામ કુતરા !” શેરે પોતાની તલવાર ખેંચી—પોતાની જગાપરથી ઉડીને તેને કહેવા લાગ્યો; “ખેંચ તારી તલવાર અને આવી બા.”

આ લોકોને લડતા અટકાવવાને અમે વચ્ચે પડ્યા, પણ ફોગટ. જ્યારે બંનેમાંથી એક જણ પણ પાછો હટ્યો એમ અમને લાગ્યું નહીં, યારે બાકરચલીને અરજ કરી કે, તેણે પોતાની તલવાર બાજુએ મૂકી દઈને કુલુમબેગના હાથમાં નાનું ખંજર છે, તેવું ખંજર લેવું.

“લલે તેમ કરો. હું કોઈપણ રીતે તેનાપર ગેરવાજબી લાલ લેવા માંગતો નથી !” બાકરચલીએ જવાબ આપ્યો.

જે જાતનું ખંજર કુલુમના હાથમાં હતું, તેવું એક બાકરચલીને અમે આપ્યું. લડવાને માટે તેઓ તૈયાર થયા. જગ્યા માપીને તેઓ એક બીજાની સામું ઉભા રહ્યા અને બાકરચલી પહેલો ફટકો મારવા જતો હતો, તેટલામાં બારણાપર ચાર ટકોરા સંલગાયા અને “ધ-સાફ” શબ્દ બોલતાંની સાથે જ બાકરચલીએ ખંજર પાછું ખેંચ્યું, અને ગુસ્સે થઈને બોલ્યો કે; “વચ્ચે આવનાર કોણ છે ? ચાલ જલદી બારણું ઉઘાડ અને જો કે એ કોણ મુવો છે ?”

એટલામાં એક માણસ અંદર દાખલ થયો. આખા શરીરપર તેમ જ મોંપર કપડું નાંખી દીધેલું હોવાથી તે કોણ છે, તે અમે ઝોળખી શક્યા નહીં. અમને લાગ્યું કે, અમારા દુસ્મનોમાંથી કોઈ અહીં આવ્યું છે અને જો તેમ હોય તો તેને સત્તર પૂરો કરી નાંખવો. પણ અમારે ઝાઝો વખત વહેમમાં રહેવું પડ્યું નહીં નવા આવનારે જલદીથી પોતાનો ધુરંગો બાજુએ ફેંકી દીધો, અને અમારી અજાણી વચ્ચે માલમ

પડ્યું કે, તે તો સુલતાન મહમુદ પોતે છે. ખુદ બાકરઅલી પણ સુલતાનને જોઈને કાંઈક જંખવાણો પડી ગયો અને બીજાઓની સાથે પોતે પણ તેને નમન કરીને બાબુએ ઉભો રહ્યો.

“આ તરવાર ખેંચીને તમે ઉભા રહ્યા છો, એનો અર્થ શું? અને તું બાકરઅલી! મેં તને મારા શત્રુઓ સામે લડવાને મોકલ્યા હતા કે માંહિમાંહિ આ પ્રમાણે તલવાર ખેંચવા?” સુલતાન મહમુદ ગુસ્સો કરીને બાકરઅલીને પૂછ્યું.

બાકરઅલીએ જે કાંઈ બન્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું. કુલુમબેગે તેનો નકાર કીધો. બંનેને સાંભળીને શાહનુદાએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો અને તેમને શાંત પાડવાને સમજાવવા લાગ્યો. પણ તેઓએ એક બીજા સામે વેર લેવાના કસમ આધા; અને જો આ વખતે નહીં લડાય, તો બીજા તકે તેનો જીવ લેવો, એવો દરેક નિશ્ચય કર્યો. આ બંને જણાઓ કાંઈ પણ રીતે સમજે એમ લાગ્યું નહીં. તેમને સમજાવવાનો માત્ર એક જ રસ્તો હતો. તે એ જ કે તેમને લડવા દેવા. સુલતાને તેમને યુદ્ધ કરવાની રજા આપી. પોતે બાબુએ પરિણામ તપાસવા ઉભો રહ્યો. બંને હરીફાને લડવાને માટે મોકળી જગા કરી આપી.

જેવો સુલતાને હુકમ કીધો કે, તે બંને જણાઓ એક બીજાપર સખત ટટકા મારવા લાગ્યા. કુલુમબેગ કાંઈ બાયલો નહોતો. સૌથી પહેલું લોહી બાકરઅલીમાંથી તેણે કાઢ્યું. ધડીકમાં બેસી જતા, તો ધડીકમાં બીજાના પર ચઢી જતા, એમ કરતાં કરતાં બંને જણાં પુષ્કળ લોહીલુહાણ થયા. છેવટે બાકરઅલીના એક ટટકાથી કુલુમ જમીન પર પડ્યો અને તેનું બળ ઘટતું જતું હોય એમ લાગ્યું. તે છતાં પણ તે પાછો ઉભો થયો, અને બાકરની સામે પોતાનું બાકી રહેલું બળ વાપરતો હતો. કુલુમબેગને પોતાની હઠ છોડવાને હવે અંમે કહેવા લાગ્યા. પણ તે અમારું કશું સાંભળતો નહોતો. તે બાકરપર ધસ્યો, પરંતુ બાકરે તેનો દાવ ચૂકાવીને તેનાં માથા-પર એવો સજડ ટટકો માર્યો કે, કુલુમ તરત પડી ગયો, અને તેની સાથે બાકર પણ પડ્યો.

અમે ધાર્યું કે બંને મુવા. હવે તેમની લડાઈનો અંત આવ્યો. તેમની પાસે જઈને જોતાં, માલમ પડ્યું કે કુલુમ તદ્દન અવાચક અને બેભાન થઈ ગયો હતો: તે બચે એવી મુદ્દલ આશા હતી નહિ. બીજા બાબુ, બાકરઅલી જો કે સખત ધાયલ થયો હતો, અને તેના શરીર-માંથી ઘણું લોહી વહેતું હતું, છતાં તેના ધા પ્રાણ્વાતક નીવડ્યા નહીં. બીનહામેદે તેને માટે કાંઈ લય જેવું નથી એમ જણાવ્યું.

કુલુમબેગની સંભાળ લેવામાં આવી, તે છતાં મધરાતે તેણે પોતાનો

દેહ છોડ્યો. આકરચલી તે દરમ્યાનમાં પૂર શુદ્ધિમાં આવી ગયો હતો, અને જેવા કુલુમના મોતના સમાચાર તેણે સાંભળ્યા, તેવાં તેની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં. એક બહાદુર સીપાઈનો આવો અંત આવેલો જોઈ તે દીલગીર થયો.

સુલતાન મહમુદ આ બધો વખત અત્ર જ હતો. તે આકરચલીપર ધણો ગુસ્સે થઈ ગયો. તેને લીધે કુલુમ જેવા એક બાહોશ સીપાઈને તેણે ગુમાવ્યો અને પોતાનાં કામમાં દીલ કીધી. પોતે જે આશાથી અહીં આવ્યો હતો તે નષ્ટ થઈ. હવે ફરીથી નવો વિચાર કરવાનો તેને રહ્યો. તેણે મને હુકમ કીધો કે, તે પોતે ડુંગરગંજનું સમાવશે, પણ મારે મારા કામને માટે તરત રજૂતાના ઉપડી જવું. તેના કલા પ્રમાણે બીજી સવારે હું અને સુલેમાન, તૈયારી કરીને ડુંગરગંજ છોડી નીકળ્યા.

“શુકરેઘલાહી! જનાબ આ ગુફા છોડી નીકળ્યા, તે માટે ખોદાનાં શુકરાના કરના જોઈએ. મને તો એમ લાગ્યું કે, આ અપાઝીમીમાં વખતે તમે સપડાઈ જશો. જે સાહેબ, મારું કહ્યું માનો તો,—”રસ્તે પડ્યા પછી સુલેમાન મને કહેવા લાગ્યો.

“બખ્તવાર! એ વિશે તું કાંઈ પ્રશ્ન બોલ્યો તો તું તારી વાત બોલે! મારે તારી સલાહ નથી જોઈતી.” આમ કહીને તેને આગળ બોલતાં મેં અટકાવ્યો. તે શું સલાહ આપવા માંગતો હતો, તે હું બોલતો હતો. તે મને આગ્રા પાછા ફરવાનું કહેવા માંગતો હતો. મારે તેમ કરવું નહોતું; કારણ કે ઔરંગઝેબ જે રીતે મારી સાથે વર્ત્યો હતો, તે જોતાં મારા હાથમાં લીધેલું કામ પૂરું કરવામાં જ મારું હિત સમાયલું હતું!

પ્રકરણ ૫૮ મું.

નજુમી.

MERE—Tell me therefore, what thou seekest after, and what thou wilt have. What does thou desire to make?

ALCH—The Philosopher's stone.—Sandirogius.

અમે ઘણું દૂર ગયા નહીં, ત્યાર પહેલાં તો રસ્તામાં કોઈ દુઃખી માણસનાં રડવાનો અવાજ મને સંભળાયો. જે જગ્યાએથી અમે પસાર થતા હતા તે લગભગ વેરાન હતી. કોઈ કોઈ ટુકાણે કાંટાની વાડ આમ-તેમ નજરે પડતી હતી. એમાંના એકાદ ઝડમાંથી રડવાનો અવાજ મને સંભળાયો. તેને મદદ કરવાને બનતી ઝડપે હું તેની તરફ દોડ્યો. ત્યાં જતાં મને માલમ પડ્યું કે, કોઈ મુસાફરને બીલોએ લુંટી લીધો છે, અને તેને ધાયલ કીધો છે! મને જોઈને તે અણહતના નામથી મારી મદદ

માંગવા લાગ્યો. તેને તપાસતાં મેં જોયું કે, તેને શરીરપર જે ત્રણ ધા પડ્યા છે અને તેથી તે ઉઠવાને અશક્ત થઈ પડ્યો છે. મેં તરકાળ સુલેમાનને ગમે ત્યાંથી પાણી લઈ આવવાને મોકલ્યો. મહામુશીબતે તે થોડુંક લઈ આવ્યો અને સાથે સાથે અક્કલ વાપરીને જે ત્રણ ગામડીઆઓને પણ તેડતો આવ્યો. તેમની મદદથી આ ધાયલ થયલા યુસાફરને નજીકનાં ગામડામાં એક ઝુંપડીમાં લઈ ગયા.

એક ડોસી કે જે તેની અંદર રહેતી હતી, તેણે અમારી સારી આગતાસ્વાગતા કરી. તે થોડાક ભાણપાલો લઈ આવી. તેને વાટી નાંખી તેનો રસ પેલા ધાપર રેડીને પાટો બાંધ્યો. સ્ટેજ અરીણુ પણ અપ્પ્યાબને તેને પાચું. તેની અસરથી ધાયલ દર્દી ઉઠી ગયો. જ્યારે તે ઉઠ્યો ત્યારે તેને ઘણો જ આરામ મળ્યો હોય એમ લાગ્યું. તે મારે વારંવાર ઉપકાર માનવા લાગ્યો અને જ્યારે તેની તળીયતમાં સુધારો થયો છે એમ મને લાગ્યું અને હું જવા નીકળ્યો, ત્યારે તે મને કહેવા લાગ્યો કે, “હું કેટલો ઉદાર છું તે જણાવવાને મારી પાસે અત્યારે કંઈ સાધન નથી. પણ વખત આવશે ત્યારે હું જરૂર તમારો બદલો વાળીશ. જે તમે કોઈવાર કાબૂલ કે ગીજની આવો તો હુમેત વેપારીને મળવાનું ભૂલતા નહીં. મારું નામ હુમેત છે. ફક્ત મારું નામ દેશો તો મારું મકાન તમને નાનું બચ્ચું પણ બતાવશે”

હુમેતનું નામ સાંભળી હું અબ્બયબ થઈ ગયો. કારણ કે ગીજનીના એક લક્ષાધિપતી વેપારી હુમેતનું નામ મેં ઔરંગઝેબની દરબારમાં સાંભળ્યું હતું. અને તેથી તે હુમેત આ છે કે ખીજને, તેનો મને વિચાર થયો. મેં તેને પૂછ્યું, “જનાબ! આપકા નામ હુમેત હૈ? જે હુમેતની સ્ત્રીએ કલમક હુંટારાની સામુ બહાદૂરીથી બચાવ કર્યો હતો, તે હુમેત તમે કે કોઈ ખીજ?”

આ વાત સાંભળી તે અચંપો પામ્યો ને મને ક્યાંથી તેની ખબર પડી તે તે સમજી શક્યો નહિ! તેમ છતાં પણ તેણે મને જણાવ્યું કે, જે હુમેતને વિશે મેં સાંભળ્યું હતું, તે એ પોતે જ છે! મારી ખાત્રી થઈ હોવાથી મેં પણ તેને કહ્યું કે, જે કોઈવાર મારે કાબુલ તરફ આવવું થશે તો જરૂર હું તેને મળવા આવીશ.

આ પ્રમાણે વાતચિત કરીને અમે છૂટા પડ્યા. હું જયપુર તરફ જવા લાગ્યો. જયપુર જવાનું મને ખીલકુલ મન હતું નહીં. મને ભય થતો હતો કે, રાજા વખતે મારી મુલાકાત લેશે જ નહીં. પણ તેમ છતાં મારે તેને મળવાને કોશિશ કરવી જોઈએ એવો કરાવ કરી, હું આગળ વધ્યો. જયપુરથી દસ ગાઉ આધે એક ગામડું આવ્યું, ત્યાં

મેં મુકામ કીધો. અહીં આવતાં મેં સાંભળ્યું કે, આ ગામમાં એક મોટો નજુમી આવ્યો છે—તે ભુત લાવિખ્યનું બહુ સારું જ્ઞાન ધરાવે છે, અને તેની પાસે પોતાનું નસીબ જાણવાને પુષ્કળ લોકો દરરોજ જાય છે. હું પણ નજુમીઓને માનતો હતો, અને નાનપણથી તેમના કહેવાપર મને ઝાઝો વિશ્વાસ પડતો હતો, તેથી તેની પાસે મારું નસીબ જાણવાની મને પણ લાલચ થઈ. હાલનો સમય મારે માટે બહુ આશા આપનારો નહોતો. એક દુર્ભાગી પુરુષ તરીકે જ મારી હંદગી પૂરી થશે, કે મારો ઉદય કોઈ દિવસ પણ થશે, તે જાણવાને હું ધણો આતુર હતો, તેથી આ નજુમી પાસે જવાનો મેં નક્કી કરાવ કીધો.

આ ઉપરથી તે જોશી ક્યાં રહે છે તે વિશે મેં તજવીજ કરી. મને ખબર પડી કે, તે પહેલાં તો દેવળા ગામની અંદર રહેતો હતો, પણ વારંવાર લોકોનો ત્રાસ થવાથી તે ગામની બહાર એક ભાંગેલી કબર પાસે નાના ઝુંપડામાં રહેવા ગયો છે. વળી એને મળવાનો વખત મધરાતનો જ છે. જો બીજે કોઈ વખતે તેને મળવા કોઈ જાય છે, તો તેને એ મળતો જ નથી. આટલી ખબર મેળવીને જ્યારે રાત પડી ત્યારે હું એકલો જ તેને મળવા જવા નીકળ્યો. ઝુંપડાની આસપાસ કેટલાક લોકોને આમતેમ લટકતા મેં જોયા; તેમને જોઈને મને લાગ્યું કે, તેઓ પણ મારી માફક પોતાનું નસીબ જોવડાવવા આવ્યા હશે, અથવા તો પોતાના મિત્રોની સાથે તેમનાં નસીબ જાણવાને આવ્યા હશે. પણ જેઓ ઝુંપડામાંથી બહાર આવતા હતા તેમના મોંનો અહેસાસ ધણો બીહામણો થઈ ગયો હોય એમ મને માલમ પડ્યું. તેમનું નસીબ ફેરું હતું, તે જોશીએ કહેલું હોવું જોઈએ અને તેથી તેઓ સ્વાભાવિક રીતે નાસી પાસ થયા હોય તો તેમાં નવાઈ જેવું કશું નહોતું. આ લોકો બહાર આવતાની સાથે મુંગે મહોડે ને નીચી નજરે પોતાનો રસ્તો માપી જતા હતા અને તેથી તેમનાં મિત્રો પોતાની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરી શકતા નહોતા.

અંદર જવાનો મારો વારો આવ્યો. બારણાં પાસે એક વામનજી ઉભા હતા. તે અફેક જણને વારા ફરતી અંદર જવા દેતા હતા. તેમ બહારે કાઢતા હતા. જરા તેમને સાહેબજી સલામ કીધી. મને તે તરત અંદર તેડી ગયો. ઝુંપડાની અંદર, વચમાં એક ઘરડો ડોસો પલાંડીવાળીને બેઠો હતો. તેની સફેદ દાઢીના બાલ છેક પગ સુધી લગડતા હતા. તેનું મોં તેજથી ભરપૂર હતું. માથાપર આરમીનીઓની માફક નમદાની ટોપી પહેરી હતી. પણ સૌથી વિશેષ અજબજબ જેવું, તેમ જ ભયંકર તો એ હતું કે, તેની પીઠપર ત્રણ વિકરાળ સર્પો ચઢી બેઠા હતા, જેઓ દર પળે તેના બલ્લા અને માથાંપર ચઢીને ઘુંટાટા મારતા હતા. તેના મોં આગળ

એક સતરંજી પાથરવામાં આવી હતી, ત્યાં મને એસવાને ઈશારત કરવામાં આવી. મને જોડેલા જોધને, આ સર્પો એકદમ તેનાં માથાંપર ચઢી, મારી સામું ઘુંકાટા મારવા લાગ્યા. તેમની આંખો મારા તરફ ધુરંકતી હોય એમ મને લાગ્યું. તેમને જોધને હું ગભરાવા લાગ્યો, કે વખતે તેમાંથી એકાદ જણ કૂદકો મારી મને ડંસ દે, તો નશીબ જાણવાનું તો બાબુએ જ રહી જાય, પણ અઘ્ઘાટની દરધામાં હમણાં ને હમણાં પહેાંચી જાઉં! મારી ગભરામણ જોધને, નળુમીએ તરત સીસોટી વગાડી. તત્કાળ પેલા સર્પો તેની પીઠપરથી ઉતરી બાબુમાં ભરાઈ જોડા.

હવે મેં હાથ જોડી તેની સાથે વાત કરવા માંડી. “હું મારું નશીબ જાણવા આવ્યો છું. મહેરબાની કરી જે ખરું હોય તે આપ કહેશો!”

બુઢાએ મારા મોં સામું ટીકીટીકીને જોયું, પાસેનો દીવો વધાર્યો, અને મારી ઉમર અને ધંધો પૂછ્યો.

“આશરે અઢાવીશ વરસની ઉમર છે ને ધંધો તો લશ્કરી સીપાઈનો કરું છું!” મેં જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે તો કટાકટીના ધણાએ મામલા તો જોયા હશે.”

“હાથ.”

“હજી વધારે એવો વખત તારા નશીબમાં છે!”

“હા, તેમ હશે. પણ હેવર?”

“મેાન!”

“બરાબર. પણ ત્યાર પહેલાં કાંઈ ઉદય થશે કે નહીં?”

“તારી આશાઓ પરિપૂર્ણ કરવા જવામાં જ તારું મૃત્યુ થશે!”

આ વાતચિત દરમ્યાન, તેની ખાહેશ મુજબ મેં મારા બંને હાથ મારી છાતીપર આડા મૂક્યા હતા અને તે બીજું શું વધારે કહે છે, તે સાંભળવાને. હું તત્પર થઈ રહ્યો હતો. પરંતુ તે મુંગો રહેવાથી, મને વધારે પૂછવાની હીંમત થઈ. મેં પૂછ્યું: “આપે કેવી રીતે જાણ્યું કે હું અમુક કાંમોમાં રોકાયેલા જ છઉં?”

“તે હું તને કહેવાને બંધાયેલો નથી? પણ તું મને જણાવ કે તારો આપ શવે છે કે નહીં?” તેણે મને પૂછ્યું.

“હું મારા આપને જોળખતો જ નથી!”

“ન્યારે આ વીંટી તો ક્યાંથી મેળવી?”

તેના આ સવાલથી હું ઘણો વિસ્મય પામ્યો. શું આ માણસ પાસેથી મારા કુટુંબની હું ખબર મેળવી શકીશ! આ વિચારથી મારામાં નવી જ રચુર્તિ આવી. હું ટટાર થઈ ગયો. હિસાહ લયોં જન્યો. મેં જવાબ દીધા: “અરે-સાહેબ! જો અને વિશે આપ કાંઈપણ જાણતા હો તો મહેરબાની

કરીને તે જલદીથી મને કહે. જે માણસ પોતે મારાં બાપ છે એમ કહેતો હતો, તેણે મને આ વીંટી આપી છે; પરંતુ મને તે કાંઈપણ કહે, ત્યાર પહેલાં દારાની કુસ્તાનો તે ભોગ થઈ પડ્યો હતો !”

“તેનું નામ સદુલ્લાખાન હોવું જ જોઈએ !”

“હા. તે જ તે જ. ત્યારે શું આ જાતની વીંટી આખા દિલ્હમાં એક જ હતી !”

“નહીં જ !” આમ કહીને તેણે પોતાની પાસેથી એક કાચળી કાઢી, અને તેમાંથી એક વીંટી કાઢીને મને કહ્યું; “તેના જેવી જ આ બીજી.”

“અરે, ત્યારે તો હું એક જ જાતની આ ત્રીજી વીંટી જોઈ છું !”

“હે ! શું ત્યારે તે અત્યાર સૂધીમાં બે વીંટીઓ જોઈ છે ?” તે એક દમ ધાંટો પાડીને ખૂબ પાડી ઉઠ્યો.

“હા. પણ આ ત્રીજીને વિશે મને ખીલકુલ ખબર નહોતી.”

“બોલ અંચ્યા, બોલ ! યાદ કરીને મને કહે કે આના જેવી બીજી વાંદા તેં છેલ્લી વખત ક્યાં જોઈ હતી !”

“ભીલોના કિલ્લામાં, નજ્દઅલીના હાથપર.”

“અને જ્યારે તું નજ્દથી છૂટો પડ્યો, ત્યારે તે તેના હાથપર હતી !”

“હા. પણ તે વખતે તે મરી ગયો હતો !”

“અને તે જ ખરેખર ભુંડું થયું. આ વીંટીપર તેની નજર પડી ત્યાર પહેલાં તે મુવો હોત તો વધારે સારું થાત !”

“મહેરબાની કરીને બેઠ લરી રીતે આપ નહીં બોલો. આ વીંટી-ઓને લગતું જે કાંઈ ગુલ્લ હોય તે આપ જણાવો.”

“ચૂપ ! ખલાસ ! આ સર્પો હવે વધારે વખત તું ચોલશે તો તને ડંસ દેશે. સવાર પડવા આવી છે ચાલ્યો જ. કાલે મધરાત્રે તું એકલો આવજો, અને હું તને બધું જણાવીશ ! ઓ-ઓ-આ સર્પો ચઢે છે ! નાસ, નાસ, નાસ, નસાય તેમ નાશ !”

આટલું બોલતામાં તો ફરુખનો ઘેરાવો ફેલાવતા તે નાગો-કાલી નાગો, મારી સાંભા વિકાળ ઇંદ્રાટા મારતા, વિપ જવાલા વરસાવતા, તેના ખભાપર ચઢી ગયા. નજીબીએ એક સીસાટી વગાડી. પેલો વામનજી આવ્યો, અને મને જલદીથી બહાર ખેંચી ગયો. રખેને બહાર ઉભેલા કોઈ આતુર જીવડાઓ મને પૂછ પૂછ કરે, તેથી ખીલકુલ ચોંચ્યા વગર હું સડસડાટ ઝૂંપડાની બહાર જઈ દોડવા લાગ્યો. પરંતુ ચાલતાં ચાલતાં પણ તેઓ મારે વિશે વાત કરવા લાગ્યાં, તે હું સાંભળી શક્યો.

“હા ! જોયું કેની ! આને પણ પેલા સેતાને સપડાવ્યો !” એક જણ બોલ્યો.

“અરે જાણે કમરમાંથી જ ઉઠ્યો હોય, એવો અત્યારે તો એ દેખાય છે. જો તો ખરો, એ તો ઉભી પૂછડીએ જ નાસે છે!” ખીજાએ ટાપસી પૂરી.

“ખીયારો પોતાનું લવિષ્ય જાણીને ઘેલો થઈ ગયો હોય એમ લાગે છે! હા, હા ઘેલો, ઘેલાનો ખાપ!” ત્રીજાએ જણાવ્યું.

“અરે પણ એ છે કાણ?” એક જણાએ પૂછ્યું. તેનો શું જવાબ તેમને મળ્યો, તે હું સાંભળી શક્યો નહીં.

એ નજીમી કાણ હતો, તે જાણવાની મને ઘણી ચટપટી થઈ અને તે વિશે જ વીચાર કરતો કરતો હું ઘેર આવ્યો. ક્યારેને આવતી કાલે એ નજીમી પાસે પાછો જઈ અને હું કાણ છું તે જાણું, એમ મને થતા લાગ્યું. હું ઘરની અંદર દાખલ થાઉં છું, એટલામાં તો મને જોઈને સુલેમાન દોડતો કે મારી પાસે આવ્યો, અને બોલ્યો; “શુક્રે એલાહી! પેલા હુકુરની પાસેથી તમે સહીસલામત આવ્યા? અરે સાહેબ! લોકો કહે છે કે, એનામાં અને સેતાનમાં કંઈ ઝગાડો દેર નથી.”

“ચૂપ રહે ગદ્દા! મૂખાં લોકો શું સમજે? તે કેવો હોશિયાર અને લેણેલો છે, તેનો મને ખરાબર અનુભવ છે.” મેં તેને ઘડકાવ્યો.

“આપ સાહેબ ગમે તેમ કહેા, પણ લોકો તો તમારા કરતાં ઉલટું જ કહે છે. છ જણાઓ તેને મળવા ગયા હતા. તેમાંથી ત્રણ જણા તો પાછા ફરતાંની સાથે જ મરી ગયા, બે જણા મુંગા થઈ ગયા છે, અને બાકીનો એક લગભગ પાગલ બની ગયો છે.”

“લોકો ગધેડા છે, ગધેડા! મરણમાં આવે તેવા ગપ્પા ઉડાવે તેને કાણ વારે? બોદાના પેગંબર જેવો આ માણસ છે! અલ્લાહની મરજી હશે તો કાલે એને હું પ્રીથી મળીશ.”

“હું હું! શું કહ્યું સાહેબ! જરા ફરીથી વિચાર કરો. આપ ગાંડા નહીં થઈ જાઓ, ગાંડા!”

“ખામોશ! હું મારો શુલામ છે, મારે તારી સલાહ નથી જોઈતી, જતો રહે અહીંથી, અને તારું કામ સંભાળ.”

જાણે કેવોક ઉદાસ થઈ ગયો હોય એવો ચહેરો કરીને, “અલ્લાહ અલ્લાહ” કરતો સુલેમાન મારા મોં આગળથી વિદાય થયો! અને હું મારા ખીજાનાપર ઉઘવાને માટે સૂતો. પણ મને ખીજાકુલ ઉઘ આવી નહીં. હું કાણ હાઈશ, મારાં માખાપ લાઈબહેન સર્ગાવહાલાં ક્યાં હશે. જ્યારે હું ખરી વાતો જાણીશ ત્યારે મારી જીંદગીમાં સારો કે મારો કેટલો ફેરફાર થઈ જશે. આવા ને આવા વિચારમાં જ બહાણું વાળું જેમ તેમ કરીને મેં મારો દિવસ પસાર કર્યો. સુલેમાનને તો એમ જ લાગ્યું કે, હું અડધો તો ગાંડો થઈ ચૂક્યો છું, પણ મને યુશ કરવાને

હું જે કાંઈ હુકમ કરતો, તે તરત અમલવતો. પરંતુ મને કશાથી સંતોષ વળતો નહોતો. રાત પડી ત્યારે હું જવાને નીકળ્યો. મને જતો જ્ઞેષ્ઠને સુલેમાન ધ્રુજવા લાગ્યો. હું છૂવતો. પાછો પ્રરીશ કે નહીં, તેની એને ફિકર થવા માંડી. પરંતુ મને તે જતાં અટકાવવાની હીંમત કરી શક્યો નહીં; અને તેની કાંઈપણ દરકાર કર્યા વગર હું ચાલ્યો. હજી માત્ર અગીયાર વાગ્યા હતા, તેથી ઝુંપડા આગળ જઈને એક કલાક ઉભા રહેવા કરતાં જરા ગામની અંદર આમ તેમ ફરી આવવા હું નીકળ્યો. ગામના નાકા આગળ જૂદાં જૂદાં ટોળાંઓમાં લોકો ઉભા રહીને, માંહિમાંહે ધીમે ધીમે, ગંભીર મ્હોડે વાત કરતાં મને માલમ પડ્યાં. તેઓ શું વાત કરતાં હતાં, તે જાણવાની મેં દરકાર કીધી નહીં, પરંતુ તેઓ નજીમી વિશે જ વાત કરતાં હતાં, એમ મને લાગ્યું. લગભગ મધરાત થવા આવવાથી હું તે ઝુંપડા તરફ પાછો વળ્યો. નજીમમાં આવતાં એક ગામડીઓ મારી પાસે આવી મારો હાથ પકડી કહેવા લાગ્યો કે; “સેતાન પાસે નહીં જાઓ; તમારી છંદગી હાથે કરીને નહીં ચુમાવો!” મેં તરત ચુસાધી મારો હાથ પાછો ખેંચી લીધો, અને કહ્યું, “ખજારદાર હાથ ખેંચ્યો તો! દૂર રહે મારાથી.”

“અદાહને ખાતર નહીં જાઓ, અને જવું જ હોય તો એક પાંચ મીનીટ રહીને જાઓ. જો સહેજ આગળ વધ્યા તો—”

પેલો ગામડીઓ વધારે બોલે, ત્યાર પહેલાં તોપનો ગોળો ફૂટ્યો હોય એવો અવાજ થયો, અને જ્ઞેષ્ઠ જ્ઞેષ્ઠામાં તો પેલું ઝુંપડું ઉડી ગયું. ધુમાડાના ગોટેગોટ નીકળવા લાગ્યા, અને બધું રાખ રાખ થઈ ગયું. પેલા ગામડીઓ યુશાલીની ચીસો પાડવા લાગ્યા અને એટલામાં તો સુલેમાન મારી પાસે આવી, “શુક્રેખોદ” કંઠીને સામે ઉભો રહ્યો. આ બધું એટલું જલદી બની ગયું કે, મને વિચાર કરવાને વખત જ મળ્યો નહીં. સુલેમાનને જ્ઞેષ્ઠને હું તેને એકદમ પૂછવા લાગ્યો.

“અરે બોલ, આ બધું શું બન્યું?”

“સાહેબ! એ તો ગયો આસમાનમાં! ખોદાની મરજી હશે તો એને પોતાની પાસે રાખશે, નહીં તો પછી જહનમ તો એને માટે છે જ!”

“જરા સીધી રીતે બોલ. તું શું કહેવા માંગે છે?”

“મહેરયાન સાહેબ! મેં તમારી ખરેખરી નોકરી બજાવી છે. જે કાંઈ હમણાં બન્યું તેને માટે સેવક જ્ઞેષ્ઠમદાર છે. જો મેં કાંઈ કીધું નહીં હોત, તો તમારો જાન નક્કી જતો જ!”

“ઓ ગધેડા! ખરાબર બોલ. તે જ્ઞેષ્ઠીશ ક્યાં ગયો?”

“હવામાં ઉડી ગયા! ઓ પેલા વામનજી સાથે.”

પ્રકરણ ૫૯ મું.

નાસીપાસી.

સમજવાનું કાંઈ મુશ્કેલ ન હોતું. દારુગોળો ફેાડીને, તે નજીમીને તેના ઝુંપડા સાથે જ ઉરાડી દેવામાં આવ્યો હતો. તે વિચારની સાથે જ મારી આશા કેવી નષ્ટ બ્રષ્ટ થઈ ગઈ, તેના પણ મને ખ્યાલ આવ્યો. બાણે એક મોટા પર્વતપરથી મને ઓચિંતો ગળડાવી દેવામાં આવ્યો હોય એમ મને લાગ્યું. મારી આશા લંગ કરનાર સુલેમાન છે, એમ બાણતાં મારેા ગુસ્સો બેહદ વધી ગયો. બાણે તેની મુખાઈની કાંઈ હદ હતી જ નહીં, તેમ તે મને કહેવા લાગ્યો કે, “આ પ્રમાણે બુઢાને ઉરાડી મૂકવાની સલાહ ગામડીઆઓને તેણે જ આપી હતી.” તે નિર્દોષ માણસને મારી નાંખવાને માટે મેં તેને ખૂબ ગાળો દીધી, શાપ દીધો, અને આખે રસ્તે તેને મારતો મારતો ઘેર લઈ ગયો.

મારું મગજ ઢેકાણે રહ્યું નહીં. મારી મોટામાં મોટી ઉમેદ પાર પડવાનો સમય છેક નજીક આવ્યો, ત્યારે એક કમળખત અને અલણ ગુલામની મુખાઈને લીધે તે ઉમેદ કચડાઈ ગઈ. હવે મારે પોતાને વિશે પૂરતી માહિતી મેળવવાનું કાંઈ પણ સ્થાન આ દુનિયામાં રહ્યું નથી, તે બાણી હું લગલગ ગાંડો થઈ ગયો. હું એક ખૂણામાં બેસી રહ્યો. મારા વિચારો એટલા બધા ઉભરાઈ ગયા હતા કે, અશુભાત કયાં વગર છૂટકો નહોતો. મારી આ સ્થિતિ જ્ઞેધને મુરખા સુલેમાને તેા એમ જ નંકરી માન્યું કે, હું તદ્દન ગાંડો થઈ ગયો છું અને મારું મગજ ચરકી ગયું છે ! નિર્દોષ સુલેમાન ! મારી સ્થિતિ કયાંથી બાણે ! લગલગ ત્રણ ચાર કલાક સુધી તેણે પોતાનું મોઢું મને બતાવ્યું જ નહીં, બ્યારે ઘણો વખત વીતી ગયો ત્યારે મેં તેને ખૂમ પાડી, પણ કાંઈ જવાબ મળ્યો નહીં. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે, તે પણ ધરમાં નહોતો, તેમ તેનો ઘોડો પણ ત્યાં નહોતો. આથી મને અગ્નયળી લાગી કે, સહવારના પહોરમાં તે કયાં ગયો હશે. તેથી મેં આસપાસ તપાસ કરી, તો મને માલમ પડ્યું કે, મેં તેને ખુબ માર્યો તેથી તે મને ગાંડો થઈ ગયેલો સમજી આગ્રા પાછો ચાલ્યો ગયો છે.

એ ગયો તો પાપ ગયું એમ સમજી મેં મન વાળ્યું. રાતવાળી જગ્યા જ્ઞેધ આવવાનું મને મન થયું, તેથી ગામ બહાર તે કબર આગળ હું ગયો. ધૂળ, રાખ અને પથરા શિવાય બીજું કાંઈ મારી નંજરે પડ્યું નહીં. ત્યાં એક ગામડીઆને આ બનાવ કેવી રીતે બન્યો તે મેં પૂછ્યું. જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે તેનું ઝુંપડું પથરવાળી જમીનપર આવેલું હતું અને ત્યાં આગળ પુષ્કળ પોલાણ હોવાથી દારુગોળો ભરવામાં કાંઈ હરકત પડી

નહોતી. જ્યારે મધરાતે ઘરમાં તે નજીમી ભરાઈ બેસે ત્યારે તેને ઉરાડી મૂકવાનો ઠરાવ કીધો હતો. આ બંનાવ આરસી જેવો ચોખ્ખો થઈ ગયો. મારે માટે હવે કંથું જાણવાનું બાકી નહોતું. તે છતાં તે ઘરના નજીમીનું મૃત શરીર જો દગલામાંથી મળી આવે તો તે બહાર કાઢી તેને સારી રીતે દફનાવા મેં વિચાર કીધો. મેં તપાસ કરવા માંડી. પણ તે મને જડ્યું નહીં તેમાં પણ હું નાસીપાસ થયો, અને છેવટે મારે ઘેર એમને એમ પાછા ફરવું પડ્યું.

મારી આશાઓને આ એક છેલ્લો મોટો ફટકો પડ્યો હતો. મારે ઘણું જાણવાનું હતું-હું ક્યાં જનમ્યો હતો, મારાં માબાપ કોણ હતાં, સદુદ્દાખાને શા માટે મને છોકરાની માફક ઉછેરીને મોટો કીધો! નજીમ-અલી મારા સંબંધી શું જાણતો હતો અને મને તે શા માટે કહેતો નહોતો, વીંટીનો શું બેદ હતો-આ સઘળું જાણવાને માટે જો મારો પ્રાણ આપી દેવો પડે તો તે આપી દેવા હું તૈયાર હતો! પણ કમનશીબ મારા કે, હું પોતે કોણ હતો તે જાણી શકતો નહોતો.

હવે આ જગ્યાએ મારે વધારે વખત થોભવા જેવું કંથું હતું નહીં. તેથી સુખે કે દુઃખે, મારે મારી મુસાફરી આગળ ચલાવવી જ જોઈએ. દેવળાથી જયપુર માત્ર દસ ગાઉ દૂર હતું. હું ત્યાં જવા તરત નીકળી પડ્યો. સુલતાન મહામુદે મને કેટલાક કાસદો આપ્યા હતા, તેમને મેં મારી આગળ જયપુર જઈને વાટ જોવાને કહ્યું હતું, તેઓ ત્યાં હોવાને લીધે મારે ઉતરવા કરવાની કાંઈ ખાસ ખટપટ કરવી પડી નહોતી. મને ખબર મળી કે, જયસિંહ શિકારપર બીજે દિવસે જનાર છે, અને રાજ્યનાં દરેક મોટા માણસોને સાથે આવવાનું આમંત્રણ કંથું છે. મારે ખાસ હેતુ રાજને મળવાનો હતો અને તે જયપુરમાં પાર પડે એમ નહોતું, તેથી તેના રસાલાની સાથે શિકારગાહમાં જવું, અને ત્યાં તેની મુલાકાત લેવા પ્રયત્ન કરવો. બીજી સવારે જ્યારે કુચ કરવાની તૈયારી થઈ, ત્યારે હું પણ સજ્જ થઈને નીકળ્યો. મહારાજાની સ્વામી નીકળી અને રસ્તામાં જ તેમની નજર મારાપર પડી કે તરત તેઓએ મને પાસે બોલાવી અત્રે આવવાનું કારણ પૂછ્યું. મેં તેમને જણાવ્યું કે, હું બહુ જ અગત્યના કામને માટે આવ્યો છું, માટે જેમ અને તેમ જલદી મને ખાનગી મુલાકાત કરવાની તક આપવી. તેઓએ હા પાડી, અને શિકારમાં તેમની જોડે રહેવાને તેણે મને આગ્રહ કર્યો. બહુ ઉપકારની લાગણી સાથે મેં તેમનું આમંત્રણ કબુલ કર્યું અને પછી અમે આગળ વધ્યા.

લગભગ ત્રણેક કલાકમાં અમે શિકાર કરવાની જગ્યાએ આવી પહોંચ્યા. મહારાજા મોટા રસાલા સાથે આ જગ્યાએ આજે આવનાર હોવાથી

અગાઉથી મોટા પાયાપર તૈયારીઓ કરવામાં આવી હતી. શિકારીઓનાં ટોળાંઓ પશુ હાજર હતાં અને આસપાસના જંગલોમાં કંઈ કંઈ જગ્યાએ વાઘ, સિંહ, ચિત્તા વગેરે ભરાયલા છે, તેમની તેઓએ ખખટ મેળવી રાખી હતી. મહારાજાએ પોતે મનમાનતો શિકાર કર્યો, તેમ જ તેના માણસોએ પણ તેમ કરવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નહીં. આ બધા વખત હું નામદાર મહારાજાની જોડે જ રહ્યો હતો, અને તેઓ વારંવાર હસીને શિકાર કેમ ચાલે છે અને મને મઝા પડે છે કે નહીં, તે વિશે પૂછતા હતા. જે રીતે તેઓ મારી તરફ આજે વર્તતા હતા, તે જોતાં મને લાગ્યું કે મારું કામ નક્કી પાર પડશે.

શિકારનું કામ બ્યારે ખલાસ થયું, ત્યારે સાંજે સૌ પોતપોતાના તંબુમાં ગયા. મહારાજાનો વજીર અમીરખાન તરત મારી પાસે આવ્યો, અને સભ્યતાથી પોતાનાં તંબુમાં આવવા તેણે મને વિનંતિ કરી. ઘણી ખુશીથી મેં વિનંતિ સ્વીકારી. તેમની સાથે હું ગયો. અંદર બેઠા બેઠા પછી, તે મને કહેવા લાગ્યો કે, નામદાર મહારાજા, હું કયા કામ માટે આવ્યો છું અને શું કામ છે તે જાણવા માંગે છે, માટે જે કાંઈ કહેવું હોય તે જણાવો.

હું જાણતો હતો કે, અમીરખાનને ખુશામદ બહુ પસંદ હતી; તેથી તેનું કહેવું સાંભળીને મેં કહ્યું કે, “તમારા જેવા એક ઉત્તમ અને બાહોશ વજીર પાસે મારી અરજ નામંજુર થશે નહીં, અને જે માન મને તમે આજે આપો છો, તે માટે તમારો ઘણો જ ઉપકાર માનું છું.” આ શબ્દો છેક નકામા ગયા નહીં. તે સ્હેજ હસ્યો, અને પોતાનું માથું નમાવ્યું. આદ હું જે કાર્યને માટે આવ્યો હતો તે મેં એને જણાવ્યું. અમીરજીએ જે બેદરકારી બતાવી હતી, જે ઉદ્વેગથી જીવનખાનનો તેણે જન લીધો હતો, અને જે આંધળી રીતિથી તે હવે વર્તે છે, તે મેં અમીરખાનને બહુ જ સરસ રીતે કહી સંભળાવ્યું. છેવટે સુલતાન મહમુદની પોતાના દાદા માટેની કાળજી અને શાહજહાનને અંશે ઇન્સાફ અપાવવા માટેની તે કેટલી જહેમત ઉઠાવે છે તે જોતાં, શાહજહાનના વફાદાર જયપુરના મહારાજાની મદદની કેટલી જરૂર છે, તે મેં સ્પષ્ટપણે કહ્યું. મહારાજા આ વખતે જરૂર મદદ કરશે એવી અમારી આશા છે, એમ પણ મેં તેને જણાવ્યું.

“માફ કરજો, જનાબ સાદીક! તમે જે રીતે વર્તો છો તે જોઈને મને હસવું આવ્યા વગર રહેવું નથી.” તે મારી વાતો સાંભળીને હસીને કહેવા લાગ્યો. “જુઓની, મને હસવાનાં બે ત્રણ કારણો છે. પહેલાં તો તમે દારૂ માટે મદદ માંગવા આવ્યા હતા. પછી તમે મીરજીમલા માટે

આવ્યા. કયો પક્ષ ખેરો, છે કે ખોટો, તે હું કહેવા માંગતો નથી. આજે તમે સુલતાન મહમુદ તરફથી નામવર શાહજહાનને માટે અન્ને આવ્યા છો. એકવાર તમે ઔરંગઝેબની હીમાયત કરી તેને તખ્તનસિન કીધો! શાહજહાન તરફ તમે બેકદર અન્યા! હવે શાહજહાનને માટે તમે મદદ માંગવા નીકળ્યા છો અને ઔરંગઝેબ તરફ બેવકા નીવડો છો! કેમ ખરું કેની?"

અમીરખાને જે ટોણો માર્યો, તે આંખાદ માર્યો! મારું મોઢું ઉતરી ગયું. ધનસાફને ખાતર મારે કહેવું જોઈએ કે, એણે જે કાંઈ કહ્યું તે તદ્દન સત્ય હતું. પણ તેથી કાંઈ એનો ટોણો મારાથી ખમી શકાય એમ નહોતું. મારા ચહેરામાં આ પ્રમાણે તરત ફેરફાર થઈ ગયેલો જોઈને તે વાત ફેરવવા લાગ્યો. સાદીક સાહેબ! હું કાંઈ ઝીણીઝીણી વિગતો તમારી પાસે જાણવા માંગતો નથી; પણ જે કાંઈ હું જાણતો હતો તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યું. હું કાંઈ આપને ખોટું લગાડવા માંગતો નથી, પણ અમારા મહારાજ સાહેબને આ વાત સંભળીને બડી ગમત પડશે!"

તેના આ શબ્દો સંભળી મને ઘાયું જ મારું લાગ્યું. અમીરખાન મારા મોંપરથી જોઈ શક્યો કે મને ખોટું લાગ્યું છે, તેથી તેણે હવે એ વાત બંધ પાડી અને મારી ખેરઆશીયત પૂછી. આગ્રામાં હમણાં શું અવનવા બનાવો બને છે, લડાઈમાં શું શું બન્યું તે વિશે તેણે મારી સાથે ગરખાં મારવા માંડ્યાં. લડાઈ વખતે જે બહાદૂરીથી હું લડ્યો હતો તે માટે મારાં વખાણ કરવાને પણ તે ચૂક્યો નહીં. આ વાત કરવામાં મારું કાંઈ વળે એમ નહોતું. તેથી છેવટે મેં એને પૂછ્યું; "મારે સુલતાન મહમુદ પાસે મારે શું જવાબ લઈ જવો? અમે તમારી મદદની આશા રાખીએ કે નહીં?"

"હા, ખરેખર!" તે મને કહેવા લાગ્યો. "ગરખાં મારવામાં આપણું કામ તો આપણે ભૂલી જ નહીંએ છીએ. હવે જો તમે મને સાચું બોલવા દો તો, હું કહેવાની રજા લઈશ કે હાલના સંજોગો જોતાં, હું નામદાર મહારાજને તમને મદદ કરવા માટે સલાહ આપી-શકું નહીં. વળી જો વધારે કહું તો મહમુદ હજી નાદાન છે, તેની ઉમરના પ્રમાણમાં તેનામાં દુરઅંદેશી આવી નથી. તે ઉદ્ધત છે અને પોતાના આપના સર્વે ગુણો તેનામાં સમાયલા છે. આ સર્વે જોતાં, અમારે શા માટે તેને મદદ કરી, અત્યારે જે સુખ શાંતિમાં અમે બેઠા છીએ, તેમાં ખલલ પહોંચાડવી?"

"મારે કબુલ કરવું જોઈએ કે તમારા વાંધામાં ડહાપણ સમાયલું છે! કાંઈ શીકર નહીં. જો હું મારા કાર્યમાં નિષ્ફળ નીવડું તો હું દીલગીર તો થઈશ; પણ તે છતાં મેં મારી ફરજ બજાવી છે, એમ હું સમ-

જીશ, અને તેથી તમારા વાંધાઓનો સ્વાકાર કરી હું સંતોષ પકડીશ.” મેં તેને કહ્યું.

“ના, ના. આપણે તો જે મિત્ર તરીકે હજી વાત કરીએ છીએ. મહારાજા કાંઈ મારી સલાહ હમેશાં પૂછે છે એમ નથી. હું તમને મહારાજા પાસે હમણાં જ લઈ જાઉં છું. તેના મોં આગળ તમે બધી હકીકત રજુ કરો, અને છેવટનો નિર્ણય મારી સલાહ લીધા વગર તેઓ જ આપશે.”

આ પ્રમાણે કહીને તે ઉઠ્યો, અને મને સાથે લઈને મહારાજાનાં તંત્રીમાં તે ગયો. મને આગલા ઓરડામાં બેસાડીને તે મહારાજાને મારા આવવાની ખબર આપવા અંદર ગયો. ખબર આપીને તે મને બોલાવવા આવ્યો. તેની સાથે મહારાજા બેઠા હતા ત્યાં હું ગયો, અને તાજામતવાળે કરીને હું તેમની સામે બેઠો. સુલતાન મહમુદે જે પત્રો મને આપ્યા હતા તે મેં તેમના મોં આગળ રજુ કરીધા, અને મેં હુકાણામાં, પણ સુદાસર, બધી હકીકત તેમને કહી સંભળાવી.

તે જે પ્રકારનું ધ્યાન મારા કહેવાપર આપતો હતો, તેપરથી મને લાગ્યું કે, અમીરખાને મહારાજાને આગળથી ચેતાવ્યો હતો. તેથી જેવું મેં પૂરું કરીધું કે તેઓ મને કહેવા લાગ્યા; “સુલતાન મહમુદ મોટી મોટી ઘાતો કરે છે, પણ અગમ્ય જોઈને તો એ છે કે, તેમાંથી એક પણ હમણાં બને એમ નથી. સાચું પૂછો તો સ્વપ્નામાં આપણે જે જોઈએ છીએ અને મળે છે, તેવું જ સુલતાન મહમુદ પણ આપે છે. આપણે અલનસર મુન્તેકને પહેલાં પૂછી જોઈએ કે તેનો શું અભિપ્રાય છે, પછી તમને છેવટનો જવાબ આપીશું.”

“મહારાજાધિરાજ ! આપ ભૂલતા હો એમ લાગે છે. તે તો ક્યારનો તમારી રજા લઈને આપ તરફ રવાના થઈ ગયો છે ?” અમીરખાને કહ્યું,

“ત્યારે તેને તેડાવી મંગાવો; તે શું કહે છે તે આપણે પહેલાં જાણવું જોઈએ.”

“નામદાર ! માફ કરજો વચ્ચે જોણું તો. શું આપ એક આરમીનિયન નજુમી વિશે વાત કરો છો ? તે ધરડો, ઠીંગણો અને લાંબી દાઢીવાળો નહોતો ?” હું વચ્ચે જોણી ઉઠ્યો, કારણ કે મને એમ લાગ્યું કે તેઓ જે નજુમીને હું મળ્યો હતો તેને વિશે વાત કરતા હતા.

“હા, તે જ, તે જ તમને તે રસ્તામાં મળ્યો હતો ?” મહારાજાએ મને પૂછ્યું.

“હાજી. હું તમને મળ્યો હતો. પણ કહેવાને ઘણો દીવંગીર છું કે, તમે હવે તેને મળી શકશો નહીં. તે બીચારો તો જીવતગુઝીન થઈ ગયો છે !”

“શું! અલનસર મરી ગયો? તેના જેવો હોશિયાર નજુમી હવે મને ક્યાંથી મળશે! તમારી નક્કી ખાત્રી છે કે તે મરી ગયો!” મહારાજાએ પુનઃ મને પૂછ્યું.

મેં જે કાંઈ બન્યું હતું તે બધું પહેલેથી છેલ્લે સૂધી તેમને કહી સંભળાવ્યું. દારૂગોળાથી તેને દેવળામાં ઊરાડી મૂકવામાં આવેલો સાંભળીને તે ધણો ગુસ્સે થઈ ગયો. તે રાતોપીળા થઈને બોલવા લાગ્યો; “દેવળાનાં લોકોને સખત શિક્ષા કરવી જોઈએ. તેમનાં ધાતકીપણાં માટે તેમને બદલો મળવો જ જોઈએ. અમીરખાન! એક લશ્કરી દુકડી મોકલી ગુન્હેગારોને કેદ પકડી મંગાવો!”

“નામવર! આપને યાદ તો હશે કે છેલ્લા કરાર પ્રમાણે દેવળાનું ગામદું ઠાકાર જીવાસિંહના કબજામાં ગયું છે. આપણું લશ્કર ત્યાં મોકલવું તે કરાર વિરુદ્ધ થશે;” અમીરખાને જવાબ આપ્યો.

“હા, હા, બરોબર બરાબર! અને તેથી જ આ હરામખોરો કાવી જાય છે. પણ કાંઈ હરકત નહીં. તમે જીવાસિંહને એક ઠપકોનો સખત કાગળ લખો અને ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરવાનું દબાણ કરો. સાદીક, હમણાં તમે જાઓ, પછી હું તમને બોલાવીશ.”

આમ કહીને મહારાજાએ અમને બંનેને જવાને ફરમાવ્યું. અદબ કરી તેમને સલામ કરી અમે બહાર નીકળ્યા. અમીરખાને મને જણાવ્યું કે તમે આજનો દિવસ થોભી જાઓ; કાલે મહારાજાની ફરી મુલાકાત કરાવીશ. આમ કહી તે મારાથી છૂટો પડ્યો, અને હું મારા તંબુમાં આવ્યો.

મને જરા વિશ્રાંતિનો વખત મળ્યો, એટલે ફરી એકવાર ગુલાબની કબરની મુલાકાત લેવા હું ગયો. ત્યાં જઈ તેના પવિત્ર આત્માને શાંતિ આપવા મેં બંદગી કીધી; તેના મોતને માટે મેં ઘણો શોક કીધો. મારી હંદગીના આગલા બનાવો તાજ થઈ આવ્યા, અને જેમજેમ તે બનાવો યાદ આવતા ગયા, તેમ તેમ હું વધારે રડવા લાગ્યો. બે ત્રણ કલાક આ પ્રમાણે ત્યાં આગળ ગાળીને પછી હું પાછો મારા મુકામ પર આવી ચઢ્યો.

શિકાર કરવા આવેલો બધો રસાલો સાંજ પડતાં પાછો શહેરમાં જવા નીકળ્યો અને તેની સાથે હું પણ પાછો ફર્યો. મહારાજા, તેમ જ અમીરખાન પણ પાછા આવ્યા. રસ્તામાં મેં અમીરખાનને ખબર આપી કે બ્યારે મારી જરૂર પડે ત્યારે મુસાફરખાનામાં મને કહાવી મોકલવું; કારણ કે હું ત્યાં ઉતરવાનો હતો. મુસાફરખાનામાં આવીને આખી રાત બીજા મુસાફરો સાથે મેં કાઢી. અલનસરના મોત વિશે જ તેઓ પાત કથાં કરતા હતા, અને સવાર પડતા સૂધીમાં તો સાદીકના નોકરે જ

અલનસરને મારી નાંખાવ્યો હતો, તે વાત બધે ફેલાઈ ગઈ. આજે પણ અમીરખાનનું તેડું નહીં આવવાથી, મેં આખો દિવસ એમને એમ પસાર કરીધો. પણ મારા લય વચ્ચે મને માલમ પડ્યું કે, સુલેમાનની વાત તો એક દિવસમાં ઠેઠ દરબાર સૂધી પહોંચી ગઈ હતી અને તેથી બનવા જોગ હતું કે મહારાજા મારાપર પણ ગુસ્સે થાય.

ત્રીજે દિવસે સવારનો પહોર થતાં અમીરખાનનો માણસ મારી પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે, વજીર સાહેબ અત્યારે તમને મળવા માંગે છે, અને જો તમે આવો તો મહારાજાની આજે સુલાકાત થઈ શકશે. હું તરત જ તેની સાથે અમીરખાનને ઘેર ગયો. તે મારી વાટ જ જોતો હતો. જોવા હું આવી પહોંચ્યો કે તરત મને તે મહેલમાં તેડી ગયો. અમારા આવવાની મહારાજાને આગળથી ખબર આપવામાં આવી હતી, તેથી કાંઈપણ વિલંબ વગર અમે તેની પાસે હાજર થઈ શક્યા.

અમીરખાને, સુલતાન મહમુદે મારી સાથે મોકલાવેલા પત્રો ફરીથી મહારાજા સન્મુખ રજુ કર્યા અને મારા તરફથી જોણે છેવટનો નિર્ણય માંગ્યો. મહારાજા તે પત્રો ફરીથી જોઈ ગયા, અને પછી ગંભીર મ્હોડે મને કહેવા લાગ્યા; “ત્યારે તમે મારા જવાબની રાહ જુઓ છો કેમ? પણ અમારા અલનસરના મોત વિશે અમારે કાનો ઉપકાર માનવો, તે જરા જણાવશો?”

તે મરડાટમાં બોલ્યો. મારો જે લય હતો તે ખરો પડ્યો મેં જવાબ આપ્યો કે; “નામવર મહારાજાધિરાજ! એના મોતનું કારણ હું નથી, જેટલી મારે તેમની જરૂર હતી તેટલી બીજા કોઈને નહોતી, એમ કહેવાની હું હીંમત ધરું છું.”

“એમ કે! ત્યારે તમારા નોકરે ગામડીયાઓને ઉશ્કેરીને અલનસરને કેમ મારી નાંખવો તેરસ્તો બતાવ્યો હતો કે નહીં? બોલો, આ સાચું છે કે નહીં?” તે મને પૂછવા લાગ્યો.

“અલબત્ત, હશે! તે ખરું છે. ખરી વિગત હું જાણતો નથી. પણ તેને માટે મેં એને સખત શિક્ષા પણ કરીધી છે. જો મારા હાથમાં સત્તા હોત, તો હું તેનું ડોકું જ ઉડાવી દેતે!” મેં તેને જવાબ આપ્યો.

“લલે તે ગમે તેમ હોય!” મહારાજા જોણે ઘણા જ ગુસ્સે થઈ ગયા હોય એમ મને કહેવા લાગ્યા. “પણ ત્યારે તમે બાદશાહી કામપર એક એલચી તરીકે આવો છો, ત્યારે તમારા રસાલામાં લાયક માણસોને જ લાવવાની તમારી ફરજ હતી. મને સમજ પડતી નથી કે, મહમુદે તમારા જેવા ઓછા વિશ્વાસપાત્ર માણસને આવી રીતે શા માટે એલચી તરીકે અમારી દરબારમાં મોકલ્યા છે? તમારો પેગામ અમને પુગ્યો છે. તમારું કામ

અમને કાંઈ ઉદાપણુ લઈ લાગતું નથી. માટે તમને છેવટનો જવાબ આપવામાં આવે છે કે, જો સુલતાન મહમુદ આવીરીતે બીજી વખત અમારું અપમાન કરશે તો તેમના પિતાને તે વિશે તરત ખબર આપવામાં આવશે !”

હું કશે જવાબ આપી શક્યો નહીં. મારી જીભ ઉપડી નહી. મારા કાર્યમાં મને આગળની માફક નિષ્ફળતા મળી. દુઃખી દીલથી મહારાજા અને અમીરખાનને સલામ કરી હું મહેલમાંથી ચાલી આવ્યો. મુસાફરખાનામાં આવી મારો સામાનસુમન બંધાવી કરી હું જયપુરને છેલ્લી સલામ કરી, બીજી દરબારોમાં જવા નીકળી પડ્યો.

પ્રકરણ ૬૦ મું.

કીર્તિપર હુલો.

જયપુરથી હું નસીરાબાદ, અજમેર અને નીમચ ગયો દરેક ટુકાણે મને જયપુર કરતાં વધારે ફતેહ મળી. રજપૂતાનામાં કેટલાક ઠાકોરોને હું મળ્યો, અને તેઓએ પણ મને મદદ કરવા વચન આપ્યું. કેટલાકોને મેં પૈસાની લાલચ આપી, અને કેટલાકો, જેઓ મોગલાઈની ઝુંસરીમાં હતા, તેમને સ્વતંત્રતા અપાવવાનું મેં વચન આપ્યું. આ પ્રમાણે અનેક યુક્તિઓ કરી, રજપૂતોમાંથી ધણાખરાઓ પાસેથી સુલતાન મહમુદને મદદ કરવા વચન લીધાં. સુલતાને મારી સાથે કેટલાક કાસદોને મોકલ્યા હતા, તેમની મારફતે હું દરેક પ્રકારની વીગતોની શાહજાદાને ખબર આપતો રહ્યો. જ્યારે એને એમ લાગ્યું કે, હવે વધુ મદદ મળી શકે એમ નથી, તેમ જ નકામો વખત ખોવો એ ઉદાપણુ લઈું નથી; ત્યારે તેણે મને પાછા ફરવાનો હુકમ કીધો. હું તરત મારા નાના રસાલાને લઈને ડુંગરગંજ પાછો આવેવા નીકળી પડ્યો.

મોડી રાતે અમે ડુંગરગંજ આવી પહોંચ્યા. “ઈન્સાફ” શબ્દના અવાજથી અમારો આવકાર થયો. ફરી એકવાર જૂના મિત્રોની વચ્ચે હું આવી ઉભો રહ્યો. હું કયે દિવસે આવનારો છું એવી કોઈને ખબર ન હોતી, તેથી તેઓ મને આગિતો આવેલો જોઈને ખુશી થઈ ગયા. વાઘ થઈને આવ્યો કે બકરી થઈને, એમ બધા મને પૂછવા લાગ્યા. પણ મહમુદને મહું, ત્યાં સુધી મુંગા રહેવું બહેતર છે, એમ ધારી મેં કોઈને પણ ખુલાસો કીધો નહીં.

ફક્ત બાકરબલી સાથે તે સંબંધી વાત કરવાનું મેં યોગ્ય ધાર્યું. બાકરબલી હજુ તદ્દન સારો થયો નહોતો. કુલુમ સાથેની લડાઈની અસર તેના શરીરપર હજુ માલમ પડતી હતી. તે છતાં પણ તે હરી

પ્રરી શકતો હતો, અને મને જોઈને તે ઘણો જ ખુશી થયો. તેમ જ મારા ખાનપાન માટે મનમાનતી ગોઠવણો તેણે તરત કરાવી.

“સાદીક, સારે નસીળે તું આજે રાત્રે અહીં આવ્યો છે. મહમુદને મળવા માટે તારે ખોટી થયું પડશે નહીં. તે આજ રાત્રે અહીં આવનાર છે, એટલે તારે એની સાથે જલદીથી ખુલાસો થશે. આપણી યોજનાઓ હવે પરિપૂર્ણ થવા આવી છે. તારા કામથી તે ખુશી થયો છે, પણ જયપુરમાં તે ઘોંટાળો કીધો તે માટે એ બખડતો હતો. તેને એ બાબતમાં બરાબર ખુલાસો આપવા તૈયાર રહેજે.”

શેરને જે કાંઈ અગત્યનું હતું, તે મેં કહી સંભળાવ્યું. પણ સુલેમાનની મુખાઈની વાત કહીને, મારી હાંસી કરાવવી, તે મને દીક લાગ્યું નહીં, તેથી તે વાત મેં પડતી મૂકી. બધી વાત થઈ રહ્યા પછી, શાહબંદાની આવવાની વાટ જોતા અમે બેસી રહ્યા.

બરાબર મધરાત થઈ ત્યારે મુલતાન મહમુદ આવી પહોંચ્યો, અને મને જોતાંની સાથે ભેટી પડ્યો, અને જયપુર શિવાય બીજે સધળે મેં જે પ્રતેહ મેળવી હતી, તે માટે મને તે મુબારકબાદી આપવા લાગ્યો. મેં તેને મ્હોંડે દરેકે દરેક વાત કહી સંભળાવી. સુલેમાનની મુખાઈ અને અલનસરનો હેવાલ પણ મેં બાકી રાખ્યો નહીં. સુલેમાનની વાત સાંભળી તે બાપડાને તે લ્યાનતપર લ્યાનત આપવા લાગ્યો.

“હા, પણ તેમાં સુલેમાનનો જ બધો વાંક નહોતો. મહારાજને હું મળવા ગયો ત્યાર પહેલાં અમીરખાને જ મને કહ્યું હતું કે, હું મહારાજને તમને મદદ કરવા સલાહ આપી શકું એમ નથી. અમીરખાને જે કળ ફેરવી, તેને લીધે જ આપણે નિષ્પ્રજ નીવડ્યા છીએ!” મેં સુલેમાનનો બચાવ કરતાં કહ્યું.

“પણ જો અલનસર જીવતો રહ્યો હોત, અને આપણને મદદ કરવાને એણે મહારાજને સલાહ આપી હોત, તો શું એ બનવાજોગ નહોતું કે, મહારાજ આપણા પક્ષમાં આવત? રાજા, અમીરખાનની સલાહને ખાડીમાં નાંખતે! ચાલો, હશે, આટલા માટે દિલગીર થઈને આપણે હાથ જોડી બેસી રહેવું જોઈએ નહીં. મેં ચૌદ હજાર માણસની ગોઠવણ કરી છે અને જો કે મારા બાપના લશ્કર કરતાં બહુ ઓછા છે, પરંતુ જો આગ્રિતો હુમલો કરીએ તો જરૂર આપણે ફાવી શકીએ;” તે મને કહેવા લાગ્યો.

“ખરું, પણ મને તો બીક લાગે છે કે, આગ્રિતો હુમલો કરવાનો વખત જ આપણને મળી શકશે નહીં. ચૌદ હજાર તલવાર આપણી થઈ શકશે, પણ ચૌદ હજાર જીભ આપણી રહી શકશે નહીં. બધા કાંઈ આપણા મિત્ર થઈ રહેશે એવી ખાત્રી નથી!” મને જે ખરું લાગ્યું તે મેં જણાવ્યું.

“મારી તો જીવી સલાહ છે કે, હમણાં રમઝાન મહિનો ખેટો છે એટલે દીક્ષીનો કિલ્લો હાથ કરવામાં બહુ મહેનત પડશે નહીં. આપણે માણસો આળસુ થઈ જાય છે. હવે તેમને જલદી કામ સોંપવું જોઈએ; આકરઅલીએ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો.

મહમુદે જણાવ્યું કે; “હા, એ વિચાર પણ મને ઠીક લાગે છે. આપણે એ જ ઠરાવ પર આવીએ. સાદીક, તું બધા રાજાઓને કાગળથી ખબર આપ કે, તેઓએ જે વચન આપ્યાં હતાં તે હવે પાળે. તેઓએ પોતાનાં લશ્કરને શુપસુપ રીતે દીક્ષી રવાના કરી દેવાં, અને જ્યારે તેઓ અહીં આવી પહોંચશે, ત્યારે મારા લશ્કરમાં તેમને ભેળી દઇને કિલ્લો સર કરવા કોશિશ કરીશ અને આકરઅલી ! તારે તારા લશ્કરને શહેરની આસપાસ, તેમ જ દરેક દરવાજા આગળ ગોઠવી દેવું, અને મારા આપના બહારના લશ્કરને અંદર આવતાં અટકાવવું. સાદીક, તું તો મારી પાસે જ રહેજે. જોવા હું મહેલમાં દાખલ થાઉં કે તરત તારે મારી પાછળ આવવું. મારા દાદા તને સારી પેટુમ ઝોળાએ છે અને મારી સાથે તું પણ તેમની પાસે હાજર રહેશે તો તેમને પણ હીંમત આવશે. તારે તેમની સંભાળ રાખવી.”

અમે ત્રણ જણાએ લડાઇને માટે ઉપર પ્રમાણે સુક્તિ રચી. બીજા અમલદારોને પણ તેમને લાયક કામ સોંપ્યાં. રજપૂતાનામાં કેટલેક કેકણે એ કાગળ લખ્યાં, અને લાંથી થોડાક રજપૂત સીપાઇઓ આવી પહોંચ્યા. તે દરમ્યાનમાં સુલતાન મહમુદે અસાધારણ ઝડપથી શુપસુપપણે પોતાનું કામ ધણું આગળ વધારી દીધું. તેને જ્યની સંપૂર્ણ આશા હતી અને, જે પ્રકારે એણે લડાઇની સુક્તિઓ રચી હતી તે જોતાં, અણુધાર્યા હુમલામાં નક્કી ફતેહ મળે એમ મને લાગ્યું. પરંતુ મને ભય-શંકા થતા હતા કે, રખેને આપણામાંથી કોઈ ફૂટે, અને છેલ્લી ઘડીએ તરાપાને હુખાવી મારે !

“શું તમારી ખાત્રી છે કે, મહેલના દરવાજા તમારે માટે ખુલા કરવામાં આવશે જ ?” જ્યારે શાહજહાં મને મળ્યો ત્યારે મેં એને પૂછ્યું.

“હા, હા હું મારી સાથે સોનાની કુંચી લઈ જનાર છું. જીવી મારી વાટ જોતી લાં ઉભી રહેશે, અને જેવી પેલી કુંચી જોશે કે તરત દરવાજા ઉઘડાવી દેશે. એકવાર દરવાજા ઉઘડ્યા કે પછી મહેલ આપણો જ છે;” તે મને કહેવા લાગ્યો.

મેં જવાબ આપ્યો નહીં, પણ જ્યાં નૂરમહાલ પર સંપૂર્ણ ભરોસો રાખવામાં આવતો હતો, લાં ફતેહ મળે એ મને બહુ શક ભર્યું લાગ્યું ! તે વિશ્વાસ લાયક સ્ત્રી નહોતી. પણ શાહજહાંને કહેવાથી તે મારું કહ્યું સાને એમ મને લાગ્યું નહીં, તેથી હું શાંત રહ્યો અને મારી ફરજ બરાબર બજાવવી, એટલો જ મેં ઠરાવ કર્યો.

જેવું રજપૂતોનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું, એટલે અમે પણ ખુલ્લી રીતે ડુંગરજંગલમાંથી બહાર પડ્યા. બંને લશ્કર ભેગાં થતાં દીક્ષીના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યાં. ઔરંગઝેબને હુલ્લડની ખખર પડી, તાબડોલ પોતાનાં લશ્કરને બહાર કાઢવાનો હુકમ કાઢ્યો, પણ ચાર પહેલાં તો આકરબલીએ શહેર બહારનાં લશ્કરપર ઓચિંતો હુમલો કરી, તેમને સામા થતા અટકાવ્યા. નાની ઝપાઝપી થતાં તેમાં કેટલાક ધાયલ થયા, ચણાકો કેદ થઈ ગયા ! પણ આકરબલીની ચાલાકીથી અમે શહેરની અંદર સહેલાઈથી દાખલ થઈ શક્યા. અમે સીધા મહેલ તરફ દોડ્યા. સુલતાન મહમુદ પોતાના લશ્કરને લઈને સૌથી આગળ જતો હતો. મહેલના દરવાજાપર આવી ચાર ટકેરા ટોકતાંની સાથે જ નૂરમહાલ હાજર થઈ અને દરવાજા ઉઘાડી દેવા હુકમ કર્યો. તરત જ મહમુદે નૂરમહાલને જે લાખ રૂપિયા તેના કામ બદલ આપી દેવા કહ્યું. મહમુદે પોતાનો થોડો અંદર દપટાવ્યો, તેની પાછળ તેના અંગરક્ષકો દોડ્યા અને જેવો હું ધસવા જાઉં છું કે તરત પેલી નૂરમહાલ કે, જે આ બધા વખત આજુએ ઉભી રહીને બધું જોયા કરતી હતી, તેણે દરવાજા બંધ કરી દેવા ઇશારત કીધી—મેં તેને ઇશારત કરતાં જોઈ, તેથી હું પાછો હાથ્યો.

ઔરંગઝેબનું લશ્કર અમારી ચારેમેર ફેલાઈ ગયું. હાથોહાથની ઝપાઝપી શરૂ થઈ અને મારો મારોની ઝૂમ વ્યાપી ગઈ. હવે અમારા લશ્કરને બચવાનો અથવા તો પાછા હાંવાનો માર્ગ દેખાતો નહોતો. જેવી દગાની ઝૂમ પડી કે, તરત આકરને દરવાજા બહાર ખખર આપવામાં આવી. માત્ર થોડાક આદમી દરવાજાપર રાખી, તે આકીનું લશ્કર લઈ અમને મદદ કરવા દોડી આવ્યો. રજપૂત સીપાઈઓએ આ વખતે પોતાનું ખરું પાણી બતાવી આપ્યું. અત્યારે તેઓ મરણીયા થઈને લડતા હતા. પણ ધીમે ધીમે અમારા આદમીઓ ટપોટપ પડવા લાગ્યા. અમારી ધારણાથી ઉલટી રીતે ઔરંગઝેબનું પૂરેપૂરું લશ્કર જાણે લડાઈને માટે તૈયાર જ હતું, તેવી રીતે અમારાપર તૂટી પડ્યું ! હવે અમારે પણ નાસવા વગર છૂટકો નહોતો. જેમ હું નાસવાનો પ્રયત્ન કરું, તેમ પકડો ! પકડો ! સાદીકને પકડોની ઝૂમ સંભળાવા લાગી. મારી આત્રી હતી કે, હું પકડાયા વગર રહીશ નહીં. હું એકલો આટલા બધાની સામે કેવી રીતે ટકી શકું ? આજનાં કારસ્થાનો પેલી રાંડ નૂરમહાલનાં જ હતાં. તેણી જ મને પકડાવવા માંગતી હતી. મને અંદર દાખલ થતાં જોઈને જ તેણે દરવાજા બંધ કરવા ઇશારત કીધી. પણ નસીબ જોગે તે દેવાય ચાર પહેલાં હું પાછો હટી ગયો અને પોતાની ભૂલ જોઈને જ તેણે મને પકડવા ઝૂમ મારી. જો હું પકડાયો તો નફી મારું ખૂન ઘશે, એમાં મને ખીલકુલ શક રહ્યો નહીં.

હું નાસતો હતો, મને પકડવાને ખીજાઓ પાણુ દોડતો હતા, મારો ઘોડો કપાઈ ગયો હતો, હાથમાં છૂટી તરવાર લઈને મારી વચ્ચે આવતાં માણસોપર છૂટથી તેનો ઉપયોગ કરતો કરતો હું આગળ વધતો હતો. મને પકડવાને જે જૂઓ પાડવામાં આવતી હતી, તેથી હું લગ-લગ બહેરો થઈ ગયો હતો. એટલામાં બાકરઅલી મારી નજરે પડ્યો, અને મને બચાવવાને તે મારી તરફ દોડ્યો. “ઇ-સાફ” શબ્દ બોલતાંની સાથે તેણે મારું કાંડું પકડ્યું, અને બોલ્યો, “સાદીક! ગલરા નહીં. તેઓ તને પકડી શકશે નહીં.” આટલું એ બોલે છે, એટલામાં તો એની પીઠ પાછળ એક તલવાર ખંચાઈ, અને જો મેં જોયું નહીં હોત તો એના રામ રમી જ ગયા હોત. પાણુ મારી તરવારથી તેને પડતાં અટકાવી ને પેલાનું જ કાંડું ધડથી છૂટું કરી નાંખ્યું. બાકરે શું બન્યું તે તરત જોયું, અને કહ્યું, “સાદીક! નાસ! રમત રમાઈ ચૂકી છે. આપણું મોત નજીકમાં છે!”

જેમ તેમ કરતાં અમે એક ખીજાનો હાથ પકડીને જીવ લઈને નાસવા લાગ્યા. સારે નશીબે દરવાજાપરના ચોકીવાનોને બાકરે પહેલાંથી કેદ કરી રાખ્યા હતા, તેમને ઔરંગઝેબનાં માણસોએ હજી છોડ્યા નહોતા, તેને લીધે શહેરની બહાર અમને નાંસવાનું બારી પડ્યું નહીં. મહાજમ રાત ધુધરા ધમકાવતી હતી! રસ્તો સૂઝતો નહોતો, તે છતાં પકડાવાની ધારતીને લીધે અમારે આડે અવળે રસ્તેથી અથવા તો ખુલા મેદાનમાં, જે રસ્તો જજો ત્યાંથી જવાનું હતું. અમે કોઈ સલામત જગ્યાએ છૂપાઈ રહેવા માંગતા હતા, પણ અમારે કમનશીબે અમને તેવી કોઈ જગો હાથ લાગતી નહોતી. છેવટે ઘીચ ઝાડીઓવાળા જંગલમાં થઈને અમે જતા હતા, ત્યારે એક મોટું ઝાડ અમારા ભરાઈ રહેવાને માટે દીક જણાયું. તેમાં પણ અમારી ઉમેદ પાર પડી નહીં. ઝાડપર જો બેઠા હોત તો નિશ્ચય અમે સાલમ પડી જતો. એમ અમને લાગ્યું, અને તેથી આગળ જવું વધારે ડાહપણ ભરેલું ગણી. અમે આગળ ચાલવા લાગ્યા. અમને લાગ્યું કે, રાત ઘણી વહી ગઈ છે, અને અમારી પાછળ કોઈ આવતું હોય એમ અમને લાગ્યું નહીં, તેથી અમે હવે સહેજ છૂટકારાનો દમ ખંચ્યો. હવે બાકર-અલી ખુલાસાથી મારી સાથે લડાઈ સંબંધી વાત કરવા લાગ્યો.

“આ બધું કેમ બન્યું? આપણે કેવી રીતે હારી ગયા અને શાહ-ખાનનું શું થયું?”

“આ બંધાનો,” મેં જવાબ આપ્યો; “માત્ર એક જ જવાબ છે. રાંડ નૂરમહાલનાં કારસ્થાન.”

“હૈ! તું શું કહે છે! તે રંડાએ શું દગો દીધો?”

“હા, હા. જ્યારથી બધો વિશ્વાસ નૂરમહાલપર રાખવામાં આવ્યો

ત્યારથી મને તો લય હતો, કે તે હરામખંદી આપણને દગો દેશે. મારી તો ખાત્રી જ છે કે, આ દુનિયામાં એનો જેવી પોષિષઃ સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ કરવો નહીં. જો કીધો, તો મુઆ !”

“ત્યારે તું એને ઓળખે છે ?”

“અરે, જો એની સાથે મને ઓળખ જ પડી નહીં હોત તો આજે હું કેવો મુખી હોત ! બાકરઅલી ! તમે કંપના પણ કરી શકશો નહીં કે, એને લીધે મારાપર શું શું વિપત્તિઓ આવી પડી હતી.”

“કાંઈ ઇસ્કમાં પડ્યો હશે !”

“ના—ના ! હું તો એને બહુ ધિક્કારું છું. અને તેને લીધે જ તે મારા પર વેર લેવા તલખ્યા કરે છે. મારા નેકદોસ્ત ! હું કહું તે તમે નક્કી માનજો કે આજે જો દગો થયો છે, તે ખુદ મને પકડવાને માટે જ. મુલતાન મહમુદ ગાદીએ આવે કે નહીં આવે, તેની દરકાર એને કાંઈ ન હોતી, પણ મહમુદને મદદ આપવાની થાપમાં તે મને પકડી શકશે ને વેર લેવાશે ! પરંતુ એણે ઉતાવળ કરી દરવાજા બંધ કરવા હુકમ આપ્યો, અને તેમાં હું અંદર જતો બચી ગયો !”

આ પ્રમાણે કહીને મહેલ આગળ બાકર આંવી પહોંચ્યો ત્યારપહેલાં જો કાંઈ બન્યું હતું, તે બધું મેં એને કહી સંભળાવ્યું. મહમુદને માટે જો ચિંતા મને થતી હતી, તે બાકરઅલીને પણ થતી હતી. મહેલની અંદરથી એને નાંસવાનો લાગ રહ્યો ન હોતો. તે જરૂર કેદ પકડાયો હશે, અને હવે કમકમાટ લયોં તેનો અંત આવશે એમ અમે ધારવા લાગ્યા.

“અરે બહુ જ ખોટું થશે,” તે મને કહેવા લાગ્યો. “તેને પુસ્ત આપીને ધીમે, પણ મક્કમપણે મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.”

“હું પણ તેમ જ ધારું છું. નસીબ એનું ! પણ ખોલો, હવે આપણે કઈ બાજુએ વળવું !” મેં તેને પૂછ્યું.

“અબલત, હુંગરગંજમાં તો નહીં જ. દુસ્મનોએ તે જગ્યા શોધી કાઢેલી હોવી જોઈએ, નહીં તો તેઓ જલદીથી શોધી કાઢશે. આપણે રજપૂતાનામાં જઈએ ?”

“અરે ! તે તો વધારે ખુરું. આટલા બધા રજપૂત સીપાઇઓને હું લઈ આવ્યો, તેઓ માર્યા ગયા, અને હવે શું મોટું લખને લાં જરૂં ?”

“એ પણ ખરું. ચાલો, આગળ તો જઈએ. રક્ષણ મળે એવી જગો આપણે શોધી કાઢવી જોઈએ.”

શેરે આ પ્રમાણે કહ્યું, અને અમે આગળ વધ્યા.

પ્રકરણ ૬૧ મું.

અમારી પૂંઠ.

મારામાં આગળ ચાલવાની શક્તિ નહોતી. હું થાકી ગયો હતો, મને ધા લાગ્યા હતા. ધામાં હવે કળતર થતી હતી. બાકરઅલીની પણ મારા જેવી જ અવસ્થા હતી. કુલુમબેગ સાથની ઝપાઝપીમાંથી તે પૂરેપૂરે સાંજે થાય ત્યાર પહેલાં તેને આ લડાઈમાં અપલાવવું પડ્યું હતું, અને તેથી તે વધારે શ્રમિત થઈ ગયો હતો. ખેંચાયું ત્યાં લગી ખેંચી અમે આગળ વધ્યા, પણ છેવટે બાકર ઓચિંતો એક ઝાડ આવતાં તેની નીચે ઘેસી ગયો. અમારી સ્થિતિ આ વખતે ઘણી કપરી હતી. કાંઈ જગોએ જો જુપાઈ નહીં જઈએ, તો પકડાવાની અમને દરેક પળે ધારતી હતી. અમને બંનેને કાંઈપણ ઓળખી શકે એમ ન હતું; તેમ જ ઔરંગઝેબે અમને પકડવાને માણસો મોકલેલા હોવા જ જોઈએ અને તેઓ દરેક ટુકાણે શોધ ઓળ કરતા હશે એમ અમને લાગ્યું. મોતનો વિચાર મનમાં આવતાં, અમને ધુજરી છૂટી ! ક્યાં નાસવું તેની અમને સમજ પડી નહીં.

એટલામાં કમનશીએ ઘોડાઓની ખરીતો અવાજ અમારે કાને અથડાયો. પહેલાં તો ઓટા લાણુકારા છે, એમ સમજી અમે મનમાંથી લય દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીશો, પણ દુર્ભાગ્યે અમે ફરીથી તે અવાજ પાસે ને પાસે આવતો સાંભળ્યો. અમારી ખાત્રી થઈ કે, દુશ્મનો આવી ચઢ્યા છે. આ ઘડીએ હવે નાસી છૂટવાનો બીલકુલ લાગ નહોતો. અમે એક બીજાના સાથે જોવા લાગ્યા. બાકર વિચાર કરી બોલી ઉઠ્યો; “નફી ! નફી ! દુશ્મનો છે, હવે માત્ર એક જ રસ્તો રહ્યો છે. આ ઝાડ પર આપણે ચઢી જવું જોઈએ. ડાળીઓ અને પાંતરા પુષ્કળ છે, એટલે સંતાવાને હરકત નથી.”

આટલું કહીને તે તો ઉભો થયો, અને પોતાનું બધું જોર વાપરીને તેના થડ પર ચઢવા લાગ્યો. જોવાર તો તે નીચે પટકાઈ પડ્યો. ઘોડાઓનો અવાજ હવે મોટો થતો ગયો. તેમ તેમ અમારી ગલરામણ વધવા લાગી. મે તરત જ મારી તંલવાર કાઢી, અને તેની અણીથી થડમાં મોટું કાણું પાડ્યું, તેમાં આંગળાં ભેરવી બાકર ઝાડ પર ચઢી ગયો. તેના પછી હું પણ ઉપર ચઢવા લાગ્યો, અને જો બાકરે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો નહીં હોત તો મારાથી ચઢી શકતો નહીં.

ઉપર ચઢ્યા પછી આશરે આઠ દસ પળ વીતી કે, તરત પેલા ઘોડેસ્વારો જંગલમાં દાખલ થયા. ચારે બાજુ તપાસતા તપાસતા તેઓ અમારા ઝાડની નજીક આવી પહોંચ્યા.

રખેને તેઓ અમને પકડી કાઢશે, એવા મનમાં ગલરાટ ને ચુંથણા થવા લાગ્યા ! મેં ધીમેથી મારા સાથીને પૂછ્યું; “તેઓ ઝાડમાં કાણા પડેલા જોઈને સમજી નહીં જાય કે, કોઈએ ઉપર ચઢવાને પગથીઆં બનાવ્યાં હશે ? જો તેમ થયું તો, નક્કી આપણે પકડાઈ જઈશું !”

“નશીબમાં હશે તે થશે, જોદાને યાદ કર કે તે આપણને બચાવે ! પણ તેઓ આપણને જીવતા પકડી શકશે નહીં.”

“અલખત, હું પણ તે જ માંગું છું. દારા અથવા તો શીકુહતી માફક હું મરવા માંગતો નથી. કેદ પકડાઈ ત્યાર પહેલાં હું મારો અંત લાવીશ,” મેં તેને ટેકા આપતાં કહ્યું.

“હવે ચૂપ રહે, જો તેઓ આપણી નીચે જ આવીને ઘોડા છોડશે એમ લાગે છે.”

તેઓ અમારા ઝાડ નીચે આવીને ઘોડાપરથી ઉતર્યા. તેઓ પાંચ જણા હતા. તેઓમાંના એક જણ બોલવા લાગ્યો; “તે લોકો નક્કી આ જંગલમાં આવેલા હોવા જોઈએ. માટે આપણામાંથી ત્રણ જણા આસપાસ જોઈ આવો કે તેઓ કોઈ જગ્યાએ લરાઈ તો રહ્યા નથી. બે જણા ઘોડી કરવાને અહીં બેસશે. જો તેઓ હજી આવ્યા નહીં હોય, તો નિશ્ચય તેઓ અહીં આવશે. તેમ બનશે તો, આપણે તેમને સહેલાઈથી પકડીશું !”

“હીક, પણ યાદ રાખજો કે, તેમને જીવતા પકડવાનું આપણને ફરમાન છે !” બીજો બોલ્યો.

આટલું કહીને તેમાંના ત્રણ જણા બીજી બાજુએ તપાસ કરવાને નીકળી પડ્યાં. બાકીના બે જણા ઘોડાને બાજુમાં બાંધી, જમીનપર લાંબા પગ નાંખીને બેઠા. “અરે યાર ! શાહનશા મહમુદે પણ કેવી ઉદ્ધતાઈ કીધી !” એક જણ બોલ્યો.

બીજાએ જવાબ આપ્યો; “ખરેખર બડો હુમક !”

“તે ગમે તેમ હો;” પહેલો કહેવા લાગ્યો. “પણ જો જીવીએ દગો કરીને બાદશાહ સલામતને આગળથી ખબર આપી નહીં હોત તે મહમુદ કાવી પણ જતે.”

“અરે એ દુકિતએ તો હીક વેપાર માંડ્યો છે ને, યાર ! મહેલના દરવાજાં ઉઘાડવા બદલ મહમુદ પાસેથી બે લાખ રૂપીઆ લીધા અને તેને ફસાવી દેવા બદલ શાહનશાહ પાસેથી એક લાખ લીધા ! હજી તો એ ધરાઈ નથી. બાદશાહના કાન કોણ જાણે કેવી રીતે એણે ભંભેયાં છે કે ઓરંગઝેબ પણ તેની સાથે ‘બસ સાદીકને જ પકડી લાવ’નો પોકાર કરવા બેઠો છે. જોદા માણસ ઉસમેં કયા ભેદ હોયગા.”

“જો એમાં મોટો ભેદ હશે તો આપણને વળી મોટું ઇનામ મળશે. એમાં નવાઈ શું! અરે—પણ તને યાદ છે કે, મહમુદ સામે આવ્યો અને ઔરંગઝેબે તેનાં પર કરડી નંજર નાંખી, તે વખતે શાહજહાંનું મોઢું કેવું થયું હતું?”

“જાણે મરી ગયલો કુતરો! મૂર્ખાએ એક સ્ત્રીના પર વિશ્વાસ રાખ્યો! રાજકાળના કામ—કપટને પ્રપંચ! તેમાં પણ વળી આપ દીકરાની લડાઈ! એક રંડાના પર તે વિશ્વાસ રખાય!”

“હા, હું પણ તેમ માનું છું, પણ વાતમાં ને વાતમાં આપણે શિકાર નહીં બૂલીએ. બાકરને પણ પકડવાનો છે.”

“અરે એ લોકો કદી નાસ્તી શકતે નહીં, પણ દરવાજાના ચોકી-વાળાઓને પહેલાંથી કેદ પકડવામાં એ લોકોએ પણ ઠીક હોશિયારી બતાવી! હું અજબપણ થાઉં છું કે, તે લોકો કેમ આટલી સહેલાઈથી બાકરને તાળે થઈ ગયા.”

“મહમુદના નામથી તે લોકોને તાળે થવાનું કહ્યું અને દગો થવાનો છે તેની આ લોકોને બીલકુલ ખબર નહોતી, એટલે તે બીચારાઓ સામે કેવી રીતે થાય?”

“ઠીક. બાકરચલી પણ ખડો પ્રપંચી. પણ એ કાણ છે? તું કાંઈ જાણે છે?”

“તે તો કાઠને પણ ખબર નથી. હું ધારું છું કે તે એક પઠાણ છે. છે પણ છુટ્ટો, ખાધેલપીધેલ અને વળી રમતા રામ જેવો લહેરી જીવડો છે. જે કાંઈ એને પૈસા આપે, તેની શુભામંગીરી કરવા તૈયાર થાય છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે.”

છેલ્લા શબ્દો સાંભળીને બાકરનો હાથ કુદરતી રીતે જ તેની તરવાર પર ખજો, અને તેનાં ભવા ચટયાં. જો મેં તેના સામું ચૂપ રહેવા ઇશારત કરી નહીં હોત તો વખતે તે નીચે ઉતરી પડી એકાદ જાણનું ડોકું ઉડાવી દેતે જ!

“બાકરચલી ગમે તેવો હોય તેની આપણને શું દરકાર છે? તે પોતે નિષ્ફળ નિવજો છે, અને તેની સાથે એનો માલીક મહમુદ પણ ફસાઈ ગયો છે. અરે! લો, પેલા ત્રણ જણાં તો રાંડીરાંડ જેવા પાછા આવ્યા! શું ખબર લાવ્યા?”

“અમે પત્તો મેળવી શક્યા નથી, અમે તો એમ ધારીએ છીએ કે, તેઓ આ જંગલમાં આવ્યા જ નથી!” પેલા ત્રણમાંથી એકે જવાબ દીધો.

“ઠીક ત્યારે આવો પાછા. તેઓ કાંઈ પાસેના ગામડામાં ગયા હશે,” બીજાએ કહ્યું.

“ઉઠો ત્યારે અંધાહુઅકબર!” આમ બોલી સૌ ઉઠ્યા, અને પાંચ મીનીટમાં તો અમારી ખુશાલી વચ્ચે તેઓ રવાના થઈ ગયા.

હવે નિરાંત વળી. હજુ એક કલાક અમે ઝાંડપર જ મરી રહ્યા. દિવસ ઉગ્યો. અમે નીચે ઉતર્યા અને ક્યાં જવું તેનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર પાછા આગળ ચાલવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૬૨ સુ.

લેદનો લંડાર.

અમે ભુખ્યા ઝાંસ જેવાં થઈ ગયા હતા, તેથી અમારામાં ચાલવાની શક્તિ રહી નહોતી. તે છતાં જો અમે આગળ ચાલીને ખાવાપીવાની કાંઈ શોધ કરીએ નહીં, તો અંમને કોઈ આવીને આપી નય એમ નહોતું. અમારી પહેલી શીકર ખાવાપીવાનું શોધી કાઢવાની અને પછી કોઈ સલામત જગ્યાએ જવાની હતી. રસ્તે જતાં એક ભાંગુતૂંડું તળાવ આવ્યું. ત્યાં એસી થોડુંક પાણી પીને અમારા જીવને રાહત આપી. બાદ અમે વાતો કરતા કરતા આગળ વધ્યા.

“સાદીક, પેલા હરામખોરે મારે સારુ જે ટીકા કીધી હતી, તે તને યાદ છે કે?” બ્રાકર મને પૂછવા લાગ્યો.

“હા. તમે ગુસ્સે પણ થયા હતા.”

“અને તે વાજબી રીતે જ. વખત આવશે ત્યારે મારો હેવાલ હું તને કહીશ, ત્યારે તને માલમ પડશે કે, ગુસ્સે થવામાં હું વાજબી હતો કે નહીં.”

આટલું બોલી એક હાય મારી આકાશ તરફ જોઈને તે બોલવા લાગ્યો; “ઓ અદાહ! શું મારા નશીબમાં છેવટ ભટકવાનું જ સરજેલું કે છે શું? બોદા મને ઇન્સાફ નહીં અપાવે! હાય હાય! હું એક ભટકનારો થઈ પડ્યો છું!” આ શબ્દો બોલતાં બોલતાં તો તેની આંખમાંથી આંસુઓ પડવા લાગ્યાં, અને મારી તરફથી મોઢું ફેરવી ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો.

તેને શાંત પાડતાં હું બોલ્યો; “ચાલો બ્રાકરબાઈ! એમ અફસોસ ન કરો. જુઓ પેલા કોઈ આપણી તરફ આવે છે. નકામા પકડાઈ નાંખએ, એવી સ્થિતિમાં આપણે આવી પડવું જોઈએ નહીં.” એમ કહીને તેનો હાથ ઝાલી હું આગળ ચાલવા લાગ્યો. એટલામાં તો તેણે જોરથી મારું કાંડું ઝાલ્યું, મારી સામું ડોળા કાઢી ઉભો રહ્યો અને જાણે બોલવા માંગતો હોય પણ અવાચક કેમ થઈ ગયો હોય એમ મને લાગ્યું. હું અચંબો પામ્યો કે એને શું થયું. મેં પૂછ્યું, “અરે! આ શું?”

“બોલ, બોદાના નામને ખાતર બોલ, તું કાણ છે!” તે પોતાનાં લવાં ચઢાવી ધોટો પાડી મને પૂછવા લાગ્યો. “કાંતો તું મારો સાથી મોટો દુશ્મન છે, અથવા તો મારા દુશ્મનની આલાદથી ઉતરી આવેલો છે! બોલ તું કાણ છે?”

“આફરઅલી! તમે શું પૂછવા મંગિા છો?” મેં નરમાસ લયાં
અવાજે તેને પૂછ્યું.

સાદીક! હું તને હુકમ કરું છું કે, બોલ આ વીંટી તને ક્યાંથી મળી?
તે શું કાઢને લુંટીને આ મેળવી છે, અથવા તો કાઢ મૃત પામેલા માણ-
સની આંગળીઓથી કાઢી-લીધી છે, કે ખીણ કાઢી રીતે મળી છે? મને
સાચે સાચું કહેજે.”

જે રીતે તે બોલતો હતો તેથી ઘણો અનન્ય થઈને મેં પૂછ્યું:
“અલાહના નામથી હું કહું છું કે, તમારા કહેવા મુજબ જ કાઢ પણ રીતે
મેં તે મેળવી નથી. જે માણસને હું મારો પાપ ગણતો હતો, તેણે મને
આપી છે.”

“બોલ, શું તેનું નામ—ગુરશાસ?”

“ના; તેનું નામ તો સદુલ્લાખાન, શાહજહાનનો વછર.”

“હા! એ કાણુ! ઝા! હાય! મારું મગજ લમે છે, ઝા બોલ! એ
સદુલ્લાખાન કાણુ? મને કેમ યાદ આવતો નથી? મેં તો આ નામ કદી
સાંભળ્યું નથી.”

“શું તમે આ વીંટી વિશે કાંઈ જાણો છો? મને એમ કહેવામાં
આવ્યું હતું કે, આ વીંટીથી હું મારો જન્મ અને વંશ જાણી શકીશ!”

“આ વીંટી વિશે હું શું જાણું છું?” તેને મરડાટમાં મારા શબ્દ
પ્રતીધી બોલી પતાવ્યા. “લાવ જોવા દે તે મને.”

વીંટી તેણે હાથમાં લઈ ઘરાબર જોઈ. પછી મને કહેવા લાગ્યો;
“જો, આ કાપ દેખાય છે કે?”

“હા.”

“જેના હાથમાં હમણાં છે તેણે જ આ કાપ પાડ્યો હતો. આ વીંટી
મારી હતી, અને એના જેવી જ એક ખીણ પણ હતી. અને તે”—આટલું
બોલતાં તો તેની આંખમાંથી પાછાં આંસુ ગરવા લાગ્યાં.

“તે ખીણ પણ મેં જોઈ છે!” મેં કહ્યું.

તે તદ્દન અનન્ય થઈને મારી સાચું જોવા લાગ્યો.

“તમે અનન્ય થાઓ છો, પણ આના જેવી ખીણ વાંટી એક
નહીં, પણ ત્રીણ પણ વખત મેં જોઈ છે! પણ મને શક છે કે, વખતે
તે હવે ખોવાઈ ગઈ હશે!”

“ક્યા કમળખતનાં હાથપર તે હતી? જલદી બોલ.”

“નજ્ઞઅલીના હાથપર.”

“એ વળી નજ્ઞઅલી કાણુ મૂવો છે? “અરે! આને પણ હું
જાણખતો નથી.” આટલું બોલી દલગીર ચહેરે માયું નીચું કરીને તે

બળડવા લાગ્યો. ઓ ખોદા! કેટલો ફેરફાર ! સારી દુનિયા પલટાઈ ગઈ છે કે શું ? હું કોઈને ઓળખી જ શકતો નથી.”

નજીબધીને વિશે જે કંઈ હું જાણતો હતો, તે મેં એને કહી સંભળાવ્યું. દેવળાના આરમીનિયન નજીમીને વિશે પણ કહ્યું. તેમ જ બંને કેવી રીતે માર્યા ગયા અને તેમની સાથે વાંટી પણ શુભ થઈ ગઈ હશે, એમ મેં બાકરને જાણાવ્યું.

“સદ હજાર દયાનત તારા નોકરપર ! નજીમી તને જે કંઈ કહેવા માંગતો હતો, તે કહેવા પહેલાં તારા મૂરખા નોકરે જે કામ કરીશું તે બહુ ખરું થયું. વારુ-પણુ તે નજીમીએ વાંટીને ઓળખી કાઢી, કેમ ? તે બધો ઇતિહાસ જાણતો હતો ?”

“હા.”

“તેનું નામ શું હતું ?”

“અલનસર મુન્તેક.”

“અય બદખખત નસીએમન !” તેણે ફરીથી એક લાંબો નિઃશ્વાસ મૂક્યો. અલનસરને પણ તું ઓળખી શક્યો નહીં.” છેવટે આ વીંટી તેણે મને પાછી આપી, અને મારા જીવના નેપથ્યે પણ તે સાચવી રાખવાને તેણે મને કહ્યું. મેં તેમ કરવા વચન આપ્યું અને અમે આગળ ચાલવા લાગ્યા.

રસ્તાનો અમને ઝાઝી માહિતી ન હોતી, તે છતાં અમે પૂછતા પૂછતા નીમચની પાસે આવેલાં બંસવારી ગામ તરફ જવા લાગ્યા. રસ્તામાં ત્રણ ચાર દિવસ નીકળી ગયા, એટલે હવે ઔરંગઝેએ અમારી પૂંઠ છોડી દીધી હશે એમ અમને લાગ્યું. અમને લાગ્યું કે, પેલા સીપાઈઓએ આગ્રા જઈને અમારા સંગ્રામી હાથ ધોવડાવ્યા હશે, એટલે પછી અમારી શોધ કરવાનું તેઓએ માંડી વાળેલું હોવું જોઈએ. પકડાવાના ભયમાંથી અમે દૂર થયા, એટલે હવે નિરાંત મનથી અમે ક્યે રસ્તે જવું, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

“બંસવારીના રાજા સાથે મને ઓલખાણ છે. હું ધારું છું કે, તે મને ભૂલી ગયો નહીં હોય. ઔરંગઝેએ પણ તે ઘણો ધિરાર છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. માટે ત્યાં જવું એ બહેતર છે. ત્યાં આપણને આશ્રય મળશે.” બાકર મને કહેવા લાગ્યો.

રાજાની મદદ મેળવી શકાયો, એ વિચારથી અમારામાં નવું ટાવત આવ્યું. અમે વધારે દીર્ઘમતથી જલદી જલદી ચાલવા લાગ્યા. ક્યારેને બંસવારી આવે એમ અમને થયા કરતું હતું અમારાથી લાંબે છેટે એક મુરદાલ ઘોડાપર કોઈ ભુટ્ટો ધીમે ધીમે જતો હતો. તેની કંઈ પણ દરકાર વગર

અમે ઘાંટા પાડીને વાતો કરતાં અમે ચલ્યા જતા હતા. અમે તો વાતમાં હતા, એટલામાં ખાડો આવ્યો, ને બુઢાના દમીયલ ઘોડાએ આંચકા ખાધો. બુઢાને લઇને ઘોડો જમીનપર પડ્યો. આ જોઇને તે બચારાને મદદ કરવાને હું આગળ દોડ્યો.

જેવો તે બુઢાને ઉચકીને બેસાડવા બહિષ્ણુ કે, મારી અતિશય અન્યયખી વચ્ચે માલમ પડયું કે, આ બુઢો તો બીજો કાઈજ નહીં, પણ અલનસર નજીમી પોતે હતો. દેવળામાં જેનો ખુરદો થઈ ગયેલો હું માનતો હતો, તેને મેં જીવતો જોયો. મને લાગ્યું કે, આ માણસ નહીં ચમત્કારિક હોવો જોઈએ. મેં તેને જમીનપર બેસાડ્યો. પછી ઘણાં માનની લાગણી સાથે હું આંધો જઈને ઉભો રહ્યો, અને અન્યયખીથી તેની સામે જોઈ રહ્યો. તેણે ધીમેથી, પણ સારી રીતે મારો ઉપકાર માન્યો, અને આ પ્રમાણે હું શા માટે ઉભો રહું છું, તેનું કારણ પૂછ્યું. દેવળા ખાતેની સર્વે વાત મેં તેને યાદ દેવડાવી, તેમ જ વીંટીના સંબંધમાં તેમને મ્હોડેથી મારે જે કાંઈ સાંભળવાનું હતું તે હું સાંભળી શક્યો નહીં તે વિશે મેં દિલગીરી બતાવી. તેને મારી નાંખવાને પેલા ગામડીયાઓએ શું રસ્તો લીધો હતો, તે પણ મેં કહી સંભળાવ્યો. એટલામાં બાકરઅલી પાસે આવી પહોંચ્યો, અને તેને જોઇને નજીમી જવાબ આપવાને બદલે મુંગો રહ્યો !

મેં બાકરને કહ્યું; “આ મારા મુરખી નજીમી અલનસર સુન્તેકાં એમને વિશે મેં તમને આગળ કહ્યું છે, તે તેઓ પોતે.”

અલનસરને નજરોનજર જોઇને, બાકર વંધારે આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તેને બરાબર જાણખી કાઢવાના હેતુથી, છેક તેની પાસે જઈને ઉભો રહ્યો. કેટલીક પળ તેને ધારી ધારીને જોઇને તે નિરાશ થઈને પાછો હડ્યો. બે ચાર પળ તે તદ્દન મુંગો રહ્યો. પણ તેટલામાં તો તેને મ્હોડે પરસેવો વળી ગયો, અને ટીપાં પડવા લાગ્યાં. છેવટે તે બોલ્યો; “ઓ નજીમી ! એક જવાબ આપો. ગુરશાસ તે તમે કે બીજું કાઈ?”

“ગુરશાસ !” શબ્દ સાંભળી અલનસર એકદમ ચમક્યો ! ડોળા કાઢીને બાકરનાં સાચું જોવા લાગ્યો. બાકરને છેક પોતાની પાસે બોલાવી, સૂર્યનો તડકો પડતો હોવાથી તેજ નહીં આવે, તેટલા માટે માથાં આગળ હાથ ધરી, તેને તે નજીમી ટીકો ટીકી જોવા લાગ્યો.

“બોલો, કૃપા કરી એકવાર બોલો. મને ટવળાવતા નહીં, ગુરશાસ તે શું તમે જ?” બાકર ફરીથી બોલવા લાગ્યો.

“હા. આ બાકર ! પણ નેકમદ, હું તમને બીલકુલ જાણખતો નથી. મને અન્યયખી લાગે છે કે, મને આ નામથી જાણખી કાઢનાર કોણ છે ?” અલનસરે કહ્યું.

“બસ ! બસ ! સદહનર શુદ્ધલાહી ! તું એક શબ્દથી જ સંતોષ પામશે. આમ આવ !” આટલું કહી બાકર તેને ઉઠાડીને, બાબુએ લઈ ગયો અને કાનમાં કાંઈ કહ્યું. અલનસર તેને એકદમ જોરથી ભેટી પડ્યો અને તેની સાથે બાકરઅલી પણ તેટલા જ જોરથી અલનસરને ભેટ્યો. તેમને આમ કરતાં જોઈને, મને ઘણી અન્યયળી લાગી, અને આ બધો ભેદ શું હશે, તે મને સમજ પડી નહીં.

બાકર અને ગુરશાસ જુના મિત્રોની માફક વાતો કરતા કરતા મારી પાસે આવ્યા, અને ગુરશાસના ઘોડાને ઠીકઠીક કરી, અમે ત્રણે જણાએ ખંસવારી તરફ અમારી મુસાફરી ચાલુ કરી. અલનસર નજીબી દારુગોળામાંથી કેમ બચી ગયો, તે હવે મેં એની પાસેથી જાણવા માંગ્યું.

“હા, મારા દોસ્ત ! જે માણસ બીજાઓનાં લવિષ્ય કહે છે, પણ તે પોતાનું લવિષ્ય જાણી શકે નહીં, તે કાંઈ નજીબી કહેવાય નહીં ! હું તો માત્ર નસીબ સંભળે જ બચી ગયો છું.”

હવે હું વધારે આશ્ચર્યથી તેના તરફ જોવા લાગ્યો. કારણ કે પોતાનું લવિષ્ય જાણ્યા વગર તે કદી બચી શકે એમ હતું જ નહીં, તે છતાં એ કેવી રીતે બચ્યો, તે ભેદ મને સમજ પડ્યો નહીં.

“કેમ તને અન્યયળી લાગે છે?” તે પાછો મને કહેવા લાગ્યો. “હું તને બધી વાત કહીશ, ત્યારે ભેદ ભાગશે. તે રાત્રે હું પેલા વામનજી સાથે બહાર ગયો હતો અને મધરાતનો વખત ચવા આવ્યો કે હું પાછો ફર્યો. મારી ઝુંપડી આગળ આવી પહોંચતાં પેલા વામનજી જોલી ઉઠ્યો કે; “સાહેબ ! દારુગોળાની વાસ આવે છે. મેં તેના જોલવાની દરકાર કરી નહીં, કારણ કે તેને કોઈ વાર મસ્કરી કરવાની ટેવ હતી, પણ તે ફરીથી ગંભીરપણે મને કહેવા લાગ્યો, અને જ્યાંથી વાસ આવતી હતી, ત્યાં મને તેડી ગયો. દારુગોળો જોઈને હું સમજી ગયો કે, અમારો ઘાટ ધરવામાં આવે છે, હું બચ્યા બચરદાર ! પછી જરા પણ થોભ્યા વગર મારા ચેલા વામનજીને લઈને બહાર નીકળી પડ્યો. જેમ દોડાયું તેમ જલહી અમે દોડવા લાગ્યા; કારણ કે અમારી ખાત્રી હતી કે, જ્યારે તે બરોબર ગોડાની મુઠવામાં આવ્યો છે, તો તે કોઈ પણ વખતે દોડવામાં આવશે. મારી કીમતી વસ્તુઓ મુઠીને મારે નાસવું પડ્યું, તેથી હું દલગીર થયો. પણ તેથી વધારે દીલગીરી મને તારે માટે લાગી, કે હું તને બધી વાત કહી શક્યો નહીં ! પણ મને મળવાનો મારો કોઈ ઉપાય હતો નહીં. અમને નાસવાને અડધો એક કલાક થયો હતો, એટલામાં દારુગોળો કુટવાનો અવાજ સંભળાયો અને અમે કેવા અણ-

ધારી રીતે બચી ગયા, તેનો અમને ખ્યાલ આવ્યો. ખોદાની શુકર ગુજરી કરી, દેવળમાં પાછા ગયા જ નહીં.”

પોતાના બચાવની જે હકીકત શુરશાસે મને કહી સંભળાવી, તે માટે મેં તેનો ઘણો આભાર માન્યો. પછી પેલી વીંટીને લગતી બીના પુરસદે મને કહી સંભળાવવાને મેં તેને વિનંતિ કરી.

“અલબત્ત, હું મારું વચન પાળીશ. અને હવે વધારે સંતોષથી હું તેમ કરી શકીશ, કારણ કે આ તારો સાથી તને બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. એનાં ભલામાં તારું પણ ભલું સમાયલું છે!” શુરશાસે આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો, અને અમે મુંગા મુંગા આગળ ચાલવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૬૩ મું.

ખંડાદવલોકન-જહાંગીરના પુત્રો.

કાંઈ પણ અર્વનવો બનાવ બન્યા વગર અમે અંસવારી જઈ પહોંચ્યા! આવતાંની સાથે અમારો દહાડો કરી જાય એમ નહીં હોવાથી, તરત વેળા રાજ તરફથી આંધવામાં આવેલી ધર્મશાળામાં અમે મુકામ કરીયા. રહેવાની ગોઠવણ કર્યાબાદ, સૌથી પહેલું કામ પેટની પૂજા કરવાનું હતું. તે કર્યા બાદ બાકરઅલીએ રાજને જઈને મળી આવવાનો ફરાવ કર્યો. ન્યાસૂધી તે રાજને મળે નહીં, ત્યાંસૂધી એની સ્થિતિમાં જરા પણ ફેરફાર થશે નહીં એમ એ ધારતો હતો. જેવા અમે જમી રહ્યા કે, તરત એણે તો કપડાં પહેરી ચાલવા માંડ્યું. જતા પહેલાં આ બંને જણાએ મારોથી આજ્ઞા ગયા, કેટલીક વાતચિત કરી, પછી મને અને શુરશાસને ધર્મશાળામાં જ આવતાં સૂધી થોભવાનું કહી તે ગયો.

બાકરઅલીના ગયા બાદ, મેં શુરશાસને વીંટીને લગતો બધો ભેદ મને કહી સંભળાવવા કરી વિનંતિ કરી. તેણે તરત જ કબુલ કર્યું. મને ઔરંગઝાનાં બારણાં બંધ કરી આવવા તેણે ફરમાવ્યું. તેમ કર્યા બાદ તેની પાસે આવી વાત સાંભળવાને હું બેઠો. તે પણ વાત કહેવાને તૈયાર હતો, એટલે મને તેનીયે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.

“આ જે વીંટીઓના સંબંધમાં બધી હકીકત તને કહેવાનું મેં વચન આપ્યું છે, તે હવે હું પૂરું કરીશ. અલબત્ત, આ વીંટીઓનો ભેદ ખુલતાં, તેની અંદરથી તારો પોતાનો ભેદ પણ ખુલી જશે. વારુ, તે મને કહું નહોતું કે, આ વીંટી સદુલ્લાખાને તને આપી હતી?”

“હા; અને કોલાવાલાની ઢાંચે એમ પણ સૂચવ્યું હતું કે, આની ખાસ સંભાળ રાખવી અને એનાથી તારો વંશ માલમ પડી શકશે!” મેં જવાબ આપ્યો.

જે ગંભીર તુકસાન એણે કર્યું હતું, તેના બદલામાં એનો આટલો ખુલાસો તદ્દન અસંતોષકારક હતો. પણ હશે, હવે તું ધ્યાનથી સાંભળ, તારા જન્મ પહેલાંના બનાવો.

“મહાન પ્રતાપી અકબર બાદશાહનાં મૃત્યુ પછી, ગાદી મેળવવાને માટે એકબીજા તોના દીકરો સલીમ અને ખીજા બાબુએ સલીમનો પુત્ર ખુશરુ હતા. જે કે બંને બાપ દીકરા હતા, તે છતાં પણ રાજ્યગાદી મેળવવાના લોકમાં તેઓ એકબીજાની વિરુદ્ધ વર્તતા હતા. અકબરનાં મૃત્યુ વખતે સર્વેને એમ લાગતું હતું કે, બાપ દીકરા વચ્ચે મોટો ટંટો થયા વગર રહેશે નહીં. પરંતુ અકબરનાં લસ્કરે વફાદાર રહીને સલીમને મદદ કીધી, અને તેમને લીધે જ કાંઈ પણ અડચણ વગર તાત્કાળ ગાદીપર તે બેસી શક્યો, અને જહાંગીરનું નામ ધારણ કર્યું. તરત વેળા ખુશરુ કશું કરી શક્યો નહીં, તે છતાં પણ તેણે પોતાના સસરા આઝીમખાનની તેમ જ મામા રાજા માનસિંહની મોટી હીમત હોવાને લીધે, મોગલો તેમ જ રજપૂતોનું એક મોટું સૈન્ય ભેગું કીધું. કળાબાજ સરદારોની સલાહ અમાન્ય કરતાં, તે પોતાની મરજી માફક કામ કરવા લાગ્યો, જેનું છેવટ માત્ર એ જ આવ્યું કે, તે પોતે નિષ્ફળ નીવડ્યો, પોતાના સીપાઇઓનો મોટો ભોગ આપવો પડ્યો, અને પોતાને કેદખાનું સહેવાનો વખત આવી પહોંચ્યો.

“તોફાની ખુશરુને જેર કર્યા પછી, જહાંગીર નિરાત હવે પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. વખતના વહેવા સાથે તેને પરવીઝ, ખુર્રમ અને શેહરીયાર નામના પુત્રો, તેમ જ બે પુત્રીઓ પણ થઈ. તેના ત્રણે છોકરાઓમાં ખુર્રમ પોતાની અક્ષલ હાંશિયારી, તેમ જ હુચ્ચાઈથી ધણે આગળ વધી ગયો. મોટા સરદારો, તેમ જ લસ્કરનો ધણો ભાગ પણ તેના હાથ નીચે હતો, તેથી તે પોતાનો રાજ્યલોભ સમાવી શક્યો નહીં. ગાદીવારસ ખુશરુ હજી જીવતો હતો, અને જે બાપનું મૃત્યુ થાય તો નિશ્ચય તે કેદખાનામાંથી બહાર આવી, પોતાનો હક મેળવવા મેદાન પડે, એવી તેની ખાત્રી હતી. શેહરીયાર જે કે સૌથી નહાતો હતો, છતાં તેને નૂરજહાનનો સખત હાથો હતો—શેહરીયારને ગાદી અપાવવામાં નૂરજહાનનું પોતાનું શ્રેય સમાયલું હોવાથી, તે એને ગાદી અપાવવા મથન કરતી હતી. પરવીઝ પણ જીવતો હતો અને લાઇઓની લડાઇમાં તે કેઈ બાબુએ બેસે એની ખબર નહોતી.

“શાહજહાં ખુર્રમે પોતાની યુક્તિઓ મનમાં ધડી રાખી, અને તેના ધીમે ધીમે અમલ કરવા ઠરાવ કર્યો. શરુઆતમાં તો તેણે પોતાના બાપની, તેમ જ ખીજા મોટા અમલદારોની મહેરબાની મેળવી, તેમ જ લસ્કરની સરદારી પણ મેળવી. ઉદેપુરના રાણા સાથે સલાહ કરવામાં,

તેમ જ દખણના તોપાની રાજ્યોને ટુકાણે લાવવામાં તે પ્રતેહમંદ નિવડ્યો, અને બાદશાહે તેને શાહજહાનનાં નામથી નવાજ્યો. આ સમયે જહાંગીરને ખુર-રમની યુક્તિઓથી ચેતાવવામાં આવ્યો. પરંતુ તે મનમોહ બાદશાહે તે વિશે બીલકુલ ધ્યાન આપ્યું નહીં. ખુર્રમે બાદશાહને ધણાંક કાલાવાલા કરીને હવે અરજ કીધી કે, પોતાના મોટા ભાઈ ખુશરુને કેદખાનામાંથી છોડી દેવો; લાંબો કાળ વીતી ગયો છે, અને તે હવે શાહ તથા શાહનશાહત તરફ યોગ્ય નહીં રહેશે. પુત્ર વાત્સલ્યતા પ્રગટી નીકળી. ખુશરુને છોડવામાં આવ્યો. ફરી તે એકવાર છૂટો થયો, અને પોતાની સ્ત્રી, બે દીકરા અને એક દીકરીને આવી મળ્યો. પરંતુ તેના નસીબમાં સુખે રહેવાનું લખાયલું નહોતું. થોડા જ કાળમાં ખુર્રમે ફરીથી કાવતરું રચવાનો આરોપ, પોતાના મોટા ભાઈપર મૂક્યો. પાટીયાં એવા સજ્જડ ગોઠવ્યાં કે, ખુદ જહાંગીરને પણ ખુર્રમના કહેવાપર વિશ્વાસ આવ્યો. છેવટે બાદશાહે ખુશરુને છેક માળવામાં એક તદ્દન અવાવડ કિલ્લામાં હંમેશને માટે પૂરી મૂકવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો.

“નિરાશ થયેલા શાહજહાં ખુશરુ પોતાના ભવિષ્ય માટે વિલાપ કરવા લાગ્યો. પોતે છવતો રહી શકશે નહીં, બલકે તેનું કોઈ પણ વખતે ખૂન કરવામાં આવશે, એવી તેને દહેશત લાગતી હતી. પોતાની આકૃતમાં તેનાં નિર્દોષ બાળકોને ખમવું પડે નહીં તો વધારે સારું, એમ તેને લાગ્યું. આ વખતે તેના ખાસ અંગત મિત્રોમાં હું, તેમ જ એનો નહાતો ભાઈ શેહરીયાર હતો. આ બંને ભાઈઓ સાથે રહેલા હોવાથી તેમનો એક બીજાપર વધારે આંહ હતો. જેટલો વખત ખુશરુ કેદખાનામાંથી છૂટો હતો, તેટલો વખત તે દરરોજ મારી પાસે આવ્યા કરતો હતો.

“આ જગ્યાએ મારે પોતાને વિશે પણ તને, બરાબર માહિતગાર કરવો જોઈએ. અત્યાર સૂધી તું મને એક નળુમી તરીકે જ ઓળખતો આવ્યો છે. હા, નળુમી પણ છું! અને પ્રવિણ રાજનીતિજ્ઞ પણ છું! હું મારી હકીકત તને કહીશ, તેપરથી તું જોઈ શકશે કે હું કોણ છું. મારા બાપનો જન્મ અરબસ્તાનમાં થયેલો હતો, અને બ્યારે તે પોતે જીવાન હતો, ત્યારે જે કાફલાઓ હિંદુસ્તાનમાં આવતા હતા, તેમની સાથે પોતાનું નસીબ અજમાવવાને હિંદમાં આવ્યો. તેણે એક સીપાઈ તરીકે પોતાની હાંડળી શરૂ કરી, અને બ્યારે તેને પોતાની નોકરીમાં આખરુ અને પૈસા મળતો ગયો, ત્યારે એક આરમીનીઅન ઔરતની સાથે શાદી કરી. મારો જન્મ એારીસામાં થયો છે; કારણ કે તે વખતે મારો બાપ ત્યાં હતો. હું મોટો થયો ત્યારે મારા બીજા સાથીઓની માફક મને પણ અંગબળની કસરતો શીખવવામાં આવી, અને એક સીપાઈ બનાવવા માટે મારા બાપે બનતી મહેનત

કરી. પણ મારા નસીબમાં તેવી હાલતી ગુનરવાનું લખેલું નહોતું. એક મુઠ્ઠા સાથે મને પીછાણ પડી, અને તેની પાસેથી હું વાંચતાં લખતાં શીખ્યો. હું દરરોજ કુરાનેશરીફ વાંચવા લાગ્યો. અહ્મદપર, તેમ જ હુઝરત સાહેબપર પૂરો વિશ્વાસ મૂકતાં શીખ્યો, અને લડાઈનાં ધોર કમોં તરફ મને ધિક્કાર છૂટવા લાગ્યો. મુઠ્ઠા પાસેથી આકાશમાં દેખાતા તારા અને ગ્રહો જોતાં શીખ્યો, ઇતિહાસ વાંચતાં શીખ્યો, તેમ જ કેટલુંક વૈદક જ્ઞાન મેળવ્યું. હું જે રીતે વર્તતો હતો, તે મારા બાપને ગમ્યું નહીં. એક દિવસ તેણે મને ઓપડાઓ વાંચ્યા કરવા માટે સખત ઠપકો આપ્યો. મને ઘણો ગુસ્સો ચડ્યો અને એક વખત ઘરમાં કાઢી પણ નહોતું, તે વેળાએ હું નાસી ગયો, અને રખડતો રખડતો છેવટે આગ્રામાં આવીને રહ્યો. અહીં પણ મેં મારો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો હતો.

“ધીમે ધીમે એક વિદ્વાન માણસ તરીકે મારી ખ્યાતિ વધવા લાગી. કેટલીક વખત મોટા મુઠ્ઠાઓ મારી પાસે આવતા હતા. તેમની સાથે આપણા પાક દીન સંબંધી હું વાતો કરતો હતો, તે વળી કેટલાએક મને જોવાને મસે પણ આવતા હતા, તેમને પણ વાતચિતમાં સંતોષ આવતો હતો. હું રાજકાજમાં ખીલકુલ ભાગ લેતો હતો નહીં, તેમ જ બહાર પણ ઝાઝું જતો નહોતો, તેથી દરબારનાં માણસોની પણ મારાપર પ્રીતિ થઈ હતી. જ્યારે ખુશરુને કેદખાનામાંથી છોડવામાં આવ્યો, ત્યારે તેણે દરબારની બાબતોમાં જરાએ માયું મારવા માંડ્યું નહીં, પણ ઉલટો મારી પાસે આવી વાતો કરતો હતો, તેમ જ મારે ત્યાં જે મુઠ્ઠાઓ, મોલવીઓ વગેરે આવતા હતા, તેને એ મળતો હતો.

“જ્યારે તેના કમનસીબે તેને પાછું કેદખાનું સેહવાને વખત આવ્યો, ત્યારે એક રાતે ઓચિંતો પોતાના બાળકો સાથે શેહેરીયારને લઇને તે મારી ઝુંપડીમાં આવ્યો, અને પોતાનાપર આવી પડેલી આપ્ર-તની હકીકત મને કહી સંભળાવી. પોતાના નિર્દોષ બાળકોને શેહેરીયારને સોંપ્યાં, અને જ્યાં સૂધી તે જીવે અને શાહજહાનના કાવત્રામાં નહીં ફસાય, ત્યાં સૂધી આ બાળકોનું રક્ષણ કરવા અરજ કીધી. શેહેરીયારે તેની સ્ત્રીને, તેમ જ તેનાં બાળકોને સંભાળવાનું વચન આપ્યું. કમળખત ખુશરુએ જે આરોપ મેલી શાહજહાને પ્રસાવ્યો હતો, અને જહાંગીરને ગુસ્સો કીધો હતો, તે જાણીને બંને પુષ્કળ રહ્યા. છેવટે ખુશરુએ પોતાના હાથથી એક વીંટી કાઢી આપીને શેહેરીયારને કહ્યું; “ભાઈ! આ વીંટી તું લે. તું જાણે છે કે જ્યારે આપણો બાપ તને અને મને ચાહતો હતો, તે વેળાએ આપણને અકેકી વીંટી ભેટ આપી હતી. આજે એ વિશ્વાસ મેં ખોયો છે! હું તે પહેરવાને લાયક નથી. માટે હું કાઢી નાખું છું. એ

વીંટી તું સાચવી રાખજે, મારું તો જે થવાનું હશે તે થશે. પણ હવે તું સાવચેત રહેજે. આજે મારો તો કાલે તારો વારો. પણ આવશે. ખોદા કરેને તું સુરક્ષિત રહે!”

“શેહેરીયારે તે વીંટી લીધી, અને પોતે જીવતો રહે ત્યાં સૂધી તે સાચવી રાખવાનું વચન આપ્યું. છેવટે બન્ને ભાઈઓ રડતા હૃદયથી છૂટા પડ્યા. શેહેરીયાર બંને બાળકોને લઈને પોતાના મહેલમાં ગયો. ખીજા સવારે મને ખબર પડી કે, પાછલી રાતના જ ખુશરુને તેના મહેલમાંથી પકડવામાં આવ્યો, અને થોડાક કલાકમાં તેને માળવાના કિલામાં મોકલી આપવામાં આવશે!”

“જે રીતની વર્તણૂક ખુશરુ જેવા ગાદીવારસ શાહજહાન તરફ બતાવવામાં આવી હતી, તે જોઈને મને જહાંગીરના રાજ્ય તરફ ધણો ધિક્કાર છૂટ્યો. રાજકીય બાબતોમાં જેમ બને તેમ ઓછો ભાગ લેવાય, એ હેતુથી હું મારી ઝુંપડી છોડી દઈને શહેરથી દૂર પાંચ છ ગાઉ દૂર રહેવા ગયો. હું શાહજહાનના કમનશીબનો વિચાર કર્યા કરતો હતો. ખુશરુના કરતાં હું મનની શાંતિ વધારે ભોગ્યું છું એમ મને લાગ્યું, અને ભાઈઓ ભાઈની લડાઈમાં જ ભોગલવંશ નાશુદ થઈ જશે, એમ હું માનવા લાગ્યો. મારી ખ્યાતિ ધણી ફેલાઈ ગઈ હતી, તેથી જો કે મેં જગ્યા બદલી, તોપણ મારા મિત્રો અને વખાણનારોઓ મારી પાસે આવવા લાગ્યા. ખુદ શાહજહાનને પણ મારી પાસે આવવાનું મન થયું. પણ તે મને મળવા આવ્યો ત્યાર પહેલાં એક અગત્યનો બનાવ બન્યો, જે મારે ભૂલી જવો જોઈએ નહીં.

પ્રકરણ ૬૪ મું.

પશ્ચાદ્વલોકન-શાહજહાનનું પાપકર્મ.

“જગ્યા બદલ્યા પછી આશરે ત્રણ દિવસ પૂરા થયા, ત્યારે સાંજને વખતે હું મારી ઝુંપડીની બહાર જહાંગીરના રાજ્યકાળનો વિચાર કરતો બેઠો હતો, એટલામાં એક ખેડુત દોડતો દોડતો મારી પાસે આવ્યો. સલામઅલેકુમ કરી હાકતો હાકતો મને કહેવા લાગ્યો કે, તે રસ્તે આવતો હતો, એટલામાં કાઈ માણસનું શરીર રસ્તામાં પડેલું, તેણે જોયું: તે માણસ બહુ જ ધાયલ થઈ ગયો છે! અને જીવે એવી બહુ ઓછી આશા છે! એ ધાયલ માણસની મદદને માટે તે મને જોલાવવા આવ્યો હતો. આ વાત સાંભળીને, તે મરતા માણસને જોવાના વિચારથી, હાથમાં દીવો લઈને હું તેની સાથે ગયો. છેક અંધારું હવે થઈ ગયું હતું,

અને અમારા જે શિવાય ત્રીજું ત્યાં કોઈ નહોતું. દીવો ધાયલ માણસના મોં પાસે લાવી, નીચે વળીને મેં જોયું તો મારા અતિશય ગભરાટ વચ્ચે માલમ પડ્યું કે, આ માણસ તો ખીજે કોઈ નહીં, પણ શાહજહાં ખુશરુ હતો ! આ શું ભેદ હતો, તે હું સમજી શક્યો નહીં. તે અહીં એકલો કેવી રીતે આવી ચઢ્યો ? માળવા જવાને બદલે અત્ર જ કેમ રહ્યો ? કેદમાંથી છૂટ્યો કેમ ? નાહો ક્યાંથી ? માર્યો કાણે ? મારનાર કાણ ? એ વિશે તરેહવાર વિચારો મારા મગજમાંથી જે ક્ષણમાં પસાર થઈ ગયા, જે મીનીટ તો હું ફિગ્મુદ થઈ ગયો, પણ તરત જ મને યાદ આવ્યું કે, પેલો ખેડૂત મોં આગળ ઉભેલો છે, અને તે ચેતી જશે તો કાંઈ નવી આફત વહેારી લેવી પડશે.

“આમ ધારીને ખીજું કશું નહીં જોલતાં, આ ધાયલ થયલા માણસને ઉંચકીને મારી ઝુંપડીમાં લઈ જવામાં મદદ કરવા મેં તે ખેડૂતને કહ્યું. તે બલા ખેડૂતે તરત કબુલ કીધું. તેની મદદથી હું તત્કાળ ખુશરુને મારી ઝુંપડીમાં લઈ આવ્યો. મારી ઝુંપડીના પાછલા ઓરડામાં કે જ્યાં બહારનાં કોઈ પણ માણસને આવવાની રજા નહોતી, સાં મેં ખુશરુને સુવાજ્યો, અને જે થોડું ધણું દવાનું મને જ્ઞાન હતું, તે પ્રમાણે મેં તેના પર ઉપચારો કરવા માંડ્યા. તે જીવી શકશે એમ મારી પૂરી ખાત્રી હતી, તેથી મેં પણ તેના પર ધણું ધ્યાન આપવા માંડ્યું.

“ધીમે ધીમે ખુશરુ સાજો થવા લાગ્યો. મારી ઝુંપડીના આગલા ભાગમાં અથવા તો ઝુંપડીની બહાર જવાની મેં તેને ચોખ્ખી ના પાડી હતી. તે અંદર ભરાઈ રહેતો, તેથી તેના રહેવાની કોઈને પણ ખબર પડી નહીં. પાછી હંમેશની માફક હું મારા પરોણાઓની મુલાકાત લેવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે જ્યારે ખુશરુ મારે ત્યાં હતો, તેવામાં એક દિવસે દુષ્ટ કર્મચારી ખુશરુ મારે ત્યાં આવ્યો અને જેમ ખીજ્યો પોતાનું ભવિષ્ય મને પૂછતા હતા, તેમ એ પણ મને પૂછવા લાગ્યો ! ઈન્સાફને ખાતર મારે કહેવું જોઈએ કે, તે એક શાહજહાંને લાયક કીમતી ભેટો મારે માટે લાવ્યો હતો, તેમજ વળી ખુશરુનો હું પક્ષપાત કરું છું એવો તેને ખીલકુલ શક નહીં જવાથી, તે મારા તરફ પૂરતું માન રાખી, મને તેના ભવિષ્યમાં શું શું છે, તે વિશે પૂછવા લાગ્યો,

‘મેં તેને જણાવ્યું કે, ‘તું આખા હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ થશે.’ કારણ કે હું જાણતો હતો કે, તે અત્યારથી તખ્ત મેળવવાને માટે અતિશય મહેનત કરતો હતો, તેમજ તેની દાનત નેક નહોતી, તેથી તે કોઈ પણ રીતે તખ્ત મેળવી શકશે એમ પણ મેં ધાર્યું. વળી મેં તેને જણાવ્યું કે, ‘જ્યારે તે વૃદ્ધ થશે ત્યારે તેના છોકરાઓ પણ તખ્તને માટે લડાઈ કરશે, માંહો-

માંહે ખૂન કરશે, અને તને છોડતો પકડી, તખ્તપરથી દૂર કરવામાં આવશે.' બચ્યા સાદિક ! તું ભેઈ શકશે કે, લગભગ ત્રીસ વરસની વાતપર મેં જે લવિષ્ય લાખ્યું હતું, તે આજે અક્ષરસઃ સત્ય ઠર્યું છે. હું ધારું છું કે, હવે શાહજહાન મારા લવિષ્ય કથનને યાદ પણ કરતો હશે. જો કે હું હજી આ દુનિયાપર હૈયાત છઉં, એવું તે લાગ્યે જ માનતો હશે. આ લવિષ્ય કહેવામાં મને કાંઈ ઝાઝી હરકત પડી નહોતી. માણસ જાતના સ્વભાવનો જો સારો અભ્યાસ કર્યો હોય તો બધું આરસી જેવું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. મેં નજરોનજર અનુભવ્યું હતું કે, શાહજહાન દુષ્ટ બુદ્ધિનો હતો, ધણો લોભી હતો અને તેનામાં નેકદાનત જેવું કશું નહોતું. સામાન્ય રીતે બાપનામાં જે સદ્ગુણ અથવા દુર્ગુણ હોય છે, તે છોકરામાં પણ ઉતરી આવે છે. વળી આના સંબંધમાં તો વંશપરંપરા ઝખડાઓ થયલા મને માલમ હતા. એથી મેં અટકળ કરીને તે વખતે ખુર્રમને જે કહ્યું, તે તદ્દન સાચું પડ્યું છે. સાચું પાડનાર તો અલ્લાહતાલા છે.

“ઠીક; ખુર્રમ પોતાનું લવિષ્ય સાંભળી ખિન્ન મનથી પાછો ફર્યો. હવે ખુશરુની તખ્તીયત ધીમે ધીમે વધારે સુધરવા લાગી. ખીજા ત્રણ ચાર દિવસમાં તો તે પૂરેપૂરો ટટાર થયો. શું કર્યું તે વિશે એ મારી સલાહ પૂછવા લાગ્યો. મેં તેના ઉપર આ આકૃત કેવી રીતે આવી પડી, તે જાણવા માંગ્યું. તેણે મને કહ્યું કે, જે રાત્રે હું તમને ઝુંપડીમાં મળી ગયો હતો, તે જ રાત્રે મહેલમાં પાછો ફર્યો, તે વખતે મને પકડવામાં આવ્યો, અને કેદખાનામાં લઈ ગયા. માળવાના કિલ્લામાં લઈ જઈ ત્યાં જ મને કેદ જ કરી રાખવાના હતા, એવું પકડનારે મને જણાવ્યું હતું. ત્રણચાર દિવસ એમને એમ વહી ગયા. એક દીવસે ઓચિંતો દરોગો મને આવીને કહેવા લાગ્યો કે, હવે તમને દીલ્લીથી લઈ જવામાં આવનાર છે, માટે તૈયાર થઈ રહેજો. આશરે બે કલાક પસાર થઈ ગયા, અને ખીજાં માણસો આવી મને બહાર ધસડી ગયા. અમારી મુસાફરીને માટે સવેં ગોઠવણો તૈયાર કરવામાં આવી, એટલે જેવો મને કેદખાનાની બહાર લાવવામાં આવ્યો કે, અમે મુસાફરી ચાલુ કરીધી. મારી સાથે ઝાઝો રસાલો નહોતો. માત્ર ચાર જણા હથિયાર સાથે ચાલતા હતા. મારો જન લેવામાં આવશે એવો મને બીલકુલ શક ગયો નહીં, પણ જ્યારે ઝુંપડીથી કેટલેક આઘે અમે આવી પહોંચ્યા, અને અંધારું થયું, ત્યારે તે ચારે જણા ઓચિંતો મારાપર વૃટ્ટી પડ્યા, અને મને સખત રીતે ઘાયલ કરી નાસી ગયા. હું હથિયાર વગરનો હતો, મારાથી ખૂંસ પાડી શકાઈ નહીં. હું મોતને શરણ થવાને તરત તત્પર બની ગયો, પછી શું થયું તે તમે જાણો છો,

“ખુશરુની ઉપલી હમીકત સાંભળી મેં તેને કહ્યું કે, આ કામ ખુશરુ શિવાય ખીજા કોઈનું હોય નહીં. તને જાણી જોઈ કેદ પકડાવી, મારી નાંખવાનો જ એનો હેતુ હોવો જોઈએ. મારે તું પાછો દીક્ષી જા, તારા બાપને મળ અને ખુશરુની સામું સખત ફરીયાદ કર. પરંતુ મારી પ્રલાહ માનવાની તેણે ના પાડી. તે મને કહેવા લાગ્યો, ના ના મારા માપે પણ મને દુઃખ દેવામાં કોઈ બાકી રાખ્યું નથી. મારે તેને મળવું નથી. એ જ્યારે મરણ પામશે, ત્યારે હું દીક્ષી આવીશ અને મારો કુક મેળવવા હું લડીશ-જિતીશ નહીં તો જીન આપીશ. મારે મારે કમણું બહેતર તો એ જ છે કે, હિન્દુસ્તાન છોડી ધરિન આલ્યા જવું, અને યાંથી લશ્કર ભેંસું કરી વખતસર અત્ર હાજર રહેવું. હું તો તેમ કરવાનો હરાવ કરી ચૂક્યો છું. હવે માત્ર એક જ અરજ, ગુરુશાસ ! તમને દરવાની છે. મારાં પ્રલ જેવાં બે છોકરા અને એક છોકરી જે શેહરીયારને મેં સોંપ્યાં છે તેની તારે સંભાળ લેવી. મારા ભાઈનું, તેમ જ મારા બાળાનું તારે રક્ષણ કરવું.”

“ખુશરુની આ માગણી મેં કબુલ રાખી, અને મારી ખાત્રી થઈ કે હવે એ અહીં થોભનાર નથી, તેથી મેં એને જતાં અટકાવ્યો નહીં. ખીજે દિવસે તે મને હેઠ્ઠી સલામ કરીને છૂપે વેશે ચાલતો થયો.

“ખુશરુએ તો એમ જ માન્યું કે, તેનાં માણસોએ ખુશરુનો ખુશરો ફરી નાંખ્યો હશે, એટલે હવે તેણે પોતાની નજર ખીજા તરફ ફેરવી. પોતાના ભોગ તરીકે શેહરીયારને તે લેવા માંગતો હતો. પણ આ શાહ-જહાન આદેશાહનો, તેમ જ બેગમનો માનીતો હતો, તેથી તેની ખાસ સંભાળ રાખવામાં આવતી હતી. તેમ જ એ પોતે પણ ધણો સાવચેત રહેતો હોવાથી, ખુશરુ પોતાના હેતુમાં તરત ફાળ્યો નહીં. પણ ધીર-જનાં ફળ મીઠાં છે, એ વસ્તુ ખુશરુ સારી રીતે સમજતો હતો. તેથી કાગ મળે ત્યારે શેહરીયારનું કાટલું કાઢવાના ઈરાદાથી તે મુગો બેઠો.

“આ વખતે શેહરીયારના બે નવા મિત્રો થયા. એ બેથી સાવ-ચેત રહેવાને મેં તેને ખાસ ચેતાવ્યો. પણ તેને ખુશામત ધણી વહાલી હતી, તે ભોળો હતો, તેથી આ લોકોના કુડકપટ વિશે તેને સહેજે પણ સંશય પેદા થયો નહીં. આ બે જાણુના નામ સદુહાખાન અને નજફઅલીખાન હતાં. આ લોકો કાણ હતા, તે તું સારી રીતે જાણે છે એટલે તેમને વિશે વધારે કહેવાની મારે જરૂર નથી. હુંકાણમાં એટલું જ કે, આ બે લુચ્યા પુરુષો કે જેઓ કોઈ નહીં પણ ખુશરુનાં હથિયાર માત્ર હતા, તેઓ પોતાની નેમમાં ફાળ્યા. તેઓએ ભર ચોમાસામાં શેહરીયારને અજમેરમાં શેખખાજે મોયુંદીન સાહેબની દરગાહની

મુલાકાત લેવા લંલચાળ્યો. તે ભોળો શાહજહાં કબુલ થયો, અને પોતાના લાઈના છોકરાઓને લઈને હજ કરવા નીકળ્યો. અજમેરથી પાછાં ફરતી વખતે જ્યારે તેઓ મારી ઝુંપડી પાસે આવી પહોંચ્યા, ત્યારે પુષ્કળ વરસાદ પડતો હતો, તોફાન થતું હતું, એટલે તેમને આશ્રય લેવાની ખાસ જરૂર પડી. મોરારી બનતી સગવડ કરી તેમને મેં મારી ઝુંપડીમાં આશ્રય આપ્યો. એક ઓરડામાં શાહજહાં, નાનાં બાળકોને લઈને ઉતર્યો, અને બીજામાં સદુલાખાન, તેમ જ નૂરજહાંખાન ઉતર્યા. મોરારી બન્યો તેવો આવકાર મેં તેમને આપ્યો. તેઓએ સહેજ નાસ્તો કીધો અને થાકી ગયલા હોવાથી જલદી ઉઘી ગયા.

“સૌથી આગલા ઓરડામાં હું સુતો હતો, બીજા ઓરડામાં શેહરીયાર પોતાના નિર્દોષ ભત્રીજાઓને પાસામાં લઈને સુતો હતો અને ત્રીજામાં પેલાં બે કાવત્રાંખોરા ચંડાલ સુતા હતા. લગભગ મધરાત થઈ ગઈ, અને હું પણ અંડધો પડ્યો ઉઘી ગયો હતો, ત્યારે એકાએક તલવારનાં ઝપાઝપીના અવાજથી હું જાગી ઉઠ્યો. જે ઓરડામાં શેહરીયાર સુતો હતો, સાંધી અવાજ આવતો હતો. હું એકદમ ફાળ ખાઈને ઉઠ્યો, અને હાથમાં દીવો લઈને, જ્યાં શેહરીયાર સુતો હતો ત્યાં ગયો. તે બીચારો લોહીમાં રગદોળાતો હતો. તેની છાતીમાં, માથાપર, તેમ જ શરીરના બીજા ભાગોપર મોટા જખમ કરવામાં આવ્યા હતા.

“આહા! કેવો ભયંકર દેખાવ! હજુ પણ જ્યારે તે મને યાદ આવે છે ત્યારે હું ધ્રુજું છું. પેલાં નિર્દોષ બાળકો કશું જાણતાં નહોતાં કે આ શું બને છે. કાકા! કાકા! કરીને તેઓ ખૂબ પાડવા લાગ્યાં અને ચીસ પાડીને રડતાં હતાં. સૌથી મોટો છોકરો કે જે શેહરીયારની જોડા-જોડ સુતો હતો, તે બીચારો પણ સપડાઈ ગયો હતો. તલવારનો એક અટકા તેને લાગ્યો, તેના કાંડાપર મોટો ઘા પડ્યો અને તેમાંથી પણ લોહી વહેતું હતું. તેમ છતાં, મારું ધ્યાન તો ખુદ શાહજહાં તરફ જ રોકાઈ રહ્યું હતું. પણ નસીબ! તેનું આવી બન્યું હતું. તેના મિત્રો નિમ-કહરામ નીવડ્યા હતા. તેની ગમે તેટલી સાવચેતી છતાં, તેમ જ નૂરજહાંખાની, અને ખુદ જહાંગીરની ગમે તેટલી સંભાળ હોવા છતાં, તેનાપર ખુરરૂમની કાતેલ તલવાર ફરી ચૂકી હતી. તે જીવે એવી બીલકુલ આશા રહી નહીં. તે પોતાનો છેલ્લો દમ ખેંચતો હતો. તે કાંઈ જોશી શક્યો નહીં, ઓળખી શક્યો નહીં, થોડી જ મીનીટમાં તે યોદાતાલા પાસે પહોંચી ગયો.

“મારા ગર્ભાંદ્રનો કાંઈ પાર રહ્યો નહીં. મારે શું કરવું, તેની મને સમજ પડી નહીં. તે છતાં હું સમજી ગયો કે, આ ઘોર કર્મ કરનાર પેલાં બે જણાઓ જ હતા. તેમને હું શોધવા નીકળ્યો, પણ તેઓ તો

મારી ઝુંપડી ક્યારની છોડી ગયા હતા. હવે હું એકલો શું કરી શકું ? મદદને માટે કોઈ ચલીયું પણ અત્યારે મને મળે એમ નહોતું. તેથી હવે તો સવાર પડતાં સૂધી આ છોકરાઓની સંભાળ લઈને ઝુંપડીમાં જ બેસી રહેવું મને વધારે યોગ્ય લાગ્યું, અને સવાર થતાં દીક્ષી જઈને બાદશાહને આ વાતની જાણ થઈ ખબર આપી આવવી, એવો દરાર કીધો ! સવાર પડી ને હું જવાની તૈયારી કરું છું, ત્યાર પહેલાં તો પેલા બંને ઘોરકર્મીઓ-સદુલ્લાખાન અને નજરઅલીખાન-હસતા હસતા મારી ઝુંપડીનું બારણું જોસમાં ઉઘાડીને અંદર દાખલ થયા. મને બહાર જવાની તૈયારી કરતો જોઈ તેઓ મને પૂછવા લાગ્યા કે, હું ક્યાં જતો હતો ? તેમની કાંઈ પણ દરકાર રાખ્યા વગર મેં મારો હેતુ તેમને જણાવ્યો. તેઓ જોસથી મારો હાથ પકડી મને ધક્કો મારી અંદર લઈ ગયા. મને ધમકી આપી કે, જો મેં જરા પણ ચૂં કે ચાં કરી તો આ બાળકોને એકે સપાટે તેમના કાકાની પાસે મોકલી દેવામાં આવશે. મારે તદ્દન મુંગા રહેવું અને ઘોર ખોદીને શેહરીયારને દાટી દેવામાં તેમને મદદ કરવી.

“ નહૂંટકે, ઘણી જ દીલગીરી વચ્ચે, માત્ર આ કુમળા બાળકોને બચાવવાને માટે, તેમનું કહેવું મેં કબુલ કર્યું. અમે ત્રણે જણાંએ મળીને ઘોર ખોદી અને મારા જીવનન દોસ્તને, તેના ખૂનીઓની સાહેતાથી દાટી દીધો. હજી આ નરપિશાચો ધરાયા નહીં. તેમનું પાપી અંતઃકરણ ડંખતું હતું; તેમને ખીક લાગતી હતી કે, રખેને હું તેમનું પોગળ ઉઘાડું કરી દઈશ. માટે હું તેમ નહીં કરું, તેની જામીનગીરી તરીકે તેઓએ ખીજો રસ્તો લીધો. આ ત્રણે છોકરાંઓને તેઓ પોતાની સાથે લઈ જવા માંગતા હતા, અને જો કદાપિ શેહરીયારના ખૂનની વાત હું બહાર કાઢું, તો તેઓ તરત આ છોકરાંઓને મારી નાંખશે, એમ તેઓએ મને જણાવ્યું ! મારો કાંઈ ઉપાય નહોતો. મરનાર મરી ગયો, હવે તો જીવતાને જ બચાવવાનું મારું કામ હતું. મેં કસમ ખાધા કે, તેમના ખૂનની વાત કદી હું કહીશ નહીં. તેઓએ વળતા કસમ ખાધા કે, તેઓ આ છોકરાંઓને કદી મારશે નહીં, પણ પોતાના પેટનાં હોય તેમ પાલન કરશે.

“ આ બે જણમાંથી નજરઅલીખાન હજી કુંવારો હતો, તેથી બાળકોની કોઈ સંભાળ લઈ શકે એવું એના ઘરમાં નહીં હોવાથી, સૌથી નાના છોકરા અને છોકરીને પોતાના સગા ધુરકંદાઝખાનને સોંપવાની ઈચ્છા બતાવી. તેણે જણાવ્યું કે, આ બે જણાં શેહરીયારનાં છોકરાં છે એવું કદી કહી શકતા જણવામાં આવશે નહીં. ધુરકંદાઝખાનનાં તેઓ ભત્રીજા અને ભત્રીજી છે, એમ જ હમેશાં જણાવવામાં આવશે. ખુદ છોકરાંઓ પણ મોટી ઉંમરે પોતાની ઓલાદ જાણી શકશે નહીં. નજર-

અલીની આ માંગણી સદુદ્ધાખાનને પણ પસંદ પડી, તેથી તેણે સાથી મોટા છોકરાને પોતાના છોકરા દાખલ થેર લઈ જવા જણાવ્યું. મને હજુ યાદ છે કે, જે છોકરા શેહરીયારની પાસે સુતો હતો, અને જેના કાંડાપર તલવારનો ઝટકો લાગ્યો હતો, તે છોકરાને જ સદુદ્ધાખાન લઈ ગયો હતો. આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરી પેલા કુમળાં બાળકોને લઈને મને મારી ઝુંપડીમાં એકલો મૂકી, આ બંને નીચ ખૂનીઓ દીલી પાછા ચાલ્યા ગયા.”

પ્રકરણ ૬૫ મું.

શાહનહે દાવીરખાશ.

અત્યાર સુધી ગુરશાસની વાતો હું એક ધ્યાનથી સાંભળ્યા કરતો હતો. એની વાત સાંભળવાને મને ઘણો રસ પડતો હતો. પણ જેમ જેમ એ કોકડું ઉકેલતો ગયો, તેમ તેમ ખુશરુનો મોટો છોકરો હું જ છઉં કે નહીં, તે જાણવાની મને ચટપટી થવા લાગી. પરંતુ ગુરશાસ એટલો તો કડીઅંધ પોતાની વાતો ક્યો જતો હતો કે, મારાથી વચ્ચે બાલી શકાતું નહોતું. પણ હવે મારી ધીરજ રહી નહીં. સહેજ દમ લેવાને ગુરશાસ થોભ્યો, એટલે હું ખૂબ પાડી ઉઠ્યો કે, “આ ખોદા! એક ક્યા મુઝકા ચકીન હૈ કે મૈ ખુદ ઉસકા—”

“સખુર!” મને આગળ બોલતાં જ અટકાવીને તે કહેવા લાગ્યો: “હું કહું તે સાંભળ. વચ્ચે બોલ નહીં.”

“પેલા ખૂનીઓ ગયા ત્યાર પહેલાં શેહરીયારના શરીરપરથી ઉત્તમ વસ્ત્રો અને કીમતી દાગીનાઓ તેઓએ કાઢી લીધા, અને મહિમાંહે વહેંચી લીધા. દરેક જણાએ સરખે ભાગે પોતાની હાંટ વહેંચી લીધી હતી. વળી શેહરીયારની આંગળીપર એ વીંટીઓ હતી, તેમાંની એક પોતાની હતી અને બીજી ખુશરુએ જૂદા પડતી વખતે તેને આપી હતી તે: એ વીંટી શેહરીયાર પોતાની આંગળીએ પહેરી રાખતો હતો. આ બંને વીંટીઓ સદુદ્ધાખાને અને નજ્જરઅલીએ વહેંચી લીધી. તેઓએ તરત જ અક્રેકી પોતાને આંગળે પહેરી લીધી. મને હવે સમજ પડે છે કે, તેઓએ આ વીંટીઓ અત્યાર સુધી જાળવી રાખી હતી. તારા હાથપર જે વીંટી હું જોઉં છું, તે જ વીંટી ખુશરુના હાથપર હતી. તને હવે વધારે વખત ટવળાવ્યા કરવાની મારી ઈચ્છા નથી, માટે જે છે તે હું તને સ્પષ્ટ કહી દઉં છું કે, તારો સાથી બાકરઅલી બીજને કાઢી નહી, પણ શાહનહે ખુશરુ તારો બાપ! જાંઘીરનો પાટવી કુવર! શાહ-જહાનનો વડો ભાઈ! ઔરંગઝેબનો કાકા!”

હું આ ખખર સાંભળવાને માટે તૈયાર જ હતો. મારી ખાત્રી થતી ગઈ હતી કે, હું એક રાજાજી છું. પણ જ્યારે ખુદ ગુરશાસને મોંઢેથી સ્પષ્ટ વૃત્તાંત મારા જન્મ સંબંધે સાંભળ્યો, ત્યારે મને સમજ પડી નહીં કે, હું ખુશી થયો કે, દીલગીર થયો! મારા મનમાં એટલી બધી લાગણીઓ પસાર થઈ ગઈ, મારી હૃદયગીતા તેમ જ રાજ્યના એટલા બધા વિચારો સડસડાટ આવવા લાગ્યા કે, કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર, ગંભીર ચહેરે હું બેસી જ રહ્યો. મારું મન જ્યારે સ્થિર થયું ત્યારે મેં ગુરશાસને કહ્યું કે “ખીનું તમારે જે કાંઈ જણાવવું હોય તે જણાવો.”

“તારો જમણો હાથ લાવ જોજી!” તે બોલ્યો. “તારા કાંડાપર જે જખમ થયો હોય, તેનો કાપ હજી પણ હોવો જોઈએ.”

મેં મારો હાથ બતાવ્યો. તેનાપર કાપ પડેલો હતો જ. તે જોઈને તે કહેવા લાગ્યો; “હા, હા, એ જ કાપ! બોદા મારો ગવાહ છે. હું તને નક્કી કહું છું કે, તું જ ખુશરુનો મોટો પુત્ર ને મોગલ શાહનશાહનો વારસ છે! જહાંગીર બાદશાહના છોકરાનો છોકરો તે તું જ.”

છેવટનો, પણ મારી આખી હૃદયગીતા ફેરફાર કરનારો હેવાલ સાંભળી, મારી લાગણી ઉલસાઈ આવી. મારી આંખમાંથી દબક દબક આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. મારા પિતા મળ્યા, તે જાણી હું ખુશી થયો. પણ જે કમકમાટ ભરી રીતે મારા કાકાનું મૃત્યુ થયું, તે જાણીને હું ખિન્ન થયો. જ્યારે હું મારું મન ફરીથી સ્થિર રાખી શક્યો, અને બોલવાને શક્તિવાન થયો, ત્યારે હું ખૂબ મારી ઉઠ્યો; “ઓ બોદા! હાય! મેં અત્યાર સુધી શું કીધું! ખુશી શાહજહાનને માટે મેં મારી આખી હૃદયગીતા નકામી ખોઈ દીધી! અહા! સદુદ્દાખ્યાને મને મારો વંશ જણાવ્યો હોત તો કેવું સારું! હવે જો મને વીંટી આપી તેનો ભેદ હું સમજ્યો. નજીઅલીએ કહ્યું હતું કે તે બધું જાણે છે, પણ કહેવા માંગતો નથી, તે પણ વાજબી હતું. પણ હાય! મારાં ભાઈ બહેન ક્યાં છે! ઓ બોદા! શું એ બનવા જોગ નથી કે, યુસફ અને ગુલાબ મારાં જ ભાઈ બહેન હોય?”

“શું યુરકંદાએ જેને ઉછેરી મોટાં કર્યાં હતાં, તેનાં નામ યુસફ અને ગુલાબ હતાં?” ગુરશાસ મને પૂછવા લાગ્યો.

“હા.”

“અને એને પોતાને છોકરાં હતાં જ નહીં?”

“ના, તેને કશું પણ ફરજ નહતું!”

“ત્યારે તો નક્કી યુસફ તારો ભાઈ, અને ગુલાબ તારી બહેન!”

અમારાં સગપણની ખાત્રી મળી કે, મારી આંખમાં ફરીથી આંસુ આળ્યાં. ગુલાબનું થયેલું ખૂન મને યાદ આવ્યું. એક બહેન તરીકે તેને મળવાનું મારે માટે હવ તદ્દન અશક્ય હતું!

મારા તરફ કાંઈ પણ ધ્યાન આપ્યા વગર ગુરુશાસ મને પૂછવા લાગ્યો. “ત્યારે આ વાત શું સાચી છે કે, એક છોકરી જેને નજીબખ્ષીએ પોતાની છોકરી તરીકે ઓળખાવી હતી, તેને હાથે ગુલામનું ખૂન થયું હતું?”

“તદ્દન સાચું. ઓ ખોદા! હું એને બચાવવા કેટલી કોશિશ કરતો હતો. મેં એને માટે કેટલું ખર્ચ્યું છે!”

રડતે ચહેરે મેં તેને જવાબ દીધો. હવે મને મારી છંદગીના આગલા ખતાવો યાદ આવવા લાગ્યા. સદુલ્લાખાન મને ગુલામ સાથે પરણતો અટકાવવા માંગતો હતો, તેમ જ પોતાના ખૂની સાથીની છોકરી સાથે મને પરણાવવા માંગતો હતો, તેનું કારણ પણ હું સમજ્યો. સદુલ્લાખાન મને જે મોટી જગ્યાઓ અપાવતો હતો, શાહજહાનની દરબારમાં આગળ પાડતો હતો, તેનું ખર્ચું કારણ તો પોતે આગળ પડવામાં મને માત્ર હથિયાર તરીકે જ વાપરવાનો તેનો હેતુ હતો; અને તેટલા જ માટે, તેના કેદ થવા પછી, ઔરંગઝેબની તેમ જ નજીબખ્ષીની પૂછવાની કાળજી, કે સદુલ્લાખાને મને કાંઈ કહ્યું છે કે નહીં, તેમ જ મને પોતાને વીંટીતો કાંઈ ભેદ ખબર છે કે નહીં. અલબત્ત, જે મને મારા કુળ વિશે ખબર પડે તો તેમની બધી બાજી ઉલટાઈ જાય, તેટલા માટે જ તેઓ મને કાંઈ કહેતા નહોતા.

શાહજહાનને હું કાણ હતો, તેની ખીલકુલ ખબર નહોતી. તે તો એમ જ માનતો હતો કે, ખુશરુ તેના ત્રણ દીકરાંઓ અને શેહરીયાર માર્યા ગયાં છે. જે કામ સદુલ્લાખાનને સંપિવામાં આવ્યું હતું, તે તેણે પાર પાડ્યું હતું અને તેટલા જ માટે ધનામ તરીકે શાહજહાને તેને વજરાત આપી હતી. પરંતુ ઔરંગઝેબને મારે વિશે ખબર કેવી રીતે પડી, તે હું સમજી શક્યો નહીં. વખતે નજીબખ્ષીએ તેને મ્હોડે વાત કીધી હશે; કારણ કે ઔરંગઝેબને અને નજીબખ્ષીને શરૂઆતમાં એક ગાંઠ હતી અને તેટલા જ માટે ઔરંગઝેબ મને કાંઈ પણ મોટી જગ્યા આપવાની ના કહેતો હતો, અને મને પોતાનાથી દૂરનો દૂર રાખ્યા કરતો હતો. સદુલ્લાખાન મને વારંવાર કહેતો હતો કે, તેની છંદગી ઔરંગઝેબના હાથમાં હતી; તેનું પણ આ જ કારણ હશે. જે ઔરંગઝેબ સદુલ્લાખાનના ખૂનોની વાત જાહેર કરી દે, તો નિશ્ચય રાજ્યમાં મોટો ફેરફાર થવા વગર રહે નહીં. શાહજહાનનું પાપકર્મ પ્રકટ થાય, સદુલ્લાખાન પ્રાંસીએ જાય, અને હકદારને હક આપવા લોકોની લાગણી ઉત્કેષાઈ જાય. માટે પોતાનો જન બચાવવાને ખાતર જ સદુલ્લાખાન ઔરંગઝેબને મદદ કરવા માટે મને આગ્રહ કર્યા કરતો હતો!

આ પ્રમાણે મારી છંદગીના આગલા ખતાવો તાજ થયા. મને એમ જ લાગ્યું કે, આ બધા ખતાવો ગઈ કાલે જ બની ગયા છે! કાંઈક

હર્ષની, કાંઈક શોકની લાગણીથી હું આ વિચારોમાં ભમ્યા કરતો હતો. આ પ્રમાણે હું ક્યાં સૂધી બેસી રહેત, તે હું કહી શકતો નથી; કારણ કે ગુરશાસ મારી સાથે વાત પૂરી કરીને ચાલ્યો ગયો હતો. પણ થોડી જ વારમાં ગુરશાસ મારા આપને લઈને અંદર દાખલ થયો, અને તેને જોતાંની સાથે કાંઈક ચમકીને હું ઊભો થયો! મારા આપની તરફ દોડ્યો, અને મારી હાથગાંઠમાં પહેલી જ વાર હું તેમને પગે પડ્યો.

તેઓએ મારો હાથ પકડી મને ઊઠાડ્યો, અને કહેવા લાગ્યો; “ઉઠ, દાવીરખખશ, ઉઠ. હું ધારું છું કે મારા જીના દોસ્તે તને બધી વાતથી વાકેફ કરીધો હશે. તારું નામ દાવીરખખશ છે. એ તો પેલો ખૂની તને સાદીક કહીને બોલાવતો હતો. ખોદના શુકર ગુનર કે, તું એક શાહજાનો છે.”

“જી હા. મને આ મુરખી સાહેબે બધી વાત કહી છે. તમારાપર તેમ જ મારા મુરખીકાકા સાહેબ શેહરીયારપર જે આપ્તો આવી પડી હતી, તે સાંભળીને હું ધણો જ દીલગીર થયો છું. એક ખૂનીને હું અત્યાર સૂધી મદદ કરતો હતો.”

“કાંઈ શીકર નહીં, બેટા! તેમનાપર વેર લેવાશે. મારે માટે હું કાંઈ દરકાર કરતો નથી. હું હવે ધણો ધરડો થયો છું; તરવાર પકડી જાણું છું. પણ પૂરેપૂરી વાપરવાની મારી તાકાત દૂર થતી જાય છે! પણ તને જોઈને મને ફરીથી હીમત આવી છે. એક ખરા હકદારનો તું છોકરો છે. માટે ચાલ ઉઠ, કસમ ખા, કે જ્યાં સૂધી આ શરીરમાં લોહી વહે છે, ત્યાં સૂધી આપણો હક મેળવવાને, મોગલ તખ્ત મેળવવાને, જરા પણ પાછી પેની કરીશ નહીં.”

“પિતાજી! હું કસમ ખાઈને કહું છું કે, તમે કહેશો તે જ પ્રમાણે હું કરીશ. જો હું તેમ કરવામાં પાછો હઉં તો આ શરીરનો તમને ફાવે તે ઉપયોગ કરજો.”

“ઠીક, દાવીર! બેટા થા. ખોદા તને સુખી કરે. હવે મારા બીજા બે છોકરાં મને મળે તો કેવું સારું!”

“હજી એક જણ તમારો આશિર્વાદ મેળવવાને કદાચ લાગ્યશાળી થાય, પણ—” મેં કહ્યું.

“ત્યારે શું એક જણ હૈયાત નથી? શું મારો નાનો છોકરો, અરે— તારો નાનો ભાઈ?”

“નાજી. ભાઈ હૈયાત હશે, બહેન નથી.”

“હાય! ગરીબ બીચારી શાહજાદી! ચાલો, દુઃખમાંથી છૂટી; પણ વારુ, તે કેવી રીતે મરી ગઈ?”

“બહુ જ ઘાતકી રીતે!”

“શું શેહરીયારની માફક ! કમળખત ખુર્રમનાં પરાક્રમ કે ?”

“ના. તેમ નહીં, પણ જેણે સુલતાન મહમુદને દગો દીધો તે જ દુષ્ટ કાફર જીવીને હાથે ! નજ્દની પુત્રી !”

“અફસોસ ! સદહજર અફસોસ ! જો મને માલમ હતે કે મારી વહાલી છોકરીનું ખૂન કરનાર આ સેતાન છે, તો મેં એનો ક્યારનોએ ખુરદો કરી નાંખ્યો હોત. હાય ! આ સદુલ્લા અને નજ્દ જેવા પાપીઓ અમને ક્યાંથી મળ્યા ?”

“પિતાજી ! જે ચનાર હતું તે થયું. આપણે કમર કરીને મારી બહેનનું, તમારું અને મારા કાકાનું વેર પાળવા તૈયાર થઈશું. પણ હવે આ પીરમદને તમે છોડી ગયા પછી તમે શું કરતા હતા, તે મને કહો.”

“ભલે સાંભળ. મેં એક લશ્કરી સીપાઈ તરીકેનો ધંધો અખતીઆર કરીધો. ધરાનમાં, કાશ્મીરમાં અને કાબુલમાં મેં ઘણી લડાઈઓમાં ભાગ લીધો. મને મારી તલવાર ઘણી જ કામ લાગતી હતી. એ તલવારની મદદથી દીક્ષી પાછા આવવાને મને ઘણું મન થતું હતું. પરંતુ મને મારા પુત્રોનો કશો પત્તો મળ્યો નહીં. શેહરીયારનું મૃત્યુ થયલું સાંભળ્યું, ગુરશાસ જીવે છે કે નહીં, તે મને ખબર પડી નહીં, એટલે છેવટે હું તદ્દન નિરાશ થયો. મારે કોને માટે જેહમત ઉઠાવવી, તે મને સમજ પડી નહીં. તેથી મેં મારા હક મેળવવા માટેની સર્વ યોજનાઓ પડતી ચૂકી. અંધે રખડી રખડીને અહીં ખંસવારીના રાજા પાસે હું આવ્યો. તેની ભલામંજીથી શાહજહાને એક બાહોશ પઠાણ સીપાઈ તરીકે મને નોકરીમાં રાખ્યો.

“ગ્વાલીઅરના કિલાની સરદારી મને સોંપવામાં આવી હતી. અહીં જે પણ કેદીઓને મોકલવામાં આવતા હતા, તેઓ મારા તાબામાં રહેતા હતા. તેમાંથી ઘણાને મેં છોડી ચૂક્યા છે, અને મારા મિત્રો બનાવ્યા છે. શાહજહાન મને ઓળખી નહીં શકે, એમાં નવાઈ જેવું નહોતું. પુષ્કળ રખડવાથી, તેમજ ઘણો વખત વહી જવાથી, મારા ચહેરામાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે. મારા શરીરપર, મોંપર, લડાઈના જખમો પડ્યા છે. તેથી હું તદ્દન બદલાઈ ગયો છું. જ્યારે મને નોકરી મળી, તે વખતે હું આગ્રામાં હતો. તે ચંડાલ સમક્ષ જઈને મારે પહેલી વખતે કુરનેશ બળવવી પડી; ત્યાં મને ઘણું ખોટું લાગ્યું. હું ઘેર જઈને પુષ્કળ રહ્યો, અને મારા બદનસીબને ગાળો દેવા લાગ્યો. મારા હક કેવી રીતે જતો રહ્યો છે તે જાણી, મને ઘણી ચંટ પડી થવા લાગી. ફરી મેં યુક્તિઓ રચવા માંડી. આગ્રામાં રહેવાને બદલે ગ્વાલીઅર મને મોકલવાની મેં અરજ કરીધી. તેવામાં મને ખબર મળી કે, મારા દીકરા દીકરી હજી હૈયાત છે. મારામાં નવું જોશ આવ્યું, અને આગળ કહ્યા પ્રમાણે ગ્વાલીઅરમાં મેં મિત્રો કરવા માંડ્યા.

“પણ શાહજહાનનો પાયો મજબૂત થઈ ગયો હતો. તેને તખ્ત-પરથી ઉડાડવાનું મને મુશ્કેલ લાગ્યું. તેથી ભવિષ્યની રાહ જોતો જેસી રહ્યો. સારે નસીબે કહો કે માટે નસીબે, પણ ખુશ્નમા ચારે છોકરાઓ વચ્ચે તખ્ત માટે લડાઈ શરુ થઈ. મેં પ્રથમ દારાની નોકરી કરી અને જ્યારે તે જિતવાની અણીપર હતો, ત્યારે મેં એને હાથીપરથી ઉતરી જવા આગ્રહ કર્યો. તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે તું જાણે છે. પછી હું શૂળના પક્ષમાં ગયો અને તેનો પણ એ જ પ્રમાણે વિનાશ કર્યો, તે જ પ્રમાણે હું ઔરંગઝેબને પણ ધૂળ ચાટતો કરવા માંગતો હતો, પણ હવે તો ધણું મોડું થઈ ગયું છે! તે મક્કમપણે આગળ વધી ગયો છે, તેની સત્તા વધારે દ્રઢ બનતી ગઈ છે, અને તેથી તેનો નાશ કરવાને મારે ખીન્ને માર્ગ લેવાની જરૂર પડી. ઔરંગઝેબ તખ્તનશીન થયો, પણ તેના પુત્ર સુલતાન મહમુદથી તે ખમી શકાયું નહીં. મેં તેને ઉશ્કેર્યો. ડુંગરગંજમાં મારી બધી યોજનાઓ પાકી કરી! છેવટે શું થયું તે તું જાણે છે. મારી છેલ્લી કોશેશમાં પણ હું નિષ્ફળ નીવડ્યો છું. હવે તો દાવીર! મારો ભાર તારે ઉપાડવાનો છે. આપણને ઇન્સાફ મળવો જ જોઈએ. ખોદા આપણો મદદગાર છે. વખત આવવે, આ હરામખોરને ગાદીપરથી એકદમ ગબડાવી પાડવાને તૈયાર થવું જોઈએ. તારાથી જો કંઈ બને, તે કરવાને તારે પાછા હઠવું જોઈએ નહીં.”

“ખોદાની મરજી હશે તે થશે. ખુશરુ, હું તે પરવરદેગારની બંદગી કરું છું કે તે તમારી અરજ સાંભળે, અને ઇન્સાફ અપાયે,” ગુરશાસે કહ્યું.

“પણ ગુરશાસ! તે શું કીધું તે તો જણાવ,” મારા પિતાએ તેને પૂછ્યું.

“શાહજહા! મેં અરબસ્તાન, તુરકીસ્તાન, ઇરાન, દીબેટ, આસીરિયા અને ખીજા ઘણા મુલકોમાં મુસાફરી કીધી. જ્યાં હું જતો હતો, ત્યાં મારા વૈદકજ્ઞાનને લીધે, થોડું ધણું પેદા કરી ખાતો હતો. કોઈકવાર નજુમી બની જતો, તો કોઈકવાર મોટો ધર્માત્મા બની જતો. હું દરેક પ્રકારના મંડળમાં ભેળાઈ જવાની ટેવ ને શક્તિ રાખતો હતો, એટલે મને ઝાઝી અડચણ પડતી નહોતી. મારામાં કેટલાક ગુણો સારા હોવાને લીધે દરેક દરબારમાં હું પોષાતો હતો. છેવટે હું હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો, અને બંધ રખડીને છેલ્લો જયપુરની દરબારમાં ગયો. મારી વિદ્વતા જોઈને રાજા જયસિંહ મારાપર ઘણો ખુશી થઈ ગયો. તે મને હમેશાં પોતાને ત્યાં રહેવાને અરજ કરતો હતો. મેં ઠેઠ સૂધી ત્યાં જ મારો કાળ કાઢ્યો, પણ જ્યારે ત્યાં રહેતાં હું થાકી ગયો, ત્યારે મેં આગ્રા જવાની પરવાનગી માંગી. જયપુરથી નીકળી ફરવાના હું પહોંચ્યો, અને

ત્યાં જે અકસ્માત બન્યો, ત્યારની વાત તો આ તમારા છોકરાએ તમને કહી છે, એટલે હવે વધારે કહેવાનું મારે માટે રહ્યું નથી. પણ ચાલો હવે, એ બધી વાત તો નવી જૂની થઈ ચાલી. અંસવારીના નામદાર રાજા સાહેબ પાસે તમે ગયા હતા, ત્યાંથી શું વધામણી લાગ્યા?”

“ખુશ આમીદ! આપણો સ્વીકાર કરે છે. દરેક જાતની મદદ આપવાને તૈયાર છે. હાલમાં તો આપણને તે પોતાને ત્યાં જ રહેવા આગ્રહ કરે છે. અહીંથી ખીજે ક્યાંઈ ભટકવાની હવે જરૂર નથી. આપણી સર્વે યોજનાઓ અહીં જ ધરીશું, અને જ્યારે તે પાકી થશે, ત્યારે આ દુરાચારીને ઉઠાડી મૂકવા બહાર પડીશું. મારા જૂના મિત્રો હોય તેને મારે ભેગા કરવા, અને તેમની પણ મારે મદદ માંગવી એમ રાજા સલાહ આપે છે. કેમ, તમે અને શું ધારો છો?” મારા પિતા પૂછવા લાગ્યા.

“અમારે કોઈ પ્રકારની અડચણ નથી, તેમ જ કરીશું,” એમે અને જણાવ્યું.

અમારી વાત પૂરી થઈ. તે જ દિવસે રાજાએ અમને તેડવાને પોતાનાં માણસો મોકલ્યાં. એમે તેમની સાથે રાજાના મહેલમાં ગયા. સર્વેને ઘટતો આવકાર આપવામાં આવ્યો. મારી મુસાફરીનો તથા મારી હિંદોગીની વીટંબણાનો અંત આવ્યો એમ મને લાગ્યું. હું મારા પિતાની સાથે સુખચેતનમાં રહેવા લાગ્યો. અમારા સુખમાં દીલગીરી માત્ર મારાં ભાઈ બહેનની હતી. ગુલાબ જીવતી હોતે, તો આજે હું તેને કેટલી સુખી કરતે એમ હું વિચારતો હતો. મારા ભાઈ યુસફની કહાણી સાંભળવાની મારા નસીબમાં બાકી હતી. આરાકાનમાં શૂનની સાથે યુસફ ગયો અને એક વશાદાર નોકર તરીકે તેણે પોતાની ફરજ અદા કરી! પ્રાપ્તમાનો પુત્ર, પણ પોતાના માલિકના દુઃખમાં તે ભાગ લેતો હતો, ભાગ લેવામાં જ તેણે પોતાનું આવરણ પૂરું કર્યું. જ્યારે શૂનએ લડાઈનો ઝુંડો એકવાર ફરીથી આરાકાનમાં ઉઠાવ્યો, ત્યારે જે નાસભાગ થઈ, તેમાં નાસતાં નાસતાં રસ્તામાં જ તેણે પોતાનો પ્રાણ મૂક્યો હતો, એમ મેં સાંભળ્યું!

મારાં ભાઈ બહેનની દિલગીરીમાં અને દીલાસો આપનાર મારા પિતા મારી પાસે હતા. તેઓ વારંવાર મને દુઃખ ભરી યાદ નહીં કરવા કહેતા હતા. તેમના વારંવાર ટોકવાથી, વખતનાં વહેવા સાથે હું તેમને ભૂલવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૬૬ મું.

ઉપસંહાર.

We 're been long together
Through pleasant and through cloudy weather;
'Tis hard to part when friends are dear
Perhaps 'twill cost a sigh

Say not Good Bye—but in some brighter clime
Bid we Good Morning.

વાંચનાર હવે મારી કલમને કાંઈક વિચારી લેવા દે.

મારી કર્મકથા આને તારા મોં આગળ મેં મૂકી છે. મારે કાંઈ આજુ' કહેવાનું રહ્યું નથી. અત્યાર સુધી મારી હૃદયગીમાં જે જે અવનવા બનાવો બન્યા તેની હુંક નોંધ મેં અંત રૂપકાવી દીધી છે.

હવે મારું લક્ષ આ કર્મકથા લખવાપર નથી. અત્યારે તો મારું મગજ નવા નવા વિચારોમાં ઘુમવાનું છે. મારા પિતાની યોજનાઓ કેમ પાર પડે, તે તરફ જ અત્યારે હું ધ્યાન આપું છું.

લવિષ્ય જોણે જોયું છે? મારી મહેનત સફળ પણ થાય. દુકંદારનો દુક મળે અને એકવાર મહાન મોગલ બનવાનું મારા નશીબમાં પણ લખાયું હોય! ઓરંગઝેબે શાહજહાનને ઉઠાડી મૂક્યો, તો હું એને કાઠવાર કેમ ઉઠાડી નહીં મૂકું? હથિર સરખો ઘાતાર છે! આશા અમર છે! પણ હવે બસ. જે વળી ઓરંગઝેબને ઉઠાડી મૂકીશ, તો વળી ધૂરસદે હવે પછીનો વ્રતાંત પણ તને જણાવીશ.

મુલતાન મહમુદ નૂરમહાલના દગાથી મહેલમાં પૂરાર્થ ગયો. તેને બચવાની આશા રહી નહીં. પાછો ફરી સકાય એમ નહોતું. શાહજહાન તેને બચાવી શકે તેમ નહોતું. ફર પિતાના હાથમાં તે સંપડાર્થ ગયો છે! દયાની આજીજી કીધી, કાલાવાલા કીધા, પરંતુ તે માંગણી અરથાને હતી, તે ભાગ્યહીણ શાહજહાન પિતાના કોપનો ભોગ થઈ પડ્યો. અનુભવી પિતાને અમર હતી કે, જે તે પોતાના દીકરાને આને બચાવે તો કાલે તે પાછો ટહાર થાય. તેથી તેને સીધો દોર કરવાની જરૂર હતી. મહમુદનાં નશીબમાં કંમોતનું મોત લખાયલું હતું. જહાન્ની તલવારને તે ઘરણુ થયો.

વજાદાર મુલમાન શોકાતુર હૃદયે આગ્રા પાછો ફર્યો. ત્યાર પાદ કેટલોક વખત સુધી પોતાના શોકના દશા સમાચાર તેણે સાંભળ્યા નહીં. મુલતાન મહમુદે જગાડેલા બળવા વખતે ફરીથી સાદીકની પાદ તેને

આવી. પરંતુ લડાઈના હીંગામમાં તેને મળવું અશક્ય થઈ પડ્યું. સાદીકના નાસવા પછી તેનો કશો પત્તો એને મળ્યો નહીં. તે મૃત્યુ પામ્યો હશે એમ ધારી તેને મળવાની સર્વે આશા સુલેમાને મૂકી દીધી. પોતાની સારી વર્તણૂકથી આજે તે ખીજી નોકરી મેળવવા લાગ્યશાળી થયો છે અને અમીર ધાસીદિલીનને ત્યાં મનગમેતી નોકરી કરી પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરે છે.

* * * *

આપણો જાણીતો અને માનીતો હુન્નુઓ હજમ! રંગીલા ને રસીલા! બેઘડક ને બહાદર! ચાલે લાલીયા બાવડી ચરકીની જાતનો તો ખરો, પણ ચકાર, ચઝરાક ને ચાલાક! સુલતાન મહમુદના બળવા વિશે, તેમ જ સાદીક અને નૂરમહાલે તેમાં લીધેલા ભાગ વિશે પૂરી માહિતી મેળવતો રહ્યો હતો. પરંતુ સાદીકે તેને પોતાની સાથે નહીં રાખ્યો અને દરેક વાતમાં રસ મેળવવા નહીં દીધો તેથી તેના પર ગુસ્સે રહ્યો તે રહ્યો જ! તેની મોટી હોંસ સાદીકને એકવાર મળી ખૂબ થથરાવવાની હતી, પણ તેને કમનસીબે સાદીક મળ્યો જ નહીં. તેની મા નૂરમહાલની અટપટાથી કંટાળીને તેને છોડી આવી હતી. ફરી એકવાર મા દીકરો મળ્યાં. અરસ-પરસ માફે માફ કરી, સાથે રહેવા લાગ્યાં અને કુળવાન પુત્ર પોતાનો આબરુદાર ધંધો ફરી એકવાર શરૂ કર્યો. આગ્રાના બજારમાં તમે જાઓ, તેની ટપટપી સડાસડ ચાલતી તમે જોશો, અને તમારા નસીબ લીલાં હશે તો આડા ને ઉભા બે ચાર લપેટા માથાપર મરાવી લેજો. તમને તુરત ઉંઘ આવી જાય તેવા તેના હાથ હલકા જણાશે! પણ જીલ બહુ લાંબી! તોખાહ! તોખાહ!

* * * *

સર્વેના વિનાશનું મુળ નૂરમહાલ કાંઈ બચી જાય એમ નહોતું. પૈસાની લાલચને માટે જે બીજાને ફસાવી દે, તે કાંઈ વખત ખુદ બાદશાહ સલામતને કેમ ફસાવી નહીં દે? વળી સુલતાન મહમુદ પાસે બે લાખ રૂપીઆ લાંચ લઈને, તેને મહેલમાં દાખલ થવા દીધો, એ નૂરમહાલે મોટો ગુન્હો કીધો હતો. શિક્ષા તરીકે તેને તોપને ગોળે ઊરાડી મૂકવામાં આવી.

* * * *

ખુશરુ અને દાવીરખાનશ બંસવારીમાં ઠેકાણે પડ્યા, પછી શોડા જ વખતમાં શાહજહાનનાં મૃત્યુના સમાચાર ફરી વળ્યા. શાહજહાન મહમુદના બળવા પછી, તે કમનસીબ બાદશાહ પર વધારે જાપતો રાખવામાં આવ્યો. તે છતાં પણ ઔરંગઝેબ પિતાને માટે માન ધરાવતો હતો! તેને શારીરિક દુઃખ નહીં પડે તેની તજવીજ રાખતો હતો. છતાં દુઃખમાં

ધેરવલો બાદશાહ શાહજહાન થોડાજ વખતમાં પોતાના પ્રીતાર પાસે પોતાના પાપ પુણ્યનો હિસાબ આપવા પહોંચી ગયો.

* * * *

ઔરંગઝેબને તખ્તનશીન થયાને દશ વર્ષ થયાં છે. હવે તે ધણેજ મક્કમ થઈ પડ્યો છે. સુલતાન મહમદના છમકલાથી તે વધારે ચેતતો રહ્યો છે. પિતાનું મરણ થયું, તે છતાં તખ્તને માટે ફરીથી નવાં કાવતરાંઓ થયાં નહીં, અથવા તો કોઈએ હુલ્લડ કીધું નહીં. બાકરઅલી અથવા સાદીકની હયાતી વિશે તેને કશું શક રહ્યો નહીં. લશ્કરે આપેલા સમાચારપરથી એની ખાત્રી થઈ હતી કે, બાકરઅલી અને સાદીક, આ પૃથ્વીપર રહ્યા નથી ! તેની ગાદીનો પાયો મજબૂત થયો છે, હવે તેનું ક્ષય ન રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવામાં રોકાયું છે.

* * * *

દુબલુના ઝળકતા હીરા મીરજુમલાને ઔરંગઝેબે વિસારી દીધા નહોતો. તેનું સામર્થ્ય તે સારી રીતે સમજતો હતો. જો તેની મદદ નહીં હોત તો સહેલાઈથી ઔરંગઝેબને ગાદી મળી શકતે નહીં. બાદશાહ તેને હંમેશાં પોતાનો મિત્ર રાખવા માંગતો હતો, છતાં તે પોતાની પાસે નહોં રહે તો સારું, એવું તે ઇચ્છતો હતો. તેને વચન મુજબ બંગાળની મુબેદારી આપવામાં આવી. આસામનો મુલક જિતવાનું કાર્ય તેને સોંપવામાં આવ્યું. ઇસ્વી સન ૧૬૬૨ માં તે ઢાકાથી ઉપજ્યો, આસામ જિત્યું અને હવે ચીન જવા રજા માંગી. તે રજા તેને આપવામાં આવી, પરંતુ ત્યાં જતાં પહેલાં ચોમાસું શરૂ થયું, તેના લશ્કરમાં રોગ ફાટી નીકળ્યો અને તેને ઢાકા પાછા ફરવાની ફરજ પડી. પરંતુ થાકને લીધે રસ્તામાં જ તે માંદો પડ્યો, અને ઢાકા પહોંચતાં પહેલાં જ ઈ. સ. ૧૬૬૩ માં તેણે પ્રાણ ત્યાગ કીધો. તેનાં મોતના સમાચાર સાંભળી, ખુદ બાદશાહ પણ દિલગીર થયો. પિતાનું સર્વે માન તેના પુત્ર અમીનને આપવામાં આવ્યું. તેને ખુદ હીલી બોલાવવામાં આવ્યો. ભર દરબારમાં તેને માનનો પોશાક આપવામાં આવ્યો. પોશાક પહેરાવતી વેળાએ ઔરંગઝેબને જુમલા યાદ આવી ગયો. - સજળ નેત્રે તે માત્ર ઐરહું જ બોલી શક્યો: “તેં બાપ બોલ્યો છે, પણ મેં તો એક મોટામાં મોટો અને સૌથી વધારે ભય ઉપજવનારો મિત્ર ગુમાવ્યો છે !”

* * * *

* The Emperor gave his rank and honours to his son Ameen. “You” said he to him, “have lost a father, and I have lost the greatest and the most dangerous of my friends.”

અત્ર સર્વ પૂર્ણ થાય છે. પાત્રોનાં કૃતકાર્ય ને કર્મકથા! સામાન્ય રીતે દરેક પુસ્તકને અંગે પ્રસ્તાવના જોડવાનો રિવાજ છે. જરૂર હોવા નહીં હો, તોયે પ્રસ્તાવના આપવાનું સર્વેજ ઉચિત ધારે છે! પરંતુ પ્રતિ વર્ષે ઉપહારરૂપે અપાતી “શુજરાતી”ની ઐતિહાસીક નવલકથાઓનાં ઉદ્દેશનું પિષ્ટપેષણ કરવાને કંઈ પ્રસ્તાવનાની જરૂર નથી. ઐતિહાસીક નવલકથા મનુષ્યનાં જીવનપર કયા કયા પ્રકારની અસર કરે છે અને તેની કેટલી અગત્યતા છે, તે બહુ અંશે “શુજરાતી”ની નવલકથાઓએ શુજરાતી પ્રજાને બતાવી આપ્યું છે.

અત્ર ઉપસંહારનો ઉપસંહાર કરતાં જે જોલ લખવાની જરૂર ધારું છું અને તે જ માત્ર જણાવી આ પુસ્તક સંમાપ્ત કરીશ.

મહાન મોગલના પ્રારંભ કાળની કર્મકથાનો સાર શું? નીતિદ્રોહી, પિતૃદ્રોહી, બ્રાતૃદ્રોહી, કપટકળાથી દેશનું સાર્વભૌમ પદ ગ્રાપ્ત કરનાર આ તે કોણુ? મહાન મોગલ? હા, અંગ્રેજ ગ્રંથકારો એમ કહે છે. હિંદી પ્રજા પાપનું પુતલું માને છે. એ પાપે હિંદ કુળ્યું! ક્યાં આખર, હું માણુ અને અકબરની રાજ્ય સ્થાપનાની ઉત્તમ રીતિ, અને ક્યાં જાહાંગીર, શાહજહાન અને ઔરંગઝેબની રીતિ નીતિઓ! સલીમે રાજ્ય મેળવવા માટે પ્રતાપી અકબર સામે તોફાન જગાવ્યું, ખુર્રમે ભાઈઓનો વધ કરી, બાપની સામું બંડ ઉઠાવ્યું અને તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં, તેનાજ પુત્રાએ તેનું જ અનુકરણ કરી, માંહિમાંહે લડી, તેને ફેદ કરી રાજ્ય ગ્રાપ્ત કર્યું! પિતા કરતાં પુત્રાએ અધિક જ કર્યું! પરિણામ શું? જે મહાન રાજ્યની લગામ લગભગ ઉડતાળીસ વર્ષ સૂધી ઔરંગઝેબે પોતાના હાથમાં રાખી, સાડા ત્રણ લાખના લશ્કરવડે, દેશના બરા હકદારના હકો લૂટવા રણયુદ્ધ આરંભ્યો તેથી, તેનાં મૃત્યુબાદ વીસ વર્ષમાં એવું બન્યું કે, આખી મુગલાઈ હોમાઈ ગઈ! રાખ થઈ ગઈ! મહાન ગંજાતાં છ મોગલોએ લગભગ એકસો એકચાસી વર્ષ સૂધી હિંદના એક નાકાથી તે બીજા નાકા સૂધી એક ડોકો વગડાવ્યો! તે રાજ્ય માત્ર આંગળીના વેદાપર ગણાય એટલા વર્ષોમાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયું! કારણ પિતૃભક્તિનો—ધર્મનો—નીતિનો વિચાર જ નહિ! જે અધમતાથી રાજ્ય ગ્રાપ્ત કરવાની રીતિ મોગલ વંશમાં દાખલ થઈ હતી, તે એક શાપ સમાન હતી. એ જ અકબરનો વારસો હતો! પાપાચરણની શરૂઆત જહાંગીરના સમયમાં થઈ, ઔરંગઝેબનાં કાળમાં સંપૂર્ણ થઈ અને તેનું ફળ તેના પુત્રના સમયમાં જલદી જ ગ્રાપ્ત થયું. આ દેશના જ વતનીઓ, ભૂમિના માલીકોને જડ મૂળથી ઉખેડવાનું ઔરંગઝેબે સાહસ કર્યું એ બીજું પાપ નડ્યું! એક બાબુએ રાજપૂતોને અને બીજા બાબુએ મરાઠાઓને ઉખેડી નાંખ-

વાનો તેને અધમ પ્રયત્ન ચલાવ્યો? દગા ફટકાની રીતિથી તે ફાળ્યો પણ હોય, તોયે શું? મહાન્ મોગલ શહેનશાહતનું ખીજ આને સ્વમવત્ થઈ ગયું છે. ટગુમગુ થઈ ગયલાં રજપૂત અને મરાઠા રાજ્યનાં ચિહ્નો હજુએ માલમ પડે છે.

વિશેષ ખુલાસાની કરી જરૂર નથી. આ કથામાં કાંઈક અંશે મોગલ શહેનશાહતની અધમતાનું અને પડતીનું કારણ દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જે પુત્ર પિતા સામું, ભાઈઓ સામું, નીતિ વિરુદ્ધ, ધર્મ વિરુદ્ધ, દેશ પ્રગ્ન વિરુદ્ધ આચરણ કરે તે કદાપિ સુખી થાય નહિ. સુલતાન મહમુદનું બંડ ઔરંગઝેબને પિતૃદોહનાં ફળરૂપે જ હતું!

વાર્તાનું વળું જળવી રાખવા માટે કેટલાંક ઐતિહાસીક વૃત્તાંતોમાં ફેરફાર કરવો ઉચિત ધારવામાં આવ્યો છે. સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવ્યું છે કે, ખુશરુએ જહાંગીર સામું રાજ્યગાદી માટે બંડ ઉઠાવ્યું ત્યાર બાદ એને કેદ કરી રાખવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ કેટલાક સમય પછી ખુશરુના અતિ આગ્રહથી તેને છોડવામાં આવ્યો હતો, અને જ્યારે તે દખ્ખણમાં જતો હતો, ત્યારે તેણે પોતાના મોટા ભાઈનું ખૂન કરાવ્યું હતું. આ વાર્તામાં તેને છવતો કલ્પવામાં આવ્યો છે.

ખુશરુનો પુત્ર દાવીરખખશ અથવા તો આપણી વાર્તાનો નાયક સાદીક છે. જહાંગીરનાં મૃત્યુ બાદ તેનાં વજીર આસફખાને તેને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો; પરંતુ તેને, તેમજ શેહેરીયારને જલદીથી યમદાર પહોંચાડી, શાહજેહાનને મહાન્ મોગલનું પદ આપવામાં આવ્યું હતું.

આ પુસ્તકની યોજના ‘વજીર પુત્ર’ નામક એક અગ્રેજ પુસ્તક-પરથી તેમજ પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ મુસાફરો ખરનીયર અને ટ્રેવરનીયરનાં અહેવાલપરથી અને ખીજાં અન્ય ઇતિહાસકારોનો આધાર લઈને કરવામાં આવી છે. ખુશરુ, શેહેરીયાર અને દાવીરખખશનાં વૃત્તાંતો ઉક્ત અગ્રેજ પુસ્તકપરથી લેવામાં આવ્યાં છે. એ વૃત્તાંત ઐતિહાસીક નથી, પણ દંત-કથારૂપે વર્ણવાયલા છે કે તૈમુરલેનના વંશનો ઉચ્છેદ કરી, શાહજહાન ગાદીનશીન થયો હતો અને પિતા તથા ભાઈઓનાં ખૂન કરી કરાવી, ઔરંગઝેબે મહાન્ મોગલપદ ધારણ કર્યું હતું! મહાન્ મોગલ એટલે દેશોચ્છેદક! દેશદ્રોહી! પિતૃદ્રોહી! માતૃદ્રોહી! દુડુંબદ્રોહી! એ દ્રોહરૂપા પાપોએ તેનો વંશ ગયો! તેના ‘મહાન્!’ નામે જ પરદેશીઓને અલય અપાયું! તે રિથર બેઠા છે ને એનું નામ નિશાને અવશેષ રહ્યું નથી! એ પ્રભુની લીલા અકળિત છે!

શા. ૫૨ ચં ૬ ગં ગા શ ૫
જરી માલના
વે પા રી.

હમારે ત્યાં ચોખી ચાંદીનો જરી
માલ તમામ જાતનો જીક, સુરમો કાંગરો,
ટીકી, કટોરી બાદલુ તથા પાઘડીના છેડાની
તથા ભરતકામની તથા વણાટકામની તથા
ગુંથવાની પાકા રંગના ઉંચી હલકી તમામ
જાતનો જરી (કસબ) હમારે ત્યાં પોતાના
કારખાનામાં બનાવી જથાબંધ તથા પર-
ચુરણુ ઘણાજ કીકાયત ભાવથી વેચવામાં
આવેછે, તથા ઓર્ડરથી પણ બનાવી આપ-
વામાં આવે છે, બહારગામના ઓર્ડરપર
પુરતું ધ્યાન આપી વી. પી. મોકલવામાં
આવશે, એકવાર કામ પાડી ખાત્રી કરો.

ડા. ભીંડીબજાર દુકાન નં. ૬૯.
મુંબઈ, નં. ૯.

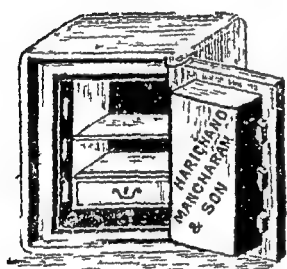
પેટંટ તીજેરીઓ અને લીવરનાં તાળોં: તીજેરી બચાવનાર-તીજેરી ફસાવનાર.

મેળવેલા ધનનું રક્ષણ કરવા માટે માત્ર નકલ તીજેરીની નહીં પણ ખર્ચ કામ આપનારી તીજેરીની જરૂર છે. શીકલ જોઇ લીધેલ તીજેરી ફસાવી દે છે.

ખરી તીજેરી કેવી હોય ?

પડતાં ભાંગે નહીં (ફેલપ્રુફ) આગમાં કલાકો બલકે દીવસો સુધી બળે નહીં (ફાયરપ્રુફ) ચોરચા જાણુમેદુથી ખુલે નહીં, અને ધાડપાડુએ હથોડાઓથી પણ ભાંગી શકે નહીં (બરગલર પ્રુફ).

અમારી તીજેરી વીલાયતી તીજેરીને દરેક રીતે ટકર મારનારી હોવા છતાં કીંમતમાં બહુ સસ્તી છે.

તીજેરીના તમામ ગુણોના અખતરા જુદા જુદા સંસ્થાનામાં ફોટોમંદીથી કરી બતાવવાથી સર્વોત્તમ કારીગરી માટે પંદર સોનાના થાંદો અને અસંખ્ય સરટીપ્રીક્ટો મળેલાં છે.

અમારા ગ્રાહકો સરકારી મોટાં ખાતાંઓ, રેલવેઓ, મ્યુનીસિપલ પાલીટીઓ, રાજરજવાડા, ઓફીસો, અને બેંકમાર ખાનગી ગ્રહસ્થો છે. નીઃસંદેહ છે કે જન્મનો કારીગરજ, તે લાઇનનો અતુલવીજ, ખીન્ન કારીગરો પાસે ચોક્કસ કામ લઈ શકે છે. નકે ખુરસી યા ગાદીતકીયે બેસી કામ લેનારો જાતે કારીગર, આલીસ વરસનું કારખાતું, મીકેનલ લાઇનનું અનુભવી જ્ઞાન, અને નવા સાંચાઓનો ઉપયોગ-એજ અમારું ખાત્રીપત્રક.

કરખાનામાં આવશે તો અમારી ગુપ્ત ચેંબરની તીજેરી કે જેના અમે એકલા પેટંટી છીએ. તેની ખુબી, આગના અખતરા, ખોવાયેલી આવીથી તીજેરી ઉધડે નહીં, જાણુમેદુ ઉધડે ને માલ હાથ આવે નહીં, અમારો કંપોઝીશન (મસાલો) વીગેરે ઘણું જોઇ ખાત્રી કરી શકશે.

હરીચંદ મંછારામ એંડ સન્—૧૩૮ ગુલાલવાડી મુબંઈ.

અક્ષીસ અક્ષીસ અક્ષીસ

ભીખા કટ્યાણની કુંપનીની

અ ના વે લી દ વા ઓ.

તાવને માટે અકસીર ઇલાજ.

જવર તાવની નાશકારક ગોળીઓ.

ભીખા કટ્યાણજી દ્રીવર એન્ડ એન્ડ પીટસ.

તાવની ગોળીઓ.

કેઈ પણ જાતના તાવને એકસરખી રીતે એક જ દીવસમાં કુઠાવનાર, અસરકારક ગોળીઓ. ફક્ત એક દીવસમાં ચાર ગોળીઓથી જ તાવ જાય છે. વિદ્વાન ડાકતરોની સોધનું આ એક ઉત્તમ પરિણામ છે. કેઈને પણ આરામ નહી થયો તો પૈસા પાછા આપવામાં આવશે. વાપરવાની રીત—દર ત્રણ ત્રણ કલાકે અડેક ગોળી પાણી અગર દુધ સાથે ગળવી. કીંમત સીસી ૧ નો રૂ. ૧.

ચમતકારીક જુલાળની ગોળીઓ.

આ ગોળીઓ રાતના સુતી વખતે થંડા પાણીથી ચાર ગળી જવી, જેથી કરી બે પેટ સાફ આવી કળજાતને દૂર કરે છે. કીંમત ડાબી એકના આના આઠ.

ખાટલી ઉપર અમારા નામની લેખલ વાંચીને લેવી.

અકાલ ઓઈન્ટમેન્ટ.

ખાસ દાદર માટે—આ દરદથી હેરાન થતા દરેક દરદીઓને અમે જણાવવાને ખુશી છીએ કે અમારો આ અકસીર-ઇલાજ બીજા ઇલાજોથી ઘણી સારી સરસાઈ લોગવે છે અને માત્ર બે ત્રણ વખત લગાડવાથી તદ્દન આરામ થઈ જાય છે. જ્યારે કેટલીક દવાઓ બળે છે અને ઘોં મારે છે, ત્યારે આ દવા ઠંડક સાથે ખુશબો આપે છે. એ કીડને જડમુળથી સાફ કરી નાંખી તુરત આરામ કરે છે; અને ફરીને તે દરદ તે જગાએ થતું નથી. કીંમત દરેક ખાટલી દીઠ આના ૪.

ગોલ્ડ ટોનીક પીલ્સ.

નવા સુધારાથી બનાવેલી આયુર્વર્ધિની અને મનહુદલાસિની
ધાતુ પૌષ્ટીક સોનેરી ગોળીઓ.

આ ગોલ્ડ ટોનીક પીલ્સ લેવાની જ સાથે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ભૂખ લાગે છે. રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. ગમે તેવો પરિશ્રમ કરવાથી પણ થાક લાગતો નથી, મગજની તરાવટ થાય છે. જ્ઞાનતંતુ સળગા થઈ સ્મરણ શક્તિ વધે છે. મન પ્રવૃદ્ધિત થાય છે અને આંખની રોશની વધે છે તે સાથે મન્દાગ્નિ અને અશક્તિના કારણે ભુખનું ઓછું થવું, પેટનું ચઢી આવવું, ખાટા ઓડકાર આવવા, પેડુમાં અને મગજમાં દુખાવો થવો, ચક્કર આવવા, થોડા પરિશ્રમે ઘણો થાક લાગવો, આંખે ગ્રંથ આવવી, તિમિર એટલે આંખમાં જેવું દેખાવું, શરીર તુટવું, આળસ આવવું અને ચિત્તનું ઉદ્દાસ થવું, વગેરે જે દોષો ઉત્પન્ન થાય છે જેનો જેમ સૂર્યના ઉદય માત્ર થવાથી અંધકારનો નાશ થઈ જાય તેમ નાશ થાય છે.

વાપરવાની રીત-દર ત્રણ ત્રણ કલાકે અઢેક ગોળી દીવસમાં ત્રણ વખત દુધ અથવા પાણી સાથે લેવી. ખાટલી એકની કીંમત રૂ. ૧-૮-૦

ગાંડીવ એન્ટી-રૂમેટીક બામ.

(એક ઘણોજ અસરકારક અને લાલકારક મલમ.)

આ મલમ શરીરે ચોળવાથી સંધીવા સરળો દુઃખદાયક રોગ થોડા વખતમાં નાબુદ થાય છે. પક્ષપાત, ધુજરી અને ધતુર્વા સરળા રોગને આ મલમે મટાડ્યા છે. હાથ પગનું રહી જવું, શરીરના કોઈ પણ અવયવ ઉપર એકદમ સોજો ચઢી આવવો, પેડુની આબુખાબુના લાગમાં અતિશય દુખાવો થઈ આવવો, વાંસો ફાટ્યા કરવો તથા અકડાઈ જવો, કમરનો લાગ ઝલાઈ જવો, ગરદનની નસો સળંગ થઈ જવી, રગત્રક થઈ જવાથી હાથ, પગ, કે શરીરનો કોઈ ભાગ રહી જવો, વગેરે રોગો આ મલમ લગાડવાથી નાશ પામે છે. સ્ત્રીઓના કેટલાક લયંકર રોગો જેવા કે સુવાવડ અને ગર્ભાશયના રોગો થઈ ગયા પછી કમર અને પગ ઝલાઈ જાય છે તે પણ આ મલમનો ઉપયોગ કરવાથી નાશ પામે છે. કીંમત શીશી એકના ફક્ત આઠ આના મોટી ખાટલી બાર આના.

સંભવન મિશ્કચર.

ભયંકર રોગોને પણ નિર્મૂલ કરનારો પ્રવાહી પદાર્થ.

ભયંકર રોગો.—કોલેરા કે જેને વિસુચિકા, મહામારી, પટકી, ફાગળીયું વગેરે નામોથી ઓળખવામાં આવે છે તેને એકદમ દાબી દેનાર, કોલેરાનું દરદ પુર ભેરમાં આવી ગયેલું છતાં તેમાંથી બચાવનાર, કોલેરાથી થતા ઝાડા ઉલટીના વિકારને એકદમ નાબુદ કરી શરીરના ણિગાડને દુર કરનાર તો આ “સંભવન મિશ્કચરજ” છે એમ અનુભવથી સત્તા ભરેલી રીતે સિદ્ધ થયેલું છે. અતિસાર—આ રોગ પણ ઘણો ભયંકર છે. ઘણા ઝાડા થવાથી શરીર નીચવાઈ જઈ એમાંથી મોત નિપજે છે. આ ભયંકર રોગને પણ આ દવા ઘણી થોડી વખતમાં નાબુદ કરી નાંખે છે. સંધીવા, મુત્રાશયની વ્યાધીને અને મળાવરોધના રોગને પણ આ “સંભવન” તાકીદથી મટાડે છે. અપચો, અભૂર્ણ ખાટા ખારા ઓડકાર વગેરે રોગોને તુરત મટાડે છે. શરદીને જલદી મટાડે છે, જઠરાગ્નિને બળ આપી પાચન શક્તિને સતેજ કરે છે. કીંમત—ખ ટલી એકના દશ આના.

વીંચ્છુના ડંખનો સર્વોપરી ઉપાય.

અકસ્માત ડંખ મારતા ગમે તેવા ઝેરીવીંચ્છુઓના તાત્કાલિક ઉતારનો સર્વોપરી ઉપાય લાંબી મુદત થયા એક મહાત્મા યોગીની પ્રાચીન શોધના આધારે ખાસ મેહેનતથી શોધી ઘણા લાંબો વખત અનુભવી બાહર મુકવામાં આવ્યો છે. ખાસ જામીનગીરીથી ખાત્રી સાથે કહી શકીશું કે, માત્ર ૨ થી ત્રણ ટીપાં વિંચ્છુના ડંખ લાગેલી જગો ઉપર મુકવાથી ડંખની ઝેરી વેદના તદ્દન દુર થાય છે. બાટલી એકના આના આઠ.

ગરમીના રોગની અકસીર ટ્રેન્યુઅલ્સ.

આ ટ્રેન્યુઅલ્સ એક ઘણાજ પ્રખ્યાત અને એ દરદોના ખાસ અનુભવી ડાક્ટરના નુસકા પ્રમાણે બનાવવામાં આવી છે.

આ ટ્રેન્યુઅલ્સ એ દરદને તદ્દન જડમાંથી સાફ કરે છે અને તે પાછું વખત ગયે ઉભરી આવવાની ધારતી રહેતી નથી. ખોરાક જેમ અને તેમ હલકો લેવો.

વાપરવાની રીત-બંને ગોળી દર ત્રણ કલાકે પાણી સાથે લેવી,
આખા દીવસમાં છ લેવી. ખાટલી ૧ નો ૩. ૧.

તાવનું અકસીર મિક્ચર.

આ મિક્ચર તાલીઆ, આંતરીઆ, મેલેરીઆ અને ખરાબ
રુતુમાં ફાટી નીકળતા સર્વે જાતનાં જેરી તાવ ઉપર રામખાણ
અસર કરે છે, કારણ કે તે નાશકારક જંતુઓને નાબુદ કરવામાં
આળાદ છે. આ મિક્ચરના ત્રણ લાગ લેવાથી એકજ દિવસમાં
ગમે તેવો તાવ નાબુદ થઈ જાય છે.

આ મિક્ચર એક ઘણાજ કામેલ ડાક્ટરના લાંબા અનુભવ
પછીના ખારીક શોધનું પરિણામ છે.

ખાટલી ૧ ની કીંમત આના ખાર.

કફ પીલ્સ.

આ કફ પીલ્સ ઘણી અજાયબ રીતે ટુંક મુદતમાં ગમે
તેવી લાંબી તથા ટુંકી મુદતની ખાંસી, ઉધરસ, સલેખમને તુરત
આરામ આપી મટાડી દે છે તથા વારંવાર આવતા ડાંસાને તુરત
અટકાવે છે, તેમજ ગળાનાં નાનાં મોટાં દરદોને તથા ગળાનું
સુકાઈ જવું તેમજ ગળાનું અને સાદનું જેસી જવું તેને પણ
આ ગોળીઓ વાપરવાથી આરામ આપે છે અને કંઠને સુધારે
છે તેમજ શરૂઆતના ક્ષયને પણ તાબડતોળ કાયદો કરે છે.

વાપરવાની રીત-બંને ગોળી મોઢામાં રાખી તેનો રસ ગળે
ઉતારવો. કીંમત ખાટલી ૧ નો ૩. ૦.

વેજટેબલ હેર ટોનીક.

શુદ્ધ કરેલું ખાલને પુષ્ટી આપનાર ખુશખોદાર તેલ.

આ ખુશખોદાર અને ખાલને પુષ્ટી આપનાર તેલ ઘણીજ
અમૂલ્ય વનસ્પતિનું તત્વ કાઢી તેની મેળવણીથી બનાવવામાં
આવ્યું છે, મગજને અથવા તો જ્ઞાનતંતુઓને સહુજ પણ નુકસાન
કરે એવી કોઈ પણ સુગંધી ચીજ નાખવામાં આવી નથી. આ
વેજટેબલ હેર ટોનીક ખાલને કાળા અળકતા તથા સુવાળા
મુલાયમ બનાવે છે. ખરી જતા ખાલને અટકાવે છે, તથા
ખાલની વૃદ્ધિને પુષ્ટી આપે છે. મગજને શાન્તિ આપે છે, માથાનો
દુખારો મટાડે છે, તેમજ આંખને તેજ આપે છે.

આં તેલ સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોને એકસરખું ઉપયોગી છે.
ક્રીમત ખાટલી ૧ ના આના ખાર.

લોહીને સાફ કરી શક્તિ આપનાર

અયોડીડ રેડ જેમીકા-સારસા-પરેલા.

શરીરમાંના ખીગડેલા લોહીની તળીયત સુસ્ત થઈ શરીર તવાતું બન્યું છે અને એ સ્થિતિમાં અનેક દરદોનો હુમલો વારંવાર થયા કરે છે. આવી સ્થિતિમાં ખીજા ઉપાયો કરતાં લોહી સુધારવાના ઉપાયની પેહલી જરૂર છે, અને લોહી સુધારવા માટેનો સૌથી અસરકારક ઉપાય રેડ જેમીકા સારસા પરીલા છે. એના ઉત્તમ ગુણો કાબેલ ડાકતરોએ કબુલ રાખ્યા છે. અને તેઓ એક અવાજે ખાત્રી આપે છે કે રેડ જેમીકા સારસા પરેલા લોહી સુધારવામાં અભયજન જેવી કૃતેહુ મેલવે છે.

શરીરમાં આવી ગયેલી નબલાઈ, ગરમીનું કુટી નીકલવું, લીવર ખગડવું, જ્ઞાનતંતુઓની નબલાઈ વીગેરે અનેક પ્રકારના દરદો આ દવા દુર કરે છે.

ગરમીના દરદો ઉપર આ દવા ખાસ કરીને રામખાણ અસર કરે છે.

સર્વથી સરસ તળીખી સત્તા ધરાવનારાઓ એના વિશે ઉંચામાં ઉંચું મત આપે છે. એજ તેના અસરકારકપણાની ખરી જામીનગીરી છે.

વાપરવાની રીત—એક નાની ચમચી પાણી અગર દુધની સાથે દીવસમાં ત્રણ વાર લેવી.

ક્રીમત ખાટલીના રૂ. ૧૫ અને રૂ. ૨૫.

લીખા કલ્યાણુલ કુાનો કેમીકલ કુડ.

કેમીકલ કુડ એ એવો રસાયણ સંલેગે બનાવેલો ઓરાક છે કે કોઈ પણ રીતનાં દુઃખ, દરદ, વગેરે પુરુષ સ્ત્રીઓ તેમજ નાનાં બચ્ચાંઓને અતિ ઉપયોગી છે.

દરદી મોઢાનો શીકો ચહેરો, બદનમાં બહુ નબળાઈ, દીવસમાં બહુ વાર ઝાડો, ઠંસો અથવા કફ, અંદરના ભાગનો સોજો, હાંડકાંની કળતર, મગજની ભમરી, ખાધા પછીનું અજીરણ, ઘણી મહેનત તથા થાકથી લુટી ગયેલી તંદુરસ્તી અને ખીજા અનેક દરદો ઉપર એ સીરપ સારી અસર કરે છે.

ખીવાની રીત—ઉમરે પુગેલાંને દરેક ચમચી દીનમાં ત્રણવાર થોડા પાણીમાં, એક વરસના બાળકને ૫ થી ૮ ટીપાં, પાંચ વરસના બાળકને ૨૦ ટીપાં, એ મુજબ ઉમરના પ્રમાણમાં પાણીમાં આપવો. કીંમત બા. ૧ ના આના ૧૨.

કાનના દુખાવા માટે અકસીર ઇલાજ.

આ દવા કાનના દુખાવા માટે ફોતેહમંદ નીવડી છે, જે કાનમાં દુખતું હોય અગર પરુ થયું હોય અને પેન મારતી હોય ત્યારે પાંચ સાત ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી તુરત આરામ થાય છે, કીંમત બા. ૧ ના આના છ.

એક ફોતેહમંદ દવા.

ટેસ્ટમાં સ્વાદીષ્ટ બાળજીવન સીરપ.

આ બાળજીવન સીરપથી બચ્ચાંઓને ખાંસી, સસણી, આંચકી, નળખાઈ, હાથપગનું તવાઈ જવું, ચહેરાની પ્રીકાસ, કોઈ પણ જાતના દમથી ભરાઈ જવું, તેમજ આરોગ્ય શક્તિ મંદ પડવા ઉપર આ બાળજીવન સીરપ હીવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી આરામ કરે છે. તેમજ મોટી ઉમરનાં સ્ત્રી પુરુષોને ઉધરસ, દમ, પાચનશક્તિ નબળી પડી થતા ક્ષય રોગથી તાવ અને ખાંસીને આ બાળજીવન સીરપ લેવાથી બહુજ આરામ કરે છે.

રડતાં બચ્ચાંઓને આ સીરપ ખુશ મીઠાજ સાથે સારી નીંદ્રા આપે છે.

વાપરવાની રીત—મોટા માણસને એક ચમચો તેટલાજ પાણી સાથે દહાડામાં ત્રણ વખત અને બચ્ચાંને પા ચમચો દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી અગર દુધ સાથે. કીંમત બાટલી એકના ૧૨ આના.

ડેપી લેટરી.

નકામા વાળને નાખુદ કરનાર ચમત્કારી પાઉડર.

આ પાઉડર પાણીની સાથે મેળવી, લેપની માફક બાલ ઉપર ચોપડી, પાંચ મીનીટ સુધી રહેવા દઈ કુંડા પાણીથી ઘોઈ નાંખવું એટલે નકામાં વાળ તુરત નીકળી જશે. ચામડી કાળી પડતી નથી. કીંમત બાટલી ૧ ના આના ૪.

પ્લેગની ગાંઠના ખાસ મલમ.

આ મલમ પ્લેગની ગાંઠ ઉપર લગાડવાથી પ્લેગના જંતુ-ઓનો નાશ કરી પ્લેગની ગાંઠને વગર પોટીસે ખેસાડી દેય છે અને ઠંડક વળે છે.

આ મલમ રસ તથા વધરાવલના દરદ ઉપર ખુબજ ફાયદો કરે છે.

વાપરવાની રીત—પ્લેગની ગાંઠ ઉપર આ મલમ દીવ-સમાં બે ત્રણ વખત લગાડી કાપુસ મુકી પાટો બાંધી રાખવો. વધરાવલ તથા રસના દરદ ઉપર દીવસના તથા રાતના મશાળીને મલમ લગાડવો. કીમત ખાટલી ૧ ના આના આઠ.

ઈસ્તન્સ સીરપ.

બંદનના લાંબોમાં થતી નબળાઈ, સાંધાનું દરદ, હલકી ઝીણી તાવ તથા ગરમ દેશમાં લાંબો વખત રહ્યાથી તથા તન અને મનને મહેનત આપવાથી જે દરદો ઉત્પન્ન થાય છે, તેવાં અનેક દરદોને નાબુદ કરવાને સઉથી વળણાયલો અને અકસીર લાજ એજ છે કે સીરપ લાંબો વખત સુધી વાપરવો.

એ સીરપ ઉમરે પુગેલાં સ્ત્રી પુરૂષોને—એક સરખી રીતે માફક આવે છે, તે એટલા સુધી કે લોહીને પુષ્ટપણું, સાંધાઓની પ્રકટાઈ, આલસાઈ ને તેજદાર હોશીયારી આવી માણસ પુરતાં તંદુ-સ્ત થાય છે, માટે આ સીરપ નબળા માણસે અવશ્ય કામમાં લેવો.

અરધી ચમચીથી એક આખી ચમચી સુધી, અથવા અરધા રામથી એક રામ સુધી દીવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે લેવી.

કીમત ખાટલી એકનો રૂ. ૧ મોટી સાઈઝનો રૂ. ૧૫.

પેપસીન વાઈન.

પેપસીન ખોરાક પાચન કરી લુખનો વધારો કરવાનો ઉત્તમ ગુણુ ધરાવે છે. પેપસીન હોજરીને મજબુત બનાવી, ખોરાકને પાચન કરવામાં મદદ કરે છે. લુખ તથા પાચન શક્તિને માટે લોકો ખીજી લલતી દવાઓ વાપરી તંદુરસ્તીનો નાશ કરે છે.

તંદુરસ્તીનો આધાર ખોરાક લઈ તેને ખરાબર પાચન કરવામાં છે—લુખ તથા પાચન શક્તિનો સુધારો કરવા પેપસીન જેવું ફાયદાકારક ખીજી કાંઈ નથી.

વાપરવાની રીત—એક નાનો ચમચો પાણીમાં દીવસમાં બે વખત ખોરાક લીધા પછી લેવું. કીંમત ખાટલી ૧ નો રૂ. ૩. સવા.

પલ્લડપ્યરીશાયર—લોહીને સુધારનાર સીરપ

ઉપલો સીરપ શરીરના બગડેલાં લોહીને તદ્દન સાફ કરી પૂર્ણ તંદુરસ્તી બક્ષે છે અને વળી સ્વાદમાં પણ મીઠો હોવાથી પીવાને કંટાળો થતો નથી.

પીવાની રીત—એક નાની ચમચી ભરી દીવસમાં ત્રણ વખત તેટલા જ પાણી સાથે લેવી. કીંમત ખાટલી ૧) ના રૂ. ૨.

દાંત તથા પેઢાંના દુખાવાનો અકસીર ઈલાજ

આ દવા દાંતનાં દુખાવાને તથા કળતરને આરામ કરે છે, કોહી જતા લાગોને અટકાવે છે, સોજને ઉતારે છે. લોહી નીકળતું બંધ કરે છે. મોઢાંની ખરાબ વાસને દુર કરે છે અને છેવટે દાંત તથા પેઢાંઓને મજબુત કરે છે. રૂ. (કાપુસ) થી દુખતા લાગ ઉપર લગાડવું. કીંમત ખાટલી ૧ ના ૮ આના.

હેરડાઈ.

સફેદ બાલને કાળા કરવાનો ચમત્કારીક ઈલાજ—આ હેર-ડાઈ અસુલ્ય તત્ત્વનાં વસાણામાંથી કાઢેલ છે. આમડીને ઈળ નહીં થતાં લગાડતાને વાર તરત જ બાળ કાળા થઈ જાય છે.

વાપરની રીત—પહેલા નંબરની ખાટલીમાંથી દવા લઈ સફેદ પ્રશથી બાલને લગાડી બીજા નંબરની ખાટલીમાંથી દવા લઈ કાળા પ્રશથી બાલ ઉપર લગાડવાથી તરત જ બાલ કાળા થઈ જશે.

ઘરાકોને વાપરવા માટે હરકત ન આવે માટે તેની સાથે ચોપડવાને માટે પ્રશ પણ સાથે મુકેલાં છે.

કીંમત ખાટલી ૧ નો રૂ. ૧૦.

ઈચ આઈન્ટમેન્ટ.

ખુજલીનો ખાસ મલમ.

આ મલમ ખાસ ફેલા અને ખરજ આવતી હોય તેની ઉપર રાતના સુતી વખતે લગાડી સવારના સાબુથી ધોઈ નાંખવું. એવી રીતે બે ત્રણ વખત લગાડવાથી ખુજલી મટી જશે.

કીંમત ખાટલી ૧ ના આના ૪.

ખરજવાનો ખાસ મલમ.

આ મલમ રાતના સુતી વખતે ખરજવા ઉપર ઘસી લગાડવો. ત્રણ હીવસ લગાડવાથી ખરજવું નાબુદ થશે અને ફરી તે જગા ઉપર થશે નહીં. કીંમત ખાટલી ૧) ના આના આઠ.

શુધ ચોખી હીંગ.

અમારા માનવંતા ઘરાકોને જણાવીએ છીએ કે અમારે ત્યાં શુધ ચોખી હીંગ આવેલી છે.

વાપરવાની રીત-સાધારણ હીંગ એક તોલાને બદલે આ હીંગ પા તોલો વાપરવી. કીંમત રતલ ૧ ના રૂ. ૨૫.

એજન્સી.

લીખા કુટ્યાણુની કંપની.

વીલાયતી દવા વેચનાર.

બહારકોટ ગણેશવાડીને નાકે, મુંબઈ.

સાઠ વરસની જુની અને

જાણીતી દુકાન

સોની વલલજી કસ્તુર કચ્છ મોટી લાઈજવાળા,

કચ્છી અને દરેક કોમને ઉપયોગ આવે તેવા સઘળી જાતના ફેનસી મશીન પાલીશ સોનાના દાગીના બનાવનાર અને વેચનાર.

ઘોરડરનું કામ ધ્યાન દઈ કરી આપવામાં આવે છે.

સદગ્રંથુરથો ગરાકોને અમારી દુકાનની મુલાકાત લેવા વિનંતિ કરીએ છીએ.

ટે૦:-માંડવી ભાતખજાર-કુવારા સામે

મુંબઈ; નાં ૩.

અરે હું આંધળો થયો

કાંઈ વખત આમ બોલવું
ન. પડે માટે વાપરો

નેત્રામૃત.

(આંખમાં સુકવાની દવા.)

આંખની ગરમી, આંખનું દુખવું, આંખમાંથી પાણીનું
ઝરવું, રતાંધળાપણું, આંખ ઝાંખી પડવી, અજવાળાથી અંજાઈ
જવું, પાંપણોનું ખંરવું, ઘણું વાંચવાથી અથવા લખવાથી આંખમાં
પાણી લરાવું, અને લાલ પીળા અક્ષર દેખાવા, કઠણ, ખીલ,
ટુંક સુદૃઢમાં પડેલ કુલાં, નજળો વગેરે આંખનાં તમામ દરદો
દુર કરે છે. કોતરકામ કરનારે, ઘડીઆળીએ, પોરણીગરે, સોનીએ,
તેમજ બીજું બારીક કામ કરનારે, વીદ્યાર્થી, અને નામું વગેરે
લખવાનું કામ કરનારે જરૂર આ નેત્રામૃત વાપરવુંજ લેઈએ.
કારણ કે આ નેત્રામૃત વાપરીને ઘણાકેએ અશ્માનો ત્રુરો કર્યો
છે અને દુરબીનને દુર દેંકી લીધી છે એજ આ નેત્રામૃતની
ફોહનો પુરાવો છે.

૮ તોલાની બાટલીની કિંમત ચાર આના
બહારગામ વાળાએ પાંચ આનાની પોસ્ટની ટીકીટ
બોલકવી.

તા. ક. દવા પ્રવાહી તરીકે અથવા અંજન તરીકે સુરમા
સાથેની બેઉ બતની છે. બેઉનો ગુણ એક સરખો છે. મંગાવતી
વખતે આપને કંઈ લેઈએ છે તે લખી જણાવવું.

ભગત બ્રધર્સ.

કાલબાદેવી પોસ્ટ ઓફીસની સામે—મુંબઈ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

આલુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધી-
ઓમાં અગ્રેસર છે.

આ ગોળી ઓ.

- ૧ પાચન શક્તિની વિક્કિયાને દૂર કરે છે.
- ૨ નળળાં પડતાં જ્ઞાનતંતુઓને પુષ્ટિ આપે છે.
- ૩ ઘટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- ૪ લોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- ૫ તાકાત વધારે છે.
- ૬ મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- ૭ સ્વપ્નમાં થતા ધાતુપાતને અટકાવે છે.
- ૮ શુભાવેલ પુરુષત્વને 'પાછું' બક્ષે છે.

૩૨ ગોળીની ૩બી ૧ નો રૂ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર-કાઠિયાવાડ

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે મહેરબાની કરી “કામશાસ્ત્ર” નામનું અમારું પુસ્તક વાંચો. તે આરોગ્ય, દૈનિક અને આબાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારું છે. ૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સુધીમાં તેની પાંચ લાખ કરતાં વધારે પ્રતો મફત વહેંચાઈ ચુકી છે.

 તે પુસ્તક

છથેજી, મરાઠી, ગુજરાતી, હિંદી, ઉર્દૂ, ઉર્દૂ (ગુજરાતી લિપીમાં) અંગ્રાહી અને તામીલ ભાષામાં તૈયાર છે. તેલુગુ ભાષામાં છપાય છે.

વિના મૂલ્યે,

ટપાલ ખર્ચ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર-કાઠિયાવાડ.

તે તમારો જીવજન મિત્ર છે!

પણ તે શા માટે?

તમારા પૈસા અને વખતનો બચાવ કરી તમારાં હર્ષો તરત સારાં કરે છે. તેટલા માટેજ યીકશન રૂમેટીઝમ બામ અત્યારે ઘણે ઘણે વપરાય છે.

સંધીવા તથા સાંધાનો દુખાવો, હાથ પગની કળતર, કમરનો દુખાવો, લાયકાયેલી ગરહન, ગરડો, માથાનો દુખાવો, આધાશીશી, શરદી, છાતીમાં દુખાવો, સળેખમ, શરીરના કોઈપણ ભાગમાં શંદીથી અગર ગરમીથી દુખાવો, શરીરની ઝીણી ઝીણી કળતર, દમ, હાંફણ વગેરે જીવ દુખણુ દરદો ઉપર આ યીકશન રૂમેટીઝમ બામ તરત રામબાણુ અસર કરે છે, સાંધાનું અકડી જવું અગર અલાઈ જવું, કોઈપણ ઠેકાણે સોજો, ગમે તે કારણથી જામી ગયેલું લોહી વગેરે શરૂઆતનો લક્ષણો, ધુજરી વગેરે ઉપર યીકશન રૂમેટીઝમ બામ મસલવાથી તુરત આરામ થાય છે. દરેક ઠેકાણે વેચાય છે. કીર્મિત આના દશ યોકથી ત્રણ શીશી સુધીના ટપાલ ખર્ચ આના ત્રણ. તમારૂં સરનામું મોકલી લીસ્ટ મંગાવી લ્યો.

શા. હીરાચંદ ભીમજીની ડ્રાં, નં ૯૮ ગનબાવા સ્ટ્રીટ,

કોટ, મુંબઈ.

તારનો બાલ-“વસનજી-માથેરાન”

માથેરાનમાં ગોવંદજી વસનજીનું

રોયલ હિંદુ હોટેલ.

કુંક મુદતની અંદર એટલું તો માનીતું થઈ પડ્યું છે કે હજારો સુપ્રસિદ્ધ આગેવાન ગ્રહસ્થાએ તેની સુલાકાત લીધી છે.

સેકડોમાંથી પ્રક્ટ એકજ સર્ટિફિકેટ વાંચો:—

3rd June 1908.

I was an inmate of the Royal Hindu Hotel for over a fort-night and I was in every respect satisfied with its arrangements. The proprietor of the Hotel has secured one of the nicest bungalow for it. It is very commodious and on a very fine site. Mr. Vasanji and his son Govindji both appear to possess considerable capacity for organisation. They are always attentive to their customers and they try their best to meet all their wants. The food they supply is of the best kind. There are many-varieties to meet different test and conditions and it is prepared in a manner to meet the most fortidious eater. I think the institution deserves encouragement at the hands of Hindu community.

(Sd.) GOKALDAS. K. PAREKH.

વધુ માટે સરકચુલર મંગાવો અને એકજ વખત સુલાકાત લઈ ખાત્રી કરો.

ચોક હોલ }
માથેરાન. }

૨૭

ગોવંદજી વસનજી.
હાકારદાર-મુંબઈ.

દેશી અને અંગ્રેજી.

દવાઓનો મોટો સંગ્રહ.

એચ્યુ મીકચર.
તાવની ગોળી.
ધાતુપૌષ્ટીક ગોળીઓ.
દરાજનો મલમ.
વા અને દુખનો મલમ.
દંતના દુખવાની દવા.
કોલેરા મીકચર.
વીંછીની દવા.
કેશરાજ તેલ.
કફ શીરપ.
કફ પીલ્સ.
પ્રમેહ માટે ગોળી.
આયોડાઇડ સારસાપરીલા.
ચીલ્ડ્રનટોનીક શીરપ.
કેમીકલ કુડ.
ઈસ્ટન શીરપ.
શીરપ ઓફ હાઇપો.
કોસ્ટાઇટ ઓફ લાઇમ.
હાઇપો. કો. શીરપ.
ગ્લીસેરો કો. શીરપ.
નરવાઇટ ટોનીક શીરપ.
પેપસીન વાઇન.

ખસનો મલમ.
ખરજવાનો મલમ.
દંત મંજન.
ડીનર પીલ્સ.
માથુ દુખ્યાની દવા.
આંખ આંચાની દવા.
કવીનાઇનની ગોળી.
કોડલીવર ઓઇલ.
કોડલીવરનું ધ્રુવશન.
કલોરોડાઇન.
કેમ્ફરોડાઇન.
વાળ કાઢવાની દવા.
કાન પાકયાની દવા.
કંઠ સુધારક ગોળી.
સંગ્રહણીની દવા.
ખાળકના બુલાખ માટે શરબત.
કરમ પાડનારો શરબત.
ખીલ માટે કોલ્ડક્રીમ.
સાંધી વાયુની દવા.
વાનું તેલ.
પ્રદર માટે ગોળી.

દેશી અને અંગ્રેજી દવાના શુભ ગતાવનાર ઓપડી મફત મળશે.

ધી ઍંગ્લો આયુર્વેદીક ફારમા- સ્યુટીકલ વર્ક્સ.

અંગ્રેજી અને આયુર્વેદીક દવા બનાવનારને
વૈદ્યકશાસ્ત્રને લગતી હરેક ચીજ વેચનાર—

મારકીટ—છીપીયાલી મુંબઈ.

જે. વી. નવલખીની કું.ં

કાલકાદેવી રોડ—મુંબઈ.

ગ્રાફીસો—આર્ટ અને ટેકનીકલ સ્કુલો અને આર્કીટેક માટે

સ્ટેશનરી, ડ્રોઇંગ, પેઇન્ટીંગનો સામાન.

એનજીનીઅરો અને સર્વેયરો માટે

એનજીનીઅરીંગ અને સર્વેયરીંગનો સામાન,

નીશાળો માટે—કીન્ડરગાર્ટનનો સામાન,

રબરસ્ટેમ્પ બનાવવાનો દરેક જાતનો સામાન,

રબરના અગ્રેજી અક્ષરના બ્રાકેસો—કે જેથી કોઈ પણ નામ, ફોટા

વગેરે છાપી શકાય છે. કોમ્પ ૧૨ આનાથી રૂ. ૧.૫) સુધી.

રબરસ્ટેમ્પ બનાવવાનારા—કોતરકામ કરનારા વગેરે.

J. V. NAVLAKHI AND CO.

Dealers in STATIONERY, DRAW-
ING PAINTING, Materials.

ENGINEERING and SURVEYING
Instruments.

Kindergarten and RUBBER Stamp Requisites
Rubber Stamp Makers etc.

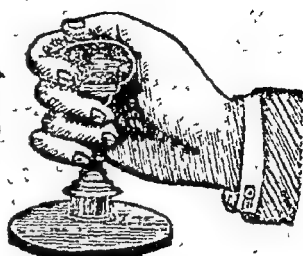
Kalkadevi Road—BOMBAY.

માલના લાવનું લીસ્ટ એક આનાની ટીકીટ મોકલવે—મોકલી

આપવામાં આવશે.

રબર સ્ટામ્પ, સ્ટીલદાર્ઠ, કાપર પ્લેટ,
પાકેટ પ્રેસ.

એમ. પી. કાકુ
ની કંપની.

(સ્થપાઈ સને ૧૮૯૨)

ટેકાણું—અબદુલ રેહમાન સ્ટ્રીટ, માંડવી પોસ્ટ, સુબઈ.

દરેક ભાષામાં સૌથી સસ્તા અને ટકાઉ રબર સ્ટામ્પ
બનાવનાર તથા તેને લગતો બધી જાતનો સામાન, રબરના
અક્ષરની પેટીઓ (ફક્ત અંગ્રેજી) વીગેરે જથ્થાબંધ તથા છુટક
વેચનાર. લાખ ઉપર મારવાની પીતળની સીલ, સિંચાઈના પટા,
પીતળનાં નામનાં બોર્ડ તેમજ મીલમાં નીકળતા કાપડના તાકો
ઉપર મારવાની દરેક જાતની પીતળની છાપો વીગેરે, સર્વે જાતનું
કોતર કામ કરનાર અને કાંઈ, કાપર પ્લેટ કોતરનાર
તથા છાપનાર.

દરેક જાતનાં રંગીત રેશમના જથ્થાબંધ તથા છુટક
વેપારી. હાથ ચાલાકીના પ્રયોગોની માહિતી ધરાવનાર તથા તેને
લગતો સામાન પુરતી સમજ સાથે વેચનાર તથા ફોટોગ્રાફ
પાડનાર તેમજ નાની છળી ઉપરથી મોટી કરનાર વીગેરે.

મરજી સુજબ છાપી શકાય એવા અંગ્રેજી પાકેટ પ્રેસ.

કીંમત રૂ. ૧)થી રૂ. ૧૦) સુધીનાં

વેશમ લાઈફ એશ્યુરન્સ સોસાયટી લિમિટેડના.

M. P. KaKu & Co.
Abdul Rehman St.
Mandvi Post
BOMBAY.

જનરલ એજન્ટ.

કાકુ એન્ડ કંપની.

સસ્તે ભાવે જાહેરીના વિમા ઉતારનાર.
પુરવોત્તમ પંકજસિંહ કાકુ
એકલા માલિક.

વિદ્વાન ડાક્ટરના પ્રમાણેથી આ ઉપરથી બનાવવામાં
આવેલી દવાઓ.

વસનજ નયુની કું.

અંગ્રેજ દવા વેચનાર

ખાહારકોટ, મારકીટ સુખક.

વાળ વધારવાનો આત્રી ભરેલો ઉપાય.

મોહીના હેરઓઈલ.

આ હેરઓઈલ વાળને, ખરીપડતા
અટકાવવાને, ખરી ગમેલી નવ્યાએ પાછા
લાવવાને, અને વાળને ખુબ સુરતી આપ-
વાને આ તેલ અનોખમ છે તેનાથી વાળ
નરમ ચકચકીત તથા જેમ વાળવા હોય
તેમ વાળી શકાય તેવા થાય છે. આ તેલથી
ખોડો નદન નીકળી નથી છે. અને વાળને
ખરી સુરતી કરી આપે છે. આ તેલ દરેક
કુળે પોતાના ઘરમાં રાખવું જોઈએ, કારણકે
શરીરનો દેખાવ વાળ ઉપર આધાર રાખે છે.
ધણી સ્ત્રીઓને ગરમમીથી અથવા ઘણા
કારણોથી વાળ ખરી પડે છે. તેઓએ આ
તેલ ખાસ વાપરવું જોઈએ. નવાખંધ લેના-
રને કમીશન આપવામાં આવશે. કીમત દર
શીશીનો રૂ. ૧. વી. પી. ખરચ જુદું.

તાવ માટે અકસીર—મેનીકા એગ્યુમિલ્યર ગમે તેવાને ફક્ત
બે લાગ લેવાથી નાખુદ કરે છે. કી. બા. ૧ આના ૧૨

મેનીકા પ્રીવર પીલ્સ—શરીરમાં હુમેશાં ઝીણા તાવનું રહેવું
એકાંતરીયા તાવ વીગેરે તાવને ફક્ત એકજ ખાટલી વાપરવાથી
કાયદો કરે છે. કી. બા. ૧ આના ૧૨.

લોહી સાફ કરવાનો અકસીર ઉપાય—વિન્સનો આયોડા-
ઇઝ સારસાપરેલા. શરીરનો મુખ્ય આધાર લોહીની સ્વચ્છતા છે;
પણુ ન્યારે તે ખરાબ થાય છે, ત્યારે શરીરની અંદર ઘણી જાતના
રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આ એક જ ખાટલી વાપરથી ગણેજ
કાયદો છે. આ સારસાપરેલા સ્ત્રીને પાવાથી પણ ખંદુ કાયદો
કરે છે. કી. બા. ૧ રૂ. ૨

હેરીસ ટોનીક પીલ્સ—અનાજ પાચન કરી અદ્ભુત શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, આડો સાફ લાવે છે, શરીરની અંદર કોઈ પણ જાતનો રોગ ઉત્પન્ન થવા દેતી નથી, તેવી અકસીર ગોળીઓ બા. ૧ રૂ. ૧

વિન્સ કફ પીલ્સ—ગોખારનું નીકલવું, ઉધરસ વીગેરેનું થવું તથા સલેખમને માટે આ ગોળી બહુ ઉપયોગી માલમ પડી છે. બા. ૧ કી. આના ૧૦

વિન્સ ગોલ્ડન ડ્રૉપ—ગરમીથી થતા રોગો જેવા કે પ્રમેહ, ધાતુ વીગેરેનું ક્ષીણ થવું, નબલાઈનું વધવું વીગેરે માટે આ એક અકસીર ઇલાજ છે. બા. ૧ કી. રૂ. ૨-૦-૦

વિન્સની જીલાબની ગોળીઓ—આડો સાફ લાવે છે. અનાજ પાચન કરે છે. તથા શરીર બહુ સારી સ્થિતિમાં રાખે છે. કા. બા. ૧ આના ૮.

વિન્સ રોઝ આઈડ્રોપ્સ—શરીરની અંદર આંખ તે એક રત્ન છે; તેને સંભાલવાની દરેક માણસને જરૂર છે. તેને માટે આ દવા બહુ અકસીર છે. હુમેશાં આંખની અંદર ટીપાં નાંખવાથી, આંખ બહુ ચોખ્ખી રહે છે. આંખની અંદર લોહી વીગેરેને તોડી નાંખે છે. કાચની બુંગલી સાથે ખાટલી વેચાય છે. કી. બા. ૧ આના ૧૦.

વિન્સ કલોરોડાઇન—આડો ઉપર તથા કેલેસ ઉપર આ દવા ફક્ત એક જ લાગ લેવાથી ગમે તેટલા જીલાબ થતા હોય તો બંધ કરે છે. બા. ૧ કી. રૂ. ૦.૧૧

વિન્સનો દરાજનો મલમ—ગમે તેવી દરાજ લાલ કાળી વીગેરેને ફક્ત એક જ દાળડી વાપરવાથી ફાયદો થાય છે. કી. ૭થી ૧ આના ૪. રેજીસ્ટર્ડ નંબર ૧૦૬ સંપાત્રી લેવો.

વિન્સ એમ્બ્રોક્શન—સાંધાતું અંધારું જવું શરીરમાં કલતરનું થવું તથા વા વીગેરે માટે અકસીર તેલ છે, બા. ૧ કી. રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિન્સ રૂમેટીઝમબામ—માથાના દુખારા માટે અકસીર મલમ બા. ૧ રૂ. ૦.૧૧

વિન્સ ડીપીલેટરી—નકામા ખાલ કાઢી નાખવા માટે અકસીર લાશન. ફક્ત પાંચ મીનીટમાં ખાલ ખરી પડે છે. તેમ જ આમડીને ધબ થતી નથી. બા. ૧ રૂ. ૦.૧૧

ગોલ્ડન સેન્ટર્પલ—ગરમીના રોગ માટે અકસીર ગોળીઓ અસાધ્ય સંગતથી થતા રોગો જેવા કે પ્રમેહ માટે અકસીર. બા. ૧ રૂ. ૨.

વેચનાર તથા બનાવનાર,
વસનજી નથુની કુંઠ,
મોરબી-મુંબઈ.

હજારો નીરાશામાં આશાનું એકજ કિરણ!!

(ફાયદો ન થાય તો પાછસા પાછા.)

કામસંજ્વન.

અદ્ભુત શક્તિ, બુદ્ધિ અને સૌંદર્યતાની સંપૂર્ણ વૃદ્ધિ કરનાર આ દવા થોડાજ વખતમાં ભારે વખાણુ સાથે સરવત્ર પ્રચલીત થઈ ગઈ છે, ગયેલી જુવાની પાછી ખેળવવા માટે આ દવા જાણીતી છે. વીર્યનો ઝરો છે.....અશકત સ્ત્રીપુરુષો માટે ધણીજ ઉમદા દવા છે. કી. રૂ. ૧.)

શંઢત્વ વીનાશક તેલ.

ગુપ્ત લાગની નસોની નબળાઈનો જો કોઈપણ ઉપાય હોય તો અમારું શંઢત્વ વીનાશક તેલજ છે. ગમે તે કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી નસોની નબળાઈ માત્ર ત્રણજ દિવસમાં જડથી દુર કરે છે. સાધારણ શીથીલતા તો પહેલે દિવસે દુર થાય છે. એકવોશ દિવસનાં પુરાં સેવનથી જીંદગીભર નચિંત થવાય છે. કીંમત માત્ર રૂ. ૫) નકલી માલથી ઠગાતા ના. લેખલ જોઈનેજ શીશી લેવી.

જુલાબી ચઢા.

આ ખુશખોદાર ભુકી છે. તેને પાણીમાં નાંખી ઉકાળી ચઢાની પેઠે સાકર એકલી અથવા દુધ સાકર સાથે નાંખીને પીવાથી સુખરૂપ દસ્ત થાય છે. પેટને તદ્દન સાફ કરી નસોમાંનો સઘળો કચરો દુર કરી શક્તિ આપે છે. અને ભુખ ખરાબર લગાડી દસ્ત હમેશાંને માટે નિયમીત કરે છે. શ્રીમાન અને નાજુક પ્રકૃતીનાં માણસો માટે આ સુખરૂપ જુલાબ છે. કીંમત રૂ. ૦૧૧ એક શીશી ૧૦ થી ૨૦ માણસને ચાલે છે. ત્રણ શીશીનો રૂ. ૧૧.

જે. એન. શેઠના,

ઠાકોરદાર રોડ, ઘોળીની વાડી
સામે, મુંબઈ-નં. ૨

અમારી રાજ્ય રજવાડામાં વખણાતી “ચાકુતી” ની નકલો નીકળેલ છે માટે ખરીદ કરતી વખતે સંભાળજો, અમારી બનાવેલ બાદશાહી ચાકુતી અનંગ વિલાસ અંગે કોઈને વેચવા આપેલ નથી. અમારી બનાવેલ ચાકુતી માત્ર રાજકોટમાં અમારા ઔષધાલયમાં જ મળે છે.

બાદશાહી ચાકુતી.

(અનંગ વિલાસ.)

ગમે તે કારણથી ગુમાવેલી તાકાત પાછી લાવે છે, પુરુષાતન કાયમ રાખે છે, સંસાર સુખ લોગવવા માટે દેશી અને યુનાની દવામાં ઉંચામાં ઉંચી દવા જોઈએ તો આ અનંગ વિલાસ બાદશાહી ચાકુતી છે. આ રાજવંશી ચાકુતી વીર્ય વીકારના તમામ વ્યાધી મટાડે છે અને વીર્ય ઘટ બનાવી ખરું પુરુષાતન આપે છે. રાજ્ય રજવાડામાં તથા શ્રીમંત લોકોમાં આ દવા ખુબ વખણાય છે. અરી મરદાઈ આપનાર અને નબળા માણસને પાંજુ જીવાનની માફક જોરાવર બનાવનાર આ દવાનો લાલ લેવા અમારી ખાસ લલામણુ છે. આ દવા વાપરવામાં કોઈપણ જાતની પ્રેરણની જરૂર નથી. ૪૦ ગોળીની ડબી એકના રૂપીયા દશ.

બાદશાહી યુનાની લેપ.

સાંઠાનું તેલ કેવું કીંમતી છે અને તે કેટલી મહેનત અને ખર્ચના લોગે બને છે તેની ખાત્રી તેના વાપરનાર રાજ્ય રજવાડાઓ, અમીર ઉમરાવો તથા પૈસાદાર લોકોનેજ હોય છે. એવાં ઉમદા તેલમાંથી આ લેપ બનાવેલ છે અને તે ગુસ્સા લાગની નસોને પુરતી તાકાત આપે છે. નબળી પડી ગયેલ નસોને પુરતું જોર આપી ખરું પુરુષાતન લાવવા માટે આ લેપ ફતેહુમંદ ધરાવે છે. આઉસ એકની ડબીના રૂપીયા આઠ.

ગરમીનો દુશ્મન !!

રક્ત સુધારક નામની વનસ્પતીની ગોળીઓ ગરમીને લીધે બગડી ગયેલું લોહી સુધારવા માટે અમૃત સમાન દવા છે. આ દવાના સેવનથી (syphilis-ઉપદંશ) ગરમીનું ખરાબ દરદ ફરીથી થવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. ૬૪ ગોળીની ડબી એકના રૂપીયા છે. ગરમીના જખમને તુરત રૂબવાનાર મલમની ડબીના આઠ આના. તમામ દવાઓનું પોસ્ટ અર્થ જુદું.

ડાક્ટર કાલોદાસ મોતીરામ, રાજકોટ—કાઠીયાવાડ.

કર અમૃતલાલ માણેકલાલ દવાવાલા.

સુતાર ચાલ—મારકેટ—મુંબઈ.

ભરોંસાપાત્ર-ઉત્તમ ગુણવાલી દવાઓ,

ગરમીના ધુરા રોગથી વીશકુટકથી, પારો કે રસાયણ
ખાવામાં આવ્યાથી લોહીનો ખગાડો થાય છે, મન બેચેન રહે
છે, અનાજ પચતું નથી, શરીરપર ચાંદાં પડે છે, લુખસ થાય
છે આ સઘળા દરદોને મટાડવામાં એડવર્ડ કુંપનીની “સારસા-
પરેલા” ઘણાજ ઉત્તમ ગુણ ધરાવે છે. તેની ખરોખરી કરી શકે
તેવી કોઈ બીજી દવા નથી એમ અમે હીંમતથી કહીએ છીએ.

બુવાનીમાં જંજાતી બુઢાપાની અસરવાલાઓ માટે નખ-
ળાઈને દુર કરવા માટે, નસોને મજબુત બનાવવા માટે, શરીર
અને મનને પુષ્ટી આપવા માટે, “એડવર્ડ ટોનીક પીલ્સ”
અહુ વખણાય છે. કીંમત ૩૬ ગોળીની શીશીનો એક રૂપીઓ.
(જમ્યા પછી દીવસમાં બેથી ત્રણ વખત એક એક ગોળી દુધ
અગર પાણી સાથે લેવી.)

માથાનો દુખાવો દુર કરવા માટે સ્વદેશી “ઠકરના મેંથોલ”
અહુ જાણીતા અને માનીતા છે. તેના ગુણો જગ જાહેર છે.
કીંમત એક શીશીના ચાર આના.

શરીરના કોઈપણ ભાગમાં લાગેલી લચક, સાંધાનો દુખાવો,
વાયુના સણકા, અને અવયવનું રહી જવું તેને માટે તથા
માથાના દુખાવા માટે “ઠકરનો રૂમેટીઝમ બામ” બજારમાં
ખીજ વેચાતા બામને બુલાવી નાંખે છે. તેનો મોટો ખપજ
તેના ગુણની સાબીતી છે. કીંમત બાટલી એકના આઠ આના.

લાલ કાળી અને ઉભરાતી કે ફેલાતી ફરી ફરીને થતી
“દાદર-ગજકરણ” માટે “ઠકરનો મલમ” તમે કદી વાપર્યો છે?
જરૂર વાપરો. તે એક રામબાણ ઉપાય છે. કીંમત શીશી
એકના ચાર આના.

એડવર્ડ સારસાપરેલા-એડવર્ડ ટોનીકપીલ્સ-ઠકરના મેંથોલ-
ઠકરનો રૂમેટીઝમ મલમ-ઠકરનો દરાજનો મલમ વીગેરેના

સોલ એજન્ટસ—

મે. અમીચંદ હાલ્દાભાઈની કું

દવાવાલા ભાવનગર મેડીકલ હોલ—ભાવનગર.

સને ૧૯૦૪ ના મુંબઈના જંગી પ્રદર્શનમાં તથા કાશી ઉમરાવતીના પ્રદર્શનમાં ચાંદ મળેલો સાર્સાપરીલા.

બગરેલું લોહીને શુદ્ધ કરવાનો ઉત્તમ ઇલાજ.

ઉપદંશ જેવા બીજાં મહા ભયંકર રોગ નથી. એ રોગનું જેર શરીરમાં રહી નય તે તે દર્દીને નહીં, પણ તેની સંતતીને પણ ખરાબ પરીણામ ભોગવવું પડે છે. એવા ભયંકર રોગ ઉપર ડા૦ વામન ગોપાળનું

આયોડાઈડ

સાર્સાપરીલા

જેવી ઉત્તમ શુદ્ધકારી બીજ દવા એકે નથી એવું આજ હેઠા ૫૦ વરસના દરમ્યાનમાં હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગના લોકોને એના શુભની ખાત્રી થઈ ચુકી છે, જેથી એ બાબત વધારે લખવાની જરૂર નથી.

સ્તંભ દુષિત થવાથી થતા રોગો તથા બીજા અનેક રોગો ઉપર ધણુંજ શુદ્ધકારક છે. ઉપદંશાળન્ય વિકાર, જેવાં કે ગરમી, ચાંદી, પરમિયો અને તેનાવડે ધણા ત્રાસકદાયક અનેક રોગો-જેવા કે પક્ષાઘાત, લકવા, સંધીવા, સાંધાનું રહી જડું, મહોમાં અને શરીરના બીજા ભાગોપર ચાંદાં પડવાં, સ્મરણ શક્તિ એકી થઈ જવી, અવાચક થઈ જવું, વગેરે તેમજ બધા શરીરપર શીતળાદેવી જેવા ફેફાલા થઈ આવવાં, હુથેલી અને પગનાં તળીઆમાં કાળા ફેફાલા થઈ આવવા તથા કાળા ડાગ પડવા, તાળવામાં કાણું પડવું, મહોમાં તથા ગળામાં કાણું પડવાં, નાકનું બેસી જવું, હાથ પગનું સ્પર્શજ્ઞાન ધીમે ધીમે એણું થઈ જવું, શરીરનું સુકી આવવું, શરીરમાં કળતર થવી, સ્તંભ દુષિત થવાથી ખુબ્લી થઈ આવવી, ખજ, દરાજ, ગુમડાં આંખ, માથું, હાથ અને પગમાં બળતરા થવી, ઘાતુ સ્થાનમાં બળતરા થવી, વગેરે, ફેટલાક લોકો ઉપલા રોગો ઉપર પારો અથવા રસાયણ લે છે, તેનાથી બહુજ ખરાબ પરિણામ થાય છે. મોઢાંમાંથી વાંસ નીકળવી, લાળ પડવી, દાંતના ખારાનું સુકવું, દાંતોનું હીલવું અને તેમાંથી લોહી, પુર વગેરેનું નીકળવું એ સર્વ પ્રકારના રોગો ઉપર આ સાર્સાપરીલા ઉપયોગી થઈ પડયું છે અને બીજા ઔષધની જરૂર પડતી નથી. સારાંશ ગરમીથી અથવા બીજા કોઈ કારણથી લોહી ખરાબ થયું હોય તો તે સાફ થઈ લોહીનો વધારો થાય છે. કીમત એક બાટલીનો સવા રૂપિયો અને પોસ્ટેજ ૦૧ આના ચાર. બાટલીના પોષ્ટ સાથે ૨ ટા. બધા વ્યાપારીને ત્યાં મળશે.

સાલેક-ડા૦ ગોતમરાવ કેશવ.

પોષ્ટ આશીસની સામે, ઠાકોરદાર-મુંબઈ.

સલતાં નામની નકલી દવાથી સંભાળજો.
અશકિત અને નબળા પુરૂષો માટે અખુટ શકિત આ
પનાર લાંબા વખતથીજ પ્રખ્યાતી પામેલી અમારી

રાજવંશી નવરત્ન ચાકુતી. કી. રૂ ૧૦

તથા નબળી ગુપ્ત નસોને મજબુતી આપનાર

રાજવંશી સાંઠાનું તેલ. કી. રૂ ૫)

ઉપલી બંને દવાઓ વાપરવાથી નાદાનપણમાં કુટેવથી કે
કોઈ પણ કારણથી ગુમાવેલી તાકાત પાછી લાવી જીવનશકિત વધારી
તે સંબંધી બધા રોગો મટાડે છે. પરંતુ કોઈ નથી. ૩૫માં ૪૦
ગોળીઓ છે. ઉપલી પ્રખ્યાત બંને દવાઓ નીચલેજ ઠેકાણેથી
મળશે. બીજે ઠેકાણે ભળતે નામે મળતી હોય તો અમારી પ્રખ્યાતી
પામેલી દવાઓ સમજી ખરીદવા ભુલ ન થાય તે યાદ રાખવું.

ડા. ડી. એચ. ભટ્ટ નું દેશી તથા યુનાની દવા-
દેશ હિતેન્દ્ર દવાખાનું
૬૦-જામલી મોહોલો. મુંબઈ.

પુરૂષાતન શક્તિ મેળવવાનું અકસીર સાધન

વીજળી અથવા નવી જુવાની

ધાતુને પુષ્ટ કરી શક્તિ આપનાર

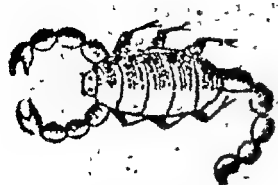
જવેરીયનનું વસંતવિલાસ ટોનીક.

અદ્વૈત અમૃત સમાન છે. શીશી ૧ ના રૂ ૨.

(અર્ક છે.)

વસંત વિલાસને વાપરી, બનો ખડુ બળવાન,
રૂપ રંગ શક્તિ અને, નિત્ય રહો શુભતાન;
ચારસમણીની પ્રીતથી, લોહ કંચન થાય,
વસંતવિલાસ પ્રયોગથી, નિત્ય ઉદાસી જાય;
શરીર સુખને સાધવા, ખરચો પૈસા આસ,
શક્તિ લોહી સુધારવા, લીઓ વસંત વિલાસ.

વી. એચ. જવેરીયન હું. બલોસી ચકલા
મુંબઈ.

અરે પરોપકાર,
(૧ રૂપિયામાં ૧૦૦૦-૨૦૦૦
આશીર્વાદ.)

જ સ મા ઈ ન ની
વીંછીની દવા.

ગમે તેવી અછાડા પછાડ અને
ખુમ બરાડા એકજ મળીટમાં
શાંત! શાંત! શાંત!
એક પુડીતો ૧૦-૨૦ માણસપર ચાલે છે.
૧૦૦ પુડીતો રૂ. ૧) ૫૦ પુડીના રૂ. ૦ાન.
જ સ મા ઈ ન ની

તાવની દવા.

ગમે તે જાતનો તાવ હોય તો શું
થયું? ત્રીજે પડીકે આરામ ન થાય તો
પૈસા પાછા તાવથી ઉત્પન્ન થયેલી અ-
શક્તિ દુર થાય છે. ૧૦૦ પુડીતો રૂ. ૧)
તથા ૫૦ પુડીના રૂ. ૦ાન પોરેજ ભુદું.
જ સ મા ઈ ન ની

ખી જા ખ.

સજેદ જાળ કાળા બ્રમર જેવા, અસલ
કુદરતી કાળા રંગના બનાવવાં માટે સૌથી
સરસ ખીજખ છે. ૧ શીશી રૂ. ૧)
ત્રણ શીશી રૂ. ૨ા બચ મફત.
જ સ મા ઈ ન ની ઇડિયા એજન્સી
નાં. ૧૦૬-૦૮ હાકુરકાર રોડ. મુંબઈ.

“ મર્જીના ” એકલીજ શક્તિની ખરી દવા છે.

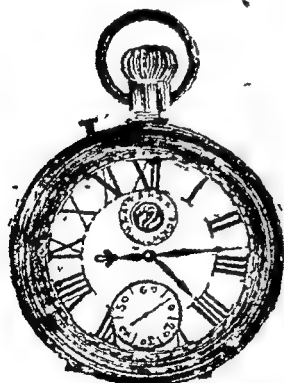
વૈદ્ય વિદ્યા.

શરીર નિરોગી, બળવાન-અને લાંબા આયુષ્યવાળું કેમ થાય તેના ઉત્તમ રસ્તાઓને દેખાડનારું વૈદ્યવિદ્યા નામનું અતિ ઉપયોગી પુસ્તક માટે મંગાવેથી કૃતિમત્ કે ટપાલ ખર્ચ કંઈ પણ લીધા શીવાય મફત મોકલી આપવામાં આવશે.

રાજવૈદ્ય નારાયણ કેશવજી,

હિડ ઓફીસ-જામનગર, કાઠીયાવાડ.

ઘણાંજ ટકાઉ અને પાંચ વરસની ગેરંટીવાળાં મંજૂરત રાસકોફ સીસ્ટમ લીવર વોચીસો.

વોચ નંબર ૧	લો રૂ.	૨-૧૨-૦
” ” ૨	જો રૂ.	૩-૪-૦
” ” ૩	જો રૂ.	૩-૧૨-૦
” ” ૪	થો રૂ.	૪-૪-૦
” ” ૫	મો રૂ.	૪-૧૨-૦
” ” ૬	ટો રૂ.	૫-૪-૦
” ” ૭	મો રૂ.	૫-૧૨-૦
” ” ૮	મો રૂ.	૬-૪-૦
” ” ૯	મો રૂ.	૬-૧૨-૦
” ” ૧૦	મો રૂ.	૭-૪-૦

ઉપરાંત ભાવે નંગ ૧૨ લેશે ૧૩ આપીશું. દરેક મેકરનાં નાનાં ખીસાનાં ઘડીખાળો, હીવાલપર મુકવાના મોટાં અમેરિકન ક્લોકો, ફોનોગ્રાફો, ગ્રામોફોન અને તેનાં ગાયનો કીકાયત ભાવે મળશે. બહારગામના ઓર્ડરોપર પુરવું ખ્યાન આપવામાં આવશે. પેકીંગ તથા પોસ્ટ ખર્ચ માફ. અમારા માલનું ડેટલોગ એક આનાની કીકીટ બીરથી મફત અપવામાં આવશે.

રામદાસ રામચંદ્ર એન્ડ કંપની,
વોચીસ, ક્લોકસ એન્ડ ફોનોગ્રાફ મરચંટસ, નં. ૫૭૦, પંચધુની, સુબર્બ.

કાંડસામ્રાજ્ય ઠાપડા * કીંમત રૂ. ૩)

ફોટોગ્રાફ પાડવાના

છુપા કેમેરા

ગમે તે માણસની તસળીર ગમે તે સંખસ તેં ઘણીને
ખખર પડવા દીધા વિના પણ આ કેમેરામાં ફોટોગ્રાફ
ઉતારી શકે છે. દોડતી ગાડી, ઉડતું પક્ષી, વિગેરેનો સહે-
લાઈથી ફોટો લઈ શકાય છે. એમાં શીખવાની કડાકુટ નથી.
હમો તે ખરીદનારને સંપૂર્ણ રીતે ઘેર બેઠે શીખવી શકીએ
છીએ. ઘણા લોકો આ કેમેરા રૂ. ૧૦ થી ૧૫ સુધી વેચે છે,
પણ તેની ખરી કીંમત માત્ર રૂ. ત્રણ છે અને પોસ્ટેજ બુદ્ધ

મળવાનું ઠેકાણું.

છોટાલાલ છગનલાલ મહાજન

ઠાકોરદાર રોડ-મુંબઈ.

વગર ઈન્જાએ વાળ કાઢવા માટે

બાદશાહી સાબુ.

આ સાબુ જે જગા ઉપર લગાડવામાં આવે છે તે
જગાના વાળ ઘણીજ સફાઈથી નીકળી જાય છે. ચાસ-
ડીને કંઈ પણ ઈન્જ થતી નથી. ચામડાને કુદરતી રંગ
બનાવે છે.

ત્રણ સાબુના બાકસની કીંમત રૂ. ૧, પોસ્ટેજ બુદ્ધ.

એજન્ટ:—

છોટાલાલ છગનલાલ મહાજન.

ઠાકોરદાર રોડ, મુંબઈ.

DAYABHAI JAGJIVANDASS,

*Best gold & Silver Embroidery & Garam Soot
(Water-silk) Merchant.*

No. 38, BHINDI BAZAR, NEAR TEMPLE.

ડાહ્યાભાઈ જગજીવ- નદાસ જરીવાલા

નં. ૩૭, ભીંડીબજાર, મુંબઈ.

ચોખી ચાંદીના ભરત કામની ઝીક,
કસબ, ટીકી, કાંગરી, કટોરી,
સલમો, ખાદલું.

પાઘડીના છેડાની તથા ભરતકામની તથા
ગુંથવાની અને વણાટકામની પાકા
રંગની ઝીણી જરી ઘરના કાર-
ખાનામાં પાસાં ખાંધી તૈયાર
કરવામાં આવે છે.

ફરમાસુ ભરતકામ, ઈંગ્રેજી લેસ, કીનારી,
રીબન, ઝાલર, ગુંથેલી દારી, ગોપ
વિગેરે બનાવી આપવામાં આવે છે.

હિંચો કીનખાબ તથા ગરમ સુત (વાટર
સિલ્ક) અતરે મળશે.

દશ રૂપિયા શા માટે ગુમાવો છો ?

કામલતા ચાકુતી.

ખરું પુરૂષાતન આપનાર આ ગોળીઓ તદ્દન શુદ્ધ વન સ્પર્શિમાંથી બનાવેલ છે. ખાત્રી માટે નમુનાની એક ગોળી પાંચ આનાની ટીકીટ મોકલી મગાવી લ્યો. અને પછી તમોને કાયદા-કારક જણાય તો આખી ડબી મગાવશો. ડબીમાં ૪૦) ગોળીની કી. રૂ. ૧૦.

મળવાનું ઠેકાણું

વૈદ લક્ષ્મીરામ.

પોસ્ટ હોશલ (HANOL).

કાઠીઆવાડ.

રસોલી વાર્તાનાં પુસ્તકો.

ખડુરૂપી બજાર અથવા તલેસ્માલી ભેદોનો						રૂ. આ પૈ.
ભંડાર ભાગ. ૧						કિ. ૧-૪ ૦
ખડુરૂપી બજાર ભાગ. ૨	...	...	...	...	...	કિ. ૨-૦ ૦
ખડુરૂપી બજાર ભાગ. ૩	...	...	...	...	...	કિ. ૨-૮ ૦
ખડુરૂપી બજાર ભાગ. ૪	...	...	...	...	...	કિ. ૧-૪ ૦
ખડુરૂપી બજાર ભાગ. ૫	મો	(છપાય છે)	...	...	...	કિ. ૧-૪ ૦
વીણા....	...	...	...	...	...	કિ. ૧-૪ ૦
અલમ-સુર	...	...	...	...	...	કિ. ૧-૦ ૦
જયવીજય	...	...	...	...	...	કિ. ૦-૪ ૦
અહઆરા અમીરન.	...	...	...	...	...	કિ. ૧-૮ ૦
સ્નેહમાં સંકટ...	...	...	...	...	...	કિ. ૧-૮ ૦

મળવાનું ઠેકાણું-ડા. મથરાદાસ ગોકલદાસ, નં. ૨૪, ૨૬, આવલવાડી વીઠલવાડી, સપ્ટ કંપની, કાલ્યાદેવી રોડ અને બાણીતા શુકસેવરો પાસેથી મળશે.

ગુજરાતી ભાષાનો યુગાન્તર!

દરેકે દરેક ગુજરાતી ભાષા જાણનાર “દેશભક્તો”ની
લાઘવેશીમાં સંગ્રહ કરવા લાયક મનોહર છબીઓ
સાથેનું સચિત્ર માસિકપત્ર!

ભારત જીવન.

(દેખાવમાં, છબીઓમાં, લેખોમાં, કાવ્યોમાં અને નવલકથાઓમાં
એક નવું જ તત્વ છે. “હિંદેવી”ની ત્રણ રંગના છબી લેટ છે)

ગુજરાતી ભાષામાં આટલું સસ્તું, સંગ્રહ કરવા લાયક છબીઓ તથા વાંચવા
લાયક ઉંચા પ્રકારના લેખો સાથેનું બીજું એક પણ માસિક નથી. જેઓને ઇતિ-
હાસિક, વીર પુરૂષ અને વીર સ્ત્રીઓનાં, રસમય, અલંકારિક અને હૃદયગ્રાહી લેખો
વાંચી સંગ્રહ કરવાં હોય તથા પોતાનાં બાળકોને વારસામાં આપવાં હોય, તે દેશ-
ભક્તો માટેજ “ભારત જીવન” અમૂલ્ય સાહિત્યનો ખજાનો છે. તરતજ આહુક
થાઓ. છુંદ વર્ષ, નિયમિત રીતે મળે છે. ગ્રહોષ્ટ કદનાં, સુંદર દેખાવનાં અમૂલ્ય
માસિકપત્રનું વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત રૂ. ત્રણ પૈ. સાથે. આફ્રિકાનાં આહુકોને માટે
રૂ. ૩-૬-૦ આ વર્ષનાં આહુકોને માટે આવતે વર્ષથી લવાજમમાં ઘટાડો થશે.

આહુ વર્ષનાં આહુકોને માટે “નવદેશી કારીગરીની લેટો.” આપવાનો
નિશ્ચય થયો છે. માટે તાકીદે આહુક થવું.

વાંચવાં લાયક પુસ્તકો.

રૂ. આ. પા.

૧ તારા અથવા જોધપુરનું રમણી રત્ન...	૧-૦-૦
૨ અંદ્રશેખર અથવા સ્વચ્છંદ શૈવલિનિ.	૧-૪-૦
૩ ઉપક્રાંતિ અથવા જીવન પ્રભાતનો પૂર્વ ભાગ	૧-૪-૦
૪ પંજાબની રાણી અથવા લોહી ડેલહૌસીની આશુક	૧-૮-૦
૫ અયોધ્યા અને અગ્રેજ	૧-૮-૦
૬ દિલ્લી દરબાર (ત્રીસ છબીઓ સાથે.)	૧-૦-૦
૭ રતિશાસ્ત્ર (કાકાશાસ્ત્ર) સુંદાર વધારા સાથે બીજી આવૃત્તિ છપાય છે.	૨-૪-૦
૮ યોગીની (રા. રા. દિવાના કૃત.)	૦-૮-૦
૯ અમ્બકલિકા-પતિવ્રતા ધર્મ...	૦-૮-૦

એ સીવાય રા. રા. અ. સું. પઢીયાર કૃત સંસારમાં સ્વર્ગ, સ્વર્ગનો ખજાનો,

સ્વર્ગનું વિમાન, સ્ત્રીઓનું સ્વર્ગ, વિગેરે પુસ્તકો પણ મળશે. પત્રવ્યવહાર:-

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા,

મેનેજર-ભારત જીવન કાલગાદેવી-મુંબઈ.

સવા રૂપીએ વેચાતી ઘંડીપેન મફત.

વખણાંએલી સરવોત્તમ નવલ કથાઓ.

	રૂ. આ. પૈ.
પંખાળની રાણી ઐતીહાસીક	૧- ૮-૦
અયોધ્યા અને અંગ્રેજ અથવા લોડે ડેલહૌસીની સ્વાહા	
રાજનીતિ	૧- ૮-૦
રસ વીરચંદ્ર ધણુજ રસીક. પૃષ્ઠ ૩૦૦	૧- ૮-૦
માતની ખીણ અતી ચાનક આપનાર	૧- ૮-૦
અરેબીયન નાઇટ ચિત્ર સહીત સંપૂર્ણ	૨- ૮-૦
કુંવારી કન્યા. દળદાર પ્રથમ આવૃત્તિ ૩ ૧૧ હાલ ...	૦-૧૮-૦
ભદ્રભદ્રના ભેદુનો ભવાડો અથવા સુધારાની ક્ષેત્ર ...	૧- ૦-૦
વીયોગિની સંસારીક	૦- ૮-૦
ખાતાળની પ્રેમદા દળદાર	૧- ૦-૦
પાપી પીતા યાને સતીસીતા કન્યાવીક્રય	૦- ૮-૦
રસિક ચંદ્ર ભા. ૧-૨-૩ દરેકની કૌમત	૧- ૦-૦
રસિક ચંદ્ર ભા. ૪ થો છપાય છે	૧- ૦-૦
દહેલીની સુલતાના રજયા બેગમ પ્રથમ ભાગ	૦- ૮-૦

ઉપરનાં પુસ્તક રૂપીયા બેના મંગાવનારને પેન મફત.

ડે. એલ. એમ. ઠક્કર રખર સ્ટામ્પ મેકર.

અબ્દુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ ત્રામવે કોસ. મુંબઈ.

અમારે ત્યાં રખર સ્ટામ્પ સરવોત્તમ બને છે.

તે સીવાય તેને લગતો દરેક સામાન ક્રીયાયતે મળે છે; લાખના સીલ,

પીતળના પટા, દરેક ધાતુપર કાતર કામ, દરેક વેપારીઓના

પોતાના ટ્રેડ માર્કનાં ચિત્રા તેમજ રજવાડાના સ્ટામ્પો

વીગેરે ક્રીયાયત લાવે બનાવનાર

એલ. એમ. ઠક્કર રખર સ્ટામ્પ મેકર.

એન્ડ, શાહી, પેનના વેપારી.

અબ્દુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ ત્રામવે કોસ. મુંબઈ.

કા. વસનજી પરમાણુદ ચાહેવાલા-

ને ત્યાં વેચાતાં અમુલ્ય,

કે પળે દરેક જણને એકજ સરખી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં
જ્ઞાન તથા આનંદ આપનારાં ઉપયોગી પુસ્તકો.

રૂ. આ.

રૂ. આ.

શ્રી મુલાપિત રત્ન ભાન્ડા- ગાર (પુર્વાધ.) શ્લોક સહીત (ગુજરાતી)	૫- ૦	છોડ જમીન અને ખાતર ૦- ૪ ગાંધી ટું ઇંગ્લીશ ડ્રોન્ગ ૦-૧૦ રસેશન (અંક ૧ લા) અંગ્રે- જીમાં વાતચીત કરતાં શી-
શ્રી મુક્તશાસ્ત્ર (કાલીદાસ પંડીત કૃત (મૂળ રૂ.૫) છે	૪- ૦	ખાવનાર ભોમીયો સદર
વીવક રતનાકર	૦-૧૦	ભાગ ૨ જો ૧- ૦
શ્રી પ્રબોધ રતનાકર	૦-૧૦	અજબ જાદુના ખેલ ૧- ૦
(નવીન અપૂર્વ દર રતનો) અનંધ તત્વ વીચાર અર્થાત્ અનંધડવાલાના ખ્યાલ	૧- ૪	જાદુઈ ક્રીડા સંગ્રહ ૦-૧૨ પંખખી લાગખાલ સચીત્ર. ૦-૧૨
જ્યોતીપ સાર જ્યોતીશરત્ન (મૂલશ્લોક સહીત ગુજરાતી)	૧- ૪	ગાંડીનો તમાસો (૫૦ ખેલો) ૦- ૮ ચતુરંગ યાને સેત્રજ સચીત્ર ૧- ૦
મુખોધ સંગ્રહ (દલપત- રામ કવિશ્વર).	૧- ૮	મણીમોહન ભાગ્યહીન ભાષિત. (મનોરંજક) ૨-૦
જાતકો અલંકાર ગોટકો (મૂલશ્લોક ગુજરાતી.)	૦- ૮	શુભજરે સ્ત્રી ચરિત (૪૦ વાર્તા) ૧-૪ નટવર ચંડાળ ચોકડી (૧લો) ૧-૪
શ્રી ભગવત ગીતા તત્વબોધ (શ્રી ગીતામહાત્મ્ય મુદ્દ ગુજ- રાતી ટીકા.)	૦- ૩	વણીક વીઘાની વાતા (૨૫ વાતા) ૦-૧૦
સત્ય મોધક ચંદ્ર	૦- ૮	આર્થ સંસાર અથવા નવી વહુ ૦-૧૨
આર્યભિપદ હીન્દુસ્થાનનો વૈદ્યરાજ અને ભાગ.	૭- ૮	શુભકાન્ત ગોરા લક્ષ્મી નાટક ૧- ૮ કામસેન રસિકા ૦- ૬
સારંગધર સંહીતા વૈદક મૂલ શ્લોકો સહીતા ટીકા	૩- ૦	શ્રીયોગ વાસિષ્ઠ સાર. ૧-૧૨ ત્રિમૂર્તી (નોવેલ.) ૧- ૪
વૈદ્યસાર સંગ્રહ.	૨- ૦	હાજી ખાખાના સહાસ કર્મો. (રમુજ) ૧- ૪
ચંદ્ર કીશોરી	૦- ૮	દમયંતી સ્વયંવર નાટક ૦- ૮
વાળમ્બ શીક્ષક	૧- ૦	રૂપસુંદરી વીજય ૦-૧૦
(કૉનસડી અને ક્રીડલ.)		મુશુદ્ધિ સલદર્શક નાટક ૦-૧૦

ઉપરની યાદી પ્રમાણે પુસ્તકો શીવાય તમામ જાતનાં પુસ્તકો
અમારી દુકાન ઉપરથી શેકડી કીમતે મલી શકે છે.

કા. વસનજી પરમાણુદ ચાહેવાલા.

ખુડસેલર પળલીશર એન્ડ કમીશન એજન્સી

૩૪૧ કાલળાદેવી રોડ (

ગરમી ઉપર રામ- બાણ દવા.

આ દવા ગમે તેવા નવા કે જુના ગરમીના રોગોને ક્ષત
એકજ દહાડા પીધાથી પીસાળમાં થતી અગન, તનક અને
પરેને બંધ કરી જળમ જડમુળ સુધાં નીકળી જાય છે. ગરમીને
વાસ્તે આ એક અકસીર ઈલાજ છે.

કીંમત શીશી એકના રૂપીઆ સવા.

હરસની દવા.

ગોળીઓ કીંમત રૂપીઆ એક, અને મલમ
કીંમત રૂપીઆ દોઢ.

આ દવાથી ગમે તે જાતના લોહીયાર, દુજતા કે સુકા હરસ
સારા થાય છે. દુજતા મસા તુરત બંધ થઈ ખેસી જાય છે,
પેટ સાફ લાવે છે, સફરામાં થતી વેદના બંધ થાય છે, દર્દોનો
મુળ સુધાં નાશ થાય છે.

સપટ કંપની,

ઠેકાણું:—કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ.

સુરતના એજન્ટ-એમ. જે. કીનખાખવાળા,

ઠેકાણું:—ચૌદાના પુલ પાસે સુરત.

સદાનું સુખ તે કોને કહેવું?

નાગજી—એક વખત ખરચ કરવાથી ફરીથી ખટખટ ન રહે તેને. ભુવો કે, તમે ઘર બાંધો છો તો પહેલાં વિચાર કરજો. રહેવાની જગ્યા સાફ અને શોભીતી તેમજ મજબુત થાય. તેમાં રહેનારાઓને સર્વેને સુખ અને તમને સદાનું અભય સુખ.

સીતલાપ્રસાદ ભયો—શેઠજીને પહીલા ઘર બનાયા. ઉસમે કાળા કીયાયા તો ઘડી ઘડી ગાળડા પડખવે, હમ કડીયા લા લા કે થક ગયે ઔર રાજકી રાજ લાડુત લોકોકી ખટખટ સુનકે હમતો બેજાર હો ગયે, ઔર બાઇલોક ધરકે સખ ઉસી જગોસે નારાજ હુવે હેં તો.

અંબાલાલ—તો તો તો ક્યા કર રહાહે. શેઠજીસે યું સાફ કહેનેકી ધરમે અખ લાદી બીકાને સે અચ્છા હોયગા.

દયાલજી—ભાઈ સાહેબ લાદીઓ બેસાડવાનું તો નફી કર્યું છે પણ કઈ જાતની લાદી સારી, સસ્તી અને મજબુત આવે છે તે મીસ્ત્રીનો મત લઈને કામ કરવાનું છે. સખખ આજ કાલ લાદીઓના વેહેપારી વધી જવાથી કોને ત્યાં ચોખ્ખો અસલ માલ મળે છે તે પહેલાં સમજવું જોઈએ. વળી માલ ધણો જોશે, કામ ઉતાવળનું છે, તો જલદી જોઈતો માલ પુરો પાડનાર કાણ વેહેપારી છે તે પણ જોવું જોઈએ ના!

રામચંદર—મેંતાજી મીસ્ત્રી આલા આહે ઇથે બોલવતો.

મીસ્ત્રી—ખરો માલ ધરમાં વાપરવા હું સત આપું છું. શાહાબાદી અથવા સીતારામી અસલ માલ રફ અથવા પાલીશ વાપરો. તે શિવાયના બધો માત્ર હું તો કચરો જ સમજું છું. કારણ મને પૂરણ અનુભવ છે. મેં મુંબઈમાં ઘણા ધરોમાં તે માલ વાપર્યો છે.

ત્રીકમદાસ—મીસ્ત્રી! ખરાખર; મેં તેજ માલ વાપર્યો છે. તે તદ્દન ચોખ્ખો માલ રફ તથા પાલીશ જોઈએ તેટલા જોઈએ ત્યારે મળશે. તેનું ફેકાણું, ખેતવાડી, ગોલપીકા ઉપર દ્રામને રસ્તે શાહાબાદી લાદીની બુની જગપ્રસીદ મોટી દુકાન ખેરાજ બોધા એન્ડ અધર્સની છે. ત્યાં જાઓ—લ્યો. વંદેમાતરમ્.

મિડવાઈડ કમળાબાઈની

અબળા સંજવની સ્ત્રીઓ માટે ગોળીઓ.

ગરભસ્થાન અને સ્ત્રીઓના અટકાવ સંબંધી સંઘળા રોગોનો દેશી ઇલાજ, હજારો ઓરતો મિડવાઈડ કમળાબાઈની ગોળીઓ ધરમાં રાખે છે અને જ્યારે કોઈપણ પ્રકારના ગરભસ્થાનના દરદ જેમ કે, અટકાવ સાફ ન આવવું, પેડુનો દુખાવો, અનિયમિત અટકાવ, લોહીવા, સફા ધાતનું જવું, કસુવાવડ, છોડ, ગરભસ્થાનનો સોજો, ગરભસ્થાનનું ખસવગેરે હરકતો આવી પડે છે ત્યારે તરતજ તેઓ તેનો ઉપયોગ કરે છે અને તેઓ ખીજને હકીકત લખી દવા મંગાવવા માટે લલામણુ કરે છે અને તેથી તેનું જખંડ વેચાણ થાય છે. કીમત રૂ. ૧ પોસ્ટેજ તથા વી. પી. ૪ આના વિશેષ માહિતીનું ક્યારલાગ મફત.

મિડવાઈડ કમળાબાઈ ૭. એમ. સી.

કાલ્યાણેવી રોડ-મુંબઈ

નાનુક બાંધાની સ્ત્રીઓ માટે

ત હ કુ બી.

જે સ્ત્રીઓનો બાંધો ધણો નાનુક હોય છે, તેમાંની ઘણીખરી સ્ત્રીઓને ધણું છોકરા થવાથી તેમની તખીયત દીનપરદીન અશક્ત થતી જાય છે, અને એવી અશક્તી અને નબળાઈ દરમીયાન ફરી ગરભ રહે તો તેવી સ્ત્રીઓના જીવ વધારે જોખમમાં આવી પડે છે અને તેઓ દીનપરદીન વધારે અશક્ત થતી જાય છે. આવી પીડાથી દુર થવા માટે કેટલીક અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ ગરભપાત થાય એવી ગરમ દવાઓ ખાય છે અને એવા ખીજ ઇલાજ કરે છે. પણ તેમ કરવાથી તેઓ ઘણીવાર જીંદગીન જોખમમાં નાખે છે તેથી એવી સ્ત્રીઓને માટે અમોએ તહેકુખી નામની દવા ખાસ ક્રાન્સથી તૈયાર કરી મંગાવી છે, જે ઘણીજ સહીસલામતી ભરેલી છે, આ દવાથી ગરભ ધારણ થવાની ખીજ-કુલ ધાસતી રહેતી નથી. દવા વાપરવાની રીત દરેક દવા સાથે છાપેલી રહે છે. કીમત રૂ. ૫, પોસ્ટેજ અને વી. પી. ૮ આના વધુ.

અમેરીકન ઇલાજ.

આંધળા દેખતા થાય છે.

કેટેરેક્ટોડાઈન.

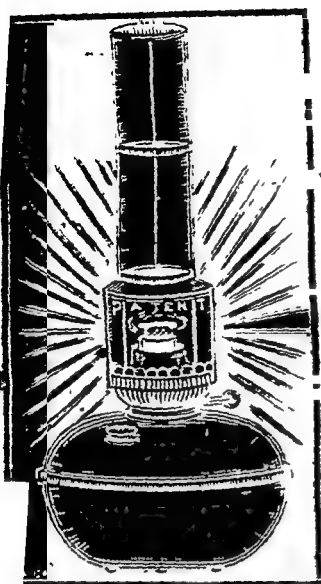
(આંખના મોતીઆ વાઢકાપ વગર મટે છે.)

“હવે આ નકી થયું છે કે આંખના મોતીઆ વાઢકાપ વગર ખાત્રીથી મટી શકે છે.” તેને માટે કેટેરેક્ટોડાઈન એક ભરસાદાર ઇલાજ છે. જે રોગથી પીડાતાઓને હવે વાઢકાપ કરાવવાની ખટપટમાં પડવાનું કામ નથી. વાઢકાપ કરાવનારા સઘળાઓની આંખ વાઢકાપથી મુઘરે છે એમ નથી, પણ કેટેરેક્ટોડાઈનથી કોઈપણ દરદીને નીરાશ થવું પડતું નથી. એમ અનુભવથી સિદ્ધ થયેલું છે. કીમત શીશી એકના રૂ. ૫ પોસ્ટેજ ૪ આના વધુ.

ડૉ. નવરતન એડ સન્સ.

કાલ્યાણેવી રોડ-મુંબઈ.

અખરખની સ્વદેશી ચીમનીઓ.

આ ચીમનીઓ પડવાથી ભાંગતી નથી.
ખતી વધારે થવાથી તડકતી નથી તથા
ખતી ઉપર હોય તે વખતે પાણી પડ-
વાથી પણ ફાટતી નથી. અમારે ત્યાં
ધાસલેટની તથા ગ્યાસ વીગેરે દરેક જાતની
ખતીને માટેની સર્વ જાતની ખનાવીએ
છીએ. આ ચીમની વાપરવાથી ખરચમાં
ઘણો બચાવ થાય છે.

ખનાવનાર,

દાવડાની કું.

મરમાદેવી જૈન સ્ટુડ પાસે.

માંડવી પોસ્ટ મુંબઈ,

વેપારીઓને, ભરપુર કમીશન આપવામાં
આવે છે.

પ્રાઇઝડીસ મંગાવો.

હિંદના હીરાની યાદગીરી.

શ્રી હવપતિ શિવાજી માહારાજ તંથા લાલ બાલ અને
યાદની સુંદર-ઘડીયાળના છેડામાં અગર છાતીપર લટકાવવાના
મેડલો. જે કદી કાળા પડતા નથી. દેખાવમાં અસલ ચાંદી
જેવા છે. કીંમત નંગના ૦) = દળનનો રૂ ૧-૫-૦.

હિંદુ દેવદેવતાનાં કોટનાં બટન દળનના રૂ ૦.

બદન તથા ખમીસના કફેનાં જાતજાતનાં બટન જોડના
૦) = દળનના રૂ ૧-૫-૦.

કોટનાં બટન તથા મેડલો દળનથી ઓછાં મળશે નહીં.
થાર જોડથી ઓછાં મળશે નહીં.

જથાબંધ માટે વેપારીને ઓછા ભાવ.

ટપાલ ખર્ચ વી. પી. પારસલ ખર્ચ સરવે જુદું.

ઘડીયાલી શા. ઝવેરીલાલ.

૬૦ પ્રકીલતું ઘર-સટાગલી મારવાડી બજાર-મું

અભારખેઆભાઈ થાવર કુંપની.

ધો દુ ટેકસ ઇમપીરીઅલ ફ્લોર
મીલ્સ.

શ્રાંટરોડ ખે ટાંકી.

મારક

ગાડો ઘોડા વાપરનારાઓને મોટી સંખ્યક

મશીનથી જાતી દેખરેખ હેઠળ સાફ કરેલો અનાજ.

કરસ કરેલા ચણા, જવ, ચોટ તથા તાલે ભુસો.

અને તાલે ચોખાનો આટો, રવો, મેંદો, ચણાનો આટો
વીજરે તથા હાથ ચક્રીનો તાલે રોજનો દળેલો ઘઉંનો આટો
તઈઆર મળશે.

એક વખત માલ મંગાવવાથી વધારે ખાતરી થશે અને
વજનથી જોખીને આપવામાં આવે છે. ફરસ અથવા પાયલીથી
માપીને ઘરાકોને ઠગતા નથી.

શ્રીઓના ગુપ્ત અને વિકટ દર્દો.

શ્રીઓના કમળમુખનો સંકાય, રજો ઉત્પત્તિની ખામી, આલી જનું ગર્ભાશયનું પ્રદર ગર્ભાશયમાં વરમ ગ્રંથી, ચરખી, ગર્ભાશયનું વાંકાપણું, ઉપદંશ, આર્તવદોષ, વિગેરે વંધ્યત્વના મુળ કારણો છે. પરંતુ સોજો ગરમી રક્તસ્રાવ, આર્તવદોષ વિગેરે કારણો દુર થવાથી યેશક શ્રીરૂપી શ્રેષ્ઠ પ્રજાદુષ થવાની આશા રહે છે, શિવાય ઉપદંશયોની મુખનું સુછ આવવું પીંશોખમાં જળતરા, છોડ, અને શ્રીઓના સુવારોગો, અને રૂતુસ્રાવના વિકટ દર્દો માટે ચાળીસ વર્ષના લાંબા અનુભવથી અમારૂં ક્વાખાનું જીવું અને જાણીતું છે.

શ્રીઓના આર્તવદોષ.

મોસીક રૂતુસ્રાવના દર્દો, રૂતુસ્રાવનું અનિયમીતપણું માસીક અડચણ વખતે થતો પેડુ તથા કમ્મરનો સખ્ત દુઃખાવો, પડખામાં શળ, અંધકુશપણું વિગેરે માટે હમારી (આર્તવદોષ નિવારણ) ગુટિકા. “અમખા સંસ્ક્રક પીલ્સ નં ૨”નો ઉપયોગ કરવાથી ઉપલા દર્દનો નાશ કરી આર્તવ સાફ અને નિયમીત કરે છે, સાથે વાપરવાની સોગડી મંગાવવી. અને મળી કીં ૩. ૩)

પ્રદરરોગ.

શ્રીઓના ગર્ભાશયના વિકારને ક્ષીણ ગુણ લાગમાંથી થતો સફેદ અગર પીળા પાણીનો સ્રાવ શરીરને ક્ષીણ કરનાર છે. હાથ પગ અને કમ્મરનો દુઃખાવો, લુધા મંદ થવી જીર્ણજ્વર વિગેરે મુખ્ય ચીન્હ છે. ઉપલા પ્રદરરોગના જીવનમાં જીવતા દર્દને પણ હમારી “નં ૩ ની પીલ્સ” અને સોગડીનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રદર રોગથી પીડાઈ મરણુતોલ હાલતપર આવેલી અસંખ્ય શ્રીઓ નવું જીવન પામી છે. પીલ્સ તથા સોગડી મળી ૩. ૩)

રકતપ્રદર (લોહીવા.)

આ દર્દમાં રકતના લયંકર વહેતા કરાને નં ૪ ની પીલ્સ તેમજ તેજ નંબરની સોગડીથી માત્ર ત્રણજ કલાકમાં અસંકાર સાથે એકજ આટલીથી સંપૂર્ણ સંતોષ મળ્યાના અસંખ્ય સરસ્તીકિટો મોજુદ છે. પીલ્સ તથા સોગડી મળી ૩. ૩)

સલાહ તથા પ્રાઈસ લીસ્ટ માટે પત્રજહેવાર કરવો.

દેશીવૈદ્ય પારવતીબાઈ સુરતવાળાં,
કાલ્યાણદેવી મેડીકલ હોલ, નીજામ ઝવેરી બાજુનો માળો-મુંબઈ.

રશિદા

ઈસ્મે કહાની-આત્મિક વિદ્યાની એક રસિક
ખરી વાર્તા.

લખનાર:

હાજી મહુમ્મદ અક્બારખિયા શિવજી.

કહાણી-કિસ્સાને વિસ્તારે એના પ્રેમ અને કષ્ટણા રસભર્યા ખરા પાતાવ હસને અને રશિદાનો છે. મુસલમાનો આત્મિક વિદ્યા સંબંધી કેવી આશ્ચર્યકારક અને અપૂર્વ શક્તિઓ ધરાવે છે તેની સાખ મૂળ લેખકે બહુ ચક્તિ કરનારી રીતે અનુભવથી પૂરી છે. આ વાર્તામાં આત્મિક વિદ્યા, તેના ક્રુપા ભેદ અને રીતિઓ ઉપરાંત શિરિયા, મોરકોનાં રીતરીવાજ, લાંબા લોકોનો ઇશ્વર ઉપરનો અડગ વિશ્વાસ, વિદ્યા-ઇદમ તરફની વલણ વગેરે રસભરી રીતે તર્જવ્યું છે. માર્ણ પામેલાઓનાં આત્મા સંબંધી બાંહેને લગતી વિદ્યા ઉપર ખરા પનેલા દોખલાઓ આપી આ લેખમાં અંજવાળું પાડવામાં આવ્યું છે. હસને અને રશિદાનો પ્રેમ કે નથી અધોથી પણ વધારે આ વાર્તાનો ભાગ બેસેલો છે, તે ખરેખર વાંચવા લાયક અને મનોવેશક છે. વાર્તા એક વાર વાંચ્યા પછી વાંચના મનમાંથી તે લાંબા કાળ સુધી ખસ્તી નથી પ્રસિદ્ધ હિંદી ચિત્રકાર મીં ધુરધરના હાથે આસ દોરાવેલા મોઝિક્શ હન્ડર્ડ.

મ રહીના બહુ મોંઘા ફેટોઆફિક ચિત્રો આપી પુસ્તક વધુ બેચાણકારક છે. ભૂમિકા પ્રસ્તાવના વગેરે સાથે લગભગ ૨૪૦ પાનાનાં સોનેરી નામ-કપડાંનાં યુગંવાળાં ફેટોઆફિક ચિત્રો સાથનાં આ પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૬૧. પોસ્ટેજ, વી. પી. વધુ. પુસ્તક તેના લખનાર પાસેથી ૧૮૭-૯૧ બોબ મહેલ્લા માંડવી પોસ્ટ મુબ. એ સરનામે તથા કાંટમાં મેરોડ સ્ટ્રીટ, મેરાસ' તારાપોરવાળા બુકસેલર; ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ પી. ડી. મુકહમ; પારસીબજાર સ્ટ્રીટ ડી. લખમીદાસની દુકાન ચાપડીઓ વેચનાર; જહાંગીર કરાણીના છેકરાઓ પારસીબજાર; કાલબાદેવી મેરાસ' એન. એમ. ત્રીપાડી એન્ડ કંપની બુકસેલરને- લ્યાથી મળશે

“રશિદા” સંબંધી જાણીતા-વિદ્વાનોના અભિપ્રાય.

પંડિત શ્રીહર્યદ લાલન: “આપે લાલનપર એવો જીલમ કર્યો છે કે સ્તાવનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે પુસ્તક પૂરું કર્યા વિના મારા તન-મનનો ફેરો નાખે મૂક્યો નહિ, અને પૂરું થતાં તેઓ બન્નેને રસમય બનાવી દીધાં. * આ સ્તકને એક મીઠી દ્રાખ જેવું કે સ્વાદિષ્ટ સાંકર જેવું કે મધુર અમૃત જેવું કહેવામાં ઇ બાકી રાખી નથી.” * * * * *

સાહિત્ય પરિષદના એન. સેક્રેટરી રા. રા. રણજીતરામ વાવા-માઈ મહેતા બી. એ. “હલ્લે રહાની વિધાનો પ્રભાવ હાજવતી ‘રશિદા’ નામની સચિત્ર વાર્તા રા. હાજ મહમદે પ્રગટ કરી છે. રા. હાજ મહમદે શુબરાતી સાહિત્યના અદ્વિતીય મુસલમાન સેવક છે. એમના અન્વેષી છપાઈ બાંધણી વગેરે એમની રસિકતા કેટલી ઉંચી છે તેનો ખ્યાલ આપે છે. એ વાર્તા અનેક રીતે આદર્શભીય છે” * * * * *

રા. કેવળરામ માવજી દને બી. એ. એલ. એલ. બી. રાજકો-ટના સુમસિદ્ધ વકીલ: “આપની લખેલી ‘રશિદા’ની વાર્તા વાંચી મારા મિત્ર મીઠ-શુલાબચંદ મોતીચંદ દમણીયા સોલીસીટરે ઘણા ઉંચા અભિપ્રાય દર્શાવી પોતા તરફથી આપનો આભાર માનવાનું કહેલું * * * પાના ૧૬૨-૧૬૩ ઉપર તમે અમારી ‘ભગવતગીતા’નો કુંકામાં સાર આપ્યો હોય તેવો ખ્યાલ આવે છે. આ ચાર પાના ઉપર તો હરકોઈ ધાર્મિક હિંદુ મોહી પડે. આત્મિક વિદ્યા જેવા ગહન વિષયને સ્પષ્ટ દેખાડવાને માટે બેઠએ તેવા જ સમ્પ્રદાયોગ વાપર્યા છે.” * *

જાણીતા લેખક મીઠ સો. મ. દેશાઈ નવસારી: મારી એક સિદ્ધાંસ છે, કે ‘રશિદા’ બનતા સુધી રાત્રે સુતી વખતે વાંચવી, વળી એવી પાણુ એકલેમાસ કરું છું કે ઉઘ જાય ત્યારે તુરત ઉઠીને વાંચવી અને બને તો એવો અખતરો કરવો, કે વાંચતાં વાંચતાં ઉઘ આવી જાય અને હાથમાં “રશિદા” રહી જાય આવી ઉમદા કિતાબ ન્હાની કીમતે ખરીદી રાખી શું પુરુષ કે શું સ્ત્રી સર્જને બેઘરકે વ્યવહારી જરૂરની છે. * * * જરા ૪ થું પ્રસ્થુ છોડીને આજળ ચાલો અને તમેને “રશિદા”ની પુકે પુકે જવાનું પસંદ પડ્યા વિના રહેશે નહિ.” *

નામદાર ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ પસંદ કરેલી

ગૃહલક્ષ્મી

હિંદુ સંસારી ઘણી જ રસિક તેમ જ ધર્મ અને નીતિના તત્વોથી ગુણેલી આ વાર્તા દરેક કુટુંબમાં આશિર્વાદ રૂપ થઈ પડે એવી છે.

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તક આથી વધારે ઉત્તમ મળવો મુશ્કેલ છે. “લક્ષ્મી”નું પતિવ્રત ચિતાર ઉઘરતી કન્યાઓને અને કુળ વધુઓને સારા સંસ્કારો આપે છે. સોનેરી નામ સાથે કપડાનું પુરુ ૩. ૧-૧૨ સાદા પુકાની કીમત ૩. ૧-૪.

અ પૂર્વ પ્રે મ ક થા

બે મુદ્રિકા.

દેવતા કળી નહિ શકાય એવા ભેદથી પ્રેમ ગ્રંથીએ જોડાયલા પ્રેમી જોડાને છુટું પડવા વખત આવે છે તેમાં નાચીકા હીરાગૌરી ઇષ્ટદેવપર શ્રદ્ધા રાખી કેવી મજબુત મનોવ્રતિ ધરી રહે છે તે તથા ધર્મ પાલનથી પરિણામે કેમ સુખ મેળવે છે તે ચિતાર ખરે સુંદર જ છે. કપડાની બંધાઈ-ઉત્તમ છપાઈ “પોકિટ સાઈ” કી. ૩. ૦-૭-૦

—:0:—

અદ્ભુત, હૃદયભેદક અને શિક્ષણીય ચમત્કારોથી યુરોપ અને અમેરીકાને ચક્રિત કરનાર વિખ્યાત ડિટેક્ટીવ શરલોક હોમ્સનાં પરાક્રમો ગુજરાતી ભાષામાં વાંચવા તૈયાર થાઓ.

ડિટેક્ટિવ ખહાદુર.

શરલોક હોમ્સ.

આ ડિટેક્ટીવનાં પરાક્રમો જોઈતાં ખહાદુર છે કે અરેબીક જ્યો ભાષામાં પણ તેના તરજુમા થયા છે. ઇંગ્લેન્ડની પોલીસના ચડતા અમલદારોને પરીક્ષામાં “ટેસ્ટ કુક” કરાવવામાં આવેલ છે, નામદાર શહેનશાહે સુખ લેખકને સર નાઈટના ખેતાબથી નવાજેલ છે.

આવી ડિટેક્ટીવ વાતો ગુજરાતીમાં પહેલી જ થશે. કી. ૩. ૧-૪.

દી. લખમીદાસની હુંપની

પારસી ખબર, કોટ મુબઈ

અકસીર પુરવાર થયેલી

—*****—

કસ્તુરી સુવર્ણ સંજવન.

કોઈ પણ કારણથી થયેલી અશક્તિપર, ધાતુ (શુક્ર)ના કોઈ પણ જાતના બગાડાપર અને યુવાનીમાં દેખાતા થડપણ પર તેમ જ મગજની નબલાર્થ, ભુલી જવાપણું, આંખે આવતાં અંધારાં અને કામ કર્યા વગર લાગતી થકાવટપર તેમ જ જુના દમ (હાંફણ)પર આ ગોળીઓ અકસીર પુરવાર થયેલી છે. આ ગોળીઓમાં સોનારૂપાના વરંદા અને “રીયલ” કસ્તુરી હોવા છતાં કીંમત ખાટલી ૧ ના રૂ ૨-૪-૦

એકલા આડત્યા.

દી. લખમીદાસની કુંપની.

પારસી બજાર, કોટ મુંબઈ.

મુંબઈ હિંદુ લોજ.

રાજા રજવાડા અને જેન્ટલમેનોને અગત્યની ચેતવણી.

મુંબઈમાં નામનાં અને હાલ હવાલ વિનાનાં અનેક લોજો હાલ નીકળી ચૂક્યાં છે. તેની ખોટી ફીશીયારીવાળી જાહેર ખબરોથી કળાતા નહીં. મુંબઈમાં હાલ એક જ હોટેલ “મુંબઈ હિંદુ લોજ” નામે યુરોપીયન કે પારસી હોટેલોની ઢળ ઉપર હાથી બીલડીંગમાં આવે છે. વીજડીક લાઈટ અને પંખા, લાઇબ્રેરી બાયરૂમસો, ફરનીચર સહીત દીવાનખાનાના પલંગોપર એકાં એકાં દરીયાની થંડી લેહેરો અને ઉછળતાં મોજાં જ્યારે તમે જોશો. અને ઉત્તમ લોજનની લેહિજત જ્યારે તમે આપશો ત્યારે તમને સ્વર્ગ સુખ કેવું છે તેનો ખ્યાલ આવ્યા વિના રહેશે નહીં. એકવાર પધારી ખાત્રી કરો.

માલેક, નરભેરામ ગોપાળજી પડયા.

“ગુજરાતી” પ્રેસમાં વેચાતાં પુસ્તકો

વેદાન્ત.

નામ.	રૂ. આ.પા.	નામ.	રૂ. આ.પા.
૧ પંચદશી ...	૬-૦-૦	૨૯ બૃહત્ કાવ્યદોહન,	
૨ ચન્દ્રકાન્ત ભાગ ૧ લો.	૨-૮-૦	ભાગ ૨ નો ...	૨-૮-૦
૩ ચન્દ્રકાન્ત ભાગ ૨ નો.	૨-૮-૦	૩૦ બૃહત્ કાવ્યદોહન,	
૪ ચન્દ્રકાન્ત ભાગ ૩ નો.	૨-૮-૦	ભાગ ૩ નો ...	૨-૮-૦
૫ શ્રીઅધ્યાત્મ રામાયણ.	૧-૮-૦	૩૧ બૃહત્ કાવ્યદોહન,	
૬ શ્રી પંચરત્ન ગીતા.	૧-૦-૦	ભાગ ૪ થી ...	૩-૦-૦
૭ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ...	૦-૮-૦	૩૨ બૃહત્ કાવ્યદોહન, ભાગ	
૮ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ક-		૫ મો ...	૩-૦-૦
વિતામાં ...	૦-૧૨-૦	૩૩ બૃહત્ કાવ્યદોહન, ભાગ	
૯ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ...	૧-૦-૦	૬ કો ...	૩-૦-૦
૧૦ ભર્તૃહરિ રાતક ચતુષ્ઠય		૩૪ દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ.	૧-૮-૦
સંગ્રહ ...	૦-૧૪-૦	૩૫ નભવાણી ...	૨-૦-૦
૧૧ યુક્તિ પ્રકારા ...	૧-૦-૦	૩૬ શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર ...	૨-૦-૦

ધર્મ.

૧૨ શ્રીમદ્ભગવત ...	૮-૦-૦	૩૮ અરેખીયન નાઇટ્સ...	૩-૮-૦
૧૩ શ્રીમદ્ભગવત ...	૪-૮-૦	૩૯ વિક્રમની ૨૦ મી રાહી.	૩-૦-૦
૧૪ શ્રીમદ્ભગવત પદ્યબંધ	૫-૦-૦	૪૦ દિક્ષીપર હલ્લો ...	૧-૦-૦
૧૫ શ્રીમદ્ભગવત શુટકો.	૨-૮-૦	૪૧ સાહનદો અને લીખારી	૨-૦-૦
૧૬ લોહમીકી રામાયણ	૬-૦-૦	૪૨ ઔરંગઝેબ અને રાજ	
૧૭ તત્ત્વરાજ ...	૪-૦-૦	પુતો ...	૨-૦-૦

નીતિ.

૧૮ શુકનીતિ (પાકો પુકો.)	૨-૪-૦	૪૩ અરાહમી સદીનું હિ-	
” (કાચાં પુકો.)	૧-૧૨-૦	ફરેસ્તાન ...	૧-૮-૦
૧૯ પરમહંસ રામકૃષ્ણનાં		૪૪ હેરડિંગ્સની સોંટી ...	૨-૦-૦
બોધવચન ...	૦-૧૦-૦	૪૫ પાણીપતનું યુદ્ધ ...	૨-૦-૦
૨૦ વિદુરનીતિ ...	૦-૨-૬	૪૬ ભગમ સાહેબ ...	૨-૦-૦
૨૧ પુત્રીશિક્ષા ...	૦-૪-૦	૪૭ તુરનહાન ...	૨-૦-૦
૨૨ નીતિબોધ ...	૦-૬-૦	૪૮ બાહરાવ બલ્લાળ ...	૨-૦-૦
૨૩ પંચતંત્ર ...	૧-૪-૦	૪૯ રૂપનગરની રાજકુંવરી	૨-૦-૦
૨૪ ક્યા વિકાસ ...	૦-૮-૦	૫૦ ઇન્દુકમારી ...	૧-૦-૦
૨૫ ચારુચર્યા ...	૦-૨-૬	૫૧ પ્લાસીનું યુદ્ધ ...	૧-૮-૦
૨૬ નીતિસુધોતરંગિણી ...	૧-૦-૦	૫૨ શિવાજીનો વાઘનખ.	૧-૦-૦

કાવ્ય.

૨૭ નર્મ કવિતા ...	૭-૦-૦	૫૪ રાસ કાદમ્બરી ...	૧-૦-૦
૨૮ બૃહત્ કાવ્યદોહન,		૫૫ ગંગા ...	૧-૮-૦
ભાગ ૧ લો ...	૬-૮-૦	૫૬ લીલા ...	૧-૮-૦

૨૯ બૃહત્ કાવ્યદોહન,	
ભાગ ૨ નો ...	૨-૮-૦
૩૦ બૃહત્ કાવ્યદોહન,	
ભાગ ૩ નો ...	૨-૮-૦
૩૧ બૃહત્ કાવ્યદોહન,	
ભાગ ૪ થી ...	૩-૦-૦
૩૨ બૃહત્ કાવ્યદોહન, ભાગ	
૫ મો ...	૩-૦-૦
૩૩ બૃહત્ કાવ્યદોહન, ભાગ	
૬ કો ...	૩-૦-૦
૩૪ દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ.	૧-૮-૦
૩૫ નભવાણી ...	૨-૦-૦
૩૬ શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર ...	૨-૦-૦
૩૭ સવિતાકૃત કવિતા ...	૧-૦-૦
૩૮ અરેખીયન નાઇટ્સ...	૩-૮-૦
૩૯ વિક્રમની ૨૦ મી રાહી.	૩-૦-૦
૪૦ દિક્ષીપર હલ્લો ...	૧-૦-૦
૪૧ સાહનદો અને લીખારી	૨-૦-૦
૪૨ ઔરંગઝેબ અને રાજ	
પુતો ...	૨-૦-૦
૪૩ અરાહમી સદીનું હિ-	
ફરેસ્તાન ...	૧-૮-૦
૪૪ હેરડિંગ્સની સોંટી ...	૨-૦-૦
૪૫ પાણીપતનું યુદ્ધ ...	૨-૦-૦
૪૬ ભગમ સાહેબ ...	૨-૦-૦
૪૭ તુરનહાન ...	૨-૦-૦
૪૮ બાહરાવ બલ્લાળ ...	૨-૦-૦
૪૯ રૂપનગરની રાજકુંવરી	૨-૦-૦
૫૦ ઇન્દુકમારી ...	૧-૦-૦
૫૧ પ્લાસીનું યુદ્ધ ...	૧-૮-૦
૫૨ શિવાજીનો વાઘનખ.	૧-૦-૦
૫૩ હલ્દી ઘાટનું યુદ્ધ...	૧-૦-૦
૫૪ રાસ કાદમ્બરી ...	૧-૦-૦
૫૫ ગંગા ...	૧-૮-૦
૫૬ લીલા ...	૧-૮-૦

ગુજરાતી પ્રેસમાં વેચાતાં પુસ્તકો.

મહાત્મા માધવ. ...	૩- ૫-૦
ચિદ્દેવેશ્વરીયં... ..	૦- ૩-૦
શકુન્તલા	૩- ૩-૦
ચાંદબીબી	૨- ૦-૦
દરાવતી	૧- ૮-૦
અદ્ભુત વિદ્યાદિવ્ય	
ભાગ ૧ લો	૧- ૦-૦

ઐતિહાસિક.

૩ મહારાણીશ્રી વિદ્યોત્તરિ- આનું જીવનચરિત્ર ...	૧- ૮-૦
૪ રાજતરંગિણી ભાગ ૧.	૩- ૦-૦
૫ હૈદરઅલિ ને રીપુ સુક્ષ્માન	૧- ૪-૦
૬૬ લાર્ડ લૉરેન્સ ...	૧- ૮-૦
૬૭ લાર્ડ વિલ્યમ બેન્ટીક.	૧- ૪-૦
૬૮ ઔરંગઝેબ	૧- ૪-૦

નાટક.

૬૬ ચિદ્દેવેશ્વરીય નાટક...	૧-૧૨-૦
૭૦ બાહ્યશંકર ગ્રન્થમાળા.	૩- ૦ ૦
૭૧ રાજભક્તિ વિરંબાગ...	૦- ૨-૦
૭૨ તનુસંવરણ...	૦- ૨-૦
૭૩ બાલકૃષ્ણ વિલય ...	૦- ૮-૦
” (કાવ્યાં પુટી).	૦- ૬-૦

બાળકો માટે.

૭૪ સચિત્ર વાંચનમાળા.	૦- ૪-૦
૭૫ બાળકોનો આનંદ (ભાગ. ૧ લો.) ...	૦-૧૦-૦
૭૬ ” ભાગ ૨ લો.	૦-૧૦-૦

પ્રકીર્ણ.

૭૭ પ્રશ્નપંચાનન...	૦- ૨-૦
૭૮ પર્વોત્સવતિથ્યાવળી...	૦- ૪-૦
૭૯ ગુજરાતવાસી ન્યાતના ધારા	૧૦- ૦-૦
૮૦ દયારામ અને દુકેત.	૦- ૪-૦
૮૧ ત્રીર્ધાશુભ્ય અથવા લાંબી જીવનગીત્રેમ પહેલ્યંતું	૦-૧૦-૦

૨૫૦ કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર

કૃત પુસ્તકો.

નર્મ કવિતા (સંપાદ્ધ મોટી આવૃત્તિ-ચોરી નક્ષો છે)	૭- ૦-૦
નર્મ કવિતા ભાગ ૧ લો ** (એકશ્વર ભક્તિ, વૈરાગ્ય, નીતિ તથા સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય)	૦- ૬-૦
નર્મ કથા કોષ ** મહાભારત રામાયણ વિગેરેના કથા (પ્રસંગ.)	૨- ૦- ૦
ધર્મ વિચાર.	૧- ૮-૦
દ્રોષટી દર્શન નાટક.† ...	૦-૧૨-૦
રામ જનકી દર્શન ” ...	૦-૧૨-૦
સાર-શકુન્તલ ” ...	૦- ૮-૦
ન્યાયશાસ્ત્ર**	૦- ૫-૦

* આ નિશાનીવાળા પુસ્તકો સરકારી તથા ગાયકવાડી કેળવણી ખાતામાં તથા † આ નિશાનીવાળામાં સરકારી કેળવણી ખાતામાં હતામ તથા લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર થયાં છે.

“ ગુજરાતી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ સાસુન બિર્લિંગ્સ-કોટ મુંબઈ.

“ગુજરાતી” પ્રેસમાં વેચાતાં પુસ્તકો

આદિ કવિ વાલ્મીકિ સુનિ પ્રણીત
આદિ કાવ્ય

શ્રી રામાયણ.

સુધારા, વધારા સાથે બીજી આવૃત્તિ-આ આવૃત્તિમાં
ચિત્રો દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે. મુખ્ય પૃષ્ઠનું ચિત્ર અપૂર્વ અને
કિંમત રૂ. ૫-૦-૦ માં આપવામાં આવશે.

પદ્મબંધ શ્રીમદ્ ભાગવત.

કવિરત્ન પ્રેમાનન્દ અને વલ્લભકૃત નવે રસથી પ્રભુ
આવું ભાગવત ગુજરાતી ભાષામાં એક પણ બહાર પડે
અમાં ૧૬ સુંદર ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે, જેમાં જે
રંગીન છે. કિંમત રૂ. ૫-૦. ટપાલ, ૦-૧૦-૦

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આપનાર

શ્રીમદ્ ભાગવત.

ગુજરાતી ભાષાંતર, મોટા અક્ષરનું કિંમત રૂ. ૪-૮-

* * * કોઈ પણ બીજું ભાગવત લીધા પૂર્વે ગુજરાતી
ભાગવત જોવાની અમે ખાસ લલામણ કરીએ છીએ અમાનાં ચિત્રો
એક વાર જોવા જોગ છે. ૧૮ ચિત્રો પાકું પુરું, સરસ કાગળ

શ્રીમદ્ ભાગવત.

મધ્યમ અક્ષરનું.

સામાન્ય સ્થિતિના ધર્મશીલ મનુષ્યોને ઉપયોગી થઈ પડે
હેતુથી આ આવૃત્તિ લોક માગણીને અનુસરીને બહુ સસ્તી કા
આવી છે. કિંમત રૂ. ૨-૮-૦.

અદ્ભુત વિક્રમાદિત્ય ભાગ ૧ લો.

આમાં અદ્ભુત વિક્રમાદિત્યનું જીવન ચરિત્ર વર્ણનું છે, જેમાં
વિક્રમે જે મહાન કાર્યો કર્યાં છે તે સર્વ વાર્તારૂપે દર્શાવ્યાં છે.
સર્વ મંળી અગીઆર રાત્રીઓ જૂદા જૂદા વિષયોપર લખે
આવેલી છે. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦